

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માશ્રી શ્રીમદ્ગુરુભગવાન આચાર્યજીવણીત પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન:

(સધર્મનાં પુસ્તકો છાપેલી કિંમતથી યોગી કિંમતે વેચાય છે.)

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો:-ઉપનિષદો: આર મુખ્ય મૂળ ને દીકરાસાથે,
તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર રૂ. ૩-૪-૦ વેદાંતદર્શન: સૂત્રો, અન્યથ,
અન્યથા ને વિસ્તૃત ગુજરાતીદીકરાસહિત પાકું પુંડું છપાય છે. શ્રીમદ્-
ભગવદ્ગીતા: મૂળ શ્લોક, પદ્યછેદપદ્યાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાનામની
વિસ્તૃત દીકરાસાથે પાંચમી આવૃત્તિ રૂ. ૩-૮-૦ ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ
રત્નો [ત્રિવર્ણગીતા] ગુજરાતી દીકરા સાથે રૂ. ૧-૦-૦ શ્રીમદ્ભગ-
વદ્ગીતા સરલાદીકરા: ત્રીજી આવૃત્તિ, સાદું પાકું રૂ. ૦-૬-૦,
ખેડપરીવાળું પુંડું રૂ. ૦-૧૦-૦ પાતંજલયોગદર્શન: મૂળ સૂત્રો,
એક સંસ્કૃત દીકરા, સૂત્રાર્થ ને વિસ્તૃત વિવેચનસહિત રૂ. ૨-૧૦-૦
સાંખ્યપ્રપંચન: મૂળ સૂત્રો, એક સંસ્કૃત દીકરા, સૂત્રાર્થ ને વિવેચનસાથે
બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૨-૦ શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો:
શ્રીશંકરભગવાનના નાના મોટા અદ્વાર ગ્રંથો મૂળ ને ગુજરાતી દીકરાસાથે
મુદ્રારાવધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૮-૦ પંચદશી: મૂળ શ્લોક,
સંસ્કૃતમાં અન્યથ ને ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી દીકરાસાથે રૂ. ૩-૪-૦
પંચદશીસાર: રૂ. ૦-૮-૦ વિવેકભાસ્કર પ્રથમરશ્મિ:
રૂ. ૦-૬-૦ વિવેકભાસ્કર દ્વિતીયરશ્મિ: શરૂ પુંડું રૂ. ૦-૮-૦
પાકું ૦-૧૨-૦ વિચારસાગર: પદ્યભાગનું સરલભાષાંતર
દિપ્તિપણીસાથે રૂ. ૦-૫-૦ સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર: રૂ. ૦-૧-૦

યોગવિધાના ગ્રંથો:-યોગકૌસ્તુભ: અષ્ટાંગયોગના અભ્યાસમાટે
અત્યંત ઉપયોગી. આસનોનાં ચિત્રો, યોગના પ્રકાર ને યોગની સહતા
આદિ સોળ પ્રકરણોના વિસ્તારયુક્ત, છટ્ટી આવૃત્તિ. છપાય છે.
યોગપ્રભાકર: રૂ. ૦-૪-૦ નાથસ્વરોદય: રૂ. ૦-૩-૦ મહાત્મા-
શ્રીનાં પત્રો:-સદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ: ત્રીજી આવૃત્તિ:

રૂ. ૦-૯-૦ સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીયકિરણ ખીજી આવૃત્તિ
 રૂ. ૦-૧૦-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીયકિરણ રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશ
 દિવાકર ચતુર્થકિરણ: રૂ. ૧-૨-૦ સદુપદેશદિવાકર પંચમકિરણ
 રૂ. ૦-૧૩-૦; આ પાંચે ગ્રંથોમાંનાં લિખ લિખ અધિકારવા
 સાધકોને લખાવેલાં પત્રોમાંથી જિજ્ઞાસુઓની અનેક શંકાઓનાં
 સમાધાન ઘેર બેઠાં મળી શકે એમ છે. પત્રકલ્પમંજરી: ખીજી આવૃત્તિ
 રૂ. ૦-૪-૦.

શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ:-લગભગ ૪૦ વર્ષમુધી પ્રત્યેકવર્ષની આપાઠી
 ને ક્રતિકીપૂર્ણિમાએ ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગનો વહેવરાવેલો ઉદ્દેશપ્રવાહ.
 ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧ થી ૧૦ ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૭-૦ ઉપદેશગ્રં-
 થાવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫ ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૯-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ
 અંક ૨૬ થી ૩૫ ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક
 ૩૬ થી ૫૮ રૂ. ૧-૨-૦ શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૫૯ થી ૭૩
 (વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો અને શ્રેયોભાવના) ખીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦

દયાંતોસાથે ઉપદેશનાં પુસ્તકો:-પરમસુખી થવાના
 ઉપાય: ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧-૦-૦ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીશ
 સાધનો: રૂ. ૦-૯-૦ સુબોધકલ્પલતા: ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૭-૦

ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગમિશ્ર તાનામોટા ગ્રંથો:-પરમપદ-
 બોધિની: રૂ. ૦-૧૪-૦ રાસપંચાધ્યાયી: રૂ. ૦-૫-૬ સદુપદેશ-
 આળા: રૂ. ૦-૩-૬ મનુષ્યમિત્ર: રૂ. ૦-૫-૦ પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ
 ઉપદેશ: રૂ. ૦-૫-૬ સ્વાભાવિકધર્મ: રૂ. ૦-૩-૦ લિલટીવાણીનું
 સ્પષ્ટીકરણ રૂ. ૦-૧-૬ દુરાચારગિરિવજ્ર: રૂ. ૦-૪-૬ વિનોદ-
 માલા: રૂ. ૦-૫-૦ સનાતનધર્મનું નિરૂપણ: રૂ. ૦-૧-૬
 સુવિચાર્યદ્રિકા: રૂ. ૦-૫-૦ મહામંત્રમાલિકા: ખીજી આવૃત્તિ
 રૂ. ૦-૪-૦ ભક્તિસુધા: ત્રીજી આવૃત્તિ ઉપાય છે. વૈરાગ્ય-
 સુધાકર ખીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૧-૩.

પરમસુખી થવાના ઉપાય

અથવા

પૂજ્યચરણ બ્રહ્મીભૂત મહાત્મા શ્રીમત્તથુરામશર્માનાં
કેટલાંક

ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ

સંપાદક

માણિકંચવર્મા (આણેકલાલ નાનજી)

વરતેજ-શ્યામાવાડ

પ્રકટકર્તા

પાછલા પૃથ્થપર જણાવેલા જિજ્ઞાસુઓતરફથી

શ્રી ૦ પુરુષોત્તમ વલ્લભ

૧૧૪, શ્રે સ્ટ્રીટ, ડરખન-નાતાલ

દોહરો

શ્રદ્ધાપ્રીતિ રાખીને, ઉરમાં ધરે ઉપાય;

અનુશન તેનું કરે, પરમસુખી તે થાય.

તૃતીયાવૃત્તિ

પ્રતિ ૧૧૦૦

સર્વાધિકાર વ્યાખ્યાતાશ્રીને સ્વાધીન

શાકે ૧૮૬૩

સંવત ૧૯૯૮

ષ. સ. ૧૯૪૧

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરનાર ગૃહસ્થોનાં નામો

પુરુષોત્તમ વલ્લભ

કલ્યાણજી ભાણીભાઈ

હાલ્યા માધવ

મણિલાલ હરિભાઈ

વસનજી હરિભાઈ

દુર્લભ શ્કીર

દામોદર દયારામ

છાટુભાઈ ઘેલાભાઈ

પ્રભુ પ્રાગ

ઉત્તમ ગોવિંદ

દુર્લભ વલ્લભ

ગંગારામ હાલ્યા લાલા

ઘેલા દયારામ

દામોદરદાસ હરદીસન

ગંગારામ હાલ્યા માધવ

શ્રીલાલભાઈ ગોવિંદજી

હરગોવિંદ દયારામ

ચુનીલાલ જગજીવન

ભૂખણ ગોકળ

નવસારી—ગુજરાત

હાલ હર્ષન—નાતાલ

આ અને આનંદાશ્રમનાં અન્ય સર્વ પુસ્તકો

મળવાનું સ્થળ:—વ્યવસ્થાપક—આનંદાશ્રમ,

ખીલખા—કાશિયાવાડ

શ્રીભગવતસિંહજી ઇલેક્ટ્રિક લિથો એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
માલીક—પારેખ કેવળચંદ કાનજીભાઈએ છાપ્યું—ગાંધી

ૐ

તૃતીયાવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત

આ ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિ સંવત ૧૯૮૬માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તે અપી જતાં તેની આ તૃતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

કાર્તિકસુદિ ૯/૧૯૮૮

વ્યવસ્થાપકદ્રસ્ટીમંડળ

શ્રીઆનંદાશ્રમ, ખીલખા-કાઠિયાવાડ.

ૐ

દ્વિતીયાવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિ સંવત ૧૯૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. જિજ્ઞાસુઓતરફથી તેનો સારો ઉપાડ થવાથી તથા કેટલાક સંજ્ઞાનો-તરફથી તેની વિશેષ પ્રતો એકસાથે ખરીદાઈ વાચકોમાં વિનામૂલ્યે વહેંચવાથી તેની ૧૬૦૦ પ્રતો અપી જતાં અને સંજ્ઞાનોતરફથી તેની માગણી ચાલુ રહેતાં તેની આ દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

મનના દુષ્ટ વિકારોને હણી શાંતિસુખ મેળવવાના તથા શ્રી-પ્રભુપ્રાપ્તિના વિવિધ સુંદર સરલ ઉપાયોને અનેક દર્શનો ને શુક્તિઓવડે દર્શાવતા આગાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ સૌને ઉપયોગી એવા આ ધાર્મિક પુસ્તકનો લાભ ગુજરાતી ભાષા જાણનારાં ભાષ-ખહેતો વિશેષ ને વિશેષપૂણે ઉઠાવે એવી તેમને હાદિક લગામણ કરવામાં આવે છે.

ભાદ્રપદસુદિ ૧૨/૮૯

(વામનદ્વાદશી)

શ્રીઆનંદાશ્રમ, ખીલખા

લિ૦

શ્રીનાથપાદપદ્માનુરાગી

માણિકંચનવર્મા

ઉપોદ્ધાત (પ્રથમાવૃત્તિનો)

“ નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥ ”

...હે અર્જુન ! સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માટે તું ત્રણ ગુણથી રહિત થા-ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કર.

મુખપૃષ્ઠપર જણાવ્યા પ્રમાણે પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રી ૧૦૮ શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં (શ્રીમન્નાથભગવાનનાં) કેટલાંક વ્યાખ્યાનોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ એ આ વ્યાખ્યાનસમૂહનો વિષય છે.

તમોગુણ, રજોગુણ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ આ વિશ્વના પરિણામી ઉપાદાનકારણરૂપ માયાના ત્રણ ગુણો વા સ્વભાવો છે. એ ત્રણ ગુણો જ્ઞાયાના સ્વરૂપભૂત છે. માયાથી અલિપ્ત છે. માયાનો પ્રકાશપ્રવૃત્તિનિવારક અજ્ઞાનરૂપ-જડતા વા મૂઠતારૂપ-સ્વભાવ તે તમોગુણ, માયાનો પ્રવૃત્તિ-જનક ચંચલતારૂપ સ્વભાવ તે રજોગુણ, ને માયાનો સ્ફૂર્તિયુક્ત શાંતિ-સુખની યોગ્યતાનો તથા જ્ઞાનની યોગ્યતાનો જનક સ્વભાવ તે સત્ત્વગુણ.

સમગ્ર જડ પદાર્થો ને ચેતન પ્રાણીઓનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણે શરીરો માયામાંથી ઉપજેલાં હોવાથી તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોવાળાં છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ જગત ત્રિગુણમય વા ત્રિગુણરૂપ છે. આમ હોવાથી પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં પણ એ ત્રણ ગુણો રહેલા છે.

તમોગુણરૂપ દ્રવ્ય કાળું, ભારે ને મંદગતિવાળું છે, રજોગુણરૂપ દ્રવ્ય લાલ ને તમોગુણરૂપ દ્રવ્યના કરતાં ન્યૂન ભારે તથા ચંચલ છે, અને સત્ત્વગુણરૂપ દ્રવ્ય શ્વેત ને રજોગુણતમોગુણરૂપ દ્રવ્યકરતાં ધણું હલકું ને સ્થિરજીવું છે. એ ત્રણ ગુણોનું પ્રમાણ પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં તેના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર લિપ્ત લિપ્ત હોય છે. કાષ્ઠ

જીવના હૃદયમાં તમોગુણ વધારે, તે રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; ક્રાંત જીવના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ, તે તમોગુણ તથા સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય છે; તે ક્રાંત જીવના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વધારે તે રજોગુણ તથા તમોગુણ ન્યૂન હોય છે. એમ લિન્ન લિન્ન જીવોના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજન્મોનાં કર્મોના સંસ્કારાનુસાર એ ત્રણ ગુણોના ન્યૂનાધિકપણાનું પ્રમાણ લિન્ન લિન્ન હોય છે, અને એમ હોવાથી તેમના અંતઃકરણના લિન્ન લિન્ન બંધારણપ્રમાણે તેમના અંતઃકરણના રંગાદિ પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના હોય છે.

કર્મફલપ્રદાતા સત્તાના નિયમાનુસાર સંસ્કારપ્રમાણે જીવના શરીરમાં તથા અંતઃકરણમાં થતા રાસાયનિક ફેરફારથી, તથા બહારની વિવિધ પ્રકારની ઉદ્દેશ્યક સામગ્રીની અસરથી જીવના હૃદયમાં ક્યારેક સત્ત્વગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, ક્યારેક રજોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે, તે ક્યારેક તમોગુણ પ્રધાનપણે વર્તે છે. જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણનું પ્રધાનપણું હોય સારે સારે તે તે ગુણ પોતાનાં કાર્યોને ઉપજાવે છે.

પ્રધાનતાને પામેલો તમોગુણ અપ્રકાશ-અસ્પૃતિ, -શિથિલતા, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, તંદ્રા તથા અતિનિદ્રા આદિ દોષોને ઉપજાવવા-વડે મનુષ્યના શરીરમનને સારે બનાવી તેને સુખજનક સ્વકર્તવ્યમાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ શ્યામ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો રજોગુણ સાંસારિક પ્રાણિપદાર્થોમાં બહુવિધ રાગદ્વેષને ઉપજાવી કામક્રોધાદિ દોષોવડે મનુષ્યના અંતઃકરણને ચંચલ ને દુઃખી રાખી સુખરૂપ વસ્તુમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિર થવા દેતો નથી. એ વેલા અંતઃકરણનો રંગ લાલ હોય છે. પ્રધાનતાને પામેલો સત્ત્વગુણ નિર્મલ તથા સુખદ છતાં મનુષ્યના અંતઃકરણને બહારના નાનાવિધ જ્ઞાનમાં તથા સુખમાં જોડી રાખી તથા તે જ્ઞાનનું ને સુખનું અભિમાન ઉપજાવી, મનુષ્યને દુઃખરહિત પરમસુખરૂપે સ્થિતિ કરવા દેતો નથી. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાને સમયે અંતઃકરણનો રંગ શ્વેત હોય છે.

ગુણ એટલે દોરી. જીવને આ અસાર ને દુઃખદ સંસારમાં દોરીની પેઠે ખાંધી રાખનાર હોવાથી માયાના ઉપર કહેલા ત્રણ

સ્વભાવોને ગુણ એવું નામ શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉપર પ્રમાણે ત્રણે ગુણો મનુષ્યને અભ્યાનુભવરૂપ-સ્વસ્થિતિરૂપ-મોક્ષની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વધતાઓછા વિધિકર્તા છે. પરમસુખેચ્છુએ-સુમુક્ષુએ-સ્વપુરુષાર્થવડે એ ત્રણ ગુણોઉપર જય મેળવવો જોઈએ, અર્થાત્ તે તે ગુણો-વડે અંતઃકરણમાં ઉપજતા હાનિકર વિકારોને તેણે વશ વર્તાવવા જોઈએ.

મનુષ્યને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની આત્મતિક નિવૃત્તિ કરાવનાર તથા પરમાનંદની નિલપ્રાપ્તિ કરાવનાર અભ્યાસિત સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન શાસ્ત્રવિહિત સ્વર્તવ્યનું અનુદાન કરવારૂપ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણ એ પુરુષાર્થનો પરમવિરોધી હોવાથી જીવાત્માને વિશેષ હાનિકર છે. એ તમોગુણને જિજ્ઞાસુએ શુદ્ધરજોગુણવડે એટલે શાસ્ત્રીય શુભ પ્રવૃત્તિના સેવનવડે જિતવો જોઈએ. પશ્ચાત્ તેણે એ શુદ્ધરજોગુણનો જ્ઞાનજનક પ્રકાશ, શાંતિસુખ તથા સ્ફૂર્તિને (સ્વર્તવ્યમાં યોગ્ય જગૃતિને) આપનારા સત્ત્વગુણવડે જય કરવો જોઈએ, ને છેવટ જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન મૂકીને પરમપદરૂપ અભ્યાસમાં સ્થિરતા રખાવનાર અંતઃકરણની પરમનિર્મલસ્થિતિરૂપ શુદ્ધસત્ત્વ-ગુણવડે, જ્ઞાન તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનાર સત્ત્વગુણનો જય કરી પોતાના અંતઃકરણને ઉક્ત શુદ્ધસત્ત્વગુણને સેવનારું કરવું જોઈએ. આવી શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી સ્થિતિ એ જીવના અંતઃકરણનો પરમ વિદ્યમ્ભો પરમ ઉત્કર્ષ છે. આ સ્થિતિનેજ ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણરૂપ વા ગુણાતીતપણારૂપ કહે છે. દૃઢ અભ્યાનુભવવાળી આ સિદ્ધ દશા છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ગુણાતીતનાં લક્ષણો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઔદમાં અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:—

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

“ પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તંતે इत्येव યોડવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥

સમદુઃસ્વસ્વઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વાંરંમપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥

શ્રીભગવાન ઓલ્યા:—“ હે પાંડવ ! સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રદાશ, રન્નેગુણના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ ને તમોગુણના કાર્યરૂપ મોહ એ સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે પુરુષ તેનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ તે નિવૃત્ત થયેલાં હોય તો જે તેમને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતો નથી; વળી જે ઉદાસીનની પેઠે રહ્યો થકા ત્રણ ગુણોવડે સ્વરૂપથી ચત્રાયમાન થતો નથી, ને સર્વ પ્રવૃત્તિમાં ત્રણ ગુણોજ વર્તે છે એવા નિશ્ચયમાં સ્થિત રહ્યો છતો કાષ્ઠ પણ સાક્ષિમાન પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; જે મુખદુઃખને સમાન ગણનારો, સ્વસ્થ, (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો,) માટીનું ઢેકું પથ્થર ને સોનું જેને સમાન છે એવો, પ્રિય તથા અપ્રિયને સરખાં માનનારો, ને નિંદાસ્તુતિને તુલ્ય ગણનારો તથા ધીર (વિષયોથી પોતાની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારો) છે, તેમજ જે માનાપમાનમાં ને મિત્રતા તથા શત્રુતા પક્ષમાં સમભાવથી વર્તનારો છે, અને જેણે કર્મોના સાક્ષિમાન સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરેલો છે એવો મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ”

આવું ગુણાતીતપણું પરમદુર્લભ છે. પુણ્યશાળી જીવ દીર્ઘકાલ-પર્યંત આદરપૂર્વક નિરંતર સેવેલા શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થવડે તથા શ્રીઅંતર્યામિ-પ્રભુથી અભિન્ન શ્રીમદ્ગુરુની કૃપાવડે એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ત્રણ ગુણોમાં તમોગુણ તથા રન્નેગુણ મનુષ્યને વિશેષ બાધકર્તા છે. સત્ત્વગુણ તેટલો બાધકર્તા નથી, પણ વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવામાં બિલટો તે બહુ ઉપયોગી છે. પરમાર્થના અભ્યાસની (અભ્યાસની) બહુ ઉચી સ્થિતિએજ સત્ત્વગુણનું પ્રતિબંધકપણું જણાય છે, ને તે સમયેજ તેનું પ્રતિબંધકપણું શુદ્ધસત્ત્વગુણવડે દૂર કરવાનું હોય છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંમુઘી તો ગિજામુઝે પોતાના અંતઃકરણમાં તમોગુણથી તથા રન્નેગુણથી ઉપજતા દુષ્ટ

વિદ્યારોને દયાવે રાખી ક્રમે ક્રમે તેને નિર્મલ કરી નાંખવાના હોય છે, ને સત્ત્વગુણની ઘણામાં ઘણી વૃદ્ધિ કરવાની હોય છે. આવો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પોતાનો વ્યવહાર શાસ્ત્રીયરીતે સુખપૂર્વક ચલાવતો જતો પરમાર્થનાં સાધનોમાં સહેલાઈથી આગળ વધી શકે છે.

આ વિશ્વમાં દોષાપનયન (દોષોનો ત્યાગ) ને શુભાધાન (શુભ-ગુણોની પ્રાપ્તિ) એ બે જીવના કાર્યાણુમાટેનાં બહુ અગત્યનાં સાધનો છે. વાસ્તવિક કહીએ તો સમજી મનુષ્યે વિશ્વમાં જન્મ લઈને મુખ્ય એટલુંજ કરવાનું છે, કે જેવડે તે પોતાના દુઃખિતને પ્રાપ્ત કરી શકે. પ્રેયસને માર્ગે (વ્યાવહારિક સુખને માર્ગે—આ લોકનાં સુખથી માંડીને બ્રહ્મલોકસુખીનાં સુખના માર્ગે) કે શ્રેયસને માર્ગે (પારમાર્થિક સુખને માર્ગે—સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને માર્ગે)—અંતે માર્ગે—આગ્રનારને આ વાત બહુ ઉપયોગી છે. સજ્જવાયોગ્ય દોષોના ત્યાગમાટે તે દોષોનાં સ્વરૂપ ને તેને સજ્જનાનાં સાધનો, ને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય શુભગુણોની પ્રાપ્તિમાટે તે શુભગુણોનાં સ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો અભ્યાસી મનુષ્યે સૂક્ષ્મરીતે જાણવાં જોઈએ; અને એટલામાટે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમાં આ વિષયનું સ્થલે સ્થલે બહુ ભાર મૂકીને અનેકરીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં પણ આ વાત બહુ આગળ પડતી હોય છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં પણ આ વાત અભ્યાસીઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે. ખરેખર! સાધનજ (દોષોનો ત્યાગ ને શુભગુણોની પ્રાપ્તિજ) બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે, કે જેના અભાવથી પરમસાધ્યરૂપ બ્રહ્મ જે પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોઈ સર્વદા પ્રાપ્ત છે તે અપ્રાપ્તજેવું લાસી રહ્યું છે. વ્યાવહારિક વા પારમાર્થિક કાર્યાણુને ધરૂંછનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે તમોગુણ આદિ ત્રણ ગુણોનાં સ્વરૂપ, તેનાં કાર્યો એટલે તેથી ઉપજના અંતઃકરણના વિદ્યાર-રૂપ દોષો, ને તે કાર્યોનાં (દોષોનાં) પરિણામો સત્તાશાસ્ત્રથી ને મહા-પુરુષોનાં વચનોથી જાણવાં જોઈએ, ને સ્વવિચાર તથા સ્વાનુભવથી

* પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીપ્રણીત શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિના લિપ્તલિન્ન અંકો, સ્વાભાવિકધર્મ, મનુષ્યમિત્ર, શ્રીપત્રકલ્પમંજરી, સુવિચારચંદ્રિકા ને શ્રીસદુપદેશદિવાકરનાં ચાર કિશોર આદિ પુસ્તકો જુઓ.

તેનો નિશ્ચય કરી દોષાપનયન ને ગુણધાનરૂપ પોતાના અધ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોદમા અધ્યાયમાં આ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે, જેને પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ જિજ્ઞાસુ-જનોના ઉપયોગને અર્થે આ ગ્રંથગત પોતાશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોમાં બહુ પ્રકારે વિસ્તાર્યું છે.

વ્યાખ્યાનોની ભાષા સરલ છે. વળી પૂજ્યચરણ મહાત્માશ્રીએ વ્યવહારપરમાર્થના બહુશ્રુતપણાવડે તથા બહોળા આનુભવિક જ્ઞાનવડે વ્યાખ્યાનગત નિર્ણય વિષયોનું સ્ફોટન કરતાં તેને અનેક વ્યાવહારિક ને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતોથી રસિક કર્યા છે. તેમજ પ્રસંગને લગતી ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, બડેજી, હિંદી ને માગંધી ભાષાની સાખીઓ તથા દુહા આદિથી તથા સંસ્કૃત શ્લોકોથી શુભભાવોત્તેજક બનાવ્યા છે. એટલે આ ગ્રંથ જનસમૂહના અંતઃકરણને આર્પક તથા શુભ પોષણ આપનાર યશો એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

સામાન્ય અધિધારવાળા મનુષ્યોને પોતાના જીવનની મુદ્ધારણાને અર્થે, ને હિંચ અધિધારવાળા મનુષ્યોને કૃતક્રસતાની કાટિપર લઈ જવાને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે. જૂદા જૂદા ધંધાદારીઓ, સત્તાધારીઓ. સેવકો, શ્રીમંતો, ગરીબો, રાજાઓ, ગૃહસ્થો, ત્યાગીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને-સંક્ષેપમાં લિખ લિખ અધિધારવાળાં સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોને-આ ગ્રંથ સુહૃદ્ની પેઠે ઉપકારક યશો એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ વ્યાખ્યાનોની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ કહેતાં પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીના જીવનનું કંઈક દિગ્દર્શન કરાવીશ તો તે વાચકોને ઉપકારક યશો:-

સનાતનધર્મના ઉદ્ધારને અર્થે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી આશરે ચાળીશક વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એ વાત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ-રીતે તેઓશ્રીના મુખંધમાં આવનાર સજ્જનોથી અજાણી નથી. તેઓશ્રીની પ્રતિભા ને સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે. સંસ્કૃતગુજરાતી-ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી ને મરાઠી ભાષાના પણ તેઓશ્રી જાતા છે. સનાતનધર્મના સર્વદેશી જ્ઞાનઉપરાંત તેઓશ્રીનું વિશ્વના લિખ લિખ મતપંથોનું જ્ઞાન ને વિવેચનશક્તિ તથા લિખ લિખ મતોનો સમન્વય

કરવાનું બધ અદ્ભુત છે. તેઓશ્રીની વક્રતૃત્વશક્તિ ને સ્વર હૃદયંગમ છે. તેઓશ્રીની ધર્મનિષ્ઠા, પવિત્રતા, નિયમિતતા, વ્યવસ્થા, આત્મસંયમ, ગુણાનુરાગ, કર્તવ્યનિષ્ઠા ને સર્વધર્મપ્રતિભા સમજાવ જિજ્ઞાસુઓને અહોપાલું ઉપજાવનારાં ને ઊર્ધ્વગામી કરનારાં છે.

કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનવિષે, તેમજ તેને લગતાં વિવિધ સાધનોવિષે લિખ લિખ સ્વરૂપે અનેક ગ્રંથાદિ લખીને ગુજરાતી-ભાષા બાણુનારી પ્રજાઉપર પૂઠ મહાત્માશ્રીએ ભારે ઉપદેશ કર્યો છે. ગુજરાતીભાષાની ઉત્પત્તિપછી તત્ત્વજ્ઞાનના કદિન ગ્રંથોનો-સર્વે ઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન, શ્રીપાતંજલયોગદર્શન ને સાંખ્યદર્શનનો-ગુજરાતીમાં રસ ચખાડનાર પ્રથમ પુરુષ તેઓશ્રી છે. એઓશ્રીના નાનામોટા ગ્રંથાદિની સંખ્યા ૫૭ ઉપરની થવા જાય છે. યોગ અને વેદાંત એઓશ્રીનો મુખ્ય વિષય છે, છતાં લોકોનાં અંતઃકરણોની સ્થિતિ જોઈ તેમને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા ઉપાસનાના (લક્ષિતના) ને આત્મજ્ઞાનના અધિકારી બનાવવામાટે લિખ લિખ પુસ્તકાદિદ્વારા તેઓશ્રીએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ આદિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના ધણા ફેલાવો કર્યો છે. એઓશ્રીના ઉપદેશથી કેટલાક વ્રાત્ય ક્ષત્રિયવૈશ્યોએ સ્વધર્મના અજ્ઞાન તથા પ્રમાદાદિ દોષોથી ગુમાવેલું પોતાનું દ્વિજત્વ શાસ્ત્રીય પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કેટલાંક વર્ણપહેલાં બહુ વેગથી ચાલી રહેલા કિશ્કિયાનિટિને વા જડવાદને અનુસરતા સુધારાના પ્રવાહમાં તણાઈને નાસ્તિકજેવા વા અર્ધનાસ્તિકજેવા થઈ ગયેલા ધણાઓ પુનઃ સ્વધર્મપરાયણ થયા છે, અને અન્ય અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ એઓશ્રીના પવિત્ર ઉપદેશનો લાભ મેળવી સનાતનધર્મના અનુજ્ઞાનદ્વારા શાંતિસુખ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

કાઠિયાવાડમાં ધર્મવૃદ્ધચર્ય સ્થપાયેલા પૂઠ મહાત્માશ્રીના પાંચ આનંદાશ્રમો છે. તેમાંના સૌરાષ્ટ્રના ભૂષણરૂપ શ્રીગિરનારસમીપ આવેલા ખીલખાના આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રી મુખ્યભાગે નિવાસ કરી રહે છે. ખીલખા આનંદાશ્રમમાં તેઓશ્રીએ સંસ્કૃત પાઠશાલાની તથા સનાતનધર્મના ઉપદેશકો તૈયાર કરવામાટે સનાતનધર્મવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે.

અંથોદ્ધારા ઉપદેશનો ફેલાવો કરવા ઉપરાંત જિજ્ઞાસુજનોની વિનંતિપરથી પૂઠ મહાત્માશ્રી ભારે અમરકે લિખ લિખ સ્થલે પ્રવાસ કરીને પણ પોતાના અમૃત્ય ધર્મોપદેશનો લાલ સનાતનધર્મી પ્રજાને આપે છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મુંબઈ ને સિંધમાં કરાચી આદિભણી એવા અનેક પ્રવાસો તેઓશ્રીએ કર્યા છે. ઝોગણોતેર વર્ષની અતિ-વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ તેઓશ્રીનું આ પવિત્ર કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક ચાલુ છે. સં. ૧૯૮૧ ના પ્રારંભમાં તેઓશ્રી પોરબંદરનિવાસી સ્વધર્માનુરાગી શ્રીયુત ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ લાખાણી વડીલની પ્રાર્થનાથી બીલખા આનંદાશ્રમથી પ્રયાણ કરી પોરબંદરમાં કેટલોક સમય બિરાજ્યા. સ્વારજાદ કરાચીના સાધકાના અભ્યાસરૂઠી તેઓશ્રી સ્ટીમરમાર્ગે કરાચી પધારી ત્યાં કેટલોક સમય બિરાજ્યા, ને પછી મહારાષ્ટ્રાદિ ચાર યજ્ઞો કરનાર મુંબઈનિવાસી સદ્ગત શેઠ કલ્યાણજી અતુર્લજ તથા શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઈ અને મગનલાલ ડાહ્યાભાઈ આદિ ગૃહસ્થોના આગ્રહથી કાગણવદિ ૧૨ શે તેઓશ્રી મુંબઈ પધાર્યા.

પ્રથમ મલાડમાં શેઠ રણછોડલાલ ડાહ્યાભાઈને ત્યાં શ્ર. વ. ૧૨ થી ચૈ. સુ. ૬ સુધી તેઓશ્રીએ સ્થિતિ કરી હતી, સ્વારપછી ચૈ. સુ. ૭ થી વૈ. સુ. ૨ સુધી કાંદીવલીમાં* સદ્ગત શેઠ કલ્યાણજીભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી કુલકુંવરબહેનના આગ્રહથી તેમને ત્યાં તેઓશ્રી બિરાજ્યા હતા. વચ્ચે ભીમડીનિવાસી ચોખાના પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી શ્રીયુત ત્રિકમલાલ મથુરભાઈ તથા શ્રીયુત ગોવિંદજી કાશીરામની પ્રાર્થનાથી તેઓશ્રીનું ચૈ. વ. ૧ થી ચૈ. વ. ૫ સુધી ભીમડી બિરાજવું થયું હતું, અને મુંબઈનિવાસી રાવબહાદુર શેઠ કરમશી દામજીનાં ધર્મજિજ્ઞાસુ પુત્રી શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેનની આગ્રહભરી વિનંતિપરથી ચૈ. વ. ૬ થી ચૈ. વ. ૧૩ સુધી તેઓશ્રી મુંબઈ-માધવબાગમાં બિરાજ્યા હતા. ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રીનું બિરાજવું થાય ત્યાં ત્યાં નિત્ય શ્રવણ-ઉપદેશ ચાલુ રહેતાં, તે પ્રમાણે મલાડ, કાંદીવલી ને તળપદ મુંબઈની સ્થિતિ દરમિયાન દર્શન તથા સત્સંગમાટે આવનાર મનુષ્યોની ભારે ધમાલ છતાં નિત્યપ્રતિ એ સમયે

* મલાડ ને કાંદીવલી એ મુંબઈનાં પરાન્તેવાં ગામડાં છે. મુંબઈના કેટલાક ધનાઢંધ વેપારીઓ ત્યાં રહે છે.

આવે લાલ લીલો હતો. અવશુમાં વૈષ્ણવગૃહસ્થો પણ પુનઃલ આવતા. તેમાંના ઘણા સંન્યસોએ પણ પૂં મહાત્માશ્રીનાં ચરણાર્ચિત્ત સ્વસ્થાનમાં પધરાવ્યાં હતાં. મુંગઈમાં શેઠ અમૃતલાલ અમરચંદ માધવજી તથા રાવમહાદુર શેઠ કરમશી દામજીના પુત્રો આદિએ આગ્રહ કરીને પૂં મહાત્માશ્રીને પોતાના યંગલાઓમાં પધરાવ્યા હતા. વશેપમાં શ્રીતાઓમાંના બે વૈષ્ણવગૃહસ્થોએ પોતાના હૃદયના ઉમંગપ્રાપ્તિ ચન્દ્ર-વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મની તથા ત્રિકાલી લઘુસંધ્યાની હજાર હજાર પ્રતિઓ પોતાને ખર્ચે છપાવી જિહ્વાસુઓમાં વહેંચાવી હતી. દીર્ઘકાલના મહાયજ્ઞની (સત્રની) પેઠે રાત્રિત્રિવિસ નવનવીન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આસ્થાજ કરતી. વીલેપારલે ઔદિવ્યપ્રજ્ઞાસમાજતરફથી તે સમાજના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલભાઈદ્વારા વીલેપારલે પધારી ઉપદેશાદિનો લાલ આપવામાટે આગ્રહ થતાં પૂં મહાત્માશ્રી ચૈત્રવદિ ૧૪ શે ઇંદીવલીમાં રાત્રિનું અવશુ કરાવ્યાપછી રાત્રિના દશને સુમારે વીલેપારલે પધાર્યા હતા, ને ત્યાં સ્વધર્મપાલનના વિષયઉપર આશરે દોઢેક કલાકસુધી વિસ્તૃત ને આકર્ષક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. બહેનો એથી ભારે પ્રસન્ન થયા હતા, અને તેમણે ઉજળતે હૃદયે

“આનંદ આનંદ આજ અપાર, વરતી રહો છે જયજયકર.”

×

×

×

×

“ઉરે હતો જ્યાં રજતમ મેલ, સત્યની થઈ ત્યાં રેલમહેલ.”

ઇ. પૂર્ણ હર્ષના ઉદ્ગારો કોઢ્યા હતા. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી તળપદ મુંગઈમાં જિરાજ્યા ને દરમિયાન શ્રીરક્ષમીનારાયણના મંદિરસામેની મોટી ધર્મશાળામાં મવારે દૈવીસંપત્તિવિષે, ને રાત્રિએ અનન્યલક્ષ્મીનાં લક્ષણવિષે વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. ત્યાં તો શ્રીતાઓની મંખ્યા ઘણી વધારે—આહરે બે ત્રણ હજાર—થતી, ને પૂં મહાત્માશ્રીનાં ચરણસ્પર્શમાટે બંધુઓની એટલી પડાપડી થતી કે પરિચિત સંન્યસો આંકડા લીડીને કુંડાળાની વચ્ચે પૂં મહાત્માશ્રીને ચલાવતા. અવશુ-પછી પૂં મહાત્માશ્રી બિતારાપર પધારવાને મોટરમાં જિરાજ્યા પછી પણ ઘણા લાઠીઓ ચરણસ્પર્શમાટે દોડી આવતા. એમ અવશુ કરવાથી ઉપજેલો મુંગઈના ભાવિક બંધુઓનો ભાવ અપૂર્વ જોવામાં આવ્યો હતો.

અંદીવત્રીથી વૈ. સુ. ૩ જે પૂં મહાત્માશ્રી પ્રથમ દહેણુ પધાર્યા હતા, તે ત્યાંથી પછી સુરત, દીવા, શીગમ, જંબુસર, ભરૂચ, વડોદરા, ગોધરા, કંકણપુર, ઠાસરા, ભાદરાણ, અમદાવાદ, સાણંદ, મોણદર, ચુડા, જોરાવરનગર, જામનગર, રાજકોટ, જેતલસર, જંકેશન તે જૂનાગઢ, તે તે સ્થલના જિજ્ઞાસુઓના આગ્રહથી ખિરાજી, આપાઠ સુ. ૯ મે **શ્રીખીલખા-આનંદાશ્રમમાં** પધાર્યા હતા. સ્થલે સ્થલે જિજ્ઞાસુઓને ભાવ નવનવીન જોવામાં આવ્યો હતો; પધરામણીમાટે સ્થલે સ્થલેથી બહુ બહુ પ્રાર્થનાઓ આવતી; પણ સમયની ન્યૂનતાને કારણે સૌ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છા તેમની માગણીપ્રમાણે પૂર્ણ કરી શકાતી નહોતી. કાંઈને અડવાડીઈ તો કાંઈને ચાર પાંચ દિવસ, તે કાંઈને તો માત્ર બપોળે કે ત્રણ ત્રણ દિવસ અપાયા હતા. ભરૂચ તે વડોદરાવાળા જિજ્ઞાસુઓને પણ બપોળે દિવસ મળ્યા હતા. જંબુસર તે ગોધરામાં તો માત્ર અડક ટંકજૂ પૂં મહાત્માશ્રીનું ખિરાજીનું થયું હતું. સમયની ન્યૂનતા જિજ્ઞાસુઓના આનંદ ઉત્સાહમાં વિવરણ થતી, પણ આપાઠી પૂર્ણિમાપહેલાં યોગ્ય સમયે ખીલખા-આનંદાશ્રમમાં પહોંચવામાટે તથા પ્રાર્થના કરનાર સૌ જિજ્ઞાસુઓને ઓછોવધતો સંતોષ અપવામાટે આમ ક્યાંવિના અન્ય ઉપાય નહોતો. હુંકા હુંકા પ્રવાસમાં શ્રમ વિશેષ જણાતો, ને ઉણુકાલના તાપ તથા કાંઈ સ્થલે માર્ગની મુશ્કેલી એ શ્રમમાં વૃદ્ધિ કરતાં, તોપણ પૂં મહાત્માશ્રી જિજ્ઞાસુઓની પ્રસન્નતાને અર્થે એ શ્રમ સહન કરતા, ને સૌને આનંદ અપાતા. શીગમના માર્ગની ધૂળ ને રોઢા તથા શીગમથી વળતાં જંબુસરથી ભરૂચ જતાં ટ્રેનમાં લાગેલો તાપ હજી સ્મરણમાં આવે છે, પણ તે સાથે આ પણ કહેવું જોઈએ કે શીગમના દરબારોનો ભક્તિભાવ તથા સેવાભાવ પણ દીર્ઘકાલપર્યંત ભૂલાશે નહિ.

પૂં મહાત્માશ્રી જ્યાં જ્યાં ખિરાજતા ત્યાં ત્યાં આનંદસંગલ વર્તાઈ રહેતાં, ને ધાર્મિક-વાતાવરણ ફેલાઈ જતું. એ પ્રસંગે ઓતાઓ ભારે ઉત્સાહમાં આવી જતા, ઘણે સ્થલે સજ્જનોના પ્રેમના ઊછાળા જણાતા. પધરાવનાર જિજ્ઞાસુઓ પૂં મહાત્માશ્રીની તનમનધનથી સેવા કરવામાં ક્યાંય રાખતા નહોતા, કાંઈ કાંઈમાં સર્વાર્પણની

ભાવનાઓ પ્રત્યક્ષ થતી કેટલેક સ્થિતિ જિજ્ઞાસુઓની પ્રેમવિવશતા
 બેસતી. પૂર્વ મહાત્માશ્રીને બીમડી પંથરાવનાર આગળ કહેલ એ
 ભાવિક ભૂદેવગૃહસ્થોની પ્રેમાશ્રુધારાઓ હજી મારા અંતઃકરણમાં લીલી
 છે. તેમણે પૂજ્યપાદશ્રીની પંથરામણીવેલા ધરના આંગણમાં તથા
 સીડીના પગથીઆપર પાથરેલા વસ્ત્રોનો તથા પૂર્વ મહાત્માશ્રીને પગે
 પગને પગથીએ પગથીએ તેમણે ધરેલ શ્રીફલ તે રૂપીઆનો ભાવભર્યો
 વિવેક, આ લખનાં મારા સ્મૃતિપટમાં ઉપર આવે છે જિજ્ઞાસુઓ
 પૂર્વ મહાત્માશ્રીના બિનારામાટે સ્વચ્છ મંડાનની તથા તેમાં પૂજન,
 બેકક, સમારપાન આદિમાટે જતી શંક નેટલી સારી સગવડ કરતા,
 છતાં પોતાશ્રીની ઋતિ તો સામાન્ય સગવડમાં પણ ચલાવી લેવાની
 હતી એમ મુદ્દમરીને જોનારને પ્રસંગોપાત જણાવું. મુંગઈના ગંગલા-
 ઓમાં પૂર્વ મહાત્માશ્રી જેવી પ્રસન્નતાથી બિરાજ્યા હતા તેવીજ
 પ્રસન્નતાથી કાંકણપુરનામના ગામડાની ગામજવારની સાધારણ વાડીમાં
 આવેલ શુકલ ભૂદેવજીની કુટિમાં બિરાજ્યા હતા. માત્ર ધર્મપાલન-
 માટે તથા પરિવ્રજા સાચવવામાં આવશ્યક બ્યવસ્થા તેઓશ્રી ઇચ્છતા.
 જેમ પ્રભુનો તેમ પ્રભુની માયાનો મહિમા પણ કાંઈ અદ્ભુત
 છે જે જ્યાં ન હોય, વા જે જ્યાં ન ધરે તે માયા ત્યાં લાવી મૂકે
 છે, વા દેખાડે છે, સૌને પોતાનાં પરમપવિત્ર દર્શન તે સત્સંગવડે
 શુદ્ધ ભાવથી શાંતિસંતોષ તે આનંદ આપનારા સંત પુરુષોમાં પણ
 પ્રસંગે માયા કાંઈ વિપરીત દર્શાવે છે:—

માયા મહાબલવાન, તું તો ઐદ્રજલિકા;
 સંતોન દુઃખદાન, દેતા તું દર્શાવતી !
 પ્રિય વચ્ચા બંધુઓ ! તમને આશ્ચર્ય થશે કે આ શું ? પણ
 તમે જુઓ કે આ વાત પણ સાચી છે ! સંસારતાપથી બળી રહેલાં
 ધણાં હૃદયોને પ્રવાસમાં પૂર્વ મહાત્માશ્રીએ અલૌકિક શાંતિજનક
 ધર્મોપદેશથી તથા ક્રોધ અદ્ભુત અનુપમ કૃપાકટાક્ષથી દાર્યા હતાં—
 તેમને આનંદમાં તરંગોળ કર્યા હતાં, અને કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીનાં
 હૃદયો પૂર્વ મહાત્માશ્રીના દર્શન તથા સત્સંગથી જાણે આ મૃત્યુનોકમાં
 દેવસોકનો આનંદ અનુસવતાં હોય એવું તેમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાપરથી

જણાતું હતું, પણ આ બધું ક્યાંમુઘી રહેતું ? જ્યારે પૂઠ મહાત્માશ્રીનું પોતાને લાંથી અન્ય સ્થલે પધારવું થતું, જ્યારે

મિલળો મિલળો અખ મેટ ગયો,

ચલળો ચલળો અખ હોધ રહ્યો હે.

એવો સમય પ્રાપ્ત થતો ત્યારે ભાવિકાની સ્થિતિ બદલાઈ જતી. મુખને બદલે તેમનાં અંતઃકરણમાં દુઃખ છાઈ રહેતું. ટેટલાંકનાં આનંદમય મુખ એ સમયે વીલાં થઈ જતાં. તેમની દુઃખદ મનોદશા તેમના મુખપર તરી આવતી. ટેટલાંકનાં નેત્રામાં શ્રાવણભાદરવો ચાલી નીકળતા. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ ખસંજ કહ્યું છે કે :—

“મિલત એક દારુન દુઃખ દેહી, બિહુરત એક પ્રાન હર લેહી.”

એક (દુર્જન) પોતે મળીને દારણુ દુઃખ આપે છે, ને એક (સન્નજન વા સંત) પોતે છૂટા પડીને પ્રાણ હરી લેવાજેવું દુઃખ આપે છે. પૂઠ મહાત્માશ્રીએ પ્રવાસમાં આવું વિયોગજન્ય પ્રાણહર દુઃખ ઘણાંને આપ્યું હતું ! ગણ્યા દિવસો ધડીઓની પેઠે પૂરા થઈ જતા, ને આવાહન ને વિસર્જન બાણે સાથેજ થતાં હોય એમ ભાવિકા જિજ્ઞાસુઓને લાગતું. પૂઠ મહાત્માશ્રીને સ્ટેશનઉપર વળાવવા આવેલાં ભાવિકાનાં નેત્રા ને મન તેઓશ્રીના દર્શનમાં લાગી રહેલાં હોય ત્યાં સુસવાટા કરતી આવેલી ટ્રેન જોતજોતામાં ઉપડી જતી, ને સૂર્યાસ્તની પેઠે ભાવિકાના હૃદયમાં વિયોગજન્ય શોકરાત્રિનો સંચાર થઈ જતો ! અદ્યસમયમાંજ માયાનો બીજો પડદો પડતો. એક સ્થલે જ્યાં ઉપર પ્રમાણે થતું ત્યાં અન્ય સ્થલે થોડાજ કલાકમાં સૂર્યોદયના જેવો આનંદ વ્યાપી રહેતો. ભિન્ન ભિન્ન સ્ટેશનોએ પૂઠ મહાત્માશ્રીના દર્શનમાટે તથા તેઓશ્રીને સામા લેવા માટે આવેલા સન્નજનો ટ્રેન ઉભી રહેતાં હર્ષભેર પૂઠ મહાત્માશ્રીની સેવામાં દોડી આવી તેઓશ્રીના ભવતારક ચરણારવિદ પકડી લેતા ને “સદ્ગુરુ-દેવદી જે ” નો મંગલ ધ્વનિ સ્ટેશનમાં ગાજી રહેતો.

“સંત નદી ચરુ મેઘજલ, તીનકી એકહી ચાલ;
જહાં જહાં ઉનકા પગ પડે, રન્નખ કરે નિહાલ.”

એ પ્રમાણે પૂઠ મહાત્માશ્રી જ્યાં જ્યાં જિજ્ઞાસતા ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રીના સત્સંગમાં આવનાર જિજ્ઞાસુઓને તેમના અધિકારપ્રમાણે નવી ધર્મપ્રેરણા, નવો ઉત્સાહ, નવું ધર્મજ્ઞાન ને નવો ધર્માનંદ આપતા. સ્થલે સ્થલે તેઓશ્રીએ જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છાપ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક વિષયોપર વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં, તથા તેમની ધર્મસંબંધી શંકાઓનાં સમાધાન કર્યાં હતાં. આવું ધર્મકાર્ય પ્રવાસમાં અખંડ ચાલ્યું હતું, ને તેથી ઘણાં શુદ્ધ હૃદયોદ્ધી ફુંકાંઓને નવપક્ષવિત થવાનો મહામંગલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. સંત પુરુષોનો ને તેઓશ્રીનાં ધર્મકાર્યનો મહિમા સમજ્યો કે વર્ણુઓ જાય તેમ નથી.

મહાપુરુષની વાગ્ધારને કીલવી એ મારા જેવા અદ્યપમતિને માટે કષ્ટણ કામ હતું, છતાં તેઓશ્રીની કૃપાથી જે કાંઈ ધર્મામૃત કીલાયું તે ગુર્જરપ્રજાસમક્ષ મૂક્યું છે. જે છે તે સઘળું શ્રીશુરચરણારવિંદનું છે. મારું કાંઈ નથી. હું પણ તેઓશ્રીનો છું. તેઓશ્રીએ મોટી કૃપાવડે જાતે શ્રમ લઈને સઘળાં વ્યાખ્યાનોની પુનઃ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરી છે, ને પુસ્તકરૂપે છપાવવાનો સઘળો શ્રમ પણ તેઓશ્રીએ જ લીધો છે. શ્રીધૈશ્વરની પેઠે અકારણ કારણના ભંડારરૂપ મહાપુરુષનો ઉપકાર અવર્ણ્ય છે, પરાપકાર એજ એવા મહાપુરુષોનું જીવનવ્રત હોય છે. અનુકૂલબુદ્ધિથી એમનું સામીપ્ય સેવનાર મનુષ્યજ તે સ્વબુદ્ધિઅનુસાર જોઈ શકે છે.

મંતપુરુષની વાણી કાંઈ અઘોરિક વસ્તુ છે. અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વગર એનું રહસ્ય સમજવું કઠિન છે. અધિકારી પુરુષોજ તેનો અમૃતથી અધિક એવો સ્વાદ પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી શકે છે. સત્સંગનો મહિમા કથ્યો જાય તેમ નથી. એક સંત કહે છે કે:-

“કિમ્ સુમેર કૈલાસ કિમ્, સય તરુ તરુહી રહંત;
સતસંગતિ ગિરિમલયસમ, સય તરુ મલય કરંત.”

આ ગ્રંથ ઘેર બેઠાં પ્રત્યક્ષ સત્સંગરૂપ છે. દોષો ત્યજવાના ને શુભગુણો પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉપાયો એમાં વર્ણુવ્યા છે. પરમસુખી થવાનો રાજમાર્ગ આમાં ખુલ્લો મૂક્યો છે. પૂર્વ-પુણ્યથી જેનાં ભાગ્ય ખુલ્યાં હોય તે એ માર્ગે ગમન કરે, ને

શ્રીગૃહપાથી તેના મહાદેસને પ્રાપ્ત કરે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપ
શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિન્દની કૃપા સૌઉપર વર્ષો ! સૌ સુખીઆં
થાઓ ! ૐ

ભાદ્રપદસુદિ ૧૫
૧૮૮૩
શ્રીઆનંદાશ્રમ, ખીલખા

ત્રિ.
શ્રીનાથપાદપદ્માનુરાગી
ભાણિકંચનર્મ

ૐ

પરમસુખી થવાના ઉપાય

અનુક્રમણિકા

વિષયનું નામ કયા પૃષ્ઠથી કયા પૃષ્ઠસુધી
તમોગુણના ધર્મો ૧-૮૭
૨-૧૮

૧ આઝસ

આજસનો ઉદ્યોગવડે જ્ય કરવો. આજસનામનો દોષ
મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. આજસ એ શુદ્ધિનો કાટ છે.
તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસવડે ઘસી નાંખીને શુદ્ધિને
સતેજ કરવી.

૨-૪

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે.
ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે સાં પોતાનો સમાસ કરે છે,
ઉદ્યોગથીજ મોટા મનુષ્ય થઈ શકાય છે.

૪-૬

બેકાથી બેગાર ભડો, આજસુ માણસ તો મુઝા-
જેવો છે. પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા
છે. માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ
દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે.

૬-૮

તમોગુણી મનુષ્યની ખોટી શંકા, ને તેનું સમાધાન.
પ્રભુના દર્શનમાટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે.
તમોગુણના અતિક્રમણના મહાલાસ. જ્ઞાની પુરુષનો

૮-૯

અનુભવ. લવસાગરનો પાર દ્રાણ પામે ? માત્ર ઇચ્છા કરવાથી કાર્ય થઈ જતું નથી.

૯-૧૪

સમાનશીલવ્યસનેપુ મૈત્રી. ઘણા મનુષ્યો સમયનું મૂલ્ય સમજતા નથી, તે તે આગસમાં સમય નડામે શુભાવે છે.

૧૪-૧૬

પ્રભુને લજવામાં અમુક લાપાની જરૂર છે એમ નથી. ઉદ્યોગથીજ શુભફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મ અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્નજ મુખ્ય ગણાય છે.

૧૭-૧૮

૨ પ્રમાદ

૧૮-૨૩

પ્રમાદથી થતાં દુઃખો. પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ છે. પ્રમાદથી કોઈ વાર મનુષ્ય સવગાનું અવળું કરી બેસે છે.

૧૮-૨૦

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊડવાબેઘવામાં, દાલવાચાલવામાં, લખવાવાંચવામાં તે બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા રાખવી જોઈએ.

૨૦-૨૨

સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું દેટલું બલ છે ? પ્રમાદે પંડિતને ખવરાવેલી મોટી ભૂલ.

૨૨-૨૩

૩ દીર્ઘસૂત્રતા

૨૪-૨૬

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિ. અગત્યનું શુભકામ લંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે. સમય ગયાપછી કરેલું તે નકામું.

૨૪-૨૮

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તેલા હોય તે વેલા શુભકાર્ય કરી દેવો. સંસારના કામમાટે ધર્મનું બલિદાન ન આપો. વેદાદ્વા ગિદ્ધાવો.

૨૮-૩૦

સમયે સૌ સારું લાગે, વગર સમયનું કીકું, લુપ્તું કે અધટિત લાગે. મનુષ્યજન્મના સમયનું માહાત્મ્ય સમજી સાવધાન રહીને કર્તવ્ય બરાબર કરો. રાવણજેવા બલવાનને પણ કર્તવ્યનો યોગ્ય સમય શુભાવવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. કામને લંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે.

૩૦-૩૩

અશુભ કામને લંબાવવામાં લાલ છે.

૩૩-૩૪

જે કામને લંબાવે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ
ઊડી જાય છે. કાલભગવાનનું વારંટ. કર્તવ્યને બહુ
લંબાવવામાં સાર નથી.

૩૪-૩૬

૪ અવ્યવસ્થા

૩૬-૪૩

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે ? જે અવ્યવસ્થિતપણે
વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આગળ વધી શકતો
નથી. જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મધર્મમાટે અવશ્ય
સમય મળી શકે છે.

૩૬-૩૮

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. અવ્યવસ્થિત
અને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પતન થાય છે.

૩૮-૪૦

જેમ બંધામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ વ્યવસ્થા જોઈએ.
ઈશ્વરને વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા.

૪૦-૪૩

૫ મોહ

૪૩-૬૧

મોહનો વિવેકવડે પરાજય થઈ શકે છે. મોહ મનુષ્યને
ઊલટું દર્શન કરાવનારો છે.

૪૪-૪૬

વ્યસની સર્વદા સ્ત્રી છે. માણસે બીડી, હોદ્દા કે
અક્ષમ પીવાની ટેવ પાડી જંગમજ્વાલામુખીરૂપ ન બનવું
જોઈએ. વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તક્ષણ લાગે
છે સારે સારે તેને પોતાના કર્તવ્યકર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી.

૪૬-૪૮

તમાકુના વિશેષ દોષો. દેવપૂજનવેલા તમાકુ સુંઘાય,
વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતા-
ઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. તમાકુ પીવાથી
કે ખાવાથી પાત્રનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત
સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે.

૪૮-૫૦

બહુ ઊંચાણેલા ચામાં ટેનીનનામનું ઝેર પ્રકટ થાય છે.
કોકેન ઘણી ઝેરી વસ્તુ છે. ભાંગ, ગાંજો, ચડસ, માજમ
ને સુરકી ઇલાદિ પણ સગવાયોગ્ય છે.

૫૦-૫૨

માણુમને કોઈ પણ કંઈ વસ્તુનું બંધન પડેલે દહાડે થઈ જતું નથી, પણ અભ્યાસવડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ધર કરે છે. મોહથી મનુષ્યો અનેક તરેહની કુટેવોમાં ફસાય છે.

૫૨-૫૩

પાંચ વિષયોપરનો મોહ. શબ્દવિષયના મોહથી દરણ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. ગંધવિષયથી ભમરાનું મૃત્યુ યાચ છે.

૫૩-૫૫

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવ્યા જોઈએ. સાધક જે વિવેકને બહુ બલવાન કરે ને જાગૃતિ સેવે તોજ તેનાથી મોહને જિતી શકાય છે. જેના અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અસ્પર્શવિષયથી તૃપ્તિ ઉપજે છે.

૫૫-૫૬

મોહની ગહનગતિ. વિશેષ મોહને-અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને)- ભગવામાટે જડચેતનના વિવેકની જરૂર છે. જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતા છતાં મિથ્યા શી રીતે લાગે? એક વસ્તુ બે રૂપે કેમ જોઈ શકાય? આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્તવ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલતા નથી.

૫૬-૬૦

જડતા-અવિવેક-મૂઢતા-એ પણ તમોચ્છુલ્લસ્ય મોહનું જ સ્વરૂપ છે. મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઈએ. પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગળોટ છે.

૬૦-૬૧

૬ પરનિંદા

૬૧-૬૫

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. જે મનુષ્ય પરનિંદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત હસહનારા ભંગીજેવો છે. જલ બે પ્રકારે માર મારે છે.

૬૧-૬૨

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા.

૬૨

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારંનરસું જોવું જોઈએ.

સૌથી મીઠું શું? જગૃતિ રાખ્યાવિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ
ન સંધાય તો પરમાર્થ તો કેમ સંધાય? ૬૨-૬૩

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. કાલ એ વિસ્મરણનું
ઔષધ છે. મુમુક્ષુની મહાજગૃતિ. ૬૩-૬૪

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને જરાજર સંસાળો, નહિ તો તે જળી
જશે. રામાયણનું ને મહાભારતનું યુદ્ધ છલકિપર કાળુ ન
રાખવાથી થયું છે. ૬૪

૭ મન ૬૬ ૭૬

લય રાખવાથી થતી હાનિ. આ વિશ્વમાં કોઈ પણ
પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોતી નથી. મનુષ્યે
શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. જેમ વ્યવહારમાં તેમ
પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો. પરિણામ વિચારીને વર્તવું,
પણ લય આવ્યા પછી તો તેની સામે થવું. ૬૬-૬૮

મન એકસાથે એ કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. “ઓઘો!
મન ન લયે દશખીશ, એક હોતો સો ગયો શ્યામસો,
અથ હો આરાધે ઈશ?” શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા
માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. શુભકાર્ય કરવામાં
ખીજતો લય રાખવો નહિ. અધાને રાજી નજ રાખી શકાય. ૬૮-૭૦

અજ્ઞાનીના કથનની ઉપેક્ષા રાખો. પાપબીરુ રહો,
ખાદી બંધી વાતમાં નિર્ભય રહો. જે પુણ્યકર્મ હોય તો
નિર્ભય રહી શકાય, માટે પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું
ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર
થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. ૭૦-૭૩

છત્રીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પરેલી દૈવીસંપત્તિ અલય
છે. મનને સિક્કા જેવું નિર્ભય રાખો. મનુષ્યના હૃદયમાં
રહેતો લય નિર્જન્ય રાઘવનામના માણસજેવો છે, તેને
બ્રહ્મપૂર્વક ગળચી પકડીને મનમાંથી બહાર કાઢો. ૭૩-૭૬

૮ શોક ૭૬-૮૭

રામનવમીનું રહસ્ય. નવનો આંકડો અવિદ્યારી છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય ? સુખ ક્યાં છે ? પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. ૭૬-૮૦

અલ્પ પોતાનું સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ થાય તોજ ભય દૂર થાય. સાચા મસ્તોનો આનંદ. હાથેરછતે ત્યાં શોક ન હોય. પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખો. ૮૦-૮૨

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. અલ્પાનંદ તે પરમાનંદ-અનંતાનંદ -પરમસુખ-સુખનો અવધિ. ૮૨-૮૪

સંશયી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. તમે તમારું બદાખર સંભાળો. પારકી પંચાત ન કરો. ૮૪-૮૫

મનને બોધ. ભક્તોએ કરવાની ભાર્મિક પ્રાર્થના. ૮૫-૮૭

રજ્જેગુણના ધર્મો

રજ્જેગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા મોખો. શરીર એક પ્રકારનું રાજ્ય છે. અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રિરૂપ છે. ૮૭-૯૨

૧ કામ ૯૨-૧૧૨

કાળીનાગનું રહસ્ય, ઇન્દ્રિય અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં ? અંતઃકરણરૂપ સર્પની તૃણારૂપ ઝેરી ત્રાહો વિવેકરૂપ ચીપીઆવડે કાઢી નાંખવી જોઈએ, કામના જયનો ઉપાય. બે પ્રકારના વિવેક. ૯૨-૯૫

યુક્તિનું બલ. ખાટું દહીં ખાનાર રાજકુમારનું દૃષ્ટાંત. ૯૫-૧૦૬

અલ્પમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામ નરકનું દાર છે. કામ ધણો બળવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નહારી ગતિ થાય છે. ૧૦૬-૧૦૮

કામનું બલ. કામના જયમાટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્ય વિવેક. ૧૦૮-૧૧૨

જીવઅલ્પની એકતામાં શંકા અને તેનું સમાધાન. ૧૧૨-૧૧૪

સસ એકજ છે. તેને જાણવા માટે શાસ્ત્રો અધિકાર-પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ ને નિઃશોક થાય છે. ૧૧૪-૧૧૭

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. દૃઢ દોષદર્શન થાય તો
વિરાગ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. ૧૧૭-૧૨૦

સંસ્કારપ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવનાપ્રમાણે ક્ષ
થાય. શરીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરે. અવિવેકીઓ
શૌચનો મિથ્યા દંભ કરે છે. ૧૨૦-૧૨૨

૨ ક્રોધ
ક્રોધનો પિતા ક્રમ છે. ક્રોધનાં માદાં ક્ષ. ક્રોધમાં
માણસ પોતાના પ્રિય સંબંધીનું પણ ખુન કરી નાંખે છે,
ને આપવાન પણ કરે છે. ૧૨૨-૧૨૫

ચારે પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા ક્રોધઉપર ક્રોધ કરે,
ને તેને દણો. ક્રોધ ધર્મનો અને મોક્ષનો નાશ કેવી
રીતે કરે છે? હૃદયરૂપ ઈશ્વરના મંદિરમાં ક્રોધરૂપ અંગલને
પેસવા ન દો. સ્થૂલ ને અદૃષ્ટ સાધનને માટે મહામૂલ્યવાન
ને સૂક્ષ્મ સાધ્યને ખોઈ નાંખો નહિ. ૧૨૬-૧૨૯

અર્થનો નાશ ક્રોધ કેવી રીતે કરે છે? વ્યવહારમાં
મીઠો વાણી મોક્ષવાની અગત્ય. ક્રોધે કરાવેલાં કેટલાંક
ખડુ ભુંગાં ક્રમ. ૧૨૯-૧૩૧

ક્રમ(પ્રીતિ)નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો ક્રોધ કેવી રીતે
નાશ કરે છે? ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ ખડુ અવ્યય
કરે છે ક્રોધની શરીરઉપર થતી માદી અસર. ૧૩૧-૧૩૪

ઈંદ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની
ક્રિયાઓ. ક્રોધની ભારે ભુંગાઈ. સર્વ સાધનોનું ક્રોધથી
રક્ષણ કરે. ૧૩૫-૧૪૦

ક્રોધ આવે ભારે શું કરવું? ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય
કરી ખેસો નહિ, પણ વચ્ચે થોડો સમય જવા દો.
વૈર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યા વધે છે, ને
ઘટાલાં ઘટે છે. ક્રોધને મેદવાથી થતો લાલ.
આત્મલાવા નજ કરો. ૧૪૧-૧૪૬

ક્રોધના બે પ્રકાર, તેની દુષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય.
મહાપુરુષોનું નિષ્ક્રોધપણું. તેમના હૃદયની પરમ ઉદારતા. ૧૪૭-૧૪૯

ને સામો ક્રોધ કરવામાં ન આવે તો અન્યતો ક્રોધ શમે. ૧૪૯-૧૫૪
સહનશીલતા ને દ્યાવડે ક્રોધને જિતાય. મહાક્ષમાવાન
અહાનંદસ્વામી. ૧૫૪-૧૫૭

સદાગ્રહવાળા પ્રયત્નથી ક્રોધનો જય થાય. ૧૫૭-૧૬૦

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સધળું કરી શકે. ૧૬૦-૧૬૭

ક્રોધથી થતી વિશેષ હાનિઓ. ક્રોધરૂપ દુષ્ટ લંગીથી
દૂર રહે. ૧૬૭-૧૬૯

પાપ બહુ ભુંડું છે. તેનાથી ભય પામો, ને દૂર રહે. ૧૬૯-૧૭૨

મહારાજ સુધિષ્ટિરતો ધર્માનુસાર ન્યાય. કોનો
અભિપ્રાય માન્ય ગણાય? ૧૭૨-૧૭૩

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા
દો. ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી અધમ ગણાય છે. ૧૭૪-૧૭૫

રોગનું નિદાન પ્રથમ, ને પછી તેની ચિકિત્સા. ક્રોધ
ઉપજવાનાં કારણો, ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો. ૧૭૬-૧૭૭

તમોગુણ તથા રજોગુણ કેમ ધટે? પ્રાણાયામના

લાભ. સંધ્યાવંદનાદિ નિયત્કર્મનું મહાફલ. ૧૭૮-૧૭૯

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. ૧૮૦-૧૮૧

સંગતી અસર. મનુષ્યના મનની નખગાઈ-અપરિણામદર્શિતા. ૧૮૧-૧૮૨

વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજાનો અધઃપાત. નાર્તિકતાનું
પરિણામ. ૧૮૩-૧૮૪

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. નીતિપાલનની આવશ્યકતા. ૧૮૪-૧૮૬

ક્રોધના જયમાટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. પરદોષ-
દર્શનરૂપ પાપથી બચો. આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ૧૮૭-૧૮૯

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. સિન્ન સિન્ન આહારની
સિન્ન સિન્ન અસર. મદ્ય તથા અફીણ આદિના વ્યસનથી
થતી હાનિ. તમાકુના વ્યસનનું દુષ્ટ ફલ. ભાંગ આદિના
વ્યસનથી થતી હાનિ. ૧૮૯-૧૯૨

ક્રોધથી બચવામાટે મનુષ્યે ઉઘમી રહેવું જોઈએ. ૧૯૩-૧૯૪

મોટાઈ શુભગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિમાં
કહેલો મોટાઈનો ઝગડો. ૧૯૪-૧૯૭

વસ્તુવિચારવડે ક્રોધનો જય થાય છે. અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફલ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અંતઃકરણની ભગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. ૧૯૭-૨૦૦

પૃથ્વીપર ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે. ૨૦૧-૨૦૩
અભ્યાસવડે સર્વ થર્મ શકે છે. વૃક્ષોનું નિષ્ક્રોધીપણું તથા પરોપકારીપણું. ૨૦૩-૨૦૫

અપકારઉપર ઉપકાર કરનાર એક રાખનું દૃષ્ટાંત ૨૦૫-૨૦૭
૩ લોભ ૨૦૭-૨૪૬

તૃષ્ણા. તૃષ્ણાના શમનના ઉપાય. સંતોષજેતું સુખ નથી. ૨૦૭-૨૦૯
કંગાલ દ્રાણ ? તૃષ્ણાને કિટકાર. નસીબ તો બે ડગલાં આગળનું આગળ. ૨૦૯-૨૧૩

અતિતૃષ્ણાનું પગિણામ. ૨૧૩-૨૧૬
“લોભ પાપ સધળાનું મૂલ.” ૨૧૬-૨૨૧
પાપનો બાપ દ્રાણ ? ૨૨૧-૨૨૭

તૃષ્ણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ ફલ ઈશ્વરેચ્છાપર છોડી દો. એક નિષ્કામ લક્ષ્ય ૨૨૭-૨૩૦
સંતોષીને સર્વ સંપત્ત છે. ૨૩૦-૨૩૨

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તથા ન કરો. પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તેવડે સંતોષી રહો, ને અગલ હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. ૨૩૨-૨૩૩
પરમસંતોષી સતપુરુષો રાખના કરતાં પણ વધારે સુખી હોય છે. સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય. ૨૩૪-૨૩૭

લોભનો બીજો પ્રકાર કંભુસાઇ. એ પણ મોટો દોષ છે. યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. ૨૩૭-૨૪૯

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે. વૈશ્વદેવની ને નિલદાનની અગલ. મમતાનો ત્યાગ કરવા માટે થોડુંક પારકું કરતા ભ્રમો. ૨૪૯-૨૪૨

એકના હિમ્મર. મજ્જીમ્મસનું (કંભુસનું) મોટું બાળ. ઉદારતા એ સદ્ગુણ છે, પણ કંભુસાઇની પેઠે ઉઠાઉપણું

પણુ અવગુણ છે. પાપના પૈમાથી પુણ્ય કરવું એ પુણ્ય નથી. મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડોળ કાંઈ કામનો નથી. ૨૪૨-૨૪૫
ઉપનિષદમાંની એક વાર્તા. મનુષ્યોને માટે દાન એ કલ્યાણનો સરલ ઉપાય છે. “હલકે હલકે તરી ગયે, હુખે જિન શિર ભાર.” ૨૪૫-૨૪૬

૪ મદ

૨૪૬-૨૭૧

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિચંચલ છે. ૨૪૬-૨૪૭
સત્તા પણ વિનાશી છે. સત્તાવાળાએ પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ કરી લેવો, સત્તા ગયા પછી તેનાથી કાંઈ નહિ થઈ શકે. ૨૪૭-૨૪૯
સારાનું સારું ફલ, ને માફાનું માફું ફલ. કાલ જાય છે, ને કહેણી રહી જાય છે. મોટાના મીઠા ખોલથી પણ લોદો માથું આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. પ્રભુ ગર્વગંજન છે. પારકી વસ્તુ પોતાની કહીને તેનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. ૨૪૯-૨૫૧

માન પુરુષને નથી, પણ લક્ષ્મી, સત્તા તથા વિદ્યા આદિ ઉપાધિને છે. યૌવનનો ને રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ પણ ન કરવો. ૨૫૧-૨૫૬

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે? તેણે કાંઈ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હમેશાં નમ્રજ રહેવું જોઈએ. મદને (અભિમાનને) દૂર કરવા માટે મહારાજા જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. પોતાની કાંઈ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. ૨૫૬-૨૫૮

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો ક્રોધ જાણવો. મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણોને અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. ૨૫૯-૨૬૦

પ્રાપ્તિસ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તેવડે સમયસર કાર્યસાધક થાઓ. ૨૬૦-૨૬૨

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય. ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવા જોઈએ. ૨૬૨-૨૬૫

સત્કર્મનું ફલ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. ૨૬૫-૨૬૭

મોટાઇ મેળવવાનો માયો ઉપાય. સમજીએ કોઇ પણ વાતનો મદ નજ કરવો ઘટે. ૨૬૭-૨૬૮

વિદ્યામદ દૂર કરવાનો ઉપાય. પ્રભુભક્તિનો ગર્વ કેવી રીતે દૂર કરવો ? શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે? ૨૬૮-૨૭૦
વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ. બુદ્ધિનો મદ બહુ હાનિકર્તા છે. ૨૭૦-૨૭૧

૫. મત્સર ૨૭૨-૨૮૬

ધર્મી તાપ ઉપજવનારી છે. સુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાફાં કર્મનું ફલ છે. ઈશ્વરની રચના ભૂલવગરની છે. પુરાવાની ખામીનું પરિણામ. ૨૭૨-૨૭૩

જીવને તેના કર્મનું ફલ શી રીતે મળે છે ? ચિત્રગુપ્તના ચોપડાનું રહસ્ય. કર્મપ્રમાણે જીવને ફલ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સૂચકમાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. ૨૭૩-૨૭૪
ધર્મી નજ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. ખીજની ધર્મી કરવાથી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી. પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. પુણ્યથી ઊલટું પાપ સમજવું. જગ્યા લાંથી સવાર. ૨૭૪-૨૭૭

ખીજ પાપોના કરતાં મત્સરની (અદેખાઇની) વિશેષતા. કોઇને પુણ્યના કે પાપના ફલમાં શંકા થાય તો તે શંકા મિથ્યા છે. જેવો આઘાત તેવો પ્રસાદાત એ નક્કી વાત છે. ૨૭૭-૨૭૯

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ. બે મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઇ અને તેનું તેમને મળેલું મારું ફલ. ૨૭૯-૨૮૨

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાકૂરતા. વિદ્વાનો કહે છે કે તમે ખીજની ધર્મી કરો છો તે ઈશ્વરની ધર્મી કરો છો. ૨૮૨-૨૮૩

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકજેવાઓની શંકા, ને તેનું સમાધાન. વિશ્વમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે. મોટાની મહત્તા

ઉપસંહાર.

૩૬૨-૩૬૪

શ્રીશંકરજયન્તીમહોત્સવપર આપેલું વ્યાખ્યાન. ૩૬૪-૩૭૬

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજીનું મહત્કાર્ય અને તેઓશ્રીના ગ્રંથો. ૩૬૪-૩૬૬

આચાર્યભગવાનનો સિદ્ધાંત “એકમેવાદ્વિતીયમ્” ૩૬૬-૩૬૮

ઉપાસનાના તથા કર્મના સંબંધમાં આચાર્યભગવાનનો

સમભાવ.

૩૬૮-૩૭૦

શ્રીશંકરજીયંતી ઊઝવી સાચી ક્યારે કહેવાય? ૩૭૦-૩૭૨

વેદાંતના જ્ઞાનથી ચિત્તની મોટામાં મોટી વિશાલતા

ને ઉંચી નીતિ પ્રકટે છે. ૩૭૨-૩૭૩

આત્માની પરમપ્રિયતા. ૩૭૩-૩૭૫

ભેદભાવ ભયજનક છે. શૂન્યવાદ અસંગત છે. જો મનુષ્ય

આત્માને જાણે તો તેનાં સર્વ દુઃખોનો વિકલ્પ થાય છે. ૩૭૫-૩૭૬

શુદ્ધિપત્ર

પૃથાંક	પંક્ત્યંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૭	ત્રેપનનો	ત્રેપનમો
૩૧	૮	પશ્ચાતાપ	પશ્ચાતાપ
૩૭	૧૨	કાગળોનો	કાગળોના
૪૭	૧૧	કોઈની	કોની
૫૭	૩	હૃદને	દહને
૫૭	૪	ડપ્પજ્ઞાન	ડપ્પજ્ઞાના
૫૭	૨૨	મલેચ્છોની	મલેચ્છોની
૫૯	૧૫	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૭૭	૧૨	સંસારીજી વે	સંસારી જીવે
૮૩	૧૦	અનંતાનંદ	અનંતાનંદ
૧૦૮	૮	નાટક	નાટકમાં
૧૨૩	૧૬	અનિષ્ઠ	અનિષ્ઠ
૧૪૯	૯	તત્ત્વ	નન્વ
૧૭૯	૯	અંતઃકરણમાં	અંતઃકરણમાં
૩૨૮	૪	અંતઃકરણનો	અંતઃકરણનો

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाश्रु ॥

परमसुखी થવાના ઉપાય

અથવા

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલા ત્રણ ગુણોના
અતિક્રમણનાં સાધનો

પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં હોય છે. ક્રોધના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ, ક્રોધના હૃદયમાં રજોગુણ વિશેષ, ને ક્રોધના હૃદયમાં તમોગુણ વિશેષ રહેલ હોય છે. તમોગુણ આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અભ્યવરથા, મોહ તથા અતિનિદ્રા આદિને ઉપજાવનારો છે; રજોગુણ વિપયાનુરાગ, ચંચલતા, અતિપ્રવૃત્તિ ને અશાંતિ આદિને ઉપજાવનારો છે; અને સત્ત્વ-ગુણ જ્ઞાનનું તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનારો છે. મનુષ્યે વ્યવહાર-પરમાર્થમાં સુખી થવામાટે એ ત્રણે ગુણોને પોતાને વશ વર્તાવવાં શીખવું જોઈએ,—એ ત્રણ ગુણોનો જય કરવો જોઈએ, અને ખીજા શબ્દમાં કહીએ તો તેણે ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ. પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાંનો તમોગુણ ખની શકે તેટલો ઘટાડો શુદ્ધ રજોગુણને બલવાન કરવો જોઈએ. પછી તેણે રજોગુણના ધર્મોને વશ વર્તાવી

સત્ત્વગુણને બદલાવ કરવો જોઈએ. એ સત્ત્વગુણ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ નિશ્ચય કરી તેના ધર્મો જે જ્ઞાન ને સુખ તેનું અભિમાન પણ તેણે સજવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવું તેને ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરવું અથવા અતિક્રમણ કરવું કહેવાય છે.

એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કેવી રીતે કરવું ? એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેવું એ ઘણું સહેલું છે, પણ તે કાર્ય કરવું ઘણું કઠિન છે. એને માટે બહુ સંભાળથી સતત મોટા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એ ત્રણ ગુણોવિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણ ગુણો નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય નથી. તેમના કાર્યવડે અંતઃકરણમાં તે ગુણોનું અનુમાન થઈ શકે છે. પોતાના અંતઃકરણમાં કયા કયા ગુણોના કયા કયા સ્વભાવો બદલાવપણે વર્તે છે તે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણનું, પોતાની ઈન્દ્રિયોનું અને તેવડે થતી પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને નક્કી કરવું જોઈએ; ને પછી તે તે સ્વભાવોનો આગળ કહેવાશે તે તે સાધનોવડે જય કરવા તેણે બહુ હિતસાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો કરી શકે, તથા પોતાનો પરસોડ સુધારી શકે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વધર્મ-પાલનાદિવડે તે ક્રમમોક્ષ વા સદ્ગોમોક્ષ પણ મેળવી શકે. હવે એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કયા ઉપાયવડે કેવી રીતે કરવું તે કાંઈક વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ તમોગુણના ધર્મોના જયસંબંધે કહેવાય છે. આગમ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અગ્યવસ્થા, મોહ, પરનિદા, લય તેને ખેદ એ દોષો તમોગુણવડે મનુષ્યમાં ઉપજે છે. એ દોષો મનુષ્યને બહુ હાનિ કરનારા છે, માટે તે સજવાયોગ્ય છે.

૧ આગમ

આગમનો ઉદ્દેશ્યવડે જય કરવો. કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવા દેનાર શરીર તથા મનનું ભારેપણું તે આગમ. એ આગમ મનુષ્યની

ઉત્તરમાં બહુ આડે આવે છે. ખરું કહીએ તો તે મનુષ્યની ઉત્તરના દ્વારમાં આડા પડેલા એક મોટા પંહોડનેવું છે. યોગવાસિષ્ઠમાં એક સ્થલે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“ આલસ્યં यदि न भवेज्जगत्यनर्थः,
को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरांता,
संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ”

(જો આળસરૂપી અનર્થ આ જગતમાં ન હોત તો અહીં બહુ ધનવાન ને બહુશ્રુત (પંડિત) કોણ ન થાત? આળસથીજ સાગર-પર્યંતની આ પૃથ્વી નરપશુઓ-મૂર્ખાઓ-વડે અને નિર્ધનોવડે ભરેલી છે.)

આળસનામતો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. એક માણસ આખી દુનિયાની મુસાફરી કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે:—“ તમે જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને સૌથી વિશેષ વહાલું શું જણાયું? ” તેણે તેને ઉત્તર આપ્યું:—“ આળસ ” ખરેખર! મનુષ્યના મોટા ભાગને ખેતી રહેવું બહુ ગમે છે. હાથપગ હલાવ્યા વિના કામ થઈ જતું હોય તો બહુ સારું એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે, પણ તે બને ક્યાંથી?

આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસવડે ઘસી નાંખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી. જે કુંચી નિલ વપરાયા કરે છે તે ઊજળી રહે છે, ને જે કુંચી પડી રહે છે તે કુંચી કંટાઈ જાય છે એ અનુભવની વાત છે; માટે મનુષ્યે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને શુભકાર્યયુક્ત રાખવા સદા પ્રયત્નવાન રહેવું જોઈએ.

જ્યારે આળસ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને બગાડે છે, ત્યારે ઉદ્યોગ મનુષ્યનો વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સુધારે છે. આ વિશ્વમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય સર્વ કાંઈ મેળવી શકે છે. આળસ

આબુ કે તરત મનુષ્યે ઉદ્યોગપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. તેણે નવરા નજ રહેવું જોઈએ—સર્વદા ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ.

કેટલાક ઉદ્યોગના વા પુરુષપ્રયત્નના કરતાં પ્રારબ્ધને બલવાન ગણે છે, પણ વાસ્તવિકદષ્ટિએ જેતાં ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્નજ બલવાન છે. ઉદ્યોગ વા પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધનો પિતા છે. પ્રારબ્ધ પૂર્વના પુરુષપ્રયત્નમાંથીજ અંધાય છે. પુરુષપ્રયત્નવડે મનુષ્ય ધારે તે મેળવી શકે છે, અને એટલામાટે શ્રીયોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુ-પ્રકરણના પાંચમાથી આઠમા સર્ગસુધી મુમુક્ષુઓને માટે પુરુષપ્રયત્નનો મહિમા બહુ બહુ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે. બિલાડીજેવું સાધારણ પ્રાણી પણ પોતાના ઉદ્યોગી સ્વભાવવડે મનુષ્યને ઉદ્યોગી રહેવાનું સૂચવે છે.

બિલાડી ગાય કે હેસ રાખતી નથી, પણ તે ઉદ્યોગવડે-ધેરધેર ભટકીને-પોતાને જોઈવું દૂધ મેળવે છે. પ્રમાદી બેરાં કે છોકરાં કે તોડર દૂધ ઉઘાડું મૂકી દે વા જેવી રીતે રાખવું કે ઢાંકવું જોઈએ તેવી રીતે રાખે કે ઢાંકે નહિ તેમાંથી તે પોતાનો અર્થ સાધી લે છે, પી જાય છે.

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. “ઉદ્યોગિનં પુરુષસિદ્ધમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ” ઉદ્યોગી એવા પુરુષ-સિદ્ધને બ્યાવહારિક લક્ષ્મી વા ધર્મરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

“ધીર, પુરુષ જે હોય, વળી જે વિવેકવાળો,

દેશવિદેશજ તણો, ભેદ નહિ તેમાં ભાળો;

વસે જઈ તે જ્યાંહ, દેશ પોતાનો કહે છે,

નિજના કરબલથકી, તેહને જીતી લે છે;

હથિયાર દાઢ પૂછ નખથી, સિદ્ધ વને ભમતો કરે,

હણી દ્વિપેન્દ્ર તેહના લોહીથી, દૂર તરખ નિજની કરે.” ૧

એ છપ્પામાં કહ્યા પ્રમાણે વિવેકી ને ઉદ્યોગી પુરુષસિદ્ધ દેશ-વિદેશ ગમે ત્યાં જઈ પોતાની શુંલ ઇચ્છા પાર પાડે છે.

ઉદ્યોગ યોગ્ય-ઉપકારક-જોઈએ. જેને પરિણામે દુઃખ વા ચિંતા થાય તે ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી. દર્શાત તરીકે નાટકા કે સીનેમા જોયા

કરવાં, અથવા મનના દુષ્ટ વિકારોને પ્રદીપ્ત કરે, તેવાં નોવેલો વાંચ્યાં કરવાં, કે ત્યાં સાં રખણા કરવું એ ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી.

ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાસ કરે છે. મુક્તિ-તાનમાં એક સ્થલે સાધુઓનો નિવાસ હોય, ત્યાં એક સાધુ જઈ ચઢ્યાં. ત્યાં પચાસ સાધુઓ રહેતા હતા. તે સ્થલે આવનાર એ સાધુ પુરુષે તે સૌની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યાંના એક મુખ્ય સાધુએ તેમને કહ્યું કે:—“અહીં હવે દ્રાષ્ટને રહેવામાટે વિશેષ જગા નથી, માટે તમે બીજા સ્થલે જાઓ તો ઠીક.” આવનાર સાધુએ કહ્યું:—“હવે વિશેષ જગા ન હોય તોપણ બેટલી જગા છે તેટલીમાં તમને દ્રાષ્ટને, અગ્નિ ન થાય તેવી રીતે હું રહી શકીશ. હું તેવી વિદ્યા જાણું છું. તમે કહો તો તમને દ્રાષ્ટને કંઈ અગ્નિ ન થાય તેમ તમારી સૌની સાથે લળીને રહું, અથવા તમે કહો તો તમને દ્રાષ્ટને કંઈપણ ભાર ન જણાય તેમ તમારા સૌના ઉપર પણ રહું. તે કવી રીતે એમ જો તમે મને પૂછો તો હું તમને ઉદાહરણથી બતાવું.” એમ કહીને તેમણે પાણીના એક ખાલો ટંકાટંક લઈને. પછી તેમણે પોતાની પાસેની સાકરની થોડી ઝીણી ભૂદી કાઢી તેમાં ધીમે ધીમે નાંખી. તે ભૂદી તે પાણીમાં લળી ગઈ, અને તેમાંથી થોડું પણ પાણી બહાર ન નીકળ્યું. “જુઓ, આ પ્રમાણે હું તમારા સૌમાં લળીને રહી શકું છું.” પછી તે સાધુએ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા તે ખાલાઉપર એક જાળનું પુખ્ત ધીમેથી ભૂદી દીધું; અને તે ખાલામાંનું પાણી જરા પણ ન ઢળાતાં તે પુખ્ત પાણીઉપરજ રહી શક્યું. તે બતાવીને તે સાધુએ અન્ય સર્વ સાધુઓને કહ્યું:—“આમ હું મુખ્યની પેઠે હજારો થઈને તમારા સૌના ઉપર પણ રહી શકું છું.” સૌ સાધુઓ આ બતાવેલે તેમની સુદૃઢ ચિત્ત થયા, તે આ દ્રાષ્ટ ગુણવાન પુરુષ છે એમ જાણી તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા; અને તેમણે પણ પોતાના ઉદ્યોગી ને ભક્ત સ્વભાવવડે સૌ સાધુઓનું ભલું કરી સૌનાં મન મેળવી લીધાં.

ઉદ્યોગીજ મોટા મનુષ્ય થઈ શકાય છે. સંસારમાં જે મોટા

માણસો થયા છે તેમાં સેંકડે નેવું ટકા જોડલા માણસો પોતાના ઉદ્યોગ-
થીજ મોટા (ધનવાન ને પ્રતિષ્ઠિત) થયા છે. તેના મુંબઈ શહેરમાંથી
પણ ફેટલાક દાખલા આપી શકાય. કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને ગુજરાતમાંથી
ફેટલાક ભાટીઆ, લોહાણા, વાણીઆ, પારસી ને વહોરા વગેરે કામના
ફેટલાક ગૃહસ્થો જેઓ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિમાં મુંબઈ આવ્યા હતા
તેઓ પાછળથી પોતાના ઉદ્યોગવડે ને પ્રભુકૃપાએ વ્યાપારાદિમાં
આગળ વધી લક્ષ્મી અને મોટાઈ મેળવી શક્યા હતા. દેશપરદેશમાં
ખતેલા એવા ખીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય. વ્યવહાર કે પરમાર્થ-
માં મોટા થવામાં ઉદ્યોગજ કારણરૂપ છે, આગસ કારણરૂપ નથી.
આંધે તેની તરવાર નથી, પણ મારે તેની તરવાર છે.

બેઠાથી બેગાર ભલો. બેઠા રહેવાના કરતાં એટલે આગસ
રહેવાના કરતાં બેગાર એટલે કામની વેઠ કરવી તે પણ સારી કંઠી
છે, કેમકે પેદાશવગરનું છતાં પણ તે કામ છે, અને કામ કરનાર
માણસનાં શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બલવાન રહેવાથી તે ગમે
લાંથી પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકે છે, ભૂખ્યોદુઃખ્યો રહેતો નથી.

આગસુ માણસ તો મુકદ્દાજેવો છે. જેમ મુકદ્દું પોતાના
હાથપગ હલાવતું નથી તેમ આગસુ માણસને પોતાના હાથપગ હલાવવા
ગમતા નથી. આ સ્થિતિ કવી દયામણી છે ! તેનું પરિણામ શું આવે?
દુઃખજ આવે. સિંહ વનરાજ કહેવાય છે, છતાં તેણે પણ શિકારમાટે
ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ; કેમકે “સૂતેલા સિંહમુખમાં મૃગ નવ પેસી જાય.”

પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જેમ
વ્યવહારમાં આગળ વધવામાટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે તેમ પરમાર્થ-
માં આગળ વધવામાટે પણ પ્રયત્નની જરૂર છે. જો ખરું કહીએ
તો પરમાર્થમાં એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવામાટે તો
મોટા પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. પરમાર્થના માર્ગસંબંધી જેમને અશ્રદ્ધા
કે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા હોય તેમણે કોઈ જ્ઞાતા પુરુષને આદર-
પૂર્વક પૂછવું જોઈએ. પૂછનાર માણસ આગસુ માણસના કરતાં ઘણો

સારો છે. જે પૂછશે તે ઘાંઘડ દિવસ રસ્તે પરશે. જે આગમુ થઈને ઘાંઘડ કરશે નહિ તે ધર્મમાર્ગમાં શી રીતે આગળ વધશે ? શાસ્ત્રો તો યોગ્યરીતે કહે છે કે દિવે નિત્યપ્રતિ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાંજ જોઈએ:—

“ એકાદ્ જપહીનસ્તુ સંધ્યાહીનો દિનત્રયમ્ ।

દ્વાદશાહમનશ્ચિ શ્વદ્ર એવ ન સંશયઃ ॥ ”

(જે દિવે એક દિવસ જપરહિત છે, ત્રણ દિવસ સંધ્યારહિત છે, અને બાર દિવસ જે અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે તે દિવે નિશ્ચય શ્વદ્રજેવોજ છે.) જપ, સંધ્યા કે અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી. દિવે શ્વદ્રજેવો થઈ જાય છે, એટલે તેની જાતિ બદલાઈ જાય છે એમ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ તમોચ્છુના વધારાથી શ્વદ્રજેવું મલિન ને મૂઢ થતું જાય છે, એટલે તે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મવિચાર કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી. ધાર્મિક કર્તવ્યમાં તેની શ્રદ્ધા નબળી પડી જાય છે, તે પછી તે ધાર્મિક કર્તવ્ય અથાયોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ અંતે તે ધર્મમાર્ગને ભૂલે છે. પછી જેવો સંગ, જેવા વિચાર, ને જેવી ક્રિયા તે કરે છે, તેવો તે થાય છે. વળી નબળામાં નબળું લગે છે, ને સારામાં સારું લગે છે. જાણ કે મૂળાની સાથે “ મીઠું લેશે ” એમ પૂછાય છે, ને દૂધ કે કેળાં પીરસાય તેમાં સાકર કે ખાંડ લેવાનું પૂછાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મહીનતા હોય, ત્યાં જાતજાતનાં વ્યસનો સેવવાનો તથા નાટક ને સીનેમા આદિ જોવાનો ને આરોગ્ય તથા દ્રવ્યાદિની ખુવારી કરવાનો શોખ, અને અનેક દુર્ગુણો તથા એ સૌને પરિણામે અનેક દુઃખો આવી મળે છે, માટે મનુષ્યે ધર્મકર્મહીન નજર રહેવું જોઈએ. પરમાર્થ સાધવા માટેનાં કર્તવ્યસંગ્રંધી આગળ વધીને કહીએ તો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ એ તો ધર્મનું પહેલું પગથીઈ છે. માત્ર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરીને ખેતી રહેવાનું નથી. તેવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં પરમાત્માની ઉપાસના અને પરમાત્માની ઉપાસનાપછી પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવડેજ થાય છે.

માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે. પૈસો પૈસો એવો પોક્કર કરીને જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ તેનાજ વિચારમાં ને તેની પ્રાપ્તિમાટેની પ્રવૃત્તિમાં મંદ્યા રહે છે, અને સ્વધર્મપાલન કરતા નથી, તે અંતે શો લાભ મેળવે છે ? કાંઈ પણ નહિ. ખાલી આગ્યા, ને ખાલી ગયા એટલુંજ. વળી પૈસો ન હોય ત્યારે મનુષ્ય ઘણીવાર નમ્રસ્વભાવનો રહે છે, પણ જ્યારે તેને પૈસો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ કાંઈ બીજા પ્રકારનું સ્વરૂપ પકડે છે, અર્થાત્ તે બહુધા અહંકારી થઈ જાય છે. જેમ માદક ઘીનેનો કુદ છે તેમ દ્રવ્યનો પણ કુદ છે. એમ વિદ્વાનો કહે છે; વિચારવાનની કે સંતપુરુષની વાત જૂદી છે. ખાસી બીજાને તો દ્રવ્ય મદ ઉપજાગ્યા વિના રહેતું નથી. કાંઈ કવિએ કહ્યું છે કે:-

“કનક કનકતે સો ગુની, માદકતા અધિકાત;

યે ખાયે ઔરાત હે, યે પાયે ઔરાત.”

(કનક એટલે સોનામાં-પૈસામાં-કનક એટલે ધતુરાનાં બીજનાં કરતાં સોગણું વધારે માદકપણું છે. ધતુરાનાં બીજ ખાવાથી માણસ ગાંડો થાય છે, ને સોનું-પૈસો-માત્ર મળવાથીજ માણસ ગાંડો થાય છે !) જેને મદ એટલે અહંકાર ઉપજ્યો તેની અધોગતિમાટે પછી પૂછવુંજ શું ?

તમોગુણી મનુષ્યની ખોટી શંકા. કેટલાક અવિચારી મનુષ્યો કહે છે કે:-“જે પ્રભુ હોય તો તમે અમને ખતાવો, એટલે અમે તેમને લજ્જાએ.” પણ લાઈ ! તમે શાંતિથી વિચારી જુઓ કે મનુષ્યને વ્યાવહારિક રાજની કે મહારાજધિરાજની મુલાકાત પણ બહુ પ્રયત્ને થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તો મહારાજધિરાજના પણ મોટા મહારાજધિરાજ છે, તો તેનું દર્શન સામાન્ય યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને ઝંટ દઈને શી રીતે થઈ જાય ? અદ્યપમતિવાળો, મલિન શરીરવાળો અને મલિન તથા ક્ષાત્ચાતુટચાં વસ્ત્રોવાળો એક લંગી કાઢીને કહે કે:-“જો લરતખંડના મહારાજધિરાજ પંચમજ્યોજ્ઞ હોય તો તમે તે

મહારાજાધિરાજ પંચમન્યોર્જની મુલાકાત મને અહીં બેઠાં કરાવે. તે
 હોય આ શી રીતે બને? બે તેને પંચમન્યોર્જની મુલાકાત લેવી
 હોય તો તેણે પોતાની ચોગ્યતા વધારવી નેહએ. તેણે પોતાનું શરીર
 સ્વચ્છ રાખવું નેહએ, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં નેહએ, ઇંગ્રેજીલાપાનું
 જ્ઞાન મેળવવું નેહએ, તેણે ઇન્કાંડ જવામાંથી બચી મેળવવું નેહએ,
 અને ટાઢ મહત્ત કરવાનું બધા પ્રાપ્ત કરવું નેહએ, પછી ઇન્કાંડ
 જવાના ચાર રસ્તા છે તેમાંથી કયે રસ્તે તેને જવું છે તેના તેણે
 નિશ્ચય કરવો નેહએ. બે તેને હુકામાં હુકા રસ્તે જવું હોય તો
 સ્થિતિમાં રહે તેણે જવું નેહએ, અને તે રસ્તાની ટિટ્ટિ આપનારી બીજી
 માંથી ચોમસ હુકા એન્ડ મનની કે પરદેશની ટિટ્ટિ મેળવાતે પછી તેણે તે માર્ગે
 કંપનીની પેઢીમાંથી મેળવવી નેહએ. ટિટ્ટિ મેળવાતે પછી તેણે તે માર્ગે
 જનારી કાંઈ પણ સ્ટીમરમાં બેસવું નેહએ, તે પ્રવાસનો માર્ગ પસાર
 કરી પછી ઇન્કાંડના કિનારા પર બીજીને બહિષ્કારપેલેસમાં કે
 વિન્ડસરેસલમાં, અથવા જ્યાં શ્રીમાન પંચમન્યોર્જની રિથિતિ
 હોય ત્યાં તેણે જવું નેહએ. પછી કાંઈ ચોગ્ય ગૃહસ્થાદિની ભલામણ-
 વિના બે તેમની સાક્ષાત મુલાકાત ન થાય તોપણ તેમના મહેલના
 દરવાજા પર કે તેમને નીકળવાના માર્ગ પર બિલા રહેવાથી સત્કાર
 મનુષ્યે પ્રથમ નિલકર્મવડે પોતાના અંતઃકરણની નેહતી શુદ્ધિ કરી,
 પછી પ્રભુને મળવાની સાચી ઇચ્છા ઉપજવી, તેઓશ્રીને મળવાનો
 પોતાને માટેનો ચોગ્ય માર્ગ નક્કી કરી, પછી તે માર્ગે પ્રયાણ કરવું
 નેહએ. એવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્નવિના પ્રભુ સમીપમાં સમીપ-અંતરમાં
 વસેલા-છતાં નજ મળી શકે એ બધાની વાત છે. આગમનું માણસ
 વ્યવહારમાં પણ એ પાંદડે ન થાય, ત્યારે તેને પ્રભુનાં દર્શન
 તો શી રીતે થાય?

પ્રભુનાં દર્શનમાટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે.
 પ્રભુની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન થાય, પણ તે પ્રયત્ન વિધિવત્ ન થાય

રૂપે સ્વલ્પનું લેશ પણ દર્શન થતું નથી, તો તે લવસાગરના પાંચે તો શી રીતે પામી શકે ? મોટેજ કાંઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“જળ ઉંડું ખેડી જાંજરી, કાંઈ ક્યાંઈ ન કળાય;
જેના ખૂટયા ખારવા, તેને વા પણ કવા વાય.”

(લવસાગરરૂપ જલ ખડુ ઉંડું છે, જીવાત્મારૂપ પ્રવાસીની શરીર-રૂપ હોડી જાંજરી-નખળી-છે, અને જેમ સાગરનો સામે કિનારો ન જણાય તેમ લવસાગરના સામા કાંઈરૂપ સ્વલ્પ ક્યાંઈ જણાતું નથી. વળી આંધમાં પૂરું ઇન્દ્રિયોરૂપી ખારવા ખૂટેલા છે, એટલે જેસથી પરમાત્મેરૂપ સામા કાંઈલક્ષણી વહાણ હંદરતા નથી, પણ પોતાની ધ્રુષ્ટાપ્રમાણે અવળે માર્ગે વહાણ ચલાવે છે, અને દુર્દૈવથી અવળા નિશ્ચયો થવારૂપ કવા વાય છે.)

લવસાગરમાં પ્રવાસ કરતો આવો જીવરૂપ પ્રવાસી મોટા દુઃખમાં સીધાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? જે તેણે સંસારના મહાદુઃખથી છૂટવું હોય તો ત્રણ ગુણોથી ઉપજતા દોષોરૂપ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ, અને દોષોરૂપ શત્રુઓ મરે ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ સર્વદા ચાલુ રહેવું જોઈએ. સ્મરણ આવે ત્યારે વિદ્યારોની સામે થવાય, ને પાછું કાંઈ નહિ, એમ રગંદગડ ચલાવનારથી આ કામ થાય તેમ નથી. શ્રીભગવાન પણ અર્જુનને કહે છે કે:—“તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ” ॥ (હે અર્જુન ! તેટલામાટે સર્વ કાલમાં તું મારું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કર, અને આંતરશત્રુઓસાથે યુદ્ધ કર.) અર્જુનને કહ્યું છે, એટલે સર્વ જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું છે એમ જાણવું. આવા આધ્યાત્મિક યુદ્ધસંબંધે તો કાંઈને શંકા ઉપજવાનું કારણ નથી, પણ ગીતાજીમાં પાંડવકૌરવના સ્પૃહ યુદ્ધનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં કેટલાક શંકા કરે છે કે:—“ભગવાને અર્જુનને પારંવાર ઉપદેશો આપીને ગોત્રગર્હન કરાવનારું તથા અનેક ક્ષત્રિયોના નાશ કરાવનારું યુદ્ધ શાંમાટે કરાવ્યું ?” આ શંકાનું પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ નીકળતાં

નિરાકરણ થવું જોઈએ. એ નિરાકરણ એવું છે કે અર્જુન, ક્ષત્રિય હતા, ને ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધ કર્તવ્ય છે. વળી એ યુદ્ધ જાણી જોઈને શત્રુઓને પીડવામાટે ઊભું કરેલું નહોતું, યુદ્ધ ન થાય તેમાટે વિષ્ટિ કરાવી હતી, -શ્રીકૃષ્ણપ્રભુદ્વારા વારણાવંત આદિ પાંચ ગામ આપવામાટે વિષ્ટિ કરાવી હતી, પરંતુ દુર્યોધને તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે:—“એક સોયની આણીપર રહે તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને નહિ આપું, પાંડવોમાં જો બલ હોય તો તે અમારી સાથે લડીને લે.” આવી રીતે પરાણે પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ હતું, વળી તેને માટે સધળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી, બંને પક્ષે પોતપોતાને સાહાય્ય કરનારાઓને ખોલાવી એકઠા કર્યા હતા, સેનાઓ રણભૂમિમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી, યોદ્ધાઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા, અર્જુન પણ રથમાં બેસી લડવા નીકળ્યા હતા, અને પ્રભુને વિનંતિ કરવાથી તેમણે તેનો રથ બે સેનાની વચ્ચે આણ્યો હતો. આવે સમયે યુદ્ધનો વિચાર છોડી દઈ અર્જુનને પાછું ફરવું એ કાષ્ઠપંચ રીતે યોગ્ય નહોતું, અને તેથી પ્રભુએ તેને કહ્યું કે:—“તું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીશ તો તારા દયા અને વૈરાગ્યના વિચારને કાષ્ઠ જાણશે નહિ, ને દુર્યોધન તથા કર્ણ આદિ તને નિર્બલ ને ભીરુ કહી તારી અપકીર્તિ કરવા લાગશે. એ અપકીર્તિથી તને મરણજેવું દુઃખ થશે, અને એ દુઃખને લીધે તારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ પાછો ઊછળી આવશે, ને તું અસારે જે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે તેજ પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે; પણ આ બધી તૈયારી કેકાણે પડી ગયા પછી કવંખતનું તે યુદ્ધ કરવાથી તને શું ફલ મળવાનું હતું? માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ તું નિઃશંકપણે કર, અને તે પણ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફલની આશાને છોડી માત્ર કર્તવ્યરૂપે કર. એથી તને બંને પક્ષે લાભ છે. યુદ્ધમાં હણાઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ, ને શત્રુઓને જીતીશ તો પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય (તારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરદ્વારા) મોગવીશ. વળી કર્તાપણાના

“ સાહેબકે દરબારમેં કમી દટ્ટડી નાંહી;

અંદા મોજ ન પાવહી, ચુક આકરીમાંહી. ”

પ્રભુના દરબારમાં કાંઈ વાતની કાંઈપણ ખોટ નથી, પણ દાસ કે ભક્ત આકરીમાં (ભક્તિમાં) ભૂલ કરે છે,—તે ઉદ્યોગી રહી કરવી જોઈએ તેવી તેમની ભક્તિ કરતો નથી તેથી તે પ્રભુ પાસેથી મોજ—પારિતોષિક—ધનામ—પ્રભુની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થનારું ફલ—મેળવી શકતો નથી. કાંઈ ખેડુત ગાંડું હાંડીને પોતાને ખેતરથી પોતાને ઘેર આવતો હોતો, રસ્તામાં તેના ગાડાનું પૈડું કાદવમાં ખુંચી ગયું, તે ક્રમે ક્યું નીકળે નહિ. તેણે મદદમાટે ઘણી વાર અન્ય મનુષ્યની રાહ જોઈ, પણ ત્યાં ચઢને કાંઈ માણસ નીકળ્યું નહિ. આથી તે મુંઝાઈ ગયો, ને કપાળે હાથ દબને શોક કરતો ખેડો, તથા સાહાય્ય-માટે મનમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:—“ હે પ્રભુ ! આપ દીનદયાળ છો, આપ ગરીબના ખેલી છો, આપ કૃપા કરીને કાદવમાં ખુંચી ગયેલું મારા ગાડાનું પૈડું બહાર કાઢો. ” આકાશવાણીદ્વારા પ્રભુએ કહ્યું કે:—“ હું આજસુને સાહાય્ય કરતો નથી, ઉદ્યોગીનેજ હું સાહાય્ય કરું છું. ભલા માણસ ! ખેડો છે શું ? બિડ, બિમો થા, એક હાથે પૈડાને ઉંચું કર, ને બીજે હાથે બળદને જોરથી હાંક, એટલે તારા ગાડાનું પૈડું કાદવમાંથી બહાર નીકળશે. ” તે ખેડુતે તે પ્રમાણે ક્યું, એટલે તેના ગાડાનું પૈડું કોચડમાંથી નીકળ્યું, ને તે ગાંડું ચલાવી પોતાના ઘરભણી ચાલતો ગયો. જો તમે પ્રભુભણી તમારા અંતઃકરણને શુભભાવનાથી વાળશો તો પ્રભુ તમારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે.

“ રામરામ રટતે રહો, જબલગ ઘટમેં પ્રાન ;

કબહુક દીનદયાલકું, ભનક પરેગી કાન. ”

(જ્યાંસુધી તમારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તમે રામરામ એવું રટણ સતત કરતા રહો,—પ્રેમપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ સતત કરતા રહો. દીનદયાળ પ્રભુના કાનમાં એ તમારા રટણનો અવાજ અવશ્ય ક્યારેક પણ પહોંચશેજ.)

પ્રભુને લાજવામાં અમુક લાપાનીજ જરૂર છે એમ નથી. તમે ગમે તે લાપામાં પ્રભુને લજો. સર્વ લાંબાઓ તેમનીજ છે. પ્રભુલજનમાં માત્ર લાપાનું કામ નથી, લાવનાનું મુખ્ય કામ છે. વળી તેમાં લાપાનું અભિમાન કરવાજેવું પણ નથી:—

“લાપાને વળગે શું ભૂર ? જે રણમાં જીતે તે શૂર ;
સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું ? શું પ્રાકૃતથી નાસી ગયું ?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનનો જાણ્યે પાર.”

સ્વર અને વ્યંજન મળીને બાવન અક્ષર, ત્રેપનનો અક્ષર એટલે પ્રણવ-ઝંકાર-પ્રણવના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વર ને પ્રણવના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મ. તે ઈશ્વરને વા બ્રહ્મને જાણવાથી સંસારનો પાર પમાય છે.

આજ્ઞાથી થતી હાનિઓ ને ઉદ્યોગથી થતા લાભો વિષે હજી પણ કેટલુંક કહેવાનું છે. તમે જો તમારું લલું ચાહતા હો તો આજ્ઞાને દૂર કરવા થઈ શકે તેટલો વધારેમાં વધારે પ્રયત્ન કરો. તમારો પ્રાપ્ત-વ્યવહાર તમે જાગૃતિથી કરો, અને તે સાથે તમારા જીવાત્માના કલ્યાણ માટે સંખ્યાવંદન, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિમાં; તેમજ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં પણ તમારા અધિકારપ્રમાણે તથા આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ને ધ્યાન ઇત્યાદિમાં પ્રીતિપૂર્વક મંજા રહો.

ઉદ્યોગથીજ શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ્ઞાથી મનુષ્ય ચાર પુરુષાર્થમાંનો કોઈપણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ને ઉદ્યોગવડે તે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સંસારમાં ઉદ્યોગી મનુષ્યજ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રારબ્ધને માનનારા પણ શક્તિપ્રમાણે પુરુષાર્થ તો કરે છેજ. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફલ નીવડે સારે કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં હતું. તેમ થયું, પણ જો ઝીણી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેણે પોતાનાથી બનતો ઉદ્યોગ ઇચ્છત ફલ મેળવવામાટે કરેલો હોય છેજ. વસ્તુતાએ કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધકર્મઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેતું નથી, માટે ઇચ્છત ફલના લાભમાં ઉદ્યોગજ મુખ્ય છે. વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે.

પ્રમાદથી કોઇ વાર મનુષ્ય સવળાનું અવળું કરી બેસે છે. કાઠિયાવાડના એક સંસ્થાનમાં એવો એક દાખલો બન્યો હતો. ત્યાંના એક માણ કારભારીને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો, ને બીજા એક માણ કારભારીને ત્યાં તેમનાં માનુશી ગુજરી ગયાં હતાં તેના શોકનો પ્રસંગ હતો. પહેલા કારભારીને હર્ષસૂચક પત્ર લખાયો, ને તેમાં ચાંદલાની રકમ મોકલ્યાનું જણાવ્યું, અને બીજા કારભારીને ખરખરાનો કાગળ લખાયો. એ કામ કરનાર કારકુનની ભૂલથી એ કાગળો અવળાસવળા ખીડાયા. જેને ત્યાં લગ્નનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં ખરખરાનો કાગળ ગયો, ને જેને ત્યાં શોકનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં લગ્નસંબંધી હર્ષસૂચક કાગળ ને ચાંદલાની રકમ ગયાં ! કેટલું ખોટું ? બંને કાગળો તે કારભારીઓ તરફથી દરબારપાસે પાછા આવ્યા, ને તેને પરિણામે કાગળો ખીડનાર કારકુનને ખરતરફ થવું પડ્યું.

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊઠવાબેસવામાં, હાલવાચાલવામાં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા રાખવી જોઇએ. દાખલાતરીકે જમતાં જે જમવાના પદાર્થો જુએ નહિ તો ક્યારેક દાળમાં માખી કે કીડી આવી જાય એથી હિંસા, અપવિત્રતા ને ઊલટી કે ઊનવા થાય. જેમ પુરુષોએ તેમ બૈરાંએ પણ પોતાનું કામ સાવધાનતા રાખી કરવું જોઇએ. જે તે સાવધાનતા ન રાખે તો શાકદાળમાં મીઠું નાંખવું ભૂલી જાય, અથવા શંકા પડતાં બમણું નાંખી બેસે. સાવધાનતા ન રાખવાથીજ કેટલાંક બૈરાંના વાળ ખાવાની ચીજોમાં પડી જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે સર્વ કામ સાવધાનતાથી કરવું જોઇએ. કહ્યું છે કે:-

“દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં પિવેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂતં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥”

(મનુષ્ય ભૂમિને નેત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાબર જોઇને) પગ મૂકે, ને વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાબર ગાળીને) જલ પીએ, અને સત્યથી પવિત્ર કરીને (હું જે બોલું છું તે સંસ્ય છે એમ નક્કી

કરીને) વચન બોલે, તથા મનથી પવિત્ર કરીને (આ કામ કરવા-
યોગ્ય છે એમ મનવડે નિશ્ચય કરીને કામ કરે.)

જે મનુષ્યે ઉત્તતિ મેળવવી હોય તો તેણે પદ્યેપદ્યે પ્રત્યેક કામમાં
જાગૃતિ રાખવી જોઈએ. જાગૃતિ ન રાખવાથી એક સહેજ વાતમાં
પણ અણધાર્યું ફટકું દુઃખ આવી પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક ધનાઢ્ય શેઠનો વાણીતર પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર તે
શેઠના આડતીઆને કાગળ લખતો હતો. તે વેલા દીવામાં દીવેલ
ખૂટી જતાં કામ બોલ્યું કે:—“દીવામાં દીવેલ ખૂટી ગયું છે ” એટલે
કાગળ લખનાર વાણીતરે તે પણ કાગળમાં લખી નાંખ્યું, ને તે
કાગળ વાંચ્યા વિના આડતીઆપર મોકલી દીધો. આડતીઆને તે
કાગળ મળતાં તેણે જાણ્યું કે આ આશામી કાચી પડી જાય તેમ લાગે
છે. કાગળ લખનાર વાણીતર આપણા ઝાળખીતો છે । માટે તેણે
યુક્તિથી મને ચેતાવ્યો છે. તેણે ખીજ લેણદારોને ચેતાવ્યા. સાંચે
એકદમ આવી પોતાના લેણામાટે તગાદો કર્યો, ને તેનું જોઈ જોમણે
તે શેઠને લાંબા બાળે નાણાં મૂક્યાં હતાં એવા લેણદારોએ પણ શેઠ
ઉપર તગાદો કર્યો. બધાને આપવા જેટલાં રોકડ નાણાં વેપારીપાસે
તૈયાર હયાંથી હોય ? પરિણામે ખીચારા શેઠને દેવાળું કાઢવું પડ્યું.
પ્રમાદી વાણીતરની એક નાની બૃહત્તું પરિણામ ફટકું ભયંકર આવ્યું ?
ખરેખર ! પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. જેમ વ્યવહારમાં પ્રમાદ
દુઃખો ઉપજાવે છે તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રમાદ ભારે હાનિ
કરે છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

“ ન પ્રમાદાદનર્યોઽન્યો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽદંધીસ્તતો વંધસ્તતો વ્યથા ॥ ”

(અદૃઢ જ્ઞાનીઓને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદના કરતાં ખીજું
કામ વધારે અનર્થ કરનાર નથી. તે સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી
અવિવેક ઉપજે છે, અવિવેકથી દેહાદિમાં હુપણાની શુદ્ધિ ઉપજે છે,

દેહાદિમાં હુંપણાની શુદ્ધિથી જન્મમરણરૂપ સંસાર ઉપજે છે, ને તે સંસારથી નાના પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે.)

આ વાતને વધારે વિસ્તારથી કહીએ તો સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ભેદજ્ઞાન ઉપજે છે, ભેદજ્ઞાનથી અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાન ઉપજે છે, અનુકૂલજ્ઞાન ને પ્રતિકૂલજ્ઞાનથી રાગદ્વેષ ઉપજે છે, રાગદ્વેષથી અભિમાન-પૂર્વક પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તે પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિથી કર્તાના અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારોવડે પુનઃ આ દુઃખમય સંસારમાં જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો પુણ્યપાપના સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયાં, તો પછી સંસાર અનિવાર્ય છે, માટે જો સંસારથી છૂટવું હોય તો સાવધાનતા રાખી આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

સુમુક્ષુઓએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનવડે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન દૃઢ કરતા રહેવું જોઈએ, અને સર્વ દુઃખનું મૂલ્ય જે સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ છે તેને જૂલથી પણ ન સેવવો જોઈએ.

દ્વેષ તો પ્રત્યક્ષ રીતે તપાવનારો છે, પણ રાગ પણ અંદરથી તપાવનારો છે. જેમ અગ્નિ બાળે છે તેમ હિમ પડે છે ત્યારે તે પણ રીંગણી વગેરેનાં પાંદડાંને બાળી મૂકે છે. એ હિમનો અગ્નિ ટાઢો અગ્નિ છે, તેમ રાગજનિત અગ્નિનું પણ બાણવું.

સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બલ છે? પોતાના દેહની ફાઈએ પાડેલું સ્થૂલદેહનું નામ ઇંદ્રિયો, મન અને શુદ્ધિને વટાવીને-જગદ્વસ્થાને તથા સ્વપ્નાવસ્થાને મૂકીને-દેહ સુષુપ્તિઅવસ્થા-સુધી પહોંચી ગયું છે. પાંચ દશ જણ સૂતા હોય તેમાંથી જેનું નામ દહને સાદ કરવામાં આવે તે માણસ જ “હે” કહીને બગી જાય છે. આમ ફાઈએ પાડેલા પોતાના નામમાં મનુષ્યને ગાઢ અહંશુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, ને “તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ વેદવચનો અને મહા-પુરુષો તમારું સ્વરૂપ આત્માથી અલિન બ્રહ્મ છે એમ પોકારી પોકારીને કહે છે, છતાં તે માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનવડે

જીવ સ્વસ્વરૂપથી બ્રહ્મ થયો છે, અને “અદ્યસ્ય નાન્યા ગતિઃ ।” (બ્રહ્મ થયેલાની પતનવિના ખીજી ગતિ નથી,) ને “વિવેકઅગ્રાન્તં ભવતિ વિનિષાતઃ શતમુખઃ” (જેમ વિષ્ણુના ચરણારવિદ્ભાંથી વ્યુત થયેલાં ગંગાજી સેંકડો મુખોવડે ખારા સમુદ્રને મળે છે, તેમ વિવેકબ્રહ્મ (સ્વરૂપ ભૂલેલા) પુરુષનું સેંકડો પ્રકારે પતન થાય છે, મતલબ કે આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી મનુષ્યને અનંત દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.) એ ન્યાયે તે ઉત્તરોત્તર દુઃખના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે.

પ્રમાદે પંડિતને ખવરાવેલી માટી ભૂલ. ટાઇ કવિએ કહ્યું છે કે:-પ્રમાદનું બધાં એટલું બધું છે કે તેણે પ્રથમ પોતાનું નામ પાડનાર પંડિતને પણ ભૂલ ખવરાવી છે. ખરી રીતે તે પંડિતને પ્રમાદનું નામ પ્રમાદ-પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને વ્ત્ત એટલે હણનાર- એવું પાડવું હતું તેને બદલે તેણે ભૂલ ખવરાવીને પોતાનું નામ પ્રમાદ-પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને વ્ત્ત એટલે આપનાર-એવું પડાવ્યું છે. પ્રમાદ એટલે અત્યંત મદ ઉપજાવનાર-લાન ભૂલાવનાર-એવો પ્રમાદનો વાસ્તવિક અર્થ થાય છે, પણ કવિએ પ્રમાદનું બધાં ખતાવવાને પ્રમાદ શબ્દની ખીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી એ પ્રમાણે અર્થ કયો છે. પ્રમાદથી ધણાં અનર્થો ઉપજે છે. વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંનેમાં તે હાનિ કરે છે, માટે તેનાથી ડરવું, અને જાગૃતિ રાખી કર્તવ્યમાં સાવધાન રહેવું. જે મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ હોય છે તે તેની ઇચ્છા-પ્રમાણે વ્યાવહારિક ને પારલૌકિક જાંચી જાંચી સ્થિતિઓ, અને મોક્ષ પણ મેળવી શકે છે. કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય વિદ્યા મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય ધન મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ રાજાનો માનીતો થઈ શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરીને તેના લોકમાં (સગુણબ્રહ્મના લોકમાં) સ્થિતિ કરી શકે છે, અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનો સાધીને બ્રહ્મરૂપે પણ સ્થિત થાય છે.

૩ દીર્ઘસૂત્રતા

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. સૂત્રના લાંબા તાંતણાની પેઠે આવશ્યક શુભ કામ લંબાવવાનો જે દુસ્વભાવ તે દીર્ઘસૂત્રતા છે. કેટલાંક માણસો એવાં દીર્ઘસૂત્રી હોય છે કે “આ કામ સાંજે કરીશું, કાલે કરીશું, થાય છે, શી ઉતાવળ છે? થશે,” એમ કરતાં કરતાં કેટલાંકે દિવસો, માસો ને વરસો વહી ગયા છતાં તેઓ મનુષ્યજીવનના બહુ અગત્યના કામનો આરંભ પણ કરી શકતાં નથી. એવાં દીર્ઘસૂત્રી માણસો પશ્ચાં છે કે જેઓ એક ઘડીમાં થઈ શકે એવું કામ એક માસે, ને એક દિવસમાં થઈ શકે એવું કામ ૧૦ વર્ષે પણ પૂરું કરતાં નથી. એવા માણસને દીર્ઘસૂત્રતાનું શું પરિણામ આવે છે? “દીર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ” દીર્ઘસૂત્રી વિશેષે કરીને અધોગતિ પામે છે—એજ. તે મનુષ્યે કરવા ધારેલું કામ માત્ર વિચારમાંજ રહી જાય છે. ઉત્તમ ક્રિયા સમયસર કરવાથી થનારો ઉત્તમ ફાલ એવા દીર્ઘસૂત્રીઓ ક્યાંથી મેળવી શકે?

અગત્યનું શુભ કામ લંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે:—

“આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

ક્ષિપ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિવતિ તદ્ગતમ્ ॥”

(લેવાનું, દેવાનું કે ખીનું કાંઈ આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાનું હોય તે જો તરત કરવામાં ન આવે તો કાલ તેનો રસ પી જાય છે.)

કરાવ પ્રમાણે અન્યની પાસેથી લેવાના પૈસા જે સમયસર લેવામાં આવે તો તરત પતી જાય છે, ને તે કામ જે લંબાવવામાં આવે છે તો પછી તે મનુષ્ય લેણદારનો દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ જાણી જાય છે, અને તેથી તે પૈસા પતાવવામાં વિશેષ મોડું થાય છે, ને શ્રમ બહુ થાય છે. તે જાણે છે કે મોડું થશે તો ચલાવી લેશે. એજ પ્રમાણે કાંઈને કાંઈ આપવાનું હોય તે જે સમયસર આપવામાં ન આવે તો પછી તેને તે આપતાં છતાં પણ તેનું મન પૂરું પ્રસન્ન

થતું નથી. ખીન્ન સમયસર કરવાનાં કામનું પણ એ પ્રમાણે નજરનું. મતલબ કે અગલનું કામ લંગાવવાથી તેનો રસ ઊડી જાય છે.

સમય ગયા પછી કરેલું તે નકામું. વળી દેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે તે સમયસર કરવાથીજ ઉપયોગી થાય છે. સમય ગયા પછી જો તે કરવામાં આવે તો તે નકામાજોવાં થાય છે. કામની સાથે જો કાંઈ સંપેતરૂં મોકલવું હોય તો તે મનુષ્ય રવાના થયા પહેલાં યોગ્ય સમયે તેને તે પહોંચાડવું જોઈએ, કામ માણસ આગગાડીમાં બહારગામ જવાનું હોય, ને આપણે તેને મળવાનું હોય તો આપણે આગગાડીના સમયપહેલાં તેને મળવું જોઈએ. એવાં કામ સમયસર ન કરતાં જો તેમાં દીલ કરીએ તો પાછળથી તે કામ કરવાનો સમય રહેતો નથી, અને કરેલી મહેનત સાથે પડે છે.

“સૂણે પીછે ખરખા કહા ? ગતજોગન કાન્તાય ?

મુઝે પીછે કહા ઔપધિ ? ગતઅવસર ધન કાય ?”

તુણ તે મોલ આદિ સુદાઈ ગયા પછી વરસાદ થાય તે શા કામનો ? યુવાવસ્થા ગયા પછી સ્ત્રી મળે તે શા કામની ? દેટલાક અણસમજી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં યુવાન કન્યાઓ-સાથે લક્ષ કરે છે તેનાં પરિણામ કેવાં ખરાબ આવે છે તે જ્ઞાતા પુરુષોથી અજ્ઞાત થઈ નથી. રોગી માણસ મરણ પામ્યા પછી ઉત્તમ ઓસડ પ્રાપ્ત થાય તે શા કામનું ? દ્રવ્યની આવશ્યકતાનો સમય ગયા પછી ધન મળે તે શા કામનું ? યોગ્ય સમયે દ્રવ્ય ન મળ્યું ને દેવાણું કાઢ્યા પછી કામ તેને ધનની મદદ કરવા આવે તો તેનો શા ઉપયોગ ? તેથી કાંઈ ગમેલો આળસ પાડી ન મળે, વળી શુભસ્ય શીત્રમ્ શુભ કામ તો તરતજ કરવું. કામ મનુષ્યને કામ શુભ કામમાં ૫૦ રૂપીઆ દાન કરવાનો વિચાર ઊઠ્યો, ને તે જો તરત આપવામાં ન આવે તો ખીજે દિવસે હમણાં ખર્ચમાં છીએ, જો ૨૫ રૂપીઆ આપીએ તોપણ ચાલશે એમ તેને લાગે. ચંચલ ને લોભી મનનું ઠેંકાણું નથી, ત્રીજે દિવસે તેને ૧૦ રૂપીઆ આપવાનો

વિચાર આવે. દશમાંથી વળી પાંચ આપવાનું મન થાય, અને અંતે નબળા મનવાળાને એમ પણ થાય કે હમણાં કાંઈ નહિ, આગળ ઉપર વાત. એમ રહ્યું રહી જાય, તે વખતે જીવન પૂરું થઈ જાય.

“લોહા કેસો તાવ, જનમ થઈ જાત હે.”

તપાવેલા લોહાના તાજેવો આ મનુષ્યજન્મ આપ્યો જાય છે. તપાવેલું લોહું જો તામાં તે તામાં ટીપાણું તો ટીપાણું. જો ફરી જાય તો પછી ન ટીપાય, તેમજ વેગમાં તે વેગમાં આરંભેલું કામ થઈ જાય. વેગ મોળો પડ્યા પછી તે જોઈએ તેવું ન થાય. “તાતે ધાએ કામ થાય” એમ વ્યવહારમાં આપણે સાંભળીએ છીએ.

સામાન્ય માણસનું મન થોડી વારમાં પણ બદલાઈ જાય છે, માટે સમજીએ સારા કામમાં હીલ ન કરવી. મન દિવસમાં દશ કે તેથી પણ વધારે રંગ ધારણ કરે તેવું છે.

“ઘડીક ઢીડી ઘડીક મોઢાડી, ઘડીક કેસરી સીં; ”

હેડો હેડડી ધારણે, ન રહે સજ્જે ડી.”

“કુખીર સો મન કીત ગયા? જો મન હોતા કાલી;

કુંગર વૂઠા મેહ જ્યું, ગયા નવાણાં આલી.”

મન ઘડીમાં કીડીજેવું. (અતિ નબળું,) ઘડીમાં મોઢાડીજેવું, (કાંઈક કાંઈક બલવાળું) તે ઘડીકમાં કેસરીસિંહજેવું (બહુ બલવાન) થાય છે. તે આખો દિવસ એક ધારણે (સરખી સ્થિતિમાં) રહેતું નથી.

કુખીરજી કહે છે કે:—“મારું મન જે કાલે હતું તે આજે ક્યાં ગયું? જેમ કુંગરઉપર પડેલા વ્રસાદનું જલ ઉતાવળે નવાણમાં આપ્યું જાય છે તેમ જાંચે ગયેલું-ઉત્તત વિચારોવાળું તે ઉચ્ચ ક્રિયાઓવાળું થયેલું-સાત્ત્વિક મન ઘડીકમાં રજોગુણના તે તમોગુણના વધારાથી નીચે પડી જાય છે-તેની ભાવનાઓ બદલાઈ જાય છે; તે તે સાધારણ કે હલકી ભાવનાઓવાળું, અથવા કૃપણ તે શુભકાર્યના વેગવગરનું મંદ થઈ જાય છે. વળી શરીરનો પણ ભરોસો નથી, માટેજ - કહ્યું છે કે:—

“ ઋઃ કાર્યમચ કુર્વીત પૂર્વાજ્ઞે ચાપરાદિકમ્ ।

નહિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ”

(આવતી કાલે કરવાનું શુભ કામ જે અનુકૂળતા હોય તો આજે કરો. પાછળથી પહોરમાં-અપોર પછી-કરવાનું કાંઈ શુભ કામ હોય તો તે શુભ કામ જે સવારમાં સમય મળે તો સવારે કરો, કારણકે મૃત્યુ મનુષ્યે પોતાનું શુભ કાર્ય કર્યું કે નથી કર્યું તેની દરકાર કરતું નથી. તે તો ગમે ત્યારે ગમે તે સ્થિતિમાં તે ગમે તે દેશમાં આવી પહોંચે છે.)

મરણ આવતાં સર્વ કરણો કામ કરતાં અટકી જાય છે:—

“ ધમણુ ધમંદી રઠ વઠ, ધુઝી વિયા ઇંગાર ;

નહિ કડાકો હણે કાઠમે, રખે લડી વિયો લુહાર.”

આ દુહો લુહારની કાઠને અને મનુષ્યશરીરને એમ બેઉને લાગુ પડે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપી ધમણુ ધમાતી યંધ રહી ગઈ, જે તેત્રાંરૂપી અંગારા ધુઝાઈ ગયા, અને ધમણું હૃદયના ધમકારારૂપી ધણુનો કડાકો શરીરરૂપી કાઠમાં સંભળાતો નથી. રખેને છવરૂપ લુહાર ચાલ્યો ગયો હોય. શરીર આવું વિનાશી છે. શરીરની કેવી ક્ષણભંગુરતા છે તે સમજીએથી અગ્નિપ્રયુ નથી. આમ હોવાથી મનુષ્યે શુભ કામ શીઘ્ર કરી લેવું જોઈએ. કાંઈ કવિએ પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

“ કાલ કરે તો આજ કર, આજ કરે તો અજ ;

કાલ અચાનક આવસી, તજ કરેગો ક્ય ? ”

રાત્રિદિવસરૂપી કાળી ઉંદરડી ને ધોળો ઉંદર આયુષ્યરૂપી વડવાઈને કાપી રહ્યાં છે. વડવાઈ કપાઈ ગઈ કે સંસારરૂપ અંધારા રૂવામાં પતન. આયુષ્ પૂરું થયે શરીર પડી ગયા વિના રહેશેજ નહિ. પોતાનું શરીર ક્યારે ને ક્યાં છૂટશે તે મનુષ્યને જ્ઞાત નથી, પણ જવાનું છે એ તો નક્કીજ.

“અજીજી અજ વધ, દેહ હી ખિયો;
રાધ કેતરી ખમંદી, માંહી માપ ખિયો.”

(આજનો દિવસ આજ ગયો, કાલે ખીજો દિવસ થશે. આયુષ્-રૂપી અનાજના દગ્ધામાં રાત્રિદિવસરૂપી માપ પડવા માંડ્યું—તેને માપથી ભરવા માંહો, તો તે કેટલીક વાર પહોંચશે? મતલબ કે તરતમાંજ આયુષ્રૂપી અનાજ ખૂટી જશે.)

જીવન ક્ષણિક છે માટે દાન કરવાનું—યોગ્યપાત્રે અન્ન, વસ્ત્ર, જલ, દૂધ, પુષ્પ જે આપવાનું—હોય તે વેલાસર આપો, મત્સંગ કરવા માંડો. ધાર્મિક કર્તવ્યનો શાસ્ત્ર અંતે મહાપુરુષદ્વારા ઝટ નિશ્ચય કરો, તે વગર-હીસે ધાર્મિક કર્તવ્યમાં લાગી જાઓ. સમજીએ પોતાના જીવનની એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી ન જોઈએ.

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય તે વેલા શુભ કાર્ય કરી દેવો. મનુષ્યાદિના મનમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બદલાતા ચાલે છે. મંસ્કારના આવિર્ભાવતિરોભાવથી, શરીરની અંદરના રાસાયનિક ફેરફારથી અને બહારના ગુણને ઉદ્દીપન કરનારા પ્રસંગોથી ગુણોનો ફેરફાર મનુષ્યના મનમાં થયા કરે છે. તેમાં પણ મનુષ્યોના મોટાભાગનું મન સત્ત્વગુણના ધર્મોત્તે થોડું અનુસરે છે, તે રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મને વધારે અનુસરે છે, માટે જ્યારે મનમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય ત્યારે જે શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય થાય તેને વેલાસર આચરણમાં મૂકા, હીલ ન કરો, કેમકે સત્ત્વગુણ તિરોધાન પામીને—લીન થઈ જઈને—જ્યારે પાછો રજોગુણ કે તમોગુણ વર્તવા લાગશે ત્યારે તમારો થયેલો શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય ટકશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નની વાત છે. આમ હોવાથી અગાઉ તમને દેલા પ્રમાણે સજ્જનો “શુભસ્ય શીત્રમ્” (શુભકાર્ય તરત કરવું) એમ કહે છે. વળી વ્યવહારમાં કહેવાય છે કે “જો આપણે કામને એક દિવસ મૂકીએ તો તે કામ આપણને પાંચ દિવસ મૂકે છે.”

સંસારના કામમાટે ધર્મનું બલિદાન ન આપો, વેદાજ્ઞાને ઉદાયો. અમને ધર્મકાર્ય માટે વખત મળતો નથી એમ કહે-

નારતી એ દલીલ ખોટી છે, મનુષ્યને સર્ગાવહાલાંઓના મરણપરણનાં પ્રસંગમાં જવું પડે છે, ને તેમાટે તેમને વખત મળે છે, કેમકે જે પોતે ખીજાને ત્યાં જાય નહિ તો એવે પ્રસંગે પોતાને ત્યાં ખીજું કાણ આવશે એવી મનુષ્યના મનને ભીતિ રહે છે. સંસારને માણસો સિદ્ધ-જેવો સમજે છે, અને તેને માટે “અજ્ઞાપુત્રં વર્તિ વૃદ્ધાત્”-ધર્મને બકરાઇપ ગણીને તેનું બલિદાન આપે છે, -આ કેવું અતુચિત છે ? ખરી રીતે જોતાં વેદ એ રાજાજેવા છે. મનુષ્ય ખીજાની આજ્ઞા ન માને તો આલે, પણ રાજાની આજ્ઞા તો તેણે અવશ્ય ઊદાવવીજ જોઈએ. જો તેની આજ્ઞા ન ઊદાવે તો તેને શિક્ષા થાય. વેદ જે પરમાત્મરૂપ છે તેની આજ્ઞા તો રાજાની આજ્ઞા કરતાં પણ અતિ અધિક મહત્ત્વવાળી છે. તેની આજ્ઞા ઊદાવવામાં મનુષ્યે પ્રમાદ નજ કરવો જોઈએ.

“અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત”-દિવ (આત્માણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) નિલ નિલ સંધ્યાવંદન કરે એ વેદભગવાન્ની આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞા તોડવાનું ફક્ત પણ વેદભગવાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે:— “અકૃત્વા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાચી ભવેન્નરઃ” દિવ વૈદિક નિલકર્મ નહિ કરવાથી પાપનો ભાગી થાય છે. જેકુતને કાંઈ ગૃહસ્થનું કરજ હોય, તો તે ગૃહસ્થ જ્યારે રાજાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે, અને તે સાબિત કરી પછી હુકમનામું કરાવે ત્યારે જેકુતને તેની ખીક છે, પણ તેને જો રાજાનું કરજ હોય તો રાજા તો પરભાર્યું જેકુતનું ખળું કપાડે કરાવે. તેમને ક્યાં ફરિયાદ કરીને હુકમનામું મેળવવાની જરૂર છે ? ઈશ્વરના કરજનું પણ એમજ બાણવું. નામું નોંધવામાં મનુષ્ય કદાચ ભૂલ કરે, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થા તો એવી છે કે ત્યાં તો રજો રજાની યથાર્થ નોંધ થાય છે. ચિત્રગુપ્તના ચોપડામાં કાંઈ નોંધવાનું રહી જતું નથી, વા ભૂલભરેલું નોંધાતું નથી. પુણ્યનું ફક્ત સુખ ને પાપનું ફક્ત દુઃખ સમયે (પુણ્યના કે પાપના સંસ્કારના પરિપાકે) તેની મેજે આવીને કર્તાની આગળ ઊભું રહે છે; માટે જાગો, ને

સમજવું. તમને મનુષ્ય માનીને હું જ્યારે ત્યારે ખીજની આગળ કહેતો કે:—‘મનુષ્યથી મને શું થઈ શકે તેમ છે? વાંદરાનું લશ્કર તે શા હિસાબમાં છે? મનુષ્યો ને વાંદરાં એ તો મારું લક્ષ્ય છે; વળી બલહીન તંપસ્વી મને શું કરનાર છે? આ માન્યતાનું પરિણામ શું આવ્યું તે તમે નજરે જુઓ છો.’

ઉપાય ન કરવામાં આવે તો અલ્પ ઊધરસમાંથી ધીરે ધીરે વધીને ક્ષય થઈ જાય, ને માણસ મરણ પામે, અગ્નિનો એક નાનો તણખો પણ જે ગફલત રાખવામાં આવે તો તે વધીને ગામ બાળી નાંખે, અને વિષ અલ્પ લેવામાં આવે તોપણ પરિણામે માણસનું મૃત્યુ થાય. દક્ષિણદેશના એક સંસ્થાનના મહારાજા દવા વેચનારની ને દવા આપનારની ભૂલથી—કાંઈને બદલે કાંઈ (વિષમય) દવા અપાઈ જવાથી પ્રાણુગત થયા! વ્યાપારને અંગે વ્યાપારી યોગ્ય કર્મ ધ્યાન પહોંચાડીને કરે તેમાં હરકત નહિ, [જે કે પોતાની મુડીથી વ્યાપાર કરવો એ ઉત્તમ વાત છે,] પણ જે ખાવાપીવાને માટે કે મોજશોખને માટે કર્મ કરે જાય છે, ને ઉપજખર્ચનો વિચાર કરતો નથી તે અંતે કર્મના બોજમાં દબાઈ જાય છે, ને આખરે ગુમાવે છે. ઉપરાંત અનેક ગરીબો ને વિધવાઓ આદિની મરણમુડીઓ પોતાને સાં રહી જવાથી તેમના શાપ તે પોતાના શિરપર વહેરી લે છે, ને પાપભાગી થાય છે. જે ખીજના પૈસા પચાવી પાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના દુષ્ટ વિચારથી કર્મ કરે છે, ને પછી દેવાળું કાઢે છે તે તો મોટું પાપ કરે છે એમ જાણવું.

કામ લંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે. વિવાહમાં માંડવો નાંખવા સૌ આવે, પણ જે વિવાહ-પ્રછી તરત તે માંડવો છોડવામાં ન આવે તો પછીથી તે છોડવા માટે કોઈ ભેગા ન થાય. એ વાતનો જેને અનુભવ થયો હશે તેને ખબર હશે. થયું થઈ જાય છે, ને રહ્યું રહી જાય છે, માટે શુભ કામને લંબાવવું નહિ. આગગાડી, દ્રોણી અથવા ધક્કાગાડી ને

મોટર વગેરે જે વેગમાં આવ્યાં તો પછી તે નવું બલ આપ્યા વિના પણ કેટલાક સમયસુધી ચાલ્યા કરે છે, તેમ અંતઃકરણ વેગમાં ને વેગમાં થઈ કામ કરી નાંખે છે. શુભ વેગ અંતઃકરણમાં પ્રકલ્પે હોય તેના તરતજ લાભ લેવો.

અશુભ કામને લંબાવવું તેમાં લાભ છે. મનમાં જે અશુભ કામ કરવાનો વેગ ઉપજ્યો હોય તો તે દબાવવો, ને તે કામ આગળઉપર કરવાનું મનને સમજાવવું. આમ કરવાથી સમય જતાં તે વેગ કદાચ શમી જાય, ને પાપથી બચી જાય. એસંધે એક મુનિપુત્રનું ઉદાહરણ છે. તે મુનિપુત્રનું નામ ચિરકારી હતું. ચિરકારી એટલે કામને લંબાવનારો. એક વખતે તેની માતાનો કાંઈ અપરાધ લાગવાથી ચિરકારીને તેના પિતાએ કહ્યું કે:—“તારી માતાનું માથું કાપી નાંખ.” આટલું કહીને તે મુનિ જપાદિતું અનુશાન કરવાને વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાછળથી કેટલેક સમયે પોતાની ધર્મ-પત્ની અપરાધરહિત છે એમ તેમને વિચાર કરતાં લાગ્યું; ને પોતે પોતાના પુત્ર ચિરકારીને દરેકી આજ્ઞામાટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, પણ પોતે બાણતા હતા કે પોતાનો પુત્ર ચિરકારી છે, એટલે કદાચ તેના સ્વભાવપ્રમાણે આ કામ પણ તેણે લંબાવ્યું હોય. ચિંતામાં ને ચિંતામાં તે પોતાના આશ્રમપર પાછા આવ્યા, તો પોતાની ધારણા ખરી પડેલી તેમણે જોઈ. પોતાનાં ધર્મપત્નીને તેમણે જીવતાં જોયાં, ને પ્રસન્ન થયા. થયું એવું કે પોતાના પિતાની આજ્ઞા થયા પછી તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ચિરકારી તૈયાર થયો, પણ હાં તેને વિચાર આવ્યો કે “આજ્ઞા ગુહ્યનામવિચારણીયા” માતા પિતા આદિ ગુરુઓની આજ્ઞાને તેમાં સંશય આણ્યા વગર પાળવી જોઈએ-એવી જોઈ શકાતી છે તોપણ આમાં તો જીવનભરણનું સાટું છે. માતાજીની માતાને મારે હણવી છે માટે આ કામ તરત કરવાજેવું નથી. આમાં તો અવસ્ય વિચાર કરવો જોઈએ, એવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં લગલગ એક વર્ષ વીત્યું છતાં તે નિર્ણયપર ન આવી

શક્યો, ને ત્યાં તો તેના પિતા આવી પહોંચ્યા, ને તેની માતા બચી ગયાં.

જે કામને લંબાવે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. આજકાલ કરતાં કામનો છેડોજ ન આણે તેવો ગપ્પી માણસ પોતાપ્રતિનો ખીજનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. એવાને ભરોસે કોઈ કામ મૂકતું નથી. તેવો દીર્ઘસૂત્રી માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ સાથી ઊલટો તે પાછળ પડે છે. જે વ્યવહારમાં જગૃતિથી તરત કામ ન કરી શકે તે પરમાર્થમાં શું કરવાનો હતો ? વ્યવહાર એ પરમાર્થ શીખવાની શાલા છે. તેમાં તૈયાર થાઓ, એટલે તમારો પરમાર્થ પણ બહુ સારો થશે. લાલાની પેઠે કામને લંબાવ્યા ન કરો, પણ તરત કરવાનું કામ તરત કરો. જે કામ વિચારીને કરવાનું હોય તે કામ વિચાર કરીને પણ વેલાસર કરો. તેને માટે દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના ને વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં કાઢી નાંખો નહિ. લાલોનામે કાંઈ માણસ કાંઈ કચેરીમાં કારકુન હતો. અરજદાર માણસો પોતાના કામને લગતા કાગળોની નકલો લેવામાટે તેની પાસે આવતા. તેને લાલો “હમણાં લખી આપીશ, બે કલાકપછી થશે, સાંજે આવજો, કાલે તમારું કામ ચોક્કસ થયું જાણજો,” એવા જવાબ આપ્યા કરતો. આખરે લાલાના એવા કેટલાયે વાયદા વીતી જતા, છતાં લોકોનું કામ બાકીજ રહેતું, તેથી લાલાને માટે નીચેનો દુહો જોડાયો હતો:-

“ પલકે દો પખવાડીએ, ઘડીકે દો માસ;

જનકું લાલા કલં કહે, વાકા કોન હવાલ ? ”

કાલસગવાનનું વારંટ. સરકારનું વારંટ બજતાં કદાચ જરા દીલ થાય, પણ કાલસગવાનનું વારંટ તો ગમે સારે તરતજ બળે. એની કોમ્પ્લી ના નજ પાંડી શકાય. એવા દાખલા બન્યા છે કે કાલ આવી પહોંચતાં દરદીથી વીલમાં સહી કરતાં પોતાના નામના બે અક્ષર લખાયા, ને ત્રણ ન લખાયા! માટે દેહતું ક્ષણસંચરપણું,

સક્ષ્મીની અપક્વતા, ત્રિપયોનું દુઃખદપણું ને અંતરાત્માથી અલિપ્ત
બ્રહ્મના જ્ઞાનનું પરમસુખદપણું નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને ધાર્મિક કર્તવ્ય
કરવામાં પ્રમાદ કે દીર્ઘસૂત્રતા ન રાખો; પણ જગૃતિ રાખીને તરત
કામ કરવાનો સ્વભાવ જળવો. જે દીર્ઘસૂત્રતાને જીતે છે તે પોતાને
પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાનના લાંબા માર્ગને બહુ કુંદા કરી નાંખે છે,
ને વેલાસર ધ્વજિત્તને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વના પુણ્યથી દિવ્યશરીરને
જોડેલા બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના શરીરને પામીને વૈદિક ધર્મના
પાલનવડે પરમાત્માને પામવાની ઊંચી તક સમજીએ ન જવા
દેવી જોઈએ.

કર્તવ્યને બહુ લંબાવવામાં સાર નથી, કેમકે કરવાનું
છાણું છે. આયુષ્ તો પાણીના પૂરની પેઠે વ્યાપ્તજ જાય છે. નિલ-
કર્મ તો પાણીમાં પડેલી પુણીસમાન છે. તે પછી ક્રમે ક્રમે બીજાં સાધન
સાધવાનાં છે, ને તે સિદ્ધ કરેજ કાર્ય કરવાનું છે. કાનકવિએ લવાયાને
ઉદ્દેશીને જિજ્ઞાસુઓને નીચેના કુંડલિયાથી સારા બોધ આપ્યો છે:-

“ અકલ્પ બિચારો આપકી, ગઈ આઘેરી રાત,
અજાહુ બેશ ગનેશકા, કહાં બેલકી ખાત ?
કહાં બેલકી ખાત ? જુકેન અજાહુ નહિ આયા,
કહાં કંદા મનિહાર, રામદે રંગ સવાયા;
કયે સુકવિયાં કાન, દિનકર ભયો ઉત્તરો,
ગઈ આઘેરી રાત, અકલ્પમેં આપ બિચારો. ”

હું વેશ ધરનારા સજ્જનો !-જિજ્ઞાસુ સજ્જનો ! આપની
અકલ્પનો વિચાર કરો. અર્ધી રાત તો વીતી ગઈ-અર્ધી આવરદા
ચાલી ગઈ-છતાં હજી ગજેશનો વેશજ આવ્યો છે-માત્ર સ્નાનસંધ્યાદિ
નિલકર્મજ કરો છો-તો પછી આગળ જે સારા વેશ આવવાના છે-
નવદાસકિત સાધતાં પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, વા યમ-
નિયમાદિ સંપ્રજ્ઞાતયોગનાં સાધનો, અથવા શ્રવણમનનાદિ જ્ઞાનનાં
સાધનો સાધવાનાં છે-તેની તો વાતજ શી કરવી ? હજીસુધી જુકણુનો

(વિદુષકનો વા મીયાંખીખીનો) વેશ આવ્યો નથી, તો ઝંદા-
 ઝુલણુ ને તેજો મોદી, ઠાકરીઓ કંસારો, ને લાલમણિપાર એ
 આદિ અગત્યના વેશો, ને સવાયો રંગ જમાવનાર રામદે સત્તુણાનો
 વેશ તો ક્યાંથી આવે ?—ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનનાં બહિરંગસાધનોં
 સિદ્ધ થયાં નથી, તો પછી તેનાં અંતરંગસાધનો સિદ્ધ કરીને પ્રભુની
 પ્રાપ્તિ વા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનું તો શી રીતે બને ? કાનકવિ
 કહે છે કે હવે તો પ્રાતઃકાલ થવા આવ્યો—ઝગઝગાઉ થવા આવ્યું—
 સૂર્યનારાયણના પ્રકાશનું આગમન પ્રલક્ષ જણાવા લાગ્યું—ધોળો
 દિવસ થવા આવ્યો—વૃદ્ધાવસ્થા સારી રીતે આવી ગઈ. હવે બાકીના
 મોટા વેશ તમે ક્યારે કાઢશો ?—અગત્યનાં સાધન ક્યારે સાધશો ? આપ
 અકલ્પથી વિચાર કરો, ને ક્રમે કરીને ઉતાવળે વેશ કાઢો—મોક્ષનાં
 બહુ અગત્યનાં સાધન ક્રમે કરીને સત્વર સિદ્ધ કરો.

૪ અવ્યવસ્થા

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે ? તમોગુણનું અતિક્રમણ
 કરવા માટે તમોગુણના આળસ, પ્રમાદ તથા દીર્ઘચિન્તના એ ત્રણ
 દોષો દૂર કરવાસંબંધી કહેવાયું. હવે તમોગુણજન્ય અવ્યવસ્થાનામનો
 દોષ દૂર કરવામાટે કહેવાય છે. વાતો કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી
 નથી, કાર્યસિદ્ધિમાટે તો યોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પ્રથમ ધીરજથી
 વિચાર કરીને પોતાના અંતઃકરણના દોષોને ઓળખવા જોઈએ,
 અને પછી તે લગવા માટે આગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો
 આગ્રહવાળો પ્રયત્ન સારેજ થઈ શકે કે ન્યારેજ પ્રયત્નથી થવાના ફલમાં
 શ્રદ્ધા હોય. એ ફલમાં વાસ્તવિક શ્રદ્ધા સારેજ ઉપજે કે ન્યારે તે ફલનું
 સાહાત્મ્ય સમજાય. ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ પરમપુરુષાર્થનાં સાધન છે
 એમ નિશ્ચય થયા પછીજ તે સાધવા માટે પ્રયત્ન થઈ શકે. તેજ
 પ્રમાણે વ્યવહારમાં ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી, વકીલાત ને દલાલી ઇલાદિ
 ધંધામાં પણ સારેજ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કે ન્યારે તેથી પોતાને વ્યવહારમાં

દ્રવ્યાદિનો લાભ મળશે - એવું નિશ્ચિત સમજાય. આ સ્થળે તમોગુણના દોષો દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારપરમાર્થના લાભનું માહાત્મ્ય સમજવું જોઈએ, અને પછી તે દોષો દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ પ્રયત્ન પણ મનુષ્ય વ્યવસ્થાથી વર્તે ત્યારે થઈ શકે.

જે અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં આગળ વધી શકતો નથી. વ્યવસ્થા કટલી જરૂરી છે તેને માટે એક સાધારણ દાખલો લઈએ. ધારે કે એક ગૃહસ્થને ત્યાં ટપાલના આશરે ૫૦ કાગળો નિલ આવે છે, તે બંધાનાં પ્રત્યુત્તર તે તરત ન લખી શકે એ સ્વાભાવિક છે, હવે તેણે શું કરવું જોઈએ? તે કાગળોમાંથી તેણે તુરત જવાબ આપવાના, મધ્યમ પ્રકારના અને સાધારણ ખુશીખબરના કાગળો જૂદા પાડી નાંખી તરત જવાબ આપવાના કાગળોનો જવાબ તરત લખી નાંખવા જોઈએ, તે પછી બીજા કાગળોના ક્રમે કરીને પ્રત્યુત્તર લખવા જોઈએ. આમ વ્યવસ્થા ન કરે તો મુંઝવણ થાય, ને કામ થોંટાળે ગઢે. આ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાના વ્યવહારપરમાર્થના કામની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને ધર્મકાર્યમાટે અવશ્ય સમય મળી શકે છે. ગૃહસ્થોમાટે દિવસના ચોવીશ કલાકની વ્યવસ્થા વિચારીએ. જે કે ઋતુપ્રમાણે રાત્રિદિવસ નાનાંમોટાં થાય છે, પણ ચોવીશ કલાકમાં કાંઈ વધારાઘટાડો થતો નથી. ૨૪ કલાકમાંથી નિદ્રા લેવાના મોટા માણસમાટે વધારેમાં વધારે ૭ કલાક જતાં બાકી ૧૭ કલાક રહ્યા. તેમાંથી શૌચ, સ્નાન અને બોજનાદિ દેહધર્મના ૪ કલાક ગણીએ, ને બંધામાટેના મુંઝવણજેવા શહેરમાં ૧૦ કે ૧૧ કલાક ગણીએ, તોપણ ત્રણ કે બે કલાક શેષ રહે છે. તેની વ્યવસ્થા સંધ્યાવંદન, જપ ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્યમાટે કરવા જે ધારે છે તેને તે કાર્યમાટે સમય અવશ્ય મળે છે. શયન કરવું, નિદ્રામાંથી ઊઠવું ને બોજન કરવું વગેરે કાર્યોમાં પણ નિયમિત રીતે વર્તવું જોઈએ. એ કાર્યોમાં જે

અનિયમિતપણે વર્તે છે તેનું આરોગ્ય ખગડે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી તેનાં ખીન્ન કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. મનુષ્યે સમયને ખદ્ધ મૂલ્યવાન ગણવો જોઈએ. ગયેલું નાણું પાછું મળી શકે છે, પણ ગયેલો સમય પાછો મળી શકતો નથી. “વીતી વેળા ન મળે પાછી.”

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. જેમ ધોડા લગામવિનાતો ન જોઈએ, અને વડાણ સ્થાનવિનાનું ન જોઈએ, તેમ મનુષ્ય શુભ નિયમવિનાતો ન જોઈએ. મનુષ્યે નિત્ય વહેલાં જીડીને પોતાના કામની મનોમય વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ. જે કે ગૃહસ્થ મનુષ્યથી સર્વદા વ્યવસ્થાપ્રમાણે નિયમથી ન વર્તાય, અને તેને મરણપરણના કે વ્યવહારના ખીન્ન અસાધારણ પ્રસંગોમાં અનિયમિતપણું પ્રાપ્ત થાય, પણ તે અપવાદદાખલ ગણવું જોઈએ. સંસાર છોડના ખેસણાજેવો છે, ગમેતેવી સારી સાંઢણી હોય તોપણ તેની ઉપર ખેસનાર માણસ હાલ્યા વિના નજર રહે, તેમ સંસારમાં સર્વ દિવસો સરખી વ્યવસ્થાવાળા નજર જાય. કેટલીકવાર નિયમ તૂટવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાયજ, પણ તેની અત્યારે વાત નથી. તેને બાદ કરીને બાકી નિયમિતપણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો.

અવ્યવસ્થિત ને અનિયમિત મનુષ્યનું અવરય પતન થાય છે. જે પોતાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરતો નથી, ને ખેપરવાઈથી અનિયમિતપણે ગમે તેમ વર્તે છે તે અંતે દુઃખી થાય છે. એ સંખંધે એક ખૂંસેલરના દીકરાનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક ખૂંસેલરની દુકાન સારી રીતે ચાલતી હતી, તે ખૂંસેલર પોતાનું પ્રારબ્ધ પૂરું થતું ચુજરી ગયો, એટલે દુકાનનું કામ તેના પુત્ર ઉપર આવ્યું. એ પુત્ર અવ્યવસ્થિત અને દીર્ઘસૂત્રી હતો. પુસ્તકો મોકલવા માટે તેના ઉપર જૂઠું જૂઠું સ્થળેથી કાગળો આવે તે પ્રમાણે તે વ્યવસ્થા રાખી પુસ્તકો તરત રવાના કરવાને બદલે મુલતવી રાખે, અવ્યવસ્થાને વશ થઈ નકામ કામમાં લાગે અને આ કામ હવે કરશું, થશે, થાય છે એમ ચલાવે, ત્યાં તો કેટલાકના એવા કાગળો આવે કે “હવે અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો

તમે મોક્ષશો નહિ; તમે સમયસર તે પુસ્તકો ન મોક્ષવાથી અમે ખીજેથી તે મંગાવી લીધાં છે.” આમ તેની ધરાડી તૂટવા લાગી. તેના અનિયમિતપણાને લઈ ધરાડતો વિશ્વાસ તેના ઉપરથી ઊડી ગયો, અને તેના આપના વખતનાં જૂનાં ધરાડ તેણે ગુમાવ્યાં. નવું ધરાડ તો મળતાં મળે. વેપારીને બંધાયેલી ધરાડીમાંજ ખરી પેદાશ થાય છે. આ પેદાશ તો તેણે ખોઈ. વ્યવસ્થા ન મળે એટલે નવું ધરાડ ક્યાંથી મેળવે? અંતે તેને દુકાન બંધ કરવી પડી અને તે ચીન ગયો. સાંથી આવી તેણે પોતાની નોંધોપરથી ચીનનો પ્રવાસ લખવા માંડ્યો, પણ તેમાંજે તેનું ઠેકાણું નહિ. જે નિસ વ્યવસ્થાથી કામ ન કરે તેનું કામ ક્યાંથી પૂરું થાય? તે હજી ચીનનો પ્રવાસ છપાવવાના વિચારમાં હતો. સાં તો કોઈ ખીજ લેખક ચીનનો પ્રવાસ બહાર પાડ્યો, અને સારે આ લાઈ પોતાનાં લખેલાં ચીનનાં પ્રવાસનાં પાનાં આડાંચવળાં પડ્યાં હતાં તે શોધવા માંડ્યા. તેનું એક રીતે હાસ્યજનક અને ખીજી રીતે દયાજનક જીવન બહુ લાંબું છે, પણ તે બધું નહિ કહી શકાય. છેવટ તે અમેન્ડિઝ ગયો, ને સાં એક ઑક્રિસમાં ક્લાઈ તરીકે રહ્યો. સ્ટીમર ઉપર જે માલ ચઢે તેનાં ભરતીયાં જેને ઇંગ્લેન્ડમાં ધન્વોઈસ કહે છે તે કરવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું. એક દિવસ તેના ઉપરીએ તેને કહ્યું કે:—“સ્ટીમરમાં આપણે જે માલ ચઢાવ્યો છે તેનું ભરતીઈ મોડામાં મોડું આવતી કાલ સવારના છ વાગ્યામુઘીમાં તે સ્ટીમરના કેપ્ટનને મોકલી આપવું. તેણે હા કહી. એવામાં સાંને તેના મિત્રો તેની પાસે આવ્યા. તેની સાથે તે વાતોમાં ચઢ્યો, અને રાત્રિએ તેમની સાથે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા નીકળી પડ્યો. સાં બહારની ઠંડી હવાથી તેને શરદી લાગી, ને તેના પરિણામે તેને તાવ આવ્યો. રાત્રે ભરતીઈ થઈ શક્યું નહિ. સવારના છમુઘી પણ ભરતીઈ ન પહોંચવાથી, અને સ્ટીમર ઉપડવાનો વખત થઈ જવાથી સ્ટીમરનો કેપ્ટન જાને ભરતીઈ લેવા આવ્યો ને તેના ઉપરીપાસે ગયો. તે ઉપરીએ તેના માણસથી

અયેલી દીલમાટે કુદનપાસે દીલંગીરી દર્શાવી, ને તે કમનસીબ માણુસ-
ને ખરતરફ કર્યો. હવે એ માણુસે રાત્રે દેડાનું ગાયન સાંભળવા
જવું જોઈતું હતું કે ભરતીઈ તૈયાર કરવું જોઈતું હતું? અંતે તે
બીચારો ભૂડે હાલે મુઓ.

જેમ ધંધામાં તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ વ્યવસ્થા જોઈએ.
ગામડામાં ગૃહસ્થ માણુસો પોતાના ધરમાટે વર્ષદિવસનો દાણો ને
બીજી ચીજો બની શક્યાપ્રમાણે બેળી લઈ મૂકે છે. મુંબઈજેવા
શહેરમાં કદાચ તેમ ન બની શકે. પણ ગૃહસ્થના ધરમાં ઝોણામાં
ઝોણી આક દિવસની તૈયારી તો હોવીજ જોઈએ. જો એ ચાર મેમાન
અચાનક આવ્યા ને તેમને જમાડવા જેટલી તૈયારી પણ ધરમાં
ન હોય તો ધરની સ્થિતિ કળાઈ જાય. મેમાન કહે કે:—“ગૃહસ્થ તો
સારો પણ ધરનું ઠેકાણું નહિ.” બેરાં ચોખ્ખા, દાળ કે ઘી આદિમાટે
ચુરુપને વારંવાર કહ્યા કરે, છતાં તે સાલ લાવવામાં ન આવે, ને
ત્યારે ઘી આદિ થઈ રહે ત્યારેજ લવાય એમાં પુરુષનું ભૂખણ નહિ.
સ્ત્રીઓએ પણ ધરમાંની વસ્તુઓ વખતોવખત જોતાં રહી ખૂટતી
ચીજો ચાર છ દિવસની ધરમાં હોય ત્યાંજ મંગાવી લેવી જોઈએ.

ધરની અવ્યવસ્થાસંગંધે એક કહેવાતી સુધરેલી સ્ત્રીની વાત
જાણવાજોવી છે. એ વાત એવી છે કે એક વાર એક માણુસ
રાખખાઈટાવર પાસેથી નીકળ્યો. ત્યાંથી તેને એક ડાયરી મળી.
આ ડાયરી જેની વાત કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીની લખેલી હતી.
તેમાં તેણે શું લખ્યું હતું તે તેમાંથી માત્ર ત્રણ દિવસની હરીકત
નીચે અપાય છે તેથી તમને જ્ઞાત થશે.

સોમવાર:—આજે કીકના બાપે કઠી બનાવવા કહેલું,
પણ ધરમાં ચણાનો લોટ ન હોતો, એટલે પાડોશણને ત્યાં ચણાનો
લોટ લેવા ગઈ, ત્યાં સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્કવિષે તે પડોશણસાથે
અર્થા આલી. તેમાં આશરે બે ત્રણ કલાક નીકળી ગયા, એટલે રસોઈ
થઈ શકી નહિ, અને ઑફિસનો વખત થઈ ગયો હતો તેથી કીકના
બાપા એવડો ખાઈને ઑફિસમાં ગયા.

મંગળવાર:—આલે સાંલે સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્કવિષે લાપણ ચવાનું હતું, તે સાંલગવા જવાને પોષાક પહેરી તૈયાર થઈ, અંતે વાટકોમાં પોમેટમ ભરું કરી માથે લગાડવા માંડ્યું, પણ તે લગાડનાં વાટકીની નીચેની મેશને અડેલો ‘મેશવળો હાથ જરા ગાલે અડી’ ગયો. તેનો ડાઘ કાંઠવામાં ઘણો વખત નીકળી ગયો, તેથી મોઢું થઈ ગયું, ને લાપણમાં માંડમાંડ પહોંચાયું. લાપણ સાંલણીને ઘેર આવી એટલે તો બહુ મોઢું થઈ ગયેલું એટલે રાત્રિએ આવીને સૌ કાચુંકાંઈ ખાઈને સુઈ રહ્યાં.

બુધવાર:—આલે અમારે ઘેર મેંમાન આવ્યા હતા, એટલે કીકાના બાપે મને પૂરણપોળી બનાવવાનું કહ્યું હતું. મને પૂરણપોળીની માહિતી ન હોવાથી મેં તેવિષે અમારા ધાત્રી રામાને પૂછ્યું. રામાએ તુવેરદાળ બાદી તેમાં મીઠું તથા મસાલો નાંખી પૂરણ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે પૂરણ તૈયાર કરી મેં પૂરણપોળી બનાવી, પણ મેંમાનમાંથી કાઠએ તે ખાધી નહિ, તેથી બજારમાંથી લાકડું, પૂરી ને ગાંડીઆ મંગાવીને મેંમાનને જમાડ્યા. કીકાના બાપે મને કપડો આપવા માંડ્યો, પણ મેં રામાનો વાંક સાબિત કરી બતાવી તેને રળ અપાવી !

આમાં ખરી હકીકત આ પ્રમાણે હતી:—રામાએ તે પૂરણમાં મીઠું એટલે મીઠાણુ—શાકર વા ખાંડ નાંખવાનું અંતે મસાલો એટલે ગરમ મસાલો નાંખવાનું હુંકામાં કહેલું, પણ સમજે કાણ ? એટલે તે સુધરેલી બાઇએ મીઠુંમરચું વગેરે નાંખીને પૂરણ તૈયાર કરેલું મેંમાનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હતા તે પૂરણપોળીનો કડકો ખાતા બોલ્યા:—“વહુએ પૂરણપોળીમાં મુંબઈની ખાડી વાળી દીધેલી જણાય છે.” ત્યાં એક બીજા મેંમાન બોલ્યા કે:—“આ તો એવી પૂરણપોળી છે કે મોઢાવાટે બિતારવા કરતાં પરભારી પેટે બાંધી દઈ એમ થાય છે !” આથી ધરબણી સમજી ગયો, ને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભોજનની બીજી વ્યવસ્થા કરી. જે ધરમાં આવી સ્ત્રી હોય તે ધરના શા હાથ ?

મનુષ્યના શરીરનું આરોગ્ય સારું હોય તોજ તેનાથી પોતાના જીવનનાં કર્તવ્યો સારી રીતે થઈ શકે, અને સારું આરોગ્ય રહેવાને સારું ભોજન એ અવશ્યની વસ્તુ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓએ તે સંભાળથી તૈયાર કરવું જોઈએ. જો પહેલેથી રસોઇના કામની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોજ સમયસર યોગ્ય ભોજન તૈયાર થઈ શકે. જેમ ભોજનમાં તેમ પોષાકમાં પણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોઈએ. રોજ નવાં કપડાં પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. ભલે તે બાડાં હોય, પણ તે ફાટેલાં કે મેલાં તો નજ હોવાં જોઈએ. ફાટેલાં ને મેલાં કપડાં પહેરવાં તેમાં પહેરનારનું આગસ છે. કપડું ફાટ્યું હોય તો તે સાંધવાની અને મેલું થયું હોય તો તે ધોવાની ફરજ છે. પુરુષના તથા છોકરાંનાં કપડાંની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓએ રાખવી જોઈએ. ઘરમાં બધું સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવું જોઈએ. ગાદલાંગાદલાંમાં માંકડાની જમાત ભરાઈ જાય તેમ નજ થવા દેવું જોઈએ. મુંઝવેલા શહેરમાં જો આ બાબત બેકાળજી રાખવામાં આવે તો પછી સાંકડી કાટડીઓ-માંથી એ રાક્ષસી પ્રજા દૂર થવી મુશ્કેલ છે. બૈરાંએ વ્યવસ્થિત રહીને સમયસર રાંધવું જોઈએ, ને ભોજનાદિથી પરવારીને ધૂરતું બીજું કામ કરવું જોઈએ, તેમ થાકું થાકું સાંઝે વાચન પણ કરવું જોઈએ. પાંચ બૈરાંએ અવકાશે બેગાં થઈ, ભાગવત રામાયણ કે બીજાં સારાં પુસ્તકોદ્ધારા સત્સંગ કરવો જોઈએ.

પુરુષોએ પણ નિયમ બાંધીને તે પ્રમાણે વર્તવું ને ઘરનાં બૈરાંને સગવડ કરી આપવી.

ઇંત્રેજોની વ્યવસ્થા ને સમયપાલકતા. ઇંત્રેજોને માટે લોકો ગમે તેમ બોલના હોય, પણ તે સેંકડો ગાઉ દૂર રહ્યા છતાં આપણા મુલકપર રાજ્ય કરે છે તેમાં તેમની વ્યવસ્થા અને સમયપાલકતા ખાસ કારણરૂપ છે. તેમના મહારાજાનો કાર્યક્રમ માસ, તારીખ, કલાક ને મિનિટેમિનિટપ્રમાણે બહુધા પળે, ને આપણાં ઘણા રાજાઓના કાર્યક્રમમાંથી નિશ્ચિત થયેલો મહિનો પળે તોપણ

ઠીક કહેવા જેવું ગણાય ! શ્રીમાન્ પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યારોહણને માટે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવવાના હતા ત્યારે તેમનો પ્રવાસક્રમ ત્રણ ચાર માસ પહેલાં જાહેર પડેલો. એ વેલા મુશ્કેલીનો મામલો હતો. એમની સ્ટ્રીમરની આસપાસ ચારેક કુએડો ગાખવી પડી હતી. રસ્તામાં સ્ટ્રીમરને તોફાન લાગ્યું હતું, છતાં તેઓ મુંગઈના ખારામાં સમયસર ઉતર્યા. ત્યાંથી ટ્રેનમાં સમયસર રવાના થયા. માર્ગનો પ્રવાસ સમયસર કર્યો. નીમેલી તારીએ દશ વાગે દિલ્હીના સલીમગઢના સ્ટેશને ઉતરવાનો કાર્યક્રમ હતો. સલીમગઢના સ્ટેશન નજીક તેમની સ્પેશ્યલ ટ્રેન આવી ત્યારે દશમાંદશ મિનિટ કમ હતી, એટલે ટ્રેન સ્ટેશનથી બહાર ચોલાવી-સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ન જવા દીધી, પણ જ્યારે ટાવરમાં દશના ટકોરા થયા ત્યારે ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવી. કુવી વ્યવસ્થા ! ને વ્યવસ્થાપાલનમાટેનો ફટલો આગ્રહ ! આપણા ઉપર તેઓ અમથા રાજ્ય નથી કરતા. સ્વચ્છતા પણ તેમની પાસેથી શીખવાજેવી છે. તેમની સ્વચ્છતા જોવી હોય તો તેમના જંગલોનું દિવાનખાનું જુઓ. આપણાં ઘરો કરતાં તેમના પ્રવાસનાં સાધનોમાં-સ્ટ્રીમરો આદિમાં-વધારે સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થા હોય છે. રેલ્વે ગાડી પૈસા મેળવે છે તેમાં તેનું સમયપાલન કારણરૂપ છે. મુરતના સ્ટેશનથી લેણે અર્ધી રાતે ગાડી પસાર થાય, તોપણ મનુષ્યોને ગાંસડાપોટલાં લાઇને હાજર થવુંજ પડે. જે નિશ્ચિત સમય ન હોય તો એ વખતે ગાડીમાં ખેસવા કાણ આવે ? મનુષ્યો આવે કે ન આવે તોપણ નીમેલે સમયે સ્ટ્રીમર કે ટ્રેન ઉપડેજ. વ્યવસ્થા અને સમયપાલન વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવાને બહુ આવશ્યક છે, માટે જેમ અને તેમ જગૃતિથી વ્યવસ્થિત ને સમયપાલક થવું.

૬. મોહ

મોહ, અવિવેક, જડતા, મૂઢતા ને અણસમજ એ એક અર્થનાં વાચક શબ્દો છે, તમોશુણના વધારાવડે મોહ ઉદય પામે છે.

જાહેર ખર્ચામાં અમુક જરૂરની હકીકત ખતાવીને છેવટ લખ્યું હોય છે કે “ ઉમેદવાર દારૂ પીનાર ન હોયો જોઈએ. ” ડૉક્ટરો દવાતરીકે દારૂ ક્વચિત વાપરે, પણ દારૂનું વ્યસન કરવાની તો તે પણ નાજ પાડે છે. અફીણ વખતે ઔષધમાં વપરાય તેથી તે સેવવાયોગ્ય થદાર્થ છે એમ નજ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે દારૂનું પણ સમજવું. કાઇ પ્રશ્ન કરે કે “ આપણા ધર્મમાં જો દારૂ પીવાની મનાઇ છે તો વામમાર્ગોએ જો શક્તિના ઉપાસકો છે તે ક્રમ દારૂ પીએ છે ? ” આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે:—“ શાસ્ત્રનો હેતુ હાનિકારક વસ્તુ સાથે ક્રોધને જોડી હેરાન કરવાનો હોય નહિ. એમાં પણ શાસ્ત્રકારોનો હેતુ મનુષ્યને નિયમમાં લાવવાનો અને ક્રમે કરીને તેને શુદ્ધ માર્ગે સદાવવાનો છે. જે મનુષ્યો સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, ગમે તે ખાયપીએ છે, ને ગમે તેમ ચાલે છે તેમને પક્કમાં (શાસ્ત્રાદિની મર્યાદામાં) લેવાનો છે. દેવીને ધર્યા વિના દારૂ ન પીવાય, દેવીને ધર્યા વિના માંસ ન ખવાય, આમ કહીને શાસ્ત્રો સ્વચ્છંદી મનુષ્યોને પોતાની સાથે જોડે છે, ને નિયમમાં આણે છે. શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રસંગે દારૂ પીવાની છૂટનાં જે વચનો હોય તે પરિ-સંખ્યાવિધિવચન જાણવાં, અને તેનો હેતુ મનુષ્યને પ્રથમ બહુ પાપમાંથી બચાવી અલ્પ પાપપર લાવવાનો, ને છેવટ પાપમાંથી કેવલ બચાવવાનો છે.

વ્યસની સર્વદા સૂતકી છે. અફીણીને પ્રત્યેક કામમાં એટલું બધું આળસ આવે છે કે તેનાથી નહાવા ધોવાનું, પૂજાપાઠ કરવાનું કે પોતાના ધંધાનું કામ યથાયોગ્ય થઇ શકતું નથી. તેનાથી આચાર પાળવાનું કામ પણ ખતી શકતું નથી, વ્યસનીનું નિવાસસ્થાન, શરીર, કપડાં ને મન મલિન હોય છે. તેનું અંતઃકરણ બહુભાગે તમોગુણથી ઘેરાયેલું ને અપવિત્ર હોય છે, તેથી તેને સદા સૂતકી કહ્યો છે. વ્યસનીનો વ્યવહાર તે પરમાર્થ ખંતે ખગડે છે. તમાકુ પીવી, ખાવી કે સુંઘવી-ધસવી એ સારું નથી. તે એક તરેહનું દુર્વ્યસન છે. મનુષ્ય ટેવનો બનેલો છે. કુટેવ ન પાડવી એ સહેલી વાત છે; પણ પડવી

કુટુંબ ત્યજવી એ ઘણી કઠિન વાત છે. જો ખડુ આગ્રહથી હૃદયવડે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોજ પડેલી કુટુંબ છૂટે. પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે; તો તમારું પીનાર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં ધૂમાડો ભરીને પ્રભુને મુંઝવવા ન જોઈએ. કાંઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“જે મુખ અમૃત આરોગીએ, જપીએ હરિના જપ;
તે મુખ ધુંવા નીકસે, એ પૂર્વજન્મનાં પાપ.

માણસે ખીડી, હોડો કે ચલમ પીવાની ટવ પાડી જંગમ જ્વાલામુખીરૂપ નજ બનવું જોઈએ. જેનાં મુખમાંથી ને નાકમાંથી વારંવાર ધૂમાડો નીકળ્યા કરે તેને જંગમ-જ્વાલામુખીની નહિ, તો ખીજ કાઢતી ઉપમા અપાય? જો ચલમના કે હોડાના ધૂમાડાથી તે પીનારના હાથમાં કે વચ્ચે રાખેલાં કપડામાં કાંઈ પડે છે, તો પછી હૃદય જેવા કામલ સ્થાનમાં કાંઈ કેમ ન પડે? ને તેને હાનિ કેમ ન કરે? વ્યસનીને વસ્તુના પવિત્રઅપવિત્રપણાનો વિચાર રહેતો નથી. તમારૂં વ્યસની એકતી પીધેલી એકી ખીડી કે હોડો પીએ છે. આથી એકનો એપી રોગ ખીજને લાગવા સંભવ છે. વળી ઉચ્ચ વર્ણનો તમારું પીનાર કદાચ હોડાની ને બદલાવે, પણ ઉલ્કામાં પાણી તો ખીજી ઉતરતી સાતિવાળાનું હોય, તેમાં પવિત્રતા ક્યાં સચવાઈ? હોડેલી કે ચલમ પીવામાં પણ આવીજ મહિનતા રહેલી છે.

વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તલખી લાગે છે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી. એક વાર એવું બન્યું કે કાઠિયાવાડના એક પ્રાંતના અગાઉના એક રાજા શહેર-બહારથી પોતાના શહેરમાં આવતા હતા. ત્યાં તે નગરના દરવાજા-આગળ રૂપેરી હોડાવાળો ને સારો પોશાક પહેરી રજપૂતજેવો જણાતો એક માણસ તેમણે જોયો, એટલે તે રાજાએ પોતાને હોડો

પીવાનું બ્યસન હોવાથી તેની ચાસેથી હોકા પીવા માટે માગ્યો. સારે તે માણસે જવાબ દીધો:—“બાપુ ! હું મેઘવાળ (દેહ) છું.” રાજા આથી શરમાઇ ગયા, ને સારથી તેમણે હોકા પીવાનું બ્યસન સજી દીધું, અને પોતાની કચેરીમાં હોકા પીવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હજી પણ તે રાજ્યમાં રાજાની કચેરીમાં હોકા પીવાનો નથી. એક દુહામાં હોકાનું સ્વરૂપ આનું વર્ણનું છે:—

“ખાંખી વાકી જલભરી, ઉપર ડરી આગ;
જામે બળદ બંસરી, નીકર્યો કારો નાગ.”

(જેનો રાક્ષડો (ઉલ્કા) જલથી ભરેલો છે, તેની ઉપર (ચલમમાં) આગ મૂકી છે, પછી જ્યારે બંસરી (તે-ડાંડી) બળની (વગાડી-ગુડગુડાટ કર્યો) સારે તેમાંથી કાળો નાગ (ધૂમાડો) નીકળ્યો.)

તમાકુના વિશેષ દાષો. હોકાના ધૂમાડાને કાળો નાગ કહ્યો છે તે હેતુપુરઃસર છે. એ ધૂમાડો ઝેરી છે. બહુ આકરી તમાકુ હોય તો તે પીનારને ફેર આવે છે. તમાકુનાં ખીયાંમાંથી ઝેરો તેલ નીકળે છે. જે તેનાં અમુક ટીપાં કુતરાંને કે ખિલાડાંને આપવામાં આવે તો તે મરી જાય છે. તમાકુમાં રહેલા ઝેરથી તમાકુનો ઉપયોગ કરનાર માણસની હોજરી, ફેફસાં, આંખો ને મગજ બગડે છે. હોકાનું પાણી ઢાળાય ત્યાં જે જીવડાં હોય તો તે મરી જાય છે. આ પ્રસક્ત હિસા છે. જ્યારે તમાકુ તૈયાર થાય છે સારે તેનાં પાંદડાંપર અનેક જંતુઓ થાય છે. તેને તે પાંદડાંપર જલના ડ્રાગળા કરી મારો નાંખવામાં આવે છે. પછી તેનો સોડ નાંખે છે તેમાં પણ ઘણી જીવહિસા થાય છે. તમાકુ પીનાર મનુષ્ય તમાકુમાં મરેલાં જંતુઓનાં શરીરોનો ધૂમાડો પણ પોતાના ગળામાં ઊતારે છે. કાંઈ પણ દિવસે આમ કરવું ઉચિત છે ? તમાકુ ખાવાથી પણ મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને નાનું પડે છે. બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. તેના જઠરાગ્નિપર પણ તમાકુના

રસની ખરાબ અસર થાય છે. તમાકુ (છીંકણી) સુંઘનાર માણસ તેનાવડે પોતાનું નાક, કપડાં, આંખો ને મગજ બગાડે છે. છીંકણી સુંઘવાથી તેની ઝેરી અસરથી વારંવાર આંખ ને નાકમાંથી પાણી નીકળે છે, ને એને લક્ષ્યે આંખની જોવાની શક્તિ કમી થાય છે. વારંવાર તમાકુનો ધૂમાડો લાગવાથી પણ આંખો ખરાબ થાય છે. વળી છીંકણીના વ્યસનીની નાસિકાદ્વિય બહેર મારી જાય છે. તેને સુંઘધુર્ગંધની જોડએ તેવી ખબર પડતી નથી. તેની અપવિત્રતાનું તો પૂછવુંજ શું ?

“આય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર;

સુંઘે તેનાં લૂગડાં એ ત્રણે ખરાબર.”

તમાકુ ખાનાર મનુષ્ય તમાકુને ચૂનો લગાડીને પછી તેના ઉપર ત્રણ ટપલા મારે છે, તેવિધે કોઇ રમુજ માણસે કહ્યું છે કે એ ત્રણ ટપલા તે તેના ત્રણ પિતૃઓને-પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહને. પરતાળ મારે છે-વિકાર આવે છે !

દેવપૂજનવેલા તમાકુ સુંઘાય, વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નંખાય એમાં અપવિત્રતા ઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. જો પાસે ખેસનારને છીંકણીનું વ્યસન ન હોય તો તેને પણ છીંકણીની ઝણુ બિડવાથી છીંકો આવે છે, ને ત્રાસ થાય છે.

તમાકુ પીવાથી કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે. કુદેવ પડી જવાથી એવી ભ્રમણા મનુષ્યને થાય છે. જો તમાકુના વ્યસની કહે છે એમજ હોય તો પછી જે પુરુષો ને બેરો તમાકુ પીતાં ખાતાં નથી તેનું શું ચતું હશે ? શું તે મંદાશિવાળાં હોય છે ? ને તેને શું દસ્ત નથી આવતો ? દસ્ત સાફ લાવવો હોય તો તેના ઉપાય ક્યાં થોડા છે ? સવારમાં બેડીને ઠંડું પાણી પીવાથી ને પ્રકૃતિમાં ચરદી જણાતી હોય તો તે વેલા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાથી મલશુદ્ધિ મારી થાય છે. જેને હમેશાં કળગત જણાતી હોય તેણે રાત્રિએ

આસ ચતાં ઉશ્કેરાય નય છે. ગાંભે ફેફસાંને બહુ બગાડે છે. ગંજેરીને કદ વધવાથી અસાધારણ બિધરસ થાય છે, ને તેનું લોહી ઘટી નય છે. પ્રાણુયામના અભ્યાસમાં પોતાના તનમનને થાક ન લાગે તે માટે પ્રાણુયામના કોષ કોષ અભ્યાસીઓ અગાઉ ચોરા ગાંભે પીતા હશે, ને તે પરથી નવરા સાધુવેશધારીઓમાં ગાંભે પીવાનું વ્યસન ચાલ્યું હશે. પવિત્ર સાસ્ત્રિક યોગાભ્યાસીઓએ ને અન્ય મનુષ્યોએ આવા કેદી પદાર્થોથી સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઈએ.

માણસને કોઈ પણ કેદી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થક જતું નથી, પણ અભ્યાસવડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. નદી પોતાના મૂલ આગળ બહુ નાની હોય છે, પણ આગળ જતાં તે મોટાં વહાણ ચાલે તેવી મોટી થક નય છે, તેમ વ્યસનોનું પણ બાણું. એક કંપનીની ઑદિસમાં એક કારકુનના ડેસ્કપર તમાકુની નકસીકામવાળી રૂપાની ડાબલી પડી હતી, તે તે કંપનીના યુરોપીઅન મેનેજરે ફરતાં ફરતાં જોઈ, ને તે કારકુનને તેમણે પૂછ્યું કે:—“આ ક્યાંની બનાવટ છે?” કારકુને કહ્યું:—“સાહેબ! એ ભુજમાં બનેલી છે. હાં રૂપાની આવી નકસીકામવાળી વસ્તુઓ બહુ સારી થાય છે. બીજે દિવસે તે નકસીકામવાળી ને અકચરિત રૂપાની ડાબલીઉપર સાહેબનું મન વધારે ખેંચાયું, ને તેમણે તે હાથમાં લઈને બિઝાહી તો અંદર તમાકુ જોઈ સાહેબે પૂછ્યું કે:—“આ શું છે?” કારકુને કહ્યું કે:—“આ છીંકણી છે. તે બહુ સારી ચીજ છે. આથી માથું દુઃખતું મટે છે, ને મગજનો થાક ઉતરે છે.” પછી ત્રીજે દિવસે તે સાહેબે પાછી તે ડાબલી હાથમાં લઈ બિઝાહી તો અંદરથી સુગંધ આવવા લાગી. તેવિષે તે કારકુનને પૂછતાં તેણે તેમને ખુલાસો કર્યો કે:—“સાહેબ! તેમાં ગુલાબના અત્તરનું પુમકું રાખ્યું છે.” સાહેબે “અરુહા” એમ કહી તેમાંથી એક ચપટી લઈ તે સહજ સુંઘી. એમ ચાર પાંચ દિવસસુંઘી સુંઘવાનું કામ ચાલ્યું, ને અંતે તે સાહેબે પણ છીંકણીની ડાબલી ધારી! સંગતી એવી અસર છે. મનુષ્ય જો નાંચત

ન રહે તો તે આ પ્રમાણે દુર્વ્યસનમાં ફસાય છે. વ્યસનો મનુષ્યને પરવશ બનાવે છે. વ્યસનોથી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેને લીધે આળસ આદિ દુર્ગુણોનો મનુષ્યમાં વધારો થાય છે. તે માણસનું શરીર ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બગાડે છે, ને ધર્મપાલનમાં તો બહુજ શિથિલતા ઉપજાવે છે. સંક્ષેપમાં દુર્વ્યસનો મનુષ્યનો આ લોક ને પરલોક બંને બગાડે છે, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે તેનાથી સર્વથા સર્વદા દૂરજ રહેવું જોઈએ.

મોહ મનુષ્યને અત્યંત હાનિ કરનારો છે, માટે તેવિધે વિસ્તારથી કહેવું જોઈએ.

મોહથી મનુષ્યો અનેક તરહની કુટવોમાં ફસાય છે. મોહનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે અવગણનું સવળું દર્શાવે છે. નાટક, સીનેમા ને સર્કસો જેવા આદિનો શોખ પણ દ્રવ્યહાનિ, ઊભગરા ને કેસંગવડે મનુષ્યને કષ્ટ આપનારો છે; છતાં કુટલાક મનુષ્યો વ્યવહારપર-માર્થનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાળુપર મૂકી તેમાં ફસાતા જાય છે, ને પરિણામે પાયમાલ થાય છે. સખેદાશ્ચર્ય છે કે કુટલાક માણસોને સંખ્યાકાલે ફરવા જવાનું, સેલસપાટા કરવાનું કે ગામગપાટા મારવાનું ગમે છે, પણ તેમને સંખ્યાવંદન કરવાનું, જપ કરવાનું અથવા પ્રભુલજન કરવાનું ગમતું નથી.

પંચવિધોપરનો મોહ વિષય-ચિ એટલે વિશેષે કહીને ને પચ એટલે બંધન કરનાર. જીવોને વિશેષે કહીને બંધન કરનાર તે વિષય.

એકેક વિષયના મોહથી એકેક પ્રાણીના પ્રાણની હાનિ થાય છે ત્યારે એકસાથે પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યની દુર્દશા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

શબ્દવિષયના મોહથી હરણ પોતાનો પ્રાણ જીએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. અગાઉના વખતમાં કુટલાક શિકારીઓ હરણનો શિકાર આમ કરતા:—તેઓ રાત્રે વનમાં જઈ મંદરવાલનામનાં વાજાં વગાડતા, ને દીવીઓસાથે તે વનમાં ચાલતા,

વાર્જના મંદુર અવાજથી હરણો તે શિકારીઓની આગળ દોડી આવે છે, ને વાર્જનો શબ્દ સાંભળવામાં લીન થઈ જાય છે. તે વાર્જવાળા આગળ આવે એટલે પાછળના બીજા શિકારીઓ તે હરણોને ધતાંથી કે ખડ્ગોથી કાપતા ચાલે. આમ શબ્દવિષયપરની આમક્રિયથી હરણોનું મોત થાય છે. નાગ વાદીની મોરલીના નાદમાં પ્રીતિવાળો થઈને રાક્ષાની બહાર આવી ફેણ ચઢાવી ડોલવા માડે છે, એટલે વાદી તેની નજર ચૂકાવી તેને એકદમ પકડી લઈને તેની ઝેરી દાટા કાઢી લઈ તેને પોતાની પાસેના કંરંડીઆમાં પૂરી દે છે. આમ શબ્દવિષયપરના રાગથી તે જન્મપર્યંતનો કંદી થાય છે.

સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. હાથીના દાંતો તથા હાડકાંમાટે હાથીનો શિકાર કરનારા કુટલીક મનુષ્યો વનમાં હાથીઓના જવાઆવવાના માર્ગમાં એક મોટો ખાડો ખોદી તેના ઉપર જાડની પાતળી ડાળીઓ તથા પાંદડાં અને ઘાસ વગેરે મૂકી તેપર કાગળની હાથણી ઊભી કરે છે. પછી તેને જોઈ કાઢ હાથી તેના તરફ દોડતો આવે છે, ને તે એકદમ તે ખાડામાં પડે છે. ખાડામાં એક મોટો સંકુઆકારનો લોહનો ખીણો તે લોહાગળે ઊભો કરેલો હોય છે, તેવડે તેનું શરીર વીંધાઈ જાય છે, ને તે મરણ પામે છે. તે હાથી ખાડામાં પડ્યા પછી તેના ઉપર તે લોહા મીઠું નાંખે છે. કુટલીક મુદ્દે તે હાથીનું શરીર સડી જાય છે, ને પછી તેના દાંત તથા હાડકાં કાઢી લઈ તેઓ તેને વેચવામાટે લઈ જાય છે.

રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે એ સૌના જાણવામાં છે. ચોમાસામાં મનુષ્યોને તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. માછલાંનો શિકાર કરનારા મનુષ્યો વાંસની લાંબી લાકડીને છેડે લાંબો દોરો બાંધી તે લાંબા દોરાને છેડે લોહાનો એક કાંટો જેને ગજ અથવા અડિશ કહે છે તે બાંધી તેમાં રાટલાનો કે માંસનો નાનો કટકો ભરાવી

તેને નદી આદિના પાણીમાં નાંખે છે. તે નદી, આદિમાંનાં માછલાં તેને ખાવામાટે પોતાના મોઢામાં તે પકડે છે, ઝેટલે એ કાંટો તેના મોઢામાં પેસી જાય છે, ને પછી તે મચ્છીમાર તેને બહાર કાઢે છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

ગંધવિષયથી ભ્રમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ગંધવિષયના મોહથી “ હમણાં ઊડું, હમણાં ઊડું ” એમ વિચારતો કાષ્ઠ ભ્રમર સાયંકાલ-મુધી કમલમાં બેસી રહે છે, અને સૂર્ય આથમતાં તે કમલ ખીડાઈ જાય છે તેથી તેમાં તે ભ્રમર પૂરાઈ જાય છે. અતિકઠોર લાકડાને પણ મહેલાઈથી કાતરી નાંખવાના બલવાળો તે તે કમલની બહુ કામલ પાંખડીઓને પણ કાપી શકતો નથી. ગંધમાં લુબ્ધ થયેલો તે ભ્રમર શું વિચારે છે ? ને તેનું પરિણામ શું આવે છે ? તે જુઓ:—

“ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રમાતં,
માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,
हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ”

(રાત્રિ હમણાં આવી જશે, સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊગશે, ને કમલો ઊઘડીને તેની શોભા વધશે. કમલના કોશમાં પૂરાયેલો ભ્રમર આ પ્રમાણે ચિંતન કરતો હતો ત્યાં અરે ! કમલિનીને (કમલના વેલાને) હાથીએ મૂલથી ઊખેડી નાંખી !)

રાત્રિએ તળાવમાં જલ પીવા તથા જલકીડા કરવા આવેલા હાથીના કે હાથણીઓના ઝપાટામાં કાં તો તે ભ્રમર કમલના વેલાસથિત ચગદાઈને મરણ પામે છે, અથવા વેલાસહિત તે કમલને હાથી કે હાથણીઓ ખાઈ જાય છે તો તે તેમના ઉદરમાં વાસ કરે છે ! મોહનું પરિણામ શું ? મોત !

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજનજેટલાજ સેવવા જોઈએ. મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સતત સ્મરણ રાખીને પાંચ વિષયોના

શુભામ નજ થવું જોઈએ, પણ તે પાંચ વિષયોને નિતવામાટે સતત પ્રયત્ન આદરપૂર્વક કરવો જોઈએ, ને અંતે તેનો લાભ કરવો જોઈએ.

સાધક જો વિવેકને બહુ બલવાન કરે ને જાગૃતિ સેવે તોજ તેનાથી મોહને નિતી શકાય છે, અન્યથા તે નિતી શકાતો નથી. વિષયોને ઓસડતી પેઠે સેવવા જોઈએ. જેમ ઓસડ વાડકા કે પ્યાલા ભરી ભરીને કોઈ પીતું નથી, પણ ઓછામાં ઓછું તે ન ચાલે તેટલુંજ પીએ છે તેમ મુમુક્ષુએ ધર્મને ને અર્થને બાધ ન આવે એવી રીતે વિષયોનો ન ચાલે તેટલોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અને તે કાલે પણ વિષયોનું દુઃખદાતાપણું વિસારવું ન જોઈએ.

જેના અંતઃકરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બંધું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થતું નથી, ને તેને અદ્યવિષયથી તૃપ્તિ ઉપજે છે:—

“ પરિજ્ઞાયોપસુક્તો હિ ભોગો ભવતિ તુષ્ટયે ।

વિજ્ઞાય સેવિતશ્ચોરો મૈત્રીમેતિ ન ચોરતામ્ ॥ ”

આ ચોર છે એમ જાણીને સેવેલો ચોર જેમ આપણી સાથે મિત્રપણાને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, તેમ વિષયોના દોષો જાણીને આવશ્યક વિહિત વિષયો સેવવામાં આવે તો તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં મોહને કે અતૃપ્તિને ઉપજાવતા નથી, પણ તૃપ્તિને ઉપજાવે છે. ઓળખીતો ચોર આપણે સાં ચોરી કરતો નથી. તે જાણે છે કે જો આને સાં હું ચોરી કરીશ તો તે મને ઓળખે છે એટલે તરત મને પોલીસમાં પકડાવશે. એ પ્રમાણે તે દબાયેલો રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગે મિત્રની પેઠે દામ પણ કરી આપે છે, તેમ દોષદર્શન-પૂર્વક આવશ્યક વિહિત વિષયોનું સેવન પણ જાણવું.

મોહની ગહન ગતિ. વિષયોને મેળવવામાં શ્રમ, તેના રક્ષણમાં શ્રમ, તેનો અદ્યસમયજ ઉપભોગ, અને જો ભોગમાં અતૃપ્તિ રહે તો તે

અતુષ્ઠિને પરિણામે દુઃખ. આમ છતાં મનુષ્યો ત્રિષયોથી છૂટી શકતાં નથી એ બહુ ખેલતી વાત છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

“અજાનન્ માહાત્મ્યં પતતિ શલભસ્તીવ્રહ્મદને,
સ મીનોઽપ્યજ્ઞાનદ્વડિશયુતમશ્ચાતિ પિશિતમ્ ।
ત્રિજ્ઞાનંતોઽપ્યેતે વયમિહ વિપજ્જાલજટિલાન્,
ન મુંચામઃ કામાનંદંહ ગઢનો મોહમહિમા ॥”

નહિ બળશી શક્તિ શલભ^૧ દીપકાળે પડી બળે,
વળા થે અજ્ઞાની ગણયુતરે પિશિતો^૨ મીન ગળે;
દુઃખોથી ઘેરેલા વિષય જન બળે તદ્દપિ તે,
નથી દેતા છોડી ગઢન ગતિ છે મોહતણી એ.”

વિષયોમાં એકાગ્રું સુખ અને હનરગણું દુઃખ છે, માટે હિતકર-અહિતકરનો, કર્તવ્યાર્થવ્યનો તથા લાલાલાલનો વિચાર કરી નકારાં વ્યસનોને તથા નકારા વિષયોને વિવેચી મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય મોહથી મુક્ત થવામાટે સુખેચ્છુ મનુષ્યે શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તે કહેવાયું.

વિશેષમોહને-અવિધાને (અજ્ઞાનને) ત્યજવા માટે જહ-ચેતનના વિવેકની જરૂર છે.

પ્રબોધચંદ્રોદયનાટકમાં વિવેક અને મહામોહનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. એકતરફ સત્વગુણના ધર્મોર્ષી ને બીજાતરફ રજ્જેગુણના તથા તમો-ગુણના ધર્મોર્ષી યોદ્ધાઓ છે. જંતે પશ્ચત્તું મોહનું યુદ્ધ નિરંતર ચાલે છે, તેમાં અંતે વિવેક મહામોહનો પરાજય કરે છે, ને તેને પોતાના પવિત્ર અદેશની હદપાર કરી મહેચ્છોની ભૂમિમાં વાસ કરવા જવાની મહારાજ્ય વિવેકતરફથી આજ્ઞા થાય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વિવેકનો જય થતાં મહામોહ આદિ સઘળા દોષો મનુષ્યના હૃદયમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ને તેને સ્થાને

વૈરાગ્ય તથા શમદમ આદિ શુભશુભોત્તે તેના હૃદયમાં વાસ થાય છે. જ્યારે સાધકના પુરુષાર્થથી તે શ્રીસદ્ગુરુની તથા શ્રીધર્મશ્રીની કૃપાથી એ પ્રમાણે થાય ત્યારે તેને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન બહુ સહેલાઈથી થાય છે. પરમતત્ત્વનું દઢજ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ મટી મુક્ત થાય છે, અને તેને પોતાના આત્માથી ભિન્ન સઘળું મિથ્યા જણાય છે.

જ્ઞાનીને જગત્ દેખાતાં છતાં તે મિથ્યા શી રીતે લાગે ? એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે આકાશ આસમાની રંગનું દેખાતાં છતાં પણ વિવેકીને તે આસમાની રંગનું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ ? તમારે કહેવુંજ પડશે કે થાય છે. તેવી રીતે જગત્ દેખાતાં છતાં પણ તેના મિથ્યાપણાનો દઢ નિશ્ચય જ્ઞાનીને થાય છે.

“ભ્રમસ્ય જાગતસ્યાસ્ય જાતસ્યાકાશવર્ણવત્ ।

અપુનઃસ્મરણં મન્યે સાધો વિસ્મરણં વરમ્ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એવો છે કે “હે સાધો !—હે ભરદ્વાજ !—આકાશના નીલવર્ણની પેઠે બ્રહ્મમાં મિથ્યા ઉપજેલા આ જગતરૂપી ભ્રમનું ફરીથી સ્મરણે સ્મરણ ન થાય એવું તેનું વિસ્મરણ થાય એ હું શ્રેષ્ઠ (પરમ હિતકર કૈવલ્ય—મોક્ષ) માનું છું.” કાંઈ જલાશયને દિનારે જ્યારે આપણે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે તે જલાશયના જલમાં આપણા શરીરનું પ્રતિબિંબ ઉઘું દેખાય છે, છતાં આપણે તેને મિથ્યા દેખાવ સમજીએ છીએ,—આપણું શરીર જલમાં ઉઘું જેતાં છતાં પણ આપણું શરીર ઉઘું થયેલું છે એમ આપણે માનતા નથી. તેલના વાડકામાં કે કાઢીઆમાં રાખેલી સીંધી સળાને વાંકી જેતાં છતાં પણ તેને આપણે સીંધી માનીએ છીએ,—આ વાંકી નથી, પણ સીંધીજ છે એવા નિશ્ચયવાળા રહીએ છીએ. અરીસામાં પોતાનું મોઢું જેતાં છતાં પણ તે સાચું મોઢું નથી, પણ ઝાડું મોઢું

(પ્રતિજ્ઞિય) છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે દૃઢ અહમિયાનો પોતાના હૃદયમાં ઉદય થવાથી જાનીને જગત દેખાતાં છતાં પણ તે મિથ્યા જણાય છે.

એક વસ્તુને બે રૂપે કેમ જોઈ શકાય ? જગતને જગતરૂપે જોવાય, તે પાછું તેને અહમિયે પણ જોવાય એ કેમ બને ? બને. જુઓ, તમારા ગામમાં નાટકમંડપ આવ્યું છે. એ નાટકમંડપમાંનાં માણસોને તમે જાણખો છો. હવે તમે એ નાટકનો રાજા હરિશ્ચન્દ્રનો ખેલ જોવા ગયા છો. એ ખેલવેલા તમે આ હરિશ્ચન્દ્ર ધણું કષ્ટ વેડતાં છતાં પણ પોતાનું સહ્ય કેવું જાળવે છે એમ કહો છો—તેને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે જુઓ છો, તે પાછા કહો છો કે પેલો હરજીવન આ હરિશ્ચન્દ્ર થઈને આવ્યો છે ! મતક્ષય કે તમે તેને હરજીવનરૂપે અને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે અર્થાત્ બંને રૂપે જુઓ છો, એજ પ્રમાણે આ વેણીશંકર તારામતી થયો છે એમ કહી, તમે તે તારામતીના વેશમાં છતાં પણ તેને વેણીશંકરરૂપે જાણખી શકો છો. વળી રાહિતાશ્વ વગેરે તે નાટકનાં ખીજાં પાત્રોને પણ તેમના વેશરૂપે અને તેમના મૂલ્યરૂપે તમે નિશ્ચય-પૂર્વક જોઈ શકો છો. જો તમે નાટકનાં પાત્રોને બે રીતે જોઈ શકો છો તો પછી અહમિયાની વિચિત્રતા અને અહમિયે કેમ ન જોઈ શકે ?

આત્મજ્ઞાની પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરે તોપણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલતા નથી. જેમ નાટકમાં પ્રદક્ષિણ (દારસ) સમયે કોઈ હરિશંકરનામનો આહ્વાન મેમણનો વેશ લઈને આવ્યો હોય, તે પોતાનો વેશ ભજવતાં “અસાંકે પાણી રૂપેતો” એમ કહી પાણી માગે તો તે વેલા આર્યેસ્ટ્રામાં હાજી ગતી હાજી ધંસા નામનો મેમણ ગૃહસ્થ પ્રેક્ષકતરીકે આવીને બેઠો હોય તે તેને પોતાની પાસેનો કુંબો આગળ ધરીને કહે કે “ગીનાં જોઈ” તો તે હરિશંકર તેની સામે જોઈ હસશે. તે તેનું પાણી નહિ પીએ, પણ અંદરથી આહ્વાણીકું પાણી આવશે તે પીશે, કેમકે મેમણના વેશમાં છતાં તેને પોતાના આહ્વાણપણનું વિસ્મરણ નથી. એજ પ્રમાણે જાનીને જગતમાં વિચરતાં

છતાં, ને જગતનાં કાર્યો કરતાં છતાં પોતાના પરમશુદ્ધ અક્ષરસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી. તે બોધ (અભિબોધ) દૃઢ હોવો જોઈએ, અદૃઢ બોધવાળાને એમ ન થાય.

જડતા-અવિવેક-મૂઢતા-એ પણ તમોગુણજન્ય મોહનુંજ સ્વરૂપ છે. કેટલાક મનુષ્યો દેવતાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે, અથવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આદિ પૂજ્ય જનોને કે વયોવૃદ્ધને મળે ત્યારે પોતાના બે હાથ ઉંચા કરી 'જે જે' એમ બોલે છે, અને માથું નમાવતા નથી. કાંઈ વિવેકી તેમની આવી પ્રવૃત્તિ જોઈને કહે છે કે તેમના વાંસામાં અભિમાનરૂપી વા પાપના સંસ્કારરૂપી ટ્રાશ રહેલી છે તેથી તે કેમ નમી શકે? અથવા કેમ જાણે માથું નમાવવાથી પોતાના માથાપરનો પાપનો પોટલો પડી જાય, ને પોતે હલકા થઈ સંસારસાગર તરી જાય તેની તેમને ખીક લાગતી હોય તેથી તે નમતા નથી. દેવાદિને નમવાવડે તમારે તમારા હૃદયનો તેમના પ્રતિ ભક્તિભાવ જણાવવાનો છે. જેઓ દેવને ધરવાની દ્રવ્યાદિ વસ્તુ અભિમાનવડે કે જડતાવડે દેવભણી ફેંકે છે, ને દેવને નમતા નથી તે પ્રુણ્યને બદલે બિલકું પાપ બાંધે છે.

મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો જોઈએ. જેનામાં બોલવા આદિનો વિવેક (અભ્યતા) ન હોય તે મૂર્ખની પંક્તિમાં ગણાય છે. વાણી જીવાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે, માટે મનુષ્યે બોલવામાં બહુ વિવેક રાખવો જોઈએ. માણસના બોલવાઉપરથી તેની કિંમત થાય છે. કાંઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ન જારજાતસ્ય લલાટગ્રંથં, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।

યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં, તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥”

(વ્યભિચારથી ઉપજેલા મનુષ્યના કપાળમાં કાંઈ શીંગડું હોતું નથી, અને સારા કુલમાં જન્મેલાના હાથમાં કાંઈ કમલ હોતું નથી; પણ જ્યારે જ્યારે તે મનુષ્ય વચનરૂપી બાણને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિ ને તેના કુલનું પ્રમાણ (જ્ઞાન) થાય છે.)

પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગખોટ છે. તેવડે ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જે મનુષ્યે જડચેતનનો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો, તો પછી બીજાં અગણનાં સાધનો તેની પાછળ તેને સહેજે આવી મળે છે.

૬ પરનિદા

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષતું કથન ન કરો. મનુષ્યોત્તમોટા ભાગ પોતાના અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયો ને શરીરમાં રહેલા દોષો જોવાને તત્પર હોતો નથી, ને પારકા દોષો જોવામાટે સર્વદા તત્પર હોય છે. બીજામાં દોષ ન હોય તોપણ તેનામાં દોષનો આરોપ કરી તેનું કથન કરવામાં ઘણાને બહુ આનંદ આવે છે, પણ પરનિદા કરવી એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યે પારકી પંચાત ન કરતાં પોતે સુધરવું જોઈએ. એક સંતપુરુષ કહે છે કે:—

“તુજે દુરાતી કહા પડી, તું અપની નીવેડ;
તેરા નાવ સમુદ્રમેં, ખેડ ખેડ અરે ખેડ.”

(તારે બીજાની શી પડી છે? તારું પોતાનું કામ નીવેડ. તારું વહાણ સમુદ્રમાં છે, તેને તું ચલાવ, ચલાવ ને ચલાવ, અર્થાત્ તારે પારકી પંચાત શામાટે કરવી જોઈએ?)

જે મનુષ્ય પરનિદા કરે છે તે મનુષ્ય મલમૂત્ર ઉસરકનારા લંગીજેવો છે. લંગી તો પૈસા લઇને પારકા મલ વહન કરે છે, પણ નિદક તો વગર પૈસે પરના પાપસંસ્કારરૂપ મલ ઉપાડે છે. મલમૂત્રવાળી જગા સાફ કરનાર લંગીનું, નિષ્પ્રજનું, (વાંઝીઆનું-સંતાનવિનાની સ્ત્રીનું કે પુરુષનું,) અસાધારણ લોભીનું, (કંબુસનું,) અને ઘોખીનું સુખ સવારમાં જોવાનું ઘણાં માણસો પસંદ કરતાં નથી. પરનિદક લંગીના કે ઘોખીના જેવું કામ કરે છે, ને આર્થિકદૃષ્ટિએ તો લંગી કે ઘોખીના કરતાં પણ તે ઉતરતો છે, કેમકે પારકો મલ ઉપાડતાં કે ઘોતાં છતાં કંઈ પેદા કરતો નથી.

જીભ બે પ્રકારે મારે છે. જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્યસંસ્કારો નાશ પામે, તે પાપસંસ્કારો પડે તેવી પરનિંદારૂપ પ્રવૃત્તિ શામાટે કરવી? પણ ધણાની જીભને બોલવાનો એવો કુસ્વભાવ પડ્યો હોય છે કે તેઓ તેને અટકાવી શકતા નથી. જીભમાં હાડકું નથી એટલે તે આમે આવે, ને તેમે આવે! પ્રભુએ આંખકાનને ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, અને જીભને તો ૩૨ દાંતરૂપ પહેરેગીરોની વચ્ચે મૂકી છે, ઉપરાંત હોઠરૂપી એ બારણાવાળા મુખરૂપી કિલ્લામાં તેને પૂરવામાં આવી છે, છતાં તે શાંત રહેતી નથી.

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનીનું શરીર છૂટે છે સારે તેમના દ્રવ્યાદિનો વારસો તેમના પુત્રને વા શિષ્યને, તેમના શુભકર્મનું ફલ સેવા કરનારને, અને તેમના પાપકર્મનું (અનણે કાંઈ પાપ થઈ ગયું હોય તેનું) ફલ તેમની નિંદા કરનારને મળે છે.” આવી રીતે પોતે પાપ નહિ કર્યા છતાં પણ પોતાની જીભને વશ નહિ રાખવાથી નિંદકને અન્યનું પાપ ભોગવવું પડે છે, ને તેવડે દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારુંનરસું જોવું જોઈએ. વ્યવહારનાં બીજાં કામોમાં સારુંનરસું જોવાય છે તો બોલવામાં કે સાંભળવામાં પણ સારુંનરસું જોવુંજ જોઈએ. કાપડીઆને ત્યાં કાપડ લેવા જાય સારે માણસ સારુંમાઠું બરાબર તપાસે છે, લાવ પણ બરાબર પૂછે છે, અને અંતઃકરણથી ખાત્રી કરીને પછી જે જોઈતું હોય છે તે લે છે. મનુષ્ય શાક લેવા જાય સારે પણ સારુંનરસું જોઈને અને લાવ પૂછીને શાક લે છે, અને વ્યવહારમાં બીજાં કાર્યો પણ માણસ પસંદ કરીને કરે છે, પણ બોલવામાં ઘણાં માણસો સારાનરસાનો વિચાર કરતાં નથી એ કટકું ખાટું છે? સમજીએ તો તોળીને જરૂરજેટલુંજ બોલવું જોઈએ, અને તે સત્ય, પ્રિય ને હિતકર હોવું જોઈએ. પરનિંદા એ બહુ અધર્મિત પ્રવૃત્તિ છે. વિવેકી પુરુષો એવી પ્રવૃત્તિ કદી કરતા નથી. ભેંસનાં શીંગડાં ભેંસને લારે એમ તેઓ સમજે છે. વિશાલ વિશ્વમાં

અનેક પ્રકૃતિવાળાં માણસો છે. જે કરશે તે ભોગવશે, માટે આપણે આપણું ભાવિ ન જગાડવું. પરનિદા કરવામાં સમયનો દુરુપયોગ ન કરો. ખીર્જ કામ ક્યાં થોડાં છે? મનુષ્યે પરનિદા કરવી નહિ, તેમ તે સાંભળવી પણ નહિ. “અવ્રહ્મણ્યમ્”-અપવિત્ર-અશાસ્ત્રીય-અયોગ્ય-ગણી પરનિદાને લગ્ને.

સૌથી મીઠું શું? આશ્ચર્ય છે કે નિદા નરકપ્રાપ્તિ કરાવનારી છતાં પણ કેટલાક માણસને તે મીઠી સાકરજેવી લાગે છે! એક મહેતાજીએ પોતાના નિશાળીઆએને પૂછ્યું કે “સૌથી મીઠી વસ્તુ કયું? ત્યારે કાંઈ છોકરાએ કહ્યું કે લાડુ, કાંઈએ કહ્યું કે જલેખી, કાંઈએ કહ્યું કે દૂધપાક, ને કાંઈએ કહ્યું કે મધ. તે સાંભળી મહેતાજીએ કહ્યું કે:-“એ જ્યાં મીઠાં છે ખરાં, પણ લેકિના મોટા ભાગને સૌથી મીઠી તો પરનિદાજ લાગે છે.”

જાતૃતિ રાખ્યા વિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન સધાય તો પછી પરમાર્થ તો કેમ સધાય? પાણીનો નીચે જવાનો સ્વભાવ છે તેમ ઇન્દ્રિયોર્ચંતઃકરણ પણ નીચે જવાના સ્વભાવવાળાં છે. દુકાનદાર કેટલી સાવધાનતાથી કામ કરે છે? માલ શા ભાવે આપ્યો છે, તેના પર ખર્ચ કેટલું ચડ્યું છે, અને શા ભાવે વેચીશું તો વધારે નફો થશે, આ બધું જોઈને વેપારી માલનો ભાવ નક્કી કરે છે. વળી જગતમાં અમુક માલની પુરાંત કેટલી છે, નવી આવક કેટલી અને ક્યારે ચવાતો સંભવ છે, અને તેની માગણી કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ પણ તે ભાવ કરાવવામાં રાખે છે. પરમાર્થમાં તો જે કિનારાને ધસીને ધોધબંધ નીચાણમાં ચાલી જતી નદીના વેગના જેવા ઇન્દ્રિયોના ને અંતઃકરણના બાલવેગોને રોકવાના છે, અને એટલામાટેજ તેમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની છે.

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણના વેગને રોકવાનું કાર્ય ઉતાવળથી થઈ-શકે એવું નથી, માટે શ્રીભગવાને “શનૈઃ શનૈરુપરમેત્”-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-એમ-શ્રીમુખે કહ્યું છે. કાંઈ કંઈ પણ એમજ કહે છે:-

૭ મય

ભય રાખવાથી થતી હાનિ. ભય એટલે ત્રાસ, આ પ્રસંગથી મારું અનિષ્ટ થશે, મને આથી અડચણ થશે, અને મને આથી દુઃખ આવી પડશે એવા એવા વિચારથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જે ત્રાસ થાય છે તે ભય છે. એ ભયવડે મનુષ્યના શરીરાદિમાં ઓછોવધતો કંપ ઉપજે છે. વ્યવહારમાં ભય રાખવાથી માણસથી પોતાના ધંધામાં નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. વળી જે માણસ હાનિ થવાના ભયથી વારંવાર ધંધા બદલે છે તે આગળ વધી શકતો નથી. કહેવત છે કે “પથર પણ પહો પહો વધે.” જે વારંવાર ધંધા બદલે છે તેનો જૂના ધંધાનો અનુભવ નકામો થાય છે, ને નવા ધંધાનો અનુભવ મેળવવામાં તેને પુનઃ પુનઃ નવો શ્રમ કરવો પડે છે.

આ વિશ્વમાં કોઈ પણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હોતી નથી. મનુષ્યે શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. આ સંસારમાં સુખ અને દુઃખ બંને રહ્યાં છે. પ્રત્યેક ધંધામાં પણ અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતા બંને હોય છે. પ્રત્યેક ધંધામાં કંઈ ને કંઈ પ્રતિકૂલતા રહેલી હોય છે, તેથી જો મનુષ્ય માત્ર પ્રતિકૂલતાનોજ વિચાર કર્યા કરે તો ધંધાજ ન કરી શકે. વળી કટલીક વાર પોતાના પૂર્વજ-મના પાપને લીધે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં સફલ થતો નથી. શામળકવિએ કહ્યું છે કે:—“કર્મહીણો જો ખેતી કરે, દુકાળ પડે કે બળદજ મરે.” વિશ્વમાં કોઈ પણ સ્થાન કે સ્થિતિ એવાં નથી કે જેમાં ઓછીવધતી પ્રતિકૂલતા નજ હોય. આમ હોવાથી ધંધાદારી મનુષ્યને જરૂરનું છે, કે તેણે પોતાના ધંધામાં શુભાશા, શાંતિ અને નિર્ભયપણું રાખવું. ધંધામાં નિર્ભયપણું અને શાંતિ સારેજ રહી શકે કે ન્યારે માણસ પોતાની શક્તિનો પૂરો વિચાર કરીને ધંધો કરે સારેજ. આગળ સાહસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સાહસ પણ

વિવેચ્યુક્ત ને હવાણું હોવું જોઈએ. વિવેચવિનાનું ને હદમકારનું ન હોવું જોઈએ.

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો.

નિર્ભયપણું—અભય—એ દૈવીસંપત્તિ છે. ભગવાને ભગવદ્ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં છતીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં તેને પહેલી દૈવીસંપત્તિરૂપે મૂકી છે. અભયવિના મનુષ્ય કોઈ પણ કામમાં મન મૂકીને પ્રવૃત્તિ નજ કરી શકે.

“આ તો ભગત થઈ ગયો,” “આનો વ્યવહાર હવે કેમ ચાલશે ?” “આ તો સાધુ થઈ જશે” એવી એવી આશુસમજી માણસોની વાતો સાંભળીને જો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ભય પામે તો તે પરમાર્થનું સાધન શી રીતે કરી શકે ? તેણે તો સતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને મહાપુરુષો શું કહે છે તેનોજ વિચાર કરવાનો છે, ને તેવડે તેણે જે કર્તવ્યનો દઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેનેજ તેણે નિર્ભયપણે વળગી રહેવાનું છે. બાકી સંસારમાં તો;—

“ભદ્રી જૈસી શુદ્ધિ હૈ, તૈસો કહે ખનાય;

વાંકા શુરો ન માનીએ, લેન કહાંતે જાય ?”

અક્ષય ઉછીની મળતી નથી, માગી મળતી નથી, લાડે મળતી નથી, તેમ વેચાતી પણ મળતી નથી. એ તો જેની પાસે જેવી ને જેટલી હોય તેનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પરિણામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યા પછી તો તેની સામે થવું. પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ પોતાની શક્તિ, પોતાને સહાય કરનારા, ને પોતાની આસપાસની સ્થિતિ આદિ જોઈ પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો તેની ના નથી, પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં ગ્રાહ્યવધતાં વિદ્યન કે ભય તો હોય છેજ, અને તે વિદ્યન કે ભય આવે સારે તેનાથી કરી ન જવું. એ વેલા તો હૃદયમાં પૂરવું ધૈર્ય રાખી પોતાના સમગ્ર જાણી તેની સામે થવું. વનમાં ચાલતાં સિંહનો અવાનક બેટો થઈ જાય તે વેલા જો ધૈર્ય રાખી તેની સામે ત્રાટક

કરી ચાલવામાં આવે તો તે હરકત ન કરતાં પડખે ચઢીને ચાલ્યો જાય છે એમ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ધૈર્ય ને ઉદ્યોગવડે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં આવવાના વિદ્યનને પણ ખસેડી શકે છે. ભય પામવાથી કાંઈ આવવાનું વિદ્યન દૂર થઈ જતું નથી. જિવ્રટું તેથી મનુષ્યની કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેથી હાનિ થાય છે. મનુષ્ય જો ભયનાજ વિચાર કર્યા કરે તો તેના શરીરમાં કંપ-ધ્રુજારો થાય છે, જ્યાં ત્યાં તેને વિદ્યનજ જણાય છે, ને તે પછી કાંઈ પણ નાનામોટા કાર્યમાં શાંતિથી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.

મન એકસાથે જો કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. જો મનોવૃત્તિ વિદ્યનના વિચારોમાં રોકાય તો તે ચાલતું કામ કરી શકે નહિ. જે અવકાશના સમયમાં પણ પોતાના ધંધાને લગતાજ વિચારો કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પ્રભુભજન કરવાને સમયે પણ પ્રભુભજન કરી શકતો નથી. પૂજાપાક કરતાં પણ તેના અંતઃકરણમાં ધંધાનાજ વિચારો ઢીડીઓની પેઠે જીભરાય છે. દ્વિધાવૃત્તિ કાર્યની વિધાતક છે, માટેજ કાંઈ લક્ષ્ય કહે છે કે:-

“ ખંભા એક ગયંદ દોઈ, ક્યું કરી બંધીસી વારી ?

માની કરે તો પિયુ નહિ, પિયુ તો માની નિવારી. ”

(મનરૂપી ખીણો એક છે, અને જગતરૂપી ને પરમાત્મારૂપી એમ હાથી બે છે, તો તે એક ખીણે તે પરસ્પર વિરોધવાળા બે હાથી કેમ બંધાય ? મન જો આ બગડી જશે ને તે બગડી જશે એવા ભયથી સંસારકાર્યનુંજ ચિંતન કર્યા કરે તો પછી પરમાત્મામાં તે નજ રોકાય, પણ જો તે ચિંતન મૂકી દે તો પિયુ જે પરમાત્મા તેના સ્મરણધ્યાનમાં તે સુખપૂર્વક રોકાઈ શકે. સંસારની તૃષ્ણા કરે તો પ્રભુ ન મળે, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે તો સંસારની તૃષ્ણા દૂર કરવી જોઈએ.)

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આજ્ઞાથી ઉદ્ધવજી ગોકુલમાં ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા ગયા. તે વેલા ઉદ્ધવજીએ તેમને કહ્યું કે:-“ પ્રભુએ

કહેવરાવ્યું છે કે તમે મારા વિયોગથી દુઃખી ન થાઓ પણ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરો, હું તમારી પાસેજ છું એમ વિચારો, ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કે—

“ઓધો! મન ન લયે દશબીશ, એક હતો સો ગયો શ્યામસોં અખ કો આરાધે ધરી ? ” (હે ઉદ્ધવ! મનુષ્યને કોઈ દશવીશ મન પ્રાપ્ત નથી. અમારું મન તો એકજ હતું, ને તે પ્રભુની સાથે ગયું છે. હવે તમે કહો છો તેમ પ્રભુનું ધ્યાન કેાણુ કરે ?)

શુભાશા રાખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. કુટલાક મનુષ્ય એવા ડરકુ હોય છે કે પોતાનો છોકરો જરા માંદો થયો કે હાય હાય શું થશે ? પોતાની બેરી માંદી પડી તો હવે કેમ થશે ? જો વેપારમાં ખોટ આવશે તો મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે ? આવા આવા લયના ખોટા ખોટા વિચારો—દુર્લાવનાઓ—ક્યાં કરે છે. આથી શો લાભ ? ચવાનું તો હજી લવિષ્યના ગર્ભમાં છે, લાં આગળથી અવળી લાવનાઓ કરીને વગર-કારણે શામાટે દુઃખી થવું ? વળી અશુભ લાવના ક્યાં કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઘણીવાર અશુભ આવે છે, ને તેથી દુઃખ વધે છે. તેથી જોઈતું જો શુભાશા ને શુભલાવના રાખવામાં આવે, ને સ્વ-કર્તવ્યનું આચરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો વર્તમાનમાં શાંતિ રહે, ને એમ કરવું એ એક પ્રકારનું તપ છે તેથી તે તપવડે પ્રભુની કૃપાથી અનુકૂલ સંયોગો પણ કદાચ આવી મળે. લવિષ્યની બધી લીંટીઓ ઢંકાયેલી છે. તેને માટે વિપરીત અનુમાન કરી સમન્દુએ દુઃખી ન થવું જોઈએ.

શુભકાર્ય કરવામાં ખીજનો લય રાખવો નહિ. એવા નખળા હૃદયનાં મનુષ્ય પણ હોય છે કે જેમને સંધ્યાવંદન, આસના-વ્યાસ, પ્રાણાયામ કે જપાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતાં પણ ખીજનો ડર લાગે છે ! ખીજનો મારું હાસ્ય કરશે, મને ભગત ગણશે,

પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. બ્રહ્મ અભયરૂપ છે માટે તેનું ધ્યાન કરનારે નિર્ભય થાય છે. શ્રીયાત્રવલ્ક્યમુનિએ રાજર્ષિ જનકને કહ્યું છે કે:—“અમયં વૈ જનક પ્રાપ્નોઽસિ ।” (હે જનક! નિશ્ચય તમે અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છો.) જેમ જેમ નિર્ભય બ્રહ્મમાં આપણા અંતઃકરણને આપણે સ્થિર કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ નિર્ભય થતું જાય છે. વ્યવહારમાં જેના જેના સંગમાં મનુષ્ય રહે તેના તેના સ્વભાવો જેમ તેનામાં આવતા જાય છે તેમ બ્રહ્મના સ્વભાવો પણ ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાં આવતા જાય છે.

જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. આમલીના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી મનુષ્ય માંદો થાય છે, ને લીમડાના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી તે માંદો હોય તો સાજો થાય છે. આના ઉપર એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. એક વૈદ્યે દૂર રહેનારા ખીજા વૈદ્યની પરીક્ષા કરવામાટે એક માણસને કાગળ લખી આપીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે જે વેદા આ માણસ અહીંથી રવાના થાય છે તે વેદા આ માણસ સાજો છે, અને હાં આવશે ત્યારે તે માંદો થયેલો હશે. તે શાથી માંદો પડ્યો તે જણાવશો, ને તે વગર દવાએ સાજો થઈને અહીં આવે તેમ કરશો. વૈદ્યે તે માણસને સૂચવ્યા પ્રમાણે તે માણસ રસ્તામાં જ્યાં રાત્રિ પડે હાં આમલીના ઝાડનીચે સૂતો સૂતો તે ગામ ગયો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શરીર રહી ગયું હતું, તેના સાંધા ઝડાઈ ગયા હતા, અને તેને તાવ પણ લાગુ પડ્યો હતો. વૈદ્યને તેણે કાગળ આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો, ને આવનાર માણસનું શરીર તપાસ્યું. પછી કાગળમાં લખી આપ્યું કે આમલીના વૃક્ષનીચે સૂતાથી આ માણસ માંદો પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં રાત્રિએ તે લીમડાના વૃક્ષનીચે સૂતો સૂતો હાં આવશે, ને તેને આપ સાજો થયેલો જોશો. કાગળ લાવનારને વૈદ્યે માર્ગમાં એ

પ્રમાણે વર્તવા રૂપમાં સૂચના કરી, ને તે પ્રમાણે વર્તિને તે માણે થઈને પોતાને ગામ પોતાને મોક્ષનાર વૈદ્યપાસે જઈ પહોંચ્યો. એવીજ રીતે મનુષ્ય જેવો જેવો સમાગમ કરે તેવો તેવો તે થાય છે. ભયના વિચારથી મનુષ્ય ભયવાળો થાય છે, ને નિર્ભયતાના વિચારથી તે નિર્ભય થાય છે. સંસારના વિચારથી મનુષ્યના હૃદયપર સંસારની ઘાટી છાયા પડી તે ઘાટો સંસારી થાય છે, ને પરમાત્માના સ્મરણધ્યાનથી તે નિર્ભય ને નિજનંદવાળો થાય છે.

છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખે. ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં અભયને પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે. જે મનને અભય રાખવાનું બધું મેળવ્યું હોય તોજ પરમાર્થનાં બીજાં સાધનો મેળવી શકાય. જે માણસ ધડીએ ને પહોરે ભય પામ્યા કરે છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં શું પ્રાપ્ત કરવાનો છે ? મોક્ષસાધકે તો પોતાના મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખવું જોઈએ. તેણે સાચી શ્રદ્ધાવાળા પ્રભુશરણે ને પ્રભુભજનવડે તેમજ જગતના પંદાર્યોના અસારપણાના, ક્ષણભંગુરપણાના તથા મિથ્યાપણાના વિચારવડે અંતે આત્માના અસંગપણાના તથા નિર્ભયપણાના વિચારવડે સર્વદા પોતાના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્ભય રાઘવનામના માણસજેવો છે, તેને બહુપૂર્વક ગળચી પકડીને બહાર કાઢે. દ્રાષ્ટ નગરમાં ચંદ્રશેખરનામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાનધર્મમાં બહુ પ્રીતિવાળો હતો. અતિથિઓનો તે ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કરતો. તેમને માટે તેણે એક ખાસ ઝોરડો રાખ્યો હતો, અને અતિથિના ભોજનની ગોઠવણ તેણે પોતાની સાથેજ રાખી હતી. તેના આવા અતિથિસત્કારની વાત ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. તે નગરની પાસેનાં ગામડામાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો રહેતા હતા. તેઓ યુવાન છતાં પણ

ધણા આજસુ ને મૂર્ખ હતા. તેમને ચંદ્રશેખરના ઉદારસ્વભાવનો ખોટો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે મનમાં ધાર્યું કે આવો હાં જઈએ. હાં રોજ નવું નવું જમીશું, ને આનંદ કરીશું. તેઓ પોતાના ગામથી નીકળ્યા, ને ચંદ્રશેખરના ઘેર આવી તેના અતિથિઓમાટેના ઓરડામાં ઉતર્યા. નિયમપ્રમાણે ચંદ્રશેખરે તેમને પોતાની સાથે જમાલ્યા. અતિથિ એટલે જેને મધ્યાહ્નના સૂર્યે અથવા આયમતા સૂર્યે મનુષ્યને ઘેર મોકલ્યો છે, ને જે એક તિથિ પૂરી રહેવાનો નથી, અથવા જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી, તથા જે સગો, ઓળખીતો કે મિત્ર નથી. તે જે બપોરે આવે તો જમીને જાય, ને જે સાંકડાણે આવે તો રાત્રિનિવાસ કરીને સવારે ચાલ્યો જાય. ગૃહસ્થે આવા અતિથિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણીને તેનું પૂજન કરવું, અર્થાત્ તેનો યથાશક્તિ અન્ન, જલ, નિવાસસ્થાન ને પથારી આદિથી સત્કાર કરવો એવી શાસ્ત્રાગ્રહ છે. ચંદ્રશેખરનો અતિથિઉપરનો પ્રેમ જોઈ, આવેલા તે ચાર આજસુ અલ્પઅંશુઓની (આજસુ જેના લાઈ છે તેવા અજ્ઞાનીઓની-મૂર્ખોની) બંને હાંસુધી હાં રોકાઈ જવાની ઇચ્છા દઢ થઈ. તે એક દિવસ રહ્યા, બે દિવસ રહ્યા, ને ત્રીજો દિવસ પણ રહ્યા. “પહેલે દિ પરાણો, બીજો દિ પછ, ને ત્રીજો દિ રહે તેની અમ્મલ ગમ્મ.” આમની અમ્મલ તો ગયેલીજ હતી. ચંદ્રશેખરે ધાર્યું કે આ કાંઈ મૂર્ખા છે, પણ મોઢેથી તે કાંઈ જોલ્યો નહિ. જોઈએ છીએ શું થાય છે, એમ ધીરજ રાખી. પાંચ દિવસ વીસ્યા, સાત દિવસ વીસ્યા, પણ આ લપ ખસે શાની? એ તો મેલડીનો વળગાડ! એક માસ વીત્યો, પણ તેઓ ગયા નહિ. ખાય, સૂએ, ને નકામી વાતો કરે. કર્તવ્ય કાંઈ કરે નહિ. ચંદ્રશેખરની ધીરજ હવે કાંઈક ખૂટવા લાગી. તેણે તેઓ પોતાની મેજે રજા લે એવો ઉપાય રચ્યો. પોતાના પુત્રસાથે તેમને સૂવા માટે સાદીઓ મોકલાવી કહેવરાવ્યું કે:— “અમારે ગાદલાંનો ખપ છે માટે આ સાદીઓ તમે વાપરો, ને ગાદલાં પાછાં આપો.” ધૂળમાં જેમ કાંકરા સારા તેમ ચારમાં એક કાંઈક ઠીક હતો, તેણે બીજા ત્રણને

કહ્યું કે:—“ભાઈઓ! હવે ચંદ્રશેખરમહારાજની આપણને રાખવાની ઇચ્છા નથી, માટે હવે આપણે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ.”

તેઓ બોલ્યા:—“તારે જવું હોય તો જા. સાદીએકિપર સુવામાં શી અડચણ છે? અમે તો અહીં રહીશું.” આ સાંભળીને તે એકસોટા ચાલી નીકળ્યો. પછી ત્રણ રહ્યા. તે ક્યારે જાય, ક્યારે જાય, એમ ચંદ્રશેખર તેમની રાહ જોયા કરે, પણ ખીજે એક માસ પૂરો થયો છતાં તેઓ ગયા નહિ, સારે ચંદ્રશેખરે એક ખીજી યુક્તિ રચી. તેણે તેમને કહેવરાવ્યું કે:—“અમારે આ ઓરડાની જરૂર છે, માટે તમે આ ઓરડાની સામેના એકઠાળાઆમાં રહો.” ત્રણમાં એક જરાક ઠીક હતો. તેણે ખીજા બેને કહ્યું કે:—“હવે ચંદ્રશેખરની આપણને અહીં રાખવાની ઇચ્છા નથી, તો હવે આપણે અહીં પછા ન રહેવું. જો તમારે આવવું હોય તો આવો, નહિ તો હું તો જાઉં છું.” તે સાંભળી ખીજા બેએ કહ્યું:—“આપણે વળી કેવાકે મહેલમાં રહેનારા છીએ? એકઠાળાઆમાં રહેવામાં શું દુઃખ છે? અમે તો રહીશું, તારે જવું હોય તો જા, આવું ખાવાપીવાનું, સુખ મૃદીને” અમે નહિ આવીએ.” બે રહ્યા, ત્રીજો ગયો. ચંદ્રશેખર મનમાં વિચારવા લાગ્યો, આ તો કેવલ નફટા છે. આનું શું કરવું? આજ જશે, કાલ જશે, એમ કરતાં ત્રીજો માસ વીસો, તો પણ તે ગયા નહિ, સારે ચંદ્રશેખરે તે બેને ભોજનમાં માત્ર જુવારના રોટલા ને અડદની દાળ આપવાનું ધાર્યું, પણ “ગૃહસ્થઃ પંક્તિભેદેન—” ગૃહસ્થ પંક્તિભેદ કરવાથી પાપભાગી થાય છે,—એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી તેને પંક્તિભેદ કરવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પછી તેણે વિચાર કરી તેમને કહેવરાવ્યું કે:—“તમારું રહેવાનું તો નિલતું થયું, માટે તમે તમારી રસોઈ હાથે કરી લો તો સારું” પછી તેણે રસોઈમાં તેમને જુવારનો લોટ ને અડદની દાળ મોકલ્યાં. આ જોઈ તે બેમાંના એકને લાગ્યું કે હવે અહીં નજ રહેવું જોઈએ, પણ રાધવનામનો એક ચોથો પ્લાહ્યાણપુત્ર જે બહુ આજસુ ને નફટ હતો, તેણે ધાર્યું કે જુવારનો રોટલો

તે અડદની દાળ જે મક્કતાનાં મળે છે તો તે ચામાટે મૂકવાં? આપણે ઘેર આપણે શું સારું ખાવાના છીએ? ત્રીજો ગયો, પણ એ રાધવ તો લાંજ રહ્યો. એથી માસ વીસ્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ. ચંદ્રશેખર હવે બહુ અકળાયો. તેની ધીજી કેવલ ખૂટી ગઇ. તેને રાધવઉપર ગુસ્સો આવ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે રાધવનું ગળું પકડીને તેને ધક્કા મારતો મારતો તે નગરના દરવાજાસુધી લઇ ગયો, ને કહ્યું કે:—“ચાલ્યો જ, તારા બાપનું અહીં શું લાગે છે કે તું અહીં નકામો પડ્યો રહ્યો છે?” પછી લુંકું મોઢું લઇને તે ચાલ્યો ગયો. આમ ઇંદ્રિયા ને અંતઃકરણમાં ઘર કરીને રહેલા ભય અને ધીજી દાષોને પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ગળું પકડીને બહાર કાઢવા જોઇએ. સેવેલા દાષો (કુસ્વભાવો) તે વિના જાય એવા નથી.

૮ શોક

રામનવમીનું રહસ્ય. હવે શોકનામના તમોગુણના દોષવિષે કહેવાનું છે, પણ આજે રામનવમી હોવાથી પ્રથમ રામનવમીવિષે કાંઇક કહેવાય છે. રામના ત્રણ અર્થ થાય છે. રા એટલે રાક્ષસોના. મ એટલે મરણમાં જે હેતુબૂત છે તે રામ, યોગીઓનાં ચિત્ત જેમના વિષે રમણ કરી રહ્યાં છે તે રામ, અથવા સર્વને જે પોતાના આનંદસ્વભાવવડે રમાડી રહ્યા છે તે રામ. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ એવા જે રામ તે નવમીના એટલે નવના આંકડાજેવા અવિકારી છે. તેમને પોતાનાં પુરુષાર્થવડે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવડે પામીને—તેરૂંપે થઇને—હૃદયમાંથી સર્વ પ્રકારના શોકમોહને દૂર કરવા એ રામનવમીનું ખરું રહસ્ય છે.

મોટા પુરુષાર્થવિના કદાચ એ પ્રમાણે ન બને તો પોતાના ઇષ્ટદેવની બહુ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી ઉપાસના કરી. તેમના લોકને (સસલોકને) પમાય તોપણ સારું છે. તેમ જે ન બને તો સ્વર્ગલોકથી માંડીને તપલોકસુધીના કાંઇ પણ દેવલોકને પમાય તોપણ હીક. એમાંનું

કાંઈ ન બને તો છેવટ શુભકર્મો કરીને મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થવાય એ પણ ઠીક, પણ એવાં પાપ નજ થવાં જોઈએ કે જેથી મનુષ્યમાંથી પશુપક્ષીની કે વૃક્ષની યોનિ પ્રાપ્ત થાય.

નવનો આંકડો અવિદ્યારી છે. નવને એકે ગુણીએ તો ૯, નવને બેએ ગુણીએ તો ૧૮ તેમાં એક ને આઠ મળીને ૯, ત્રણ નવાં ૨૭ તો ૨ ને ૭ મળીને ૯, ચાર નવાં ૩૬, તો ૩ ને ૬ મળીને ૯ એમ નવને દશમુધીના આંકડાએ ગુણતાં ગુણાકારના જે આંકડા આવે તેનો સરવાળો નવ ને નવજ રહેશે. આમ હોવાથી નવના આંકડાને અવિદ્યારી કહ્યો છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. આજે ગુરુવાર છે. ગુરુ એટલે મહાન્-મોટું. મોટું બ્રહ્મ છે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. કાવ્યની રીતે પણ ગુરુની બે માત્રા ને લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. લઘુ તે સંસારીજી વે, ને આ લોકને તથા બ્રહ્મને જાણનાર તે સદ્ગુરુ-પરમાત્મા-બ્રહ્મ. જીવે લઘુ મરીને ગુરુ(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે સ્થિત થવાનું છે. આ ગુરુવાર ઉપરથી શીખવાનું છે.

હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય ? વેદાદિ અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યા છતાં હૃદયમાંથી શોકની નિવૃત્તિ નહિ થવાથી નારદજીએ ભગવાન સનતકુમારને વિધિવત્ (સમિત્પાણિ ચમ્રને-હાથમાં યથાશક્તિ ભેટ લઈને) શરણે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કે:-“હે પ્રભો ! હું નાના પ્રકારના શોકથી તપું છું. મને શોક-નિવૃત્તિનો ઉપાય કહેવા કૃપા કરો.” “તમે શું જાણો છો ?” એમ ભગવાન સનતકુમારે તેમને પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં નારદજીએ સવિનય કહ્યું કે:-“હે ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ જાણું છું. યજુર્વેદ, સાંમવેદ ને ચોથો અથર્વવેદ પણ જાણું છું. ઇતિહાસપુરાણરૂપ પાંચમો વેદ, વ્યાકરણ, શાસ્ત્રકલ્પ, ગણિત, ઉત્પત્તિજ્ઞાન, નિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તંત્રવિદ્યા, ધનુર્વેદ તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિલ્પ આદિ ઘણા પ્રકારની વિદ્યાઓ અને કલાઓને જાણું છું, પણ આ બધું જાણતાં છતાં “સોડહં

ભગવો મંત્રવિદેવાસ્મિ નાઽત્મચિન્ત્રુતઃશેવ મે ભગવદ્વશો-
 મ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તં
 મા ભગવાઽહોકસ્ય પારં તારયત્તુ ॥ ” (હે ભગવન! તે હું મંત્ર
 (કર્મ) જાણનાર છું, હું આત્મવેતા નથી, કારણ કે આપશ્રીના
 જેવાથી મેં સાંભળ્યું છે કે આત્મવિત્ પુરુષ મનના પરિતાપરૂપ
 શોકનું ઉત્સંધન કરે છે. હું તો શોકથી સર્વદા તપું છું,
 મારે હે પ્રભો ! હું આવો શોકયુક્ત છું તેને શોકના પારને
 પમાડો.) ભગવાન સનતકુમારે તેમની પ્રાર્થના સાંભળી
 તેમને જણાવ્યું કે:— “ તમે જે જાણો છો તે બધું નામમાત્ર
 છે. નામથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે, વાણીથી મન અધિક છે, મનથી
 સંકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે. ” એમ એક એકથી શ્રેષ્ઠ બાવીશ પદાર્થ કહીને તે
 સર્વમાં બ્રહ્મણુદ્ધિ કરવા સૂચ્યું, તથા ઉપરે કહ્યું કે સુખજ જાણવા
 યોગ્ય છે, ને એમ કહેતાં કહ્યું કે:— “ યો વૈ ભૂમા તત્સુખં
 નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુખં ભૂમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥ ”
 (જે ભૂમા-નિરતિશય-જેનાથી ખીન્નું કાંઈ વધારે નહિ તે-બ્રહ્મ-છે
 તેજ સુખ છે. અલ્પ અધિક તૃષ્ણાનો હેતુ છે, ને તૃષ્ણા દુઃખનું ખીજ
 છે, તેથી સુખ નથી. નિરતિશય બ્રહ્મજ સુખ છે. તે નિરતિશયજ
 વિશેષ જાણવાયોગ્ય છે.) પછી ભગવાન સનતકુમારે તેમને બ્રહ્મના
 સ્વરૂપ આદિનો ઉપદેશ કરીને અગાન ને તત્તજન્ય શોકના
 પારને પમાડ્યા.

સુખ કયાં છે ? બ્રહ્મથી (નિરતિશય વસ્તુથી) ભિન્ન જે કંઈ
 છે તે દેશ, કાલ ને વસ્તુવડે પરિચ્છિન્ન છે. પરિચ્છિન્નમાં વાસ્તવિક
 સુખ નથી. જેમ ગોલની સર્વે ત્રિભુજાઓ મધ્યબિંદુમાં એકંત્ર
 થાય છે તેમ સર્વે પરિચ્છિન્ન વસ્તુનું બ્રહ્મ એકજ વાસ્તવિક સ્વરૂપ
 છે, ને તે સાચા સુખરૂપ છે, બાકી ચક્રવર્તી રાજાને અને મહા-
 ધનાઢ્યને પણ ખરેખરું સુખ નથી. બિલકું મોટી ઉપાધિને લઈને
 તેમને ધણી વાર વિશેષ દુઃખનો અનુભવ થાય છે, બ્યવહારમાં “ નાને

ભડકે દીવાળી ને મોટે ભડકે હોળી ” એવું અનુભવાય છે. રાજા કે ધનાઢ્ય સત્તાના કે ધનના અભિમાનવડે અલ્પકાલ સુખાનુભવ કરે છે, પરંતુ ખરું જોઈએ તો વ્યાવહારિક મોટી સ્થિતિવાળાના કરતાં મધ્યમસ્થિતિવાળાઓ વધારે શાંતિસુખનો અનુભવ કરે છે. વિચાર-સાગરમાં શુભસંતતિ રાજા કહે છે કે:—

“ઝાર તો લોગ દુઃખી અપને દુઃખ,
મેં ભુકલો જગકલેશ અપારા.”

વળી અન્ય કવિએ પણ કહ્યું છે કે:—

“ખહુ ખણુજ ખહુ ખેટિયાં, દો નારી-ભરતાર;
તિનકું કહા મારના! માર દિયા કરતાર.”

(જેને ઘણા વેપાર હોય, જેને ઘણી દીકરીઓ હોય, અને જે બે સ્ત્રીનો ઘણી હોય તે બધાને શું મારવા? તેમને તો પ્રભુએજ મારી દીધેલા છે.)

મરાઠીમાં કહેવત છે કે:—“નિતકા વ્યાપ તિતકા સંતાપ.” (જેટલી જેટલી વ્યાપકતા-ધંધા આદિમાં ફેલાવો-તેટલો તેટલો સંતાપ.) જે આત્માનો ને અનાત્માનો વિવેક ન હોય તો ધન, વૈભવ ને સત્તા આદિ વ્યાવહારિક સુખનાં સાધન હોય તે ઊલટાં દુઃખઃજનક થાય છે, મોટે ભૂમા (બલ) જે કેવલ સુખરૂપ છે તેની ઉપાસના કરો, તેનું જ્ઞાન મેળવો, ને તેરૂપ થઈ જાઓ. તમે તેરૂપે-બલરૂપે-છો તો ખરાજ, પણ તેવો અનુભવ તમને થતો નથી તો પુરુષાર્થ કરીને તેવો અનુભવ કરો.

પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. જે આગળ અમાણે વાસ્તવિક સુખરૂપ બલને પામવું હોય તો પરમ શ્રદ્ધા ને અડગ ઉત્સાહથી સ્વધર્મપાલન કરો, અને તેમ કરતાં પ્રારબ્ધાનુસાર જે સુખદુઃખો આવે તેને શાંતિથી ભોગવો. “घूरे है वो मर्द जो हर हालमें खुश है,” જે પરમાનંદરૂપ વસ્તુને જાણી હોય તોજ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહી શકાય, જે તે બલરૂપ વસ્તુને ન જાણી હોય તો પછી રાજા, ગૃહસ્થ, યુવાન, વૃદ્ધ કે અન્ય કાંઈ સર્વદા પ્રસન્ન ન રહી

શકે. તેમના કોઈના ૨૪ કલાક સરખા (આનંદવાળા) ન જાય, માટે
 બ્રહ્માના અનુભવવડે શોકના પારને પામો. અંધારું માત્ર પ્રકાશથીજ
 દૂર થાય, બીજા કાંઈ ઉપાયવડે-હલેચવાથી, સપડે સોવાથી, કે કપડાની
 ઝાપટો મારીને કાટવાથી-અંધારું દૂર થતું નથી. કાંઈ પુરાણી શુદ્ધમાં
 લાંબા કાલથી અંધારું ક્યારેયોગવડે રાખી ધામો નાંખીને પડ્યું હોય
 પણ એક દીવામણી ઝરડી કે ખલાસ! તેણે લાંબી દૂર ચાલ જવુંજ
 જોઈએ. એવી રીતે હલચલ શુદ્ધમાં લાંબા સમયનું અજ્ઞાનરૂપ અંધારું
 રહ્યું હોય છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય કે તે કાલેજ દૂર થાય છે, અને
 અજ્ઞાનરૂપ અંધારું દૂર થયું કે શોકમોહાદિ પ્રેતો તત્કાલ નિલતે માટે
 પક્ષાયન કરી જાય છે, ને પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઈ રહે છે.
 અંધારું એકવાર ભગવાન પ્રજાપતિ પાસે ગયું, ને તેમને તેણે પ્રાર્થના
 કરી કે:-“હે પ્રભો! મને એક ભારે દુઃખ છે, તે આપ નિવૃત્ત
 કરવા કૃપા કરો.” ભગવાન પ્રજાપતિએ તેને કહ્યું:-“તમને શું દુઃખ છે?”
 તેણે કહ્યું:-“સૂર્ય મને બહુ અડચણ કરે છે. તે એવી કે ત્યાં તેનો
 પ્રકાશ આવ્યો કે મારે ત્યાંથી નામ્નું પડે છે. મારાથી ત્યાં રહેવાતુંજ
 નથી.” ભગવાન પ્રજાપતિ બોલ્યા:-“બહુ સારું. ફરીયાદીની એકલાની
 વાત સાંભળીને ફેંસલો ન અપાય. પ્રતિવાદીને પણ પૂછવું જોઈએ. તમે
 જઈને સૂર્યને બોલાવી લાવો. તેમનું કહેવું સાંભળી પછી હું ન્યાય કરું.”
 અંધારાએ કહ્યું:-“પ્રભો! એજ દુઃખ છે. મારાથી તેમની પાસે
 જવાયજ કેમ! તે હોય ત્યાં હું જઈજ ન શકું.” પછી ભગવાન
 પ્રજાપતિએ તેને સમજાવ્યું કે:-“ભાઈ! પરમાત્માનો એ અનાદિકાલનો
 નિયમ છે કે ત્યાં પ્રકાશ આવે ત્યાંથી અંધારાએ દૂર થવું, માટે
 એમાં તમારે શોક કરવાજેવું કે ફરિયાદ કરવાજેવું કાંઈ નથી.”

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય તોજ
 શોકભય દૂર થાય. “દ્વિતીયાદૈ ભયં ભવતિ” (બીજાથી
 નિશ્ચય ભય થાય છે,) એ શ્રુતિવાક્યનો અનુવાદ હિંદીમાં આ પ્રમાણે
 કરવામાં આવ્યો છે:-“જો અપનેસેં દુજો ધારે, ભય તાકું યહ
 બેદ પુકારે,” માટે “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” (અહીં એકજ અદ્વિતીય

(જેમાં ખીનું નથી એવું બ્રહ્મ છે,) “સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ”
(આ બધું નિશ્ચય-બ્રહ્મરૂપ છે,) અને “વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” (બ્રહ્મ
વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિઓમાં કલા પ્રમાણે અંતરાત્માથી
અભિન્ન ને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનું બધ મેળવે.
જો એમ થશે તો પછી આનંદ, આનંદ ને આનંદજ. તેમ
થવાથી તમે સાચા મરત થશો.

સાચા મરતનો આનંદ. “હર આન હસી, હર આન ખુશી,
હર બખત અમીરી હે બાબા; જગ આશક મસ્ત ફકીર હુવે, ફિર કયા
દીક્ષગીરી હૈ બાબા?” (હરેક પક્ષે અમને હર્ષ છે, હરેક પક્ષે અમને ખુશી
છે, અને હરેક વખતે અમને અમીરી છે. હે ભાઈ! જ્યારે અમે આશક
(ભક્ત) મસ્ત (હિન્મત) ને ફકીર (પરમાત્માના દર્શનવડે
આનંદથી ઊછળતા હૃદયવાળા) સંત થયા, સારે અમને શી
દીક્ષગીરી છે?)

સાધુઓ (સત્પુરુષો) અર્કિચનજેવા જણાય છે, છતાં તેઓ તો
કહે છે કે “આખું વિશ્વ અમારું છે. ગૃહસ્થો તો અમારા દ્રેઝર-
જેવા છે. અમે દ્રવ્યાદિ સાચવવાનો શ્રમ લેતા નથી. અમને જ્યારે
જોઈએ ત્યારે અમે તેમની પાસેથી લઈએ છીએ.”

ઠાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પૂજારીનો દીકરો મરે તો—
પણ ઠાકોરજીને અન્નકાટ થાયજ, તેમ ઠાકોરજીને—પરમાત્માને
જેમણે પોતાથી અભિન્નભાવે અનુભવ્યા છે તેમને સર્વદા
આનંદજ છે. ફકીર એટલે મુસલમાન સાધુ એવો ટુંકો અર્થ
ન કરવો, પણ જેણે આત્મતત્ત્વને જાણી સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો
પોતાના હૃદયમાંથી સાગ કર્યો છે તે ફકીર એવો અર્થ કરવો. આવા
ફકીર પોતાનો આનંદ વર્ણવતાં કહે છે કે:—

“હરરોજ ખસંત ઝોર હોલી હૈ, હર એક રાત દીવાલી હૈ;

હરરોજ નહ એક સાદી હૈ, હરરોજ મુખારકબાદી હૈ.”

(અમારે નિલ વસંત અને વસંતમાં આવતા હતાશનીના ઉત્સવો

છે, અમારી પ્રત્યેક રાત દીવાળીજેવી છે, અમારે નિસ એક નવા સગ્નના જેવો આનંદ છે, અને અમને રાજ નાનાપ્રકારની મુખારક-બાદી-અભિનંદન-મળે છે.)

પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખો. પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી જો અંતઃકરણ રંગાઈ જાય તો પછી શોક, મોહ ને ભય આદિ તેનાથી હજારો ગાઉ વેગળા ચાલ્યા જાય છે. વ્યવહારના કઠિન પ્રસંગોમાં પણ જોવા અનુભવવાળા પુરુષો શાંત રહી શકે છે. દીકરાના કે અન્ય પ્રિયજનના મૃત્યુનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેજો વિચારે છે કે—

“ હમરા ઉનકા હો રહા, અજલગકા સંગેગ. ”

ધનહાનિનો પ્રસંગ આવે તો, એ બધા માયાના ખેલ છે, પ્રારબ્ધાનુસાર બધું થયે જાય છે, લક્ષ્મી ચપલ છે, ને અલ્પ ધનથી ધણાનો વ્યવહાર ચાલે છે તો અમારો વ્યવહાર કેમ નહિ ચાલે ? વળી આમ થવામાં પરમાત્માનો કાંઈ સારો હેતુ હશે, એ આદિ વિચારોથી તે પોતાના અંતઃકરણની શાંતિ સુંથાવા દેતા નથી. તે સદા પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. સર્વદા અનુભવતા પરમાનંદની આગળ બ્યાવહારિક દુઃખો તેમને અસર કરી શકતાં નથી. દશ હજારની કમાઈવાળાને કદાચ બસો રૂપિયાની ખોટ આવી તો તે શા લેખામાં ?

સંતોનો અડગ નિશ્ચય. સત્પુરુષોનો શુભ નિશ્ચય ક્યારે પણ ડગતો નથી. તેઓ સર્વદા એકધારા વલ્લા કરે છે. સીતાજીને અશોક-વાટિકામાં રાવણે બહુ લોલલાલચ અને છેવટે ભયત્રાસ આદિ દેખાવ્યાં, તોપણ તે પોતાના શુભ નિશ્ચયથી લેશ પણ ચલિત ન થયાં, અને ધૈર્યથી રાવણને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું કે—“ મારી ગ્રીવા (ડોક) — ઉપર કાં તો પ્રભુનો હાથ પડશે, ને કાં તો તારું ચંદ્રહાસનામનું ખડ્ગ પડશે, બીજું નહિ ચાય. ” પ્રભુ રામચંદ્રજીનો નિશ્ચય પણ અડગ. ઈશ્વરાવતારો ને મહાપુરુષો પરમાનંદપરિપૂર્ણ રહી પ્રાપ્તવ્યવહારમાં

આવતાં સુખદુઃખને ન ગણકારી સ્વર્ત્તવ્યમાં કેવા વળગી રહે છે તે લક્ષમણુજીને યુદ્ધમાં સાંગ વાગી તે વેલા ક્રોધ ક્રવિએ નીચે પ્રમાણે જણાવેલાં શ્રીરામચંદ્રજીનાં વચનોથી જણાય છે:—

“ અવધ અનાથકો શોચ નહિ, નહિ શોચ પિતા સુરધામ ગયેકો,
રાજ ગયો પુનિ શોચ નહિ, નહિ શોચ પુનિ ખન્યાસ લયેકો;
સીતહરનકો શોચ નહિ, નહિ શોચ દશાનનરાગ ઠયેકો,
લક્ષ્મણશક્તિકો શોચ નહિ, એક શોચ બિભીષન બાંહ્ય ગ્રહેકો.”

શ્રીરામચંદ્રજીના ચરિતમાંથી મનુષ્યે સહનશીલતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નિઃસ્પૃહતા, ન્યાયશુદ્ધિ ને પિતાની આજ્ઞાપાલકતા શીખવાનાં છે.

બ્રહ્માનંદ તે પરમાનંદ, આનંતાનંદ-પરમસુખ-સુખનો અવધિ. કોઈને શંકા થાય કે જેવડે શરીર, ઇંદ્રિયો ને અંતઃકરણને કષ્ટ થાય એવાં સાધનો સાધીને એટલું બધું શું મેળવવું છે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે વ્યવહારનું અદ્ય સુખ મેળવવા માટે પણ મનુષ્યો કેટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે? માણસ પોતાનું ને પોતાના કુટુંબી જનોનું પોપણ ચલાવવાને આખો દિવસ ધૂળ ધાલે છે, ત્યારે પરમાત્માનો આનંદ તો મહાઆનંદ છે-પરમાનંદ-છે. જેનાથી બીજો ક્રોધ આનંદ વધારે નથી તેવો આનંદ છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે એમાં શું ખોટું? એ આનંદ-એ રસ-કેવો છે? એક સંત કહે છે કે:—

“યદુ રસકાજ લયે નૃપ યોગી, છાંડે બિબિધ બિલાસા;

સેજ સિંહાસન બેઠે રહતે, લરમ લગાધ ઉદાસા.”

ગોરખનાથ લરથરી રસિયો, સોષ કપીર અબ્યાસા;

શુરુ દાદુપરસાદ કછુ ધનતે, પાયો સુંદરદાસા.”

આમ છે, છતાં ઘણા મનુષ્યોને પરમાત્માનો મહિમા સમજતો નથી, ને તેથી તેમને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમને પરમાત્માને મેળવવાની ઇચ્છાજ ઉપજતી નથી. જેમ પાંચ રૂપીઆના પગારની ચોખ્ખતાવાળાને પાંચસો રૂપીઆની જગા મળે તો તે

નિલાવી ન શકે. યોગ્યતા ન હોવાથી તેને ત્યાં ગમેજ નહિ, માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરીને અંતઃકરણમાં યોગ્યતા આણવી જોઈએ, ને શોકરહિત પરમાત્માને પામવાની શુદ્ધ દૃષ્ટિ ઉપજાવવી જોઈએ.

સંશયી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. ઘણાક એવા હોય છે કે પુનઃ પુનઃ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સાંભળ્યા છતાં તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપ આદિના સંબંધમાં સંશયજ રહ્યા કરે છે. એ સંશયાત્માના સંશયી જીવોના-મનપર શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ કામ કરી શકતો નથી. એના કરતાં વ્યવહારપક્ષે અથ્રદ્વાલુ સારા છે, કે જે સંસારનાં સુખો ભોગવી શકે છે. સંશયી જીવો ન તો વ્યવહાર સારો કરી શકે છે, ન તો પરમાર્થ સુધારી શકે છે, કારણકે તેને વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચયજ થતો નથી, તેનું મન હોલ્યા કરે છે. એવા સંશયીને માટે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી આપ્યું છે કે:—“સંશયાત્મા વિનश्यति” (સંશયયુક્ત અંતઃકરણવાળો વિનાશ પામે છે-ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામે છે.) જ્યાંસુધી અંતઃકરણમાં સંશયરૂપ મલ હોય ત્યાંસુધી મનુષ્ય મેળવવાયોગ્ય મેળવી શકતો નથી. રોગીના પેટમાં મલ હોય ત્યાંસુધી તેને વજીભરમ કે સુવર્ણવસંતમાલતી આદિ ઉંચાં ઉંચાં ઔષધો અપાય તોપણ તે તેને શુણ્ણ કરતાં નથી, અને એટલા માટે વૈદ્ય પ્રથમ તે રોગીને વિરોચન આપીને પછીજ તેને ઉંચાં ઔષધો ખવડાવે છે. જો તેમ ન કરે તો ઔષધ પણ મલરૂપ થઈ જાય, ને રોગીને કાંઈ લાભ ન કરે. આ પ્રમાણે સંશયીના સંબંધમાં પણ જાણવું. સંશય હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ તેના મનપર કામ ન કરે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશથી સંશયીને ઊલટી હાનિ પણ થાય માટે સંશયી ન રહો. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, ને તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કરી શકતો નાશ કરો. “દિનમપિ રજની સાર્યં પ્રાતઃ શિશિરવસંતૌ પુનરાયાતઃ । કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાવાયુઃ ॥” (દિવસ, રાત્રિ,

સાંજ ને સવાર આંધ્યાં જાય છે. શિશિર ને વસંત આદિ ઋતુઓ જાણે જાણે પુનઃ આવે છે. કાલ એ પ્રમાણે કીડા કરે છે, ને આયુષ્ય આયુષ્ય જાય છે, છતાં જીવ આશાસ્પ વાયુરોગને છોડતો નથી, ને પરમાર્થના માર્ગમાં નિઃશંકપણે યત્ન કરતો નથી. આ તેના હીન-ભાગ્યની વાત છે.)

તમે તમારું ખરાખર સંભાળો. પારકી પંચાત ન કરો. ધર્મપરિચલ ઐક ઔક ઇડિયાનાં માત્ર સરવૈયાંજ વાંચી જવાથી કંઈ દ્રવ્યલાભ થતો નથી, પણ જે યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તેજ દ્રવ્યલાભ થાય છે, તેમ પરમાર્થ સાધવાને સારુ પણ અન્યની વાતો મૂકી દઈ પ્રયત્ન કરો, ને પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ આગળ ન વધી શકતા હો તો તમારા સાધનમાં શી ભૂલ રહે છે તે જુઓ, ને તેને દૂર કરી આગળ વધો. અંતઃકરણમાં તમોગુણ વધવાથી શોક થાય છે, માટે જેમ ખતે તેમ અંતઃકરણમાંથી તમોગુણ ઝાઝો કરો. જે તમે તમોગુણના ધર્મરૂપ આઠ દોષોને (આલસ્ય, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂતતા, અવ્યવસ્થા, પરનિદ્રા, મોહ, ભય ને શોકને) અંતઃકરણમાંથી દૂર કરો તો અવિદ્યાનો જય કરવાનું દશ આના કામ તો થઈ ગયું એમ જાણો.

મનને યોધ. મનુષ્યે પોતાના મનને નિરંતર આવો યોધ કર્યા કરવો જોઈએ:—

“ મન હરિપદ અતુરાગ, કરહુ લાગી નાના કપટ;
મહામોહનિશિ જગ, સોવત ખીતે કાલ બહુ.”

“ ભજ ન કહ્યો તાતે ભજ્યો, ભજ્યો ન એકહુ ખાર;
દૂર ભજન જાતે કહ્યો, સો તે ભજ્યો ગંવાર ! ”

(હે મન ! હરિ-ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોને ભક્તોનાં હૃદયોમાંથી હરી લેનાર-જે પરમાત્મા, તેમનાં ચરણારવિંદમાં નાનાપ્રકારનાં કપટ છોડીને તું પ્રીતિ કર. [જીવના હૃદયમાં અનેક કપટ ને સંશયો ભરેલા છે. તે સજીને તેણે આ દુઃખરૂપ સંસારને તરી જવાને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ.] હે મન ! મહામોહરૂપી રાત્રિમાં તું જાગ,

ને પરમદુઃખરૂપ પ્રદેશમાંથી નીકળી પરમમુખરૂપ પ્રદેશમાં જા. તને મહામોહરૂપી રાત્રિમાં સૂતાં બહુ કાલ વીતી ગયો છે. હવે તારે વધારે વાર સૂઈ ન રહેવું, પણ સત્વર જાગવું, ને તારું પરમહિત છે તે પ્રાપ્ત કરવું.)

(હે મન ! જે પરમાત્માથી ન ભાગવાનું તને કહ્યું તેનાથી તું દૂર ભાગ્યું, અને તે એક વાર પણ તેમને ન ભળ્યા. અરે ! ગમાર મન ! બહુ ખેદની વાત છે કે જેનાથી તને દૂર ભાગવાનું કહ્યું હતું તે પરમદુઃખરૂપ વિષયોનેજ તેં ભળ્યા-ભોગ્યા !)

અરેઅર ! ધણી જીવેતો સ્વભાવજ અવજો છે. જે તેનું પરમહિત કરનાર છે તે તેને અહિતકર લાગે છે, ને જે તેનું પરમ અહિત કરનાર છે તે તેને હિતકર લાગે છે ! જેને કાંઈક પણ સમજ હોય તેણે પોતાના જીવને વિષયભોગરૂપ મોહનિદ્રામાંથી જગાડવો જોઈએ, અને પરમાત્મામાં તેની પ્રીતિ કરાવી, પરમાત્માનું આદરપૂર્વક ભજન કરવું જોઈએ. પ્રભુભજનનું-પ્રભુનામનું-માહાત્મ્ય કેવું છે તે સાંભળો.

“ રામ કહો તિન સખ લહો, સખ શાસ્ત્રનકા ભેદ;

આધે નામ ગનકા તરી, કહાં પઢીથી બેદ ? ”

શ્રીરામચંદ્રજીના અને સીતાજીના ચરિત્રઉપરથી મનુષ્યે ઘણું શીખવાનું છે. રાજ્યાલિપેકના સમાચાર મળતાં તથા વનવાસના સમાચાર મળતાં શ્રીરામચંદ્રજીની મુખમુદ્રા એક સરખી પ્રસન્ન રહી હતી, તે ઉપરથી જિજ્ઞાસુએ મુખદુઃખમાં સમભાવ અને પ્રસન્નતા રાખવાનું શીખવાનું છે.

સ્વધર્મપાલન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વપરાક્રમ, માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, બંધુઓઉપર પ્રેમ, એકપત્નીવ્રત, તપ, સહનશીલતા, સાદાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શુભ સંકલ્પને પાર પાડવાનો સદાગ્રહ, કૃતજ્ઞતા, કરુણાબુદ્ધતા, નિર્ભયતા, લોકસંગ્રહમાં દૃઢ રુચિ, પ્રજાવાત્સલ્ય, પરમ ન્યાયીપણું, શરણાગતવત્સલતા ઇલાદિ ઇલાદિ શુભ ગુણો શ્રીરામચંદ્રજીમાં દૃઢ વાસ કરીને રહ્યા હતા. એમના જીવનમાંથી રાચ રંક ને મધ્યમ

સ્થિતિનાને, બાળક યુવાન ને વૃદ્ધને, ધનિક ને નિર્ધનને, સ્ત્રીને તથા પુરુષને હુંકમાં સર્વને ધણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

સીતાજીના જીવનમાંથી સ્ત્રીઓએ સ્વધર્મપાલન, તપ, અગાધ પતિપ્રેમ, પતિવ્રતાપણું, સૌજન્ય, વિનય, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ભોગલાગ, સાદાઈ, આનંદી સ્વભાવ આદિ ધણા ગુણો શીખવાના છે, અને પુરુષોએ પણ તેમાંથી પોતાના જીવનને બંધ બેસતું ધણું અનુકરણ કરવાનું છે.

ભક્તોએ કરવાની હાર્દિક પ્રાર્થના. કાંઈ ભક્તે ગાયું છે તેમ ભક્તોએ ભવસાગરનો પાર પામવા માટે શ્રીપ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છે:—

“ ગજ ગનિકા અહલ્યા ગિરધ,^૧ ચંદ્રહાસ ધ્રુવબાહ;
પાંડવતિય^૨ પ્રહ્લાદજ્યં, સુનિયો પરમપોકાર. ”

રજોગુણના ધર્મો

રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રકટતા દોષો. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, દંભ, અદૃહાસ્ય ને આશ્ચર્ય વા કુતૂહલ એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રકટે છે. એ દોષો મનુષ્યના અંતઃકરણને આત્મામાં સ્થિર થવા દેતા નથી. એ દોષો અંતઃકરણના મલરૂપ ગણાય છે. મલ (વિદ્રા) કાંઈ મનુષ્યને ગમતો નથી. વસ્ત્ર દુર્ગંધવાળું હોય તો તેથી આપણને કંટાળો ઉપજે છે, ને તે દૂર કરવાનું મન થાય છે, તેજ પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના મલ પણ લાગવા યોગ્ય છે.

શરીર એક પ્રકારનું રાજ્ય છે. હવાલદાર બગડે તો રાજાને ને પ્રજાને અલપ નુકસાન થાય, પણ જો દિવાન બગડે તો રાજાને અને પ્રજાને ધણું નુકસાન થાય. રાજ્ય સુખ્યવસ્થાથી ચલાવવાને રાજાની પાસે સારો દિવાન જોઈએ.

અંતઃકરણ એ શરીરરૂપ રાજ્યમાં મંત્રિરૂપ છે. તેને બહુ સંભાળવું જોઈએ. અકબરની ચઢતીનું કારણ તેનું મંત્રિમંડલ હતું. અકબર લણેલા નહોતા, પણ તેમનું મંત્રિમંડલ તેમણે એવું ઉચ્ચ ગોઠવ્યું હતું કે તેથી તેમના રાજ્યની જમાવટ ઘણી સારી થઈ હતી. ભરત-ખંડના હિંદુ ને ખીજા રાજ્યો તેમને વશ થયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ પાડોશનાં મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રતાપ પડતો. ફૈઝ; અબુલફઝલ, ખીરખાન, જગન્નાથ પંડિત, જશવંતસિંહ અને ટોડરમલ વગેરે અકબરના માનીતા હતા. અકબરના રાજ્યમાં ટોડરમલે જમાખંદીની પદ્ધતિ બાંધી હતી. તેના નિયમો એટલા સારા હતા કે હાલ પણ સરકારી રાજ્યમાં લગભગ તેને અનુસરીને જમાખંદીનો વહીવટ ચાલે છે. અકબરે સારા મંત્રીઓની સલાહપ્રમાણે વર્તી મોગલાઈ રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો, નહિ તો તેની બાધ્યાવસ્થામાં તો તેમની બહુ કંફોડી સ્થિતિ હતી. તેમના જન્મકાલે તેમના પિતા હુમાયુ સિંધમાં દુઃખી હાલતમાં રખડતા હતા એ વાત ઇતિહાસપરથી જાણવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં મન મેળવી લઈ અકબરે જ્યારે મોગલાઈ રાજ્યની ઇમારત દૃઢ કરી, ત્યારે ઔરંગઝેબે ઇમંત્રીઓને વશ વર્તી તે ઇમારતને શિથિલ કરી નાંખી. ઔરંગઝેબ ઘણું લણેલો અને પ્રવીણ પુરુષ હતો, પણ તેના મંત્રીઓ સારા નહોતા. મોગલાઈ રાજ્યની યડતીનો તેના વખતથી પ્રારંભ થયો, અને છેલ્લા પાદશાહ બહાદુર-શાહના (ઝફરના) સમયમાં મોગલાઈ અસ્ત પામી. જેમ રાજાને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાને સારા મંત્રીની જરૂર છે તેમ જીવાત્માને પોતાનો વ્યવહારપરમાર્થ રૂઢીરીતે કરવાને સારા અંતઃકરણની બહુ જરૂર છે. મનજ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

“મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥”

(મનુષ્યના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ તેનું મન છે. વિષયાસક્ત મન મનુષ્યના બંધને માટે છે, અને વિષયરહિત મન મુક્તિમાટે કહ્યું છે.

વિષયાસક્તિ એજ જીવને બંધ છે. જો મનુષ્યનું મન સારું હોય તો તેના જીવાત્માને બહુ સુખ થાય છે, ને જો તેનું મન અનેક વિષયમાં ભટક્યા કરતું હોય, ને તેને માટેજ તરફડીયાં મારતું હોય તો તે જીવાત્માને બહુ દુઃખી કરે છે. મન વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થવાથી મનુષ્ય મહત્તા પામે છે. સૌકેરીસ જે ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઈ ગયા, તેને કોઈએ પૂછ્યું કે:—“ઈશ્વરતા એટલે શું?” તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે:—“નિઃસ્પૃહતા એ ઈશ્વરતા છે.” કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય, મન કોઈ પણ વિષયમાં ન ખેંચાય, ને સર્વે તૃષ્ણાઓનો ક્ષય થાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ જીવને પરમસુખ આપનારી છે; અને લિન લિન વિષયોની ઇચ્છા એ જાતેજ કંગાલિયત છે. વિષયાસક્તિ-વિષયતૃષ્ણા-દૃશ્યાશા-એ ધણી ખરાબ છે. આશાથી કંટાળીને એક ક્ષણે તેને કહ્યું છે કે:—

“કિયો બ્રહ્મતેં જીવ, અખ કરવો ચાહે કહા ?

કહા કરીહૈ નિર્જીવ, આશે ! તવ આશય કવન ?”

इदं मे स्यात् । इदं मे स्यात् । મને આ હો, મને આ હો, અર્થાત્ મને સ્ત્રી મળો, મને પુત્ર મળો, મને ધન મળો, હું વિધવિધ પ્રકારે સુખ લોગવું, એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ જીવના હૃદયમાં ભિક્યા કરે છે. તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે:—“હે આશે ! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ તો બનાવ્યો, હવે શું કરવાની તારી ઇચ્છા છે ? શું તું મને નિર્જીવ બનાવવાનો વિચાર રાખે છે ? તારો શો અભિપ્રાય છે તે મને કહે;” તૃષ્ણા આવી દુષ્ટ છે. આ વિષે લોભના વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ કહેવાશે, અભારે તો સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલુંજ કે વિષયોની તૃષ્ણાને વશ થયેલો જીવ પોતાને ભૂલી જાય છે. તે અત્યંત દીન થઈ જાય છે—વિષયાધીન થઈ જાય છે. વિષયો પણ તેને એવા વળગી જાય છે કે પછી તે ધારે તોપણ મોટા

દોષોને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નમાં પણ સમજવું. 'ઈર્ષ્યા વિના આ કામ થાય તેમ નથી.

હવે રત્નેશુભજન્ય પહેલો દોષ જે કામ તે વિષે કહેવાય છે.

૧ કામ

કામનો આધારણ અર્થ દોષ પણ પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા એવો થાય છે, પણ આ સ્થલે પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા ને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા તેને કામ સમજવો. આ કામ જીવનો પ્રખલ વેરી છે. ગૃહસ્થને માટે પ્રત્યેત્પત્તિના હેતુવાળો કામ વિદિત ગણાય છે, પણ પ્રત્યેત્પત્તિના હેતુથી સિદ્ધ માત્ર સુખભોગના હેતુવાળો કામ નિષિદ્ધ કહ્યો છે. ઇન્દ્રિયસુખની લાલસાથી અનિયમિતપણે વ્યવર્થનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાત્ત્વિકબળ ઘટે છે; ને એથી ધાર્મિક અભ્યાસમાં મનુષ્યને વિશેષ હાનિ થાય છે. જેની ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેનો વ્યવહાર પણ બગડે છે. દોષ કવિએ કહ્યું છે કે:-

“વશ ઇન્દ્રિયો નો નહિ, દુઃખનો તે કે’વાય;

વશ હોય તો સુખનો, કાલે લાં પછી જાય.”

દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ બલાઓ જીવાત્માને વળગી છે. તેની વચ્ચે રહીને તેણે પોતાનું હિતકર કામ કરી લેવાનું છે. જો તેને છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે બહુ વિપત્તિ આપે તેવી છે, માટે તેને તો બહુધા અંતર્મુખ રાખવી જોઈએ.

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં? શ્રીકૃષ્ણભગવાને દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ ક્ષણવાળા બહિર્મુખ અંતઃકરણરૂપ કાળીનાગને વિવેકરૂપ પાટુ મારી, તેમ સાધકે પોતાની દશ ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને દબાવી રાખવાં જોઈએ. તેમને ઉંચું માથું કરવા નજ દેવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને તથા મનને તેમના ઇચ્છિત વિષયો આપ્યા કરવાથી તે કદીપણ શાંત થતાં નથી, પણ

ઉદયતાં તે વધારે વ્યગ્ર ને વધારે તૃષ્ણાયુક્ત થાય છે, માટે તેને વિવેકવડે અંતર્મુખ કરવાં જોઈએ. ભગવાન મનુએ પણ એમજ કહ્યું છે કે:—

“ ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ ”

(ઇચ્છિત ભોગોવડે કામ કદાપિ પણ શાંત થતો નથી, પણ અગ્નિમાં હવિષ્ નાંખવાથી જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ઉદયતા ઇચ્છિત ભોગોથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ તરખેા મનુષ્ય ખારું પાણી બહુ પીએ તોપણ તેની તરસ છીપતી નથી, પણ તે વધતી જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ ગાંઠો થાય છે, તેમ ઇંદ્રિયો-અંતઃકરણને માગ્યું આપ્યા કરવાથી તે બહેકી જાય છે. ઇંદ્રિયાદિષ્પ છોડરાંને કૃણવવામાં “ દૂધ તે ડાંગ ” ખેડતો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એકપક્ષે ગ્રેમ તે બીજેપક્ષે દાખ. તેમને ખાત્રી થઈ જવી જોઈએ કે સારી વાતને તેઓ (પિતા કે અન્ય વડીલ) અનુમોદન આપશે, ને અપરાધ નહિ કરીએ સાંસુધી તે કદી ડાંઘ નહિ કહે-નહિ વહે; અને તે સાથે એ પણ તેમના મનમાં નિશ્ચિત હોવું જોઈએ કે જો ભૂલ કરશું તો જવા પણ નહિ દે, -ચોક્કસ ડાંઘ કહેશે, વા શિક્ષા કરશે. જ્યાં આ ખેડ વાતની બાળકને અને ઇંદ્રિયાદિને ખાત્રી હોય સાંજ તે સુધરી શકે છે, અન્યથા તે બગડે છે. વિરાટ ભગવાન પણ સૂર્યચંદ્રપી ઉપણુ ને શીતલ એવી બે આંખો રાખી એમ શીખવે છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને અને અંતઃકરણને તેમના વિહિત વિષયો આપવા, અને નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી તેમને અટકાવવાં. આથી તેઓ શક્ત અને પ્રસન્ન રહી ઇષ્ટમાર્ગ વળશે. જેને શુભાશુભનો વિવેક હોતો નથી તેનાં ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ બહુ ઉન્માર્ગગામી થઈ જાય છે, ને તેમ થયા પછી તેમને વશ કરવાનું કામ બહુ કઠિન થઈ પડે છે. ધણાં માણસો નાટક કે સીનેમા વારંવાર જોતાં છતાં ધરાતાં

ખિહારીલાલે બિહારીલાલે ના પાછા છતાં દીવાનજી હવેલીના દ્વારસુધી આવ્યા. આ ઉપરથી તેમજ દીવાનજીની મુખમુદ્રા અને વાર્તાલાપના અંતમાં તેમણે કહેલા ઉદ્ગારોથી દીવાનજીના હૃદયઉપર પોતાને માટે થયેલી ઉત્તમ અસરને બિહારીલાલજીએ પ્રવીણ પુરુષ સહજ સમજી નય એ સ્વાભાવિક હતું; તથાપિ જાણી-જોઈને તેમણે દીવાનજીથી છૂટા પડતાં પહેલાં તેમને પૂછ્યું:—“હું આવ્યો ત્યારે આપે મને સામાન્ય માન આપ્યું હતું, ને જે યોગ્ય હતું, અને હવે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ આપને શામાટે લેવો પ્રયોગ?” દીવાનજીએ પ્રત્યુત્તરમાં મંદ હસીને કહ્યું કે:—

“આવનાર માણસ પોતાના પોશાકવડે માન પામે છે, ને જનાર માણસ તેના બુદ્ધિબલવડે માન પામે છે.” એ સાંભળી બિહારીલાલે પ્રસન્નતા દર્શાવતાં દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને યોગ્ય સમય જોઈ બેઠાં બેઠાં પણ વાત આગળ લંબાવી. “મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંના શ્રીમાન્ રાજકુમારને ખાદું દહીં ખાવાનું ત્યારે વ્યસન વળગ્યું છે, ને તેથી તેઓ જ્વરાદિ વ્યાધિથી પીડાય છે. જે આપ મને તેમનું તે દુર્વ્યસન છોડાવવાનું કામ સોંપાવે તો હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રમુદ્ધપાથી સો વસા તે કામ હું પાર પાડીશ, ને તેથી પ્રજ્ઞના ભવિષ્યના રાજ સુખી થવા સાથે આપને મોટો યશ મળશે.” આજની મુલાકાતમાં જણાવેલા બિહારીલાલના બુદ્ધિબલથી ને વાકપટુતાથી તથા બિહારીલાલે રાજકુમારને દહીંનું વ્યસન મૂકાવવા-વિષે દૃઢપણે ઉચ્ચારેલા શબ્દોઉપરથી આ કામ બિહારીલાલ અવશ્ય કરી શકશે એમ પોતાની ખાત્રી થયા છતાં દીવાનજી મુખપર જરા ઉદાસીનતાની છાયાપૂર્વક બોલ્યા:—“પંડિતજી! ખરેખર! આપ એ કામ કરી શક્યા સમર્થ છે એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, પણ હું દીવગીર છું કે અનેક પંડિતો ને પ્રવીણ વૈદ્યો એ કાર્યમાં નાસીપાસ થવાથી રાજજી હવે કંટાળી ગયા છે, ને મને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે કે હવે કાંઈ પણ પંડિત કે વૈદ્યને મારી પાસે એ નિમિત્તે

લાવશો નહિ, એટલે હું તે માટે આપને વચન આપી શકતો નથી, પણ હું આપને રાખજીની મુલાકાત કરાવીશ, અને આપે કરવા ધારેલા શુભ કાર્યમાટે આપની યોજના કરાવવાને મારાથી જની શકશે તેટલો પ્રયાસ કરીશ. આપની શુભેચ્છા કે જે શ્રીમાન યુવરાજને, અમારા અન્નદાતા રાખજીને, મને અને રાજ્યની સર્વ પ્રજાને પણ ઉપકારક છે, તે પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડે !” પંડિતજીએ મુખ-નેત્રની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાવડે તથા યોગ્ય મધુર શબ્દોવડે દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને તેમની રજા લઈ તે છૂટા પડ્યા. તૈયાર રાખેલી ઘોડાગાડીમાં નિયત કરેલ કારકુને તેમને ધર્મશાલામાં તેમના ઊતારાપર પહોંચાડી દીધા, અને તેમના ભોજનાદિની વ્યવસ્થા દીવાનજીની આજ્ઞાનુસાર કરી આપી.

નિયમપ્રમાણે રાત્રિએ ખાનગી ખેડકેલા દીવાનજી રાખજીપાસે ગયા, અને હાં અગત્યની રાજકીય વાતો થઈ ગયા પછી પ્રસંગ કાઢી તેમણે પરદેશથી આવેલા પંડિત બિહારીલાલનું અસાધારણ શુદ્ધિબદ્ધ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કાવ્યજ્ઞાન, વાકપટુતા, પ્રતિભાશક્તિ અને વ્યવહારકૌશલ્ય આદિવિષે જણાવવાયોગ્ય જણાવી તેમને રાજ્યમાં રાજકવિતરીકે રાખીએ તો એ રાજ્યના એક ભૂપણરૂપ થઈ પડે, અને કદાચ યુવરાજશ્રીને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવામાં પણ આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ પણ જણાવ્યું. રાખજીએ કહ્યું:—“ ભલે તેમને આવની કાલે સાંજની કચેરીને સમયે ખોલાવજો, પણ તેમને યુવરાજને દહીં ખાવાનું છોડાવવાનું કામ સોંપવાવિષે આપ ભલામણ ન કરો તો સારું. હું હવે એ વાતથી કાચર થયો છું. આપણી પાસે એવાં ઘણાં માણસો આવી ગયાં, ને રાજ્યને ફેકડતો ખર્ચ કરાવી, આપણને નિરાશ કરીને ચાલ્યાં ગયાં, છતાં હવે એક વાર પ્રયત્ન કરી જોવો હોય તો આપની ઇચ્છા. ”

ગોડવણપ્રમાણે ખીજે દિવસે પંડિત બિહારીલાલ દીવાનજીની સાથે સાંજની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યા. રાખજીએ દીવાનજીનો ને બિહારી-

લાલનો વિનય સ્વીકારી જિહારીલાલને યોગ્ય શબ્દોમાં માન આપ્યું. જિહારીલાલે સહર્ષ પ્રેમભરેલ નેત્રે રાજાજીને યોગ્ય શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપતાં કટલાંક વિનયવચનો કહ્યાં. પછી પ્રસંગ આવતાં જિહારીલાલે પ્રસિદ્ધ ઝવેરી જેમ પ્રસંગ આવતાં ગ્રાહકને જાત-જાતનાં રત્નો દેખાડવા લાગે તેમ અનેક અપૂર્વ સુંદર વાતો રાજાજીપાસે નિવેદન કરી. જિહારીલાલની ઓજસભરી, લબ્ય અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ રાજાજીના મનપર પ્રથમથીજ સારી અસર કરી હતી, અને જે “જાત કરી જાતે તો જાત કરામાત હું” એ પ્રમાણે તેમની પ્રસંગને અનુસરતી કહેવાની છટા અને મુમધુર મનોરમ વાણીએ તથા તેમના વિશાલ જ્ઞાનભંડારે રાજાજીનું મન હરી લીધું. પછી રાજાજી સહર્ષ બોલ્યા:—“પંડિતજી! આપને કેમ પ્રતિકૂલતા ન હોય તો આપ અહીં રોકાઈ જાઓ, ને આવો આનંદ અમને નિલ આપો. અહીંના રાજકવિના પદને આપ શોભાવો, અને અહીંના વિદ્યાનુરાગી મંડલમાં નિલ નવીન નવીન રસ રેડતાં રહો, તથા વિદ્યાવિદ્યારી જનોનાં મનનું રંજન કરો.” જિહારીલાલે ઉપદ્રવસંકિત તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. જાદ સલા બરખાસ્ત થઈ, ને દીવાનજીએ રાજાજીની આજ્ઞાપ્રમાણે રાજકવિની જગાનો રીતસરનો હુકમ લખાવી સહી કરાવીને તેમને આપ્યો, તથા તેમના નિવાસમાટે દરબારી ઊતારામાં ગોઠવણ કરાવી આપી, ને તેમના ભોજનનો તથા નોકરચાકરનો ગંદોજસ્ત પણ સમયને માટે કરી આપ્યો. પછી રાત્રિએ દીવાનજીસાથે જિહારીલાલ રાજાજીને એકાંતમાં મળ્યા, ને તેમને યુવરાજને પહેલા ખાટા દહીંનું બ્યસન છોડાવવાનું કામ પણ સોંપાયું. જિહારીલાલે આ કાર્યસિદ્ધિને માટે રાજાજીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:—“હું સદાગ્રહ-પૂર્વક મારા ભાથામાંનાં સવળાં બાણો ફેંકીશ, પણ પરિણામ તો પ્રભુના હાથમાં છે. તે દીનદયાલુની કૃપાથી થોડા દિવસમાંજ હું તે કાર્યની સિદ્ધિ જોઉં છું, તથાપિ કોઈ દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશાત્ તે કાર્ય સિદ્ધ ને થયું તો આપ મનમાં દુઃખ ન લગાડશો. વિક્ષાનો પણ એમજ કહે છે;

‘યત્ને કૃત્તે યદિ ન સિદ્ધયિતિ કોઽત્ર દોષઃ’ (યત્ન કરવા છતાં જો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો તેમાં શો દોષ ?) હવે આપ રાજધિરાજની પાસે મારી એક નમ્ર પ્રાર્થના છે કે આપણી આ ગોઠવણુ કેવલ શુભ રહેવી જોઈએ. વળી મારા આ કામમાં હું જે પ્રવૃત્તિ કરું તેમાં વચ્ચે આપ નામદારે કાંઈ શંકા ન કરવી, તેમ કાંઈએ તેમાં દખલગીરી પણ ન કરવી. આમ થાય તોજ એ કામ મારાથી થઈ શકે.” તેના ઉત્તરમાં રાજાજીની વતી દીવાનજીએ કહ્યું:—“રાજ્યના કુટલાક અગત્યના મંત્રાની પેઠે તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ વાત પણ કેવલ શુભજ રહેશે.” પછી મહારાજની રાજ માગીને દીવાનજી તથા જિહારીલાલ પોતપોતાના નિવાસસ્થાનપર ગયા.

ખીજે દિવસે જિહારીલાલે પોતાને માટેના નવા સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો, ને નિલ નિયમિત સમયે સાંજની જાહેર કચેરીમાં જઈ નવનવી વાતોથી તેઓ રાજાજી વગેરેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આ વાત પવનની પેઠે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ, અને યુવરાજના કાનપર પણ તે વાત આવી. તેમણે રાજાજીપર ચિઠ્ઠી લખી જિહારીલાલને પોતાની પાસે મોકલવા વિનંતિ કરી, મહારાજાજીએ જિહારીલાલને યુવરાજપાસે જવાની રાજ આપી. જિહારીલાલને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. નક્કી કરેલે સમયે તે યુવરાજને મળ્યા, ને તેમને ગમે તેવી વાતચીતોવડે તેમના મનને એવી તો ગમ્મત કરાવી કે તે તો પાણીપાણીજ થઈ ગયા. યુવરાજે તેમને રાજ પોતાની પાસે આવવાનું કહેતાં જિહારીલાલે તેમને જણાવ્યું કે:—“જો બાપુની આજ્ઞા થશે તો હું કાંઈ કાંઈ દિવસ આપની પાસે આવીશ, માટે આપ બાપુની આજ્ઞા મેળવશો.” ખીજે દિવસે રાજાજીઉપર યુવરાજની ચિઠ્ઠી આવી, જેમાં જિહારીલાલે પોતાને બહુ આનંદ આપ્યાની હકીકત જણાવી તેમને નિલ સાંજે એ ત્રણ કલાક પોતાની પાસે આવવા માટે રાજ આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી; રાજાજીએ પ્રત્યુત્તરમાં તેમને કહેવરાવ્યું કે:—“પંડિતજી રાત્રિએ કાંઈ કાંઈ દિવસ તમારી પાસે આવતા જશે.” પછી

મહારાજની આજ્ઞાથી પંડિતજી એકાંતરે રાત્રિએ યુવરાજની પાસે જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર મુલાકાતમાં તો યુવરાજ ગિહારીલાલને વશ થઈ ગયા, ને તેમને કહ્યું કે:—“ પંડિતજી ! ખરેખર તમે તો મને નવું જીવન આપો છો. તમે આવવા માંડ્યા સારથી મારો વ્યાધિ ઝાઝો થવા લાગ્યો છે, ને મારા શરીરમાં બાજુ નવું લોહી આવતું હોય એમ મને જણાય છે, માટે હું આવતી કાલે બાપુને મળીશ, ને પગે પડીને માગી લઈશ કે જે મારો રોગ મટાડવો હોય તો હમણાં એક માસ તો પંડિતજીને મારી પાસેજ રહેવા દો; પછી આપની ઇચ્છાપ્રમાણે કરજો.” ગિહારીલાલે તેમના સ્નેહનો સત્કાર કરતાં કહ્યું કે:—“ જે બાપુ મને આજ્ઞા કરશે તો તેમ કરવામાં મને કાંઈ અડચણ નથી.” બીજે દિવસે કુમાર રાજજીને મળ્યા, ને પંડિતજીને એક માસને માટે નિત્ય બપોળે કલાક પોતાની પાસે રહેવા દેવાની પરવાનગી મેળવી. પશ્ચાત્ ગિહારીલાલ બપોરે બપોળે કલાક યુવરાજ પાસે જવા લાગ્યા, ને યુવરાજ પંડિતજીને વધારે ને વધારે આહવા લાગ્યા. તેમના તરફથી ખાનગી ઇનામઅકરામતો પણ પંડિતજીને આગ્રહ થવા લાગ્યો, પણ ગિહારીલાલ નિઃસ્પૃહ રહી તે સ્વીકારતા નહિ. આઠ દશ દિવસમાં તો યુવરાજને ગિહારીલાલની સાથે ઘાટી મિત્રતાજેવું થઈ ગયું. પછી યુવરાજે એક વાર પંડિતજીને પૂછ્યું કે:—“ આપને ભોજનમાં કંઈ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે ? ” પંડિતજીએ જવાબીતે કહ્યું:—“ મને ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે.” તે સાંભળી કુમારે આનંદમાં આવી જઈ કહ્યું કે:—“ મને પણ આપની પેઠે ભેંસનું ખાટું દહીં વધારે પ્રિય છે, ને મારે માટે નિત્ય ભેંસનું ખાટું દહીં તૈયાર થાય છે. બાપુ તો મને ખાટું દહીં મૂકી દેવાનુંજ કહ્યા કરે છે. તે સારુ તેમણે આજ્ઞાથીમાં મારી પાસે ઘણા વિદ્વાનોને અને વૈદ્યોને મોકલ્યા હતા. તેમણે મારી સાથે બહુ માથાગીક કરી હતી, પણ મેં ખાટું દહીં ખાવાનું છોડ્યું નથી. જે ખાટું દહીં ખરાબજ હોય તો આપના જેવા ડાહ્યા પુરુષ તે કેમ ખાય ? માટે તે બધાની

વાતને હું વહેમ માનું છું.” બિહારીલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ ખાટા દહીંનો સ્વાદ અને ગુણ તો એના જે ભોગી હોય તેજ નાણે, ખાટી ખાખરાની ખીસકોલી આંખાના રસમાં શું નાણે ? ” યુવરાજે બિહારીલાલને કહ્યું:—“ ખરે એમજ છે, જેને જેનો અનુભવ નહિ તેને તેની શી ખબર પડે ? ” પછી બિહારીલાલને યુવરાજ નિલ ખાટું દહીં મોકલવા લાગ્યા. રાજ્ય પંડિતજીની પ્રવૃત્તિઉપર ખાનગી માણસદ્વારા તપાસ રાખતા, એટલે તેમને આ વાતની બે ત્રણ દિવસમાં ખબર પડતાં મનમાં ખેદ થયો, અને બિહારીલાલને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે:—“ પંડિતજી ! તમે શું કરવા માંડ્યું છે ? તમને કુમારને ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવવા રાખ્યા છે કે એ કુસ્વભાવ વધારવા ? મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ખાટા દહીંનાં વખાણ કરી કુમારનું મોકલેલું ખાટું દહીં ખાઓ છો, ને તેથી કુમાર બિલટા ખાટું દહીં ખાવામાં ચઢી ગયા છે.” બિહારીલાલ ગંભીરપણે બોલ્યા:—“ મહારાજાધિરાજ ! એ ખાટું દહીં છોડાવવાનીજ રમત થાય છે. એકાદ અઠવાડીયામાં હવે ખાટા દહીંનો નિકાલ થયો સમજજો. મારો પ્રયોગ દેખીતી રીતે બિલટો છે, તેથીજ મારી વાતમાં કોઈએ વચ્ચે નહિ આવવું એવી મેં હજુરશ્રીની પાસે પ્રથમથીજ પ્રાર્થના કરી હતી. મારી ને કુમારશ્રીની પ્રકૃતિમાટે હજુરને ચિંતા ન થાય તેથી જણાવું છું કે હું ખાટું દહીં ખાતોજ નથી, ને કુમારશ્રીને ખબર ન પડે તેવી રીતે તાંબૂલવિકારને બહાને ગરમદવા પાનમાં આપું છું, એટલે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ બગડવા સંભવ નથી. શિક્ષણ આપવાનાં ત્રણ સાસ્ત્રીય પગથિયાં છે:—૧ જેમને શિક્ષણ આપવાનું હોય તેમના સ્વભાવનું અવલોકન કરવું, ૨ કેટલોક સમય નિર્દોષ પ્રસંગમાં તેમને અનુસરવું, ને ૩ પછી તેમને દોરવા. પ્રથમ પગથિયાપ્રમાણે મેં યુવરાજશ્રીની પ્રકૃતિનું અવલોકન કરી લીધું, હાલ બીજા પગથિયાપ્રમાણે કામ ચાલે છે, એટલે હું તેમને અનુસરવાનો દેખાવ કરું છું, ને હવે ત્રીજા પગથિયાપ્રમાણે એકાદ અઠવાડીયામાં તેમને શુદ્ધ માર્ગઉપર દોરી જઈશ—પ્રભુકૃપાથી તેમનો ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વભાવ છોડાવી દઈશ.” તે સાંભળી રાજા શાંત થયા.

દહીં ન ખાવાનું પાણી તો મારે પણ આજથી ખાઉં દહીં ન ખાવાનું પાણી છે.—ખાઉં દહીં ખાવું હરામ છે.” યુવરાજનું ખાઉં દહીં ખાવાનું આ પ્રમાણે છૂટી ગયું, અને રાજા તેથી બિહારીલાલપર બહુ પ્રસન્ન થયા ને તેમને બહુ ધન્યવાદ આપી ખાનગી રીતે તેમને સારું પારિતોષિક આપ્યું.

આ દર્શાવતાં રાજકુમારની ખાઉં દહીં ખાવાની પ્રવૃત્તિ જાણાવી તે પ્રમાણે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોની ને અંતઃકરણની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે. તે જીવનું અત્યંત અહિત કરનારી છે. તેને શ્રોત્રિય, ષ્ણનિષ્ઠ સદાચરણસંપન્ન ને પરમકૃપાલુ આચાર્ય યુક્તિવડે દૂર કરાવે છે,—તેનો હિતાહિતની સમજરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરાવે છે.

અહમ્માર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામને વશ થયેલો પુરુષ આ અહમ્માર્ગના માર્ગમાં આગળ ચાલી શકેજ નહિ. ઇન્દ્રિયોનો ને અંતઃકરણનો સંયમ એજ આ માર્ગમાં આગળ વધવાનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી મનુષ્યને આ માર્ગ આરંભમાં કંટાળો આપનારો છે, પણ પરિણામે તે મનુષ્યને પરમાર્થમાં સ્થિર કરનારો છે, માટે જો તે પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આરંભમાં સ્થૂલશરીરમાં રહેલી મલિન વસ્તુઓનો વિચાર કરો. મલિન હાડચામમાં કાંઈ પણ સાર નથી. માયાની ભૂલવણીથી સ્થૂલશરીર અરમ્ય છતાં રમ્ય જણાય છે. વિષયોમાં રહેલા દોષો જુઓ, અને સર્વત્ર તમારું પરમાર્થસ્વરૂપજ વિલસી રહ્યું છે એવી ભાવના કરો. આમ વસ્તુવિચારવડે—સ્થૂલશરીરમાં રહેલી તુચ્છ વસ્તુઓના વિચારરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરવાવડે—તથા સર્વત્ર અહમ્ભાવના કરવારૂપ મુખ્ય વિવેકવડે કામનો જય કરી શકાય છે, ને પરિણામે શ્રવણાદિના વિશેષ અભ્યાસવડે અહમ્ સત્ય છે, ને જગત્ મિથ્યા છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ નરકનું દ્વાર છે. કામ ઘણો બલવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નહારી ગતિ થાય છે. શ્રીભગવાન ગીતાજીનાં ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં કામાદિવિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ ત્રયં ત્યજેત્ ॥”

(જીવાત્માનો નાશ કરનારાં એટલે તેની અધોગતિ કરનારાં નરક-
નાં આ ત્રણ દ્વાર (બારણાં-સાધન) છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ તે ૩
લોભ. તેટલામાટે એ ત્રણને સજવાં.)

એ કામ મનુષ્યપાસે પરાણે પાપકર્મ કરાવનારો છે. અર્જુન
શ્રીભગવાનને ગીતાજીમાં નીચેના શ્લોકવડે એ વિષે પૂછે છે:—

“અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥”

(હે વૃષ્ણિકુલમાં પ્રકટેલા પ્રભો! આ પુરુષ ઇચ્છતો નહિ
છતાં પણ કાણે પ્રેરેલો બંધાતકારે બેડેલાની પેઠે પાપનું આચરણ
કરે છે?)

પ્રભુ તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

“કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્યચેનમિહ વૈરિણમ્ ॥”

(આ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે. એ કામને કાંઈ અડચણ કરે
તો એ કામ ક્રોધરૂપે થાય છે. આ કામ રજોગુણથી ઉપજનારો છે.
તે અત્યંત અકરાંતીઓ તે મહાપાપરૂપ છે. તેને જ્ઞાનમાર્ગમાં તું
વેરી જાણુ.)

એ કામને વશ થયેલો પુરુષ શું પાપ ન કરે? એ કામ મનુષ્ય-
પાસે અનેક જૂઠાણાં તે પ્રપંચો કરાવે છે—અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો તે
માણસપાસે કરાવે છે. દેખીતા અદ્વૈતાલને માટે તે અવિચારી
મનુષ્યોપાસે મનુષ્યહયાઓ—ખુનખરાણી—સુદ્ધાં કરાવે છે. વધારે શું?
જીવને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં ફેરવનાર તે બહુ બહુ કષ્ટ

જે શત્રુ દેખાય એવી રીતે બહારથી ગઠી આવે તેને હણવો સુલભ છે, પણ જે શત્રુ અંદરથી ગમે ત્યારે નીકળી આવે તેને મહાત કરવાનું કામ કઠણ છે. અતુકૂલ સામગ્રી મળતાં કામ મનમાંથી ઉપજે છે, એટલા માટે એનાં મનોબળ, મનોભવ ને હૃદયશય એવાં નામ છે. વળી તે અન્યના સાહાય્યની કે સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્મૃતિ-માત્રથી ઉપજનારો છે તેથી તેને સ્મર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન-હૃદયમાં સર્વદા વિરાજતા છતાં ગુપ્તપણે રહે છે, ને આ પાપી કામ તો નદ્રટપણે હૃદયમાંથી વારંવાર આવિર્ભાવ પામી જીવત્માનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને ભારે કષ્ટાનુભવ કરાવે છે. મુમુક્ષુએ એનાથી ક્ષણેક્ષણે બીજાનું ને ચેતના રહેવાનું છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળાં પુરુષોએ તથા સ્ત્રીઓએ સાવધાનતા સેવવાની ખાસ અગત્ય છે.

જીવાની દિવાની

“જીવાની છે દિવાની, પ્રમિદ્ધ ત્રણ લોકમાં,
ચોગ્ય સોળની વિના, નખાવનારી શોકમાં;

(પાર પામવો,) રેતીના કણોને ગણીને કહેવા, અને અરણ્ય કેસરીની (કેસરીસિંહની) ખાંધઉપર બેસતું એવું કઠણ કામ મહાશૂરવીર કામને બાળવાનું છે. અથવા હે મહાશૂરવીર ! કામને બાળવાનું કામ એવું કઠણ છે. ૨

હલાહલવિપને ચાળતું, શત્રુના સૈન્યમાં ચોતાના ઘોડાને દોડાવી મૂકવો, વીર પુરુષોના મંત્રનું (વિચારનું) અનુસંધાન કરીને વેધને માટે ઉપર મનુષ્યાકૃતિ કરી હોય તેનો નીચી દૃષ્ટિ રાખીને વેધ કરવો, ને કોધવાળા જેરી મોઠા સર્પને તેના મણિને માટે (તેનો મણિ લઇ લેવા) બીજવવો, એવી રીતે રૂપવતી યુવાન રાણી સ્ત્રીને જોઇને કામને વશ રાખવો એ કાર્ય કઠણ છે. ૩

આગળ અકચારી હંતર ઋષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો હતો, ને વિષ્ણુ જ્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે તેઓ પણ નારીધર્મ (ગૃહસ્થાશ્રમ) કરે છે. જે શુદ્ધભાવથી એક પત્નીવ્રત પાળે તેને હંતર વાર પ્રણામ છે, અને જે સંસારને (સંસારના હેતુભૂત કામને) જિતે તે તો ખીન્ને પરમેશ્વર છે. ૪

“ જોગી જંગલે જપે, શ્રીઅક્ષનામ બપથી,
તોય તે ડોળે જીવાનીના અસલ તાપથી. ”

કામના જયમાટે વસ્તુવિચારરૂપ સુખ્યવિવેક. કામના જયમાટે વસ્તુવિચાર કરો. વસ્તુવિચારવડે સર્વ અક્ષરૂપ હ્યું તો રાગ ક્રોધના ઉપર કરવાનો રહ્યો ? અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામનો જય થઈ શકે છે. પ્રભોધચંદ્રોદયમાં વસ્તુવિચારનામના યોદ્ધાએ કામનો પરાજય કર્યો છે. એ વસ્તુવિચાર બે પક્ષે કરવો. ૧ પોતે અક્ષરૂપ છે, તે ૨ અન્ય સર્વ પણ અક્ષરૂપ છે. જે શરીરો દેખાય છે તે સર્વ પોતાના મનમાં ગ્રહેલી વાસનાવડે પ્રતીત થાય છે, તેથી તે મિથ્યા છે. સ્થાવરજંગમ સર્વ અક્ષર છે. “તાણ્યો વેચો થડે આવે” તેમ જગતનું મૂલ્ય જોતાં અંતે અક્ષર આવે. અહીં અક્ષરથી ભિન્ન બીજું કંઈજ નથી. “સર્વે સ્વલિવદં બ્રહ્મ”—આ સર્વ નિશ્ચય અક્ષર છે, તે “તત્ત્વમસિ” (તે પરમાત્મસ્વરૂપ તું છે,) ઇલાદિ શ્રુતિઓ અને “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” (આ બધું વાસુદેવસ્વરૂપ—પરમાત્મસ્વરૂપ—છે,) ઇલાદિ સ્મૃતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટપણે બોધે છે. શ્રીરામાયણમાં શ્રીતુલસીદાસજી અનન્યભક્તનું લક્ષણ કહેતાં

“સા અનન્ય જાકે અસિ, મતિ ન ટરઈ હનુમંત ।

મેં સેવક સચરાચર, રૂપરાશિ ભગવંત ॥ ❀ ”

આ વચનવડે સચરાચર વિશ્વને અક્ષરૂપ કહે છે. વળી

“સિયારામમય સવ જુગ જાની, કરોઈ પ્રનામ જોરી જુગ પાની ”

આ વચનથી પણ સર્વ જગતને સીતારામમય જણાવે છે. કદાચ ભક્તિને માટે દેહભાવે તમે તમને પ્રભુના દાસ માનો, પણ જો તમે બીજાને પ્રભુ માનો, તમારા દીકરાને પણ પ્રભુ માનો, તો પછી

* “હે હનુમાન ! સચરાચર વિશ્વરૂપના ભંડારરૂપ પ્રભુસ્વરૂપ છે, તે હું સેવક છું, આવી યુદ્ધિ જેને ટળતી નથી તે અનન્યભક્ત છે.”

તમે કેમ પ્રભુ નથી ? તમે ચેતે પણ પ્રભુ છોજ. તમારે તે માનવુંજ પડશે. જો તમે તમને પ્રભુરૂપ નહિ માનો તો તેમની વ્યાપકતામાં આમી આવશે, ને એમ ઘટે નહિ. તેના ઉપર દષ્ટાંત:—એક રાજ્યએ પોતાની પ્રજાના કુટલાક મનુષ્યોને ભેગા કર્યા. તેમાં લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયને માનનારા લોકો હતા. તેમાંથી પ્રથમ એક સંપ્રદાયવાળાને પ્રભુની વ્યાપકતાવિષે પૂછ્યું કે:—“તમે તમારા પ્રભુને વ્યાપક માનો છો ?” તેમણે હા કહી. પછી બીજા સંપ્રદાયવાળાને પણ તેવીજ રીતે પૂછ્યું, તો તેમણે પણ એ પ્રમાણેજ કહ્યું. એમ સૌએ પોતપોતાના પ્રભુને વ્યાપક જાણાવ્યા. સારપછી પોતાના સંપ્રદાયપ્રમાણે ને અન્યના સંપ્રદાયપ્રમાણે પોતાસુદ્ધાં સૌ પ્રભુરૂપ છે એમજ નક્કી થયું. પ્રભુને વ્યાપક માનો, ને પોતાને પ્રભુરૂપ ન માનો એ કેમ બને ?

“અગ્નિર્દેવો દ્વિજાતીનાં મુનીનાં હૃદિ દૈવતમ્ ।

પ્રતિમા સ્વરૂપબુદ્ધીનાં સર્વત્ર વિદિતાત્મનામ્ ॥”

(દ્વિજોના અગ્નિ એ દેવ છે, મુનિઓને હૃદયમાં પોતાના દેવ છે, બહુ થોડી બુદ્ધિવાળાને મૂર્તિ એ દેવ છે, અને આત્માને જાણનાર જ્ઞાનીને સર્વત્ર પોતાના દેવ છે.)

જીવબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન. જીવબ્રહ્મનો અભેદ સમજાવવા એક દષ્ટાંત અપાય છે. ગંગાજીના ગળઘાટપર એક આશ્રમમાં એક મહાપુરુષ રહેતા હતા. તેમની પાસે એક જિજ્ઞાસુ કપિલધારાથી સત્સંગમાટે આવતો હતો. કુટલાક સમય-મુધી સત્સંગ કર્યા છતાં તે જિજ્ઞાસુને જીવબ્રહ્મની એકતાના સંગંધમાં શંકા રહ્યા કરતી. તે તે મહાપુરુષને વખતોવખત કહેતો કે:—“મહારાજ ! આપ ભલે કહો, પણ પરિચ્છિન્ન, પરતંત્ર, અદ્યપશક્તિમાન્ ને અદ્યપદ જીવની વ્યાપક, સ્વતંત્ર, સર્વશક્તિમાન્ ને સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરની સાથે એકતા કેમ ધટી શકે ?” મહારાજ તેને જીવશિવ બંનેની ઉપાધિનો લાગ કરતાં ચેતનરૂપે તેમની એકતા ધટી શકે

એમ ઘણી વાર સમજવતા, પણ તે તેને ગળે ઊતરતું નહિ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે બતાવ્યા વિના એ નહિ સમજે, માટે તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સમજાવવો. પછી એક દિવસ તેમણે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું કે:—“આજ તો કપિલધારાભણી જવાનો વિચાર થયો છે.” જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:—“પ્રભો! મારાં અહોભાગ્ય! મારું ધર પાવન થશે.” મહાત્માએ કહ્યું:—“તારે ધેર જવાનું ધાર્યું નથી, પણ એ તરફ માત્ર જવું છે.” પછી તે મહાપુરુષ ને જિજ્ઞાસુ બંને રાજધાટી કપિલધારાભણી જવા નીકળ્યા. આદિકેશવ તથા ખર્ગ વિનાયક ચંદ્રને આગળ વધ્યા પછી માર્ગમાં વિશ્રાંતિ લેવા મહારાજે એક વૃક્ષનીચે બેઠા, ને તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું:—“તૃપા લાગી છે, માટે તમે ગંગાજીમાંથી જલનો લોટો ભરી આવો તો સારું.” તેણે કહ્યું:—“બહુ સારું, મહારાજ! હું હમણાં ભરી લાવું છું.” એમ કહી તે જિજ્ઞાસુ ઊતાવળે ગંગાજીતરફ ચાલ્યો. સાંથી ગંગાજી જરા દૂર પડતાં હતાં, એટલે તે ગંગાજીમાંથી લોટો ભરે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય એમ નહોતું. થોડી વારમાં તે ગંગાજલનો લોટો ભરી લાવ્યો, ને મહારાજને વિનંતિ કરી કે:—“પ્રભો! હોય આ ગંગાજલ.” મહારાજે કહ્યું:—“ગંગાજલ હોય તોજ તે પીવું છે. ઊતાવળ બણીને તું કાષ્ટ દૂવાનું જલ તો નથી ભરી લાવ્યો?” તેણે કહ્યું:—“ના મહારાજ! નિશ્ચય આ ગંગાજલજ છે.” મહાત્માએ કહ્યું:—“આ ગંગાજલ છે એની ખાત્રી શી? આમાં ક્યાંઈ માછલાં કાચળાં સુષપ્ત આદિ જલચર પ્રાણીઓ જણાતાં નથી. વહાણ મળવા કે હોડીઓ જણાતાં નથી, ગંગાજીપરના ઘાટ પણ દેખાતા નથી, પુરુષો ને સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતાં જણાતાં નથી, ઘાટીઆ (સ્નાન કરનારા બત્રાણુઓને ગંગાપૂજા કરાવનારા ધાત્મણો) કે બત્રીઓ દેખાતાં નથી. બે આ ગંગાજલ હોય.”

x એ પ્રાણી જલમાંથી માથું બહાર કાઢી ફૂંકી મારે છે ત્યારે સુષપ્ત એવો અવાજ કરે છે, માટે હિંદીમાં તેને સુષપ્ત કહે છે. કાઠિયાવાડમાં બંદરકાંઠે તેને મહારિયા કહે છે. સંસ્કૃતમાં તેનું શિશુમાર એવું નામ છે.

તે તેમાં બધું હોવું જોઈએ, પણ આમાં તો તેમાંનું કંઈ દેખાતું નથી, આને ગંગાજલ કેમ કહેવાય ? ” તે જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:—“ પ્રભો ! આપ કહો છો તે બધું ગંગાજનું પાત્ર મોટું છે તેથી તેમાં ઘટે. આ નાના લોટામાં તે કેમ ઘટે ? પણ કૃપાનાથ ! આ ગંગાજલ છે એ હું સત્ય કહું છું.” મહાત્મા બોલ્યા:—“ ભાઈ ! ગંગાજનની પેઠે ઈશ્વરની માયાનામની ઉપાધિ મોટી હોવાથી ઈશ્વરમાં વ્યાપકપણું, સર્વગ્રંથપણું, સર્વશક્તિમાનપણું તે સ્વતંત્રપણું એ ધર્મો સંભવી શકે છે; અને લોટાની પેઠે જીવની અવિદ્યાનામની ઉપાધિ નાની હોવાથી તેમાં એ ધર્મો સંભવી શકતા નથી. બાકી ગંગાજનું જલ અને લોટાનું જલ જેમ ગંગાજલરૂપે એકજ છે તેમ ઈશ્વરમાં રહેલું ચેતન તે જીવમાં રહેલું ચેતન એકજ છે. બોલ, હવે તું ચેતનરૂપે બ્રહ્મ છે કે નહિ ? હા કે ના કહે.” જિજ્ઞાસુ સહર્ષ બોલ્યા:—“ મહારાજ ! હું હવે સમજ્યો. આપ કહો છો તે પ્રમાણે હું શુદ્ધ સ્વરૂપે બ્રહ્મજ છું. હે કરુણાલુ પ્રભો ! આપે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ બિઠાવ્યો ! દીનનાથ ! અઘાપિ પર્થિત મેં આપને આ વાતને માટે વારંવાર શંકા કરી બહુ શ્રમ આપ્યો છે. કરુણાસાગર ! ક્ષમા કરશો.” આમ બોલતો બોલતો તે જિજ્ઞાસુ મહાપુરુષના ચરણારવિંદમાં લોટી પડ્યો. પછી તે મહાપુરુષે તે જિજ્ઞાસુના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને બિઠાવ્યો, અને તેમણે તેનાથી જૂદા પડી સ્વસ્થાને પ્રયાણ કર્યું.

સત્ય એકજ છે, ને તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકાર-પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. માણસ માને કે ન માને પણ સત્ય એકજ છે. પછી તેને બ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, વાસુદેવ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ કે સૂર્ય વગેરે, અથવા સિદ્ધ, બુદ્ધ, અલ્લા, ગોડ કે જીહોવા વગેરે ગમે તે નામ અપાય, પણ તે વસ્તુ બીજી નથી. સત્ય એ ન હોય શકે. જોઈતું તત્ત્વ એકજ છે. માયા ને માયાનાં કાર્ય મૂકી દૃઢએ તો જોવડે એકજ બ્રહ્મતત્ત્વ રહે, અને તે “ વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ ” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. પુત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સ્ત્રી

બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે. મોક્ષા અને મોક્ષ એવા ભેદ માનવામાં આવે છે તે ઉપાધિજન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તે ભેદનું મૂલ બ્રમ છે. એ બ્રમ ટાળવામાટે ને સત્સ્વરૂપ સમજવામાટે વેદાદિ શાસ્ત્રો કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનનો મનુષ્યને તેમના અધિકારપરત્વે બોધ કરે છે. તેમને અસલ કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ એક પિતાને ચાર પુત્રો છે. તેમાં મોટાનું શરીરમન ખેતીને લાયક છે, બીજો વ્યાપારમાં રુચિવાળો ને તેવી આવકતવાળો છે, ત્રીજો નોકરીને યોગ્ય છે, ને ચોથો નાનો પુત્ર હજી વિદ્યાભ્યાસને લાયક છે. મોટા પુત્રને તે ખેતીના લાભો જણાવશે, ને વ્યાપાર નોકરી કે વિદ્યાભ્યાસ લાણી તેનું મન ન ખેંચાય તે સારુ તે ત્રણ ધંધાની તેની પાસે નિંદા કરશે, એજ પ્રમાણે તે બીજાને વ્યાપારના લાભો ને અન્ય ત્રણ ધંધાના અવગુણ કહેશે, ને ત્રીજાને તથા ચોથાને પણ તેની યોગ્યતાપ્રમાણેના ધંધામાં જોડવાને તે ધંધાના લાભ અને બીજા ધંધાના દોષો કહેશે, અને તેમ કરવાથી લિન લિન યોગ્યતાવાળા તે ચારે પુત્રો પોતપોતાને માટે યોગ્ય એવી પ્રવૃત્તિમાં લાગશે, ને સુખેથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. ચારે પુત્રોને એકબીજાથી વિપરીત લિન લિન બોધ કરવામાં પિતાનો હેતુ જેમ અશુભ નથી, પણ શુભજ છે, તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ અંતઃકરણાદિની લિન લિન યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને આગળ વધારવામાટે તેમના અધિકાર (યોગ્યતા) - પ્રમાણે બોધ કરે છે. ઉંચા મહેલપર ચઢવું હોય તો સીડીને પગથિયે પગથિયે ચઢાય; ને લાણુવામાં પ્રથમ પહેલી, પછી બીજી, પછી ત્રીજી એમ ક્રમે કરીને ચોપડીઓ લાણાય, તેમ શાસ્ત્ર ને સંદેશુરુ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય. નિષ્કામ-કર્મોવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ને નિષ્કામ ઉપાસનાવડે અંતઃકરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ વેદાંતના શ્રવણમાટે અધિકારી થાય છે; અને શ્રવણાદિ સાધનોવડે તે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે.

આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ ને નિઃશોક થાય છે.

જ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય છે ત્યારે ઘૃદુદારણ્યક ઉપનિષદની

“આત્માનં ચેદ્ વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥”

(જે પુરુષ આ આત્મા હું છું એમ સારી રીતે જાણે, તો પછી તે કયા ભોક્તાની કામનામાંડે શેને ધ્યયે છે તે શરીરની પાછળ સંતાપને પામે ?) આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તે દુઃખથી મોક્ષો થાય છે, આત્મરૂપે થયેલો તે પોતાના આત્માના પરમાનંદને અનુભવતો હતો, ને પોતાથી અન્ય ભોગ્યને નહિ જોતો હતો અન્ય કાંઈ પદાર્થની કામના કરતો નથી. જ્યાં પોતાથી ભિન્ન અન્ય કાંઈ ન રહ્યું ત્યાં કામના કરનાર (ભોક્તા) ને કામ્યપદાર્થ (ભોગ્ય) ક્યાં રહ્યાં ? ભોક્તા ને ભોગ્ય બંને પરમાર્થરીતે મિથ્યા છે. જે ભોક્તા ને ભોગ્ય બંનેના મિથ્યાપણની ને સર્વત્ર સ્વાત્માની લાવના કરવામાં આવે તો ક્રમેક્રમે કામદોષ લગ્ન શકાય છે. એ પ્રમાણે વસ્તુવિચારવડે કામની નિવૃત્તિ થઈ શાંતિની અવસ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્માભ્યાસવડે શાંત થયેલાં ઈન્દ્રિયચંતઃકરણ પછી વિષયોલભી દોડતાં નથી. કબીર-સાહેબને એક અપ્સરાનાં દર્શન થયાં, ને તેણે તેમને મોહ ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, તે વેલા તેઓ નીચેની મતલબનું બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છે:—

“જે તુમ જોર કરો બહુ તોયે, પાણી આગ ન લાગે;

મુંદરી કયા નેનાં ફરકાવે? તેરે હાથ કબીરા નાવે.”

અભ્યાસ કરનારો જિજ્ઞાસુ પણ અભ્યાસની પરિપક્વતાએ વિષયોનાં ઉપકરણોલભી એવાં ઉદ્ગારો કાઢવા ભોગ્યશાલી થઈ શકે છે. જે આપણે પરમાનંદરૂપ છીએ તો પછી આપણે બીજા કયા પ્રાણિપદાર્થને પામીને શો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોતો ? ચિંતામણિવાળો પુરુષ કોયલાની દલાલી શામાંડે કરે ?

વિષયોમાં દોષદર્શન કરે, તેથી પણ કામનો જય થશે. જે

સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ મુખ્યવસ્તુવિચાર કરવાનું. અંતઃકરણમાં પૂરું બધું ન હોય તો વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવસ્તુવિચાર મુખ્યપણે કરો; અને સાથે સાથે બની શક્યા પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મભાવના પણ કરતા રહે.

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. મનુષ્યશરીરમાં શું ભર્યું છે તેનો વિચાર કરો. હાડકાં, લોહી, માંસ, વસા, મજ્જા, સ્નાયુ, નાડીઓ, મધ, મૂત્ર, રક્ત, લાળ, ચામડી ને વાળ આદિ અતિ અપવિત્ર પદાર્થો વિના શરીરમાં બીજું શું ભર્યું છે? જો પ્રભુએ મનુષ્યશરીર ઉપર ચામડીનું આચ્છાદન ન કર્યું હોત તો તેનો નિભાવ થવો બહુ કઠણ પડત. જો સ્થૂલશરીરપર ચામડી ન હોત તો તેને જોઈને ગીધ આદિ પક્ષીઓ તેના ઉપર પડત, કૂતરાં તેના ભણી માંસ ખાવામાટે દોડત, ને માંખીઓ તેના શરીરપર બમણા કરત, અને તેને બહુ દુઃખી કરત. પંખો ને લાકડી રાખ્યા વિના તેનાથી ચલાત કે ખેતી શકાત નહિ. શરીરમાં એવા મલિન પદાર્થો રહ્યા છે કે જો તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેના જૂદા જૂદા ઢગલા કરવામાં આવે તો તેને જોઈને મનુષ્ય ત્રાસ પામીને લાગે.

દૃઢ દોષદર્શન થાય તો વિરાગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. દૃષ્ટાંતઃ—એક રાજા હતો. તેમના પ્રધાનપદઉપર એક ઉંચો કુલનો વૈશ્ય હતો. તેને એક રૂપણુવતી પુત્રી હતી. એ પુત્રીઉપર રાજાનો પાટવીકુમારને મોહ થયો, પણ લગ્નને લીધે તે વાત તે દાઈને કહી શકે નહિ. પ્રધાનપુત્રીને પરણવાની તેની ઇચ્છા વર્ણમર્યાદાથી બિલકી હતી, એટલે તે મનમાં મુંઝાવા લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું.

યુવરાજનું શરીર નબળું પડતું જોઈ રાજાએ તેમના મિત્રોદ્વારા પૂછાઈ કરાવી તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ જાણી, અને પછી પોતાના પ્રધાનને એકાંતમાં તે વિષે વાત કરી, તેમની પુત્રીને યુવરાજવેરે આપવા જણાવ્યું. પ્રધાને પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને કહ્યું કે:—

“ મહારાજધિરાજ ! એ વાત વર્ણવ્યવહારથી વિરુદ્ધ છે, માટે હું તે વિષે વિચારીને તથા કુટુંબને પૂછગાછ કરીને આપને જણાવીશ. ” પ્રધાનને જો હું મહારાજને ઓફખી ના પાડીશ તો મહારાજતરફથી મને હરકત થશે એવો ભય લાગતો હતો, અને જ્ઞાતિરીવાજપ્રમાણે આ વાત બની શકે એમ નહોતી, એટલે શું કરવું ને કેમ કરવું તેની પ્રધાનને ચિંતા થવા લાગી.

“ ચિંતાસે ચતુરાષ્ઠ ધટે, ધટે રૂપગુણદાન;
ચિંતા બડી અભાગણી, ચિંતા ચિંતાસમાન. ” ૧

“ ચિંતાજવાલ શરીરમે, દવ લાગી ન સુઝાય,
બાહિર ધુંવા ન નીકસે, બીતર રહી ધુંધવાય;
બીતર રહી ધુંધવાય, જલે જ્યું કાચકી ભઠ્ઠી,
લોહી માંસ જલ જાય, રહે પિંજરડી ઠઠ્ઠી;
કથે સુકવિયાં કાન, સુનો હો મેરે મિંતા,
સો નર ક્યું જીવંત ? બહીકે ઉરમે ચિંતા. ” ૧

પોતાના પિતાને ઉદાસ રહેતા જોઇ પ્રધાનને તેમની ડાહી પુત્રીએ એકાંતમાં પૂછ્યું કે:—“ પિતાજી ! આપ દેટલાક દિવસથી આટલા બધા ઉદાસ શામાટે રહો છો ? ” પ્રધાને કહ્યું:—“ બેટા ! કાંઈ નહિ. એ વાત તને જણાવવાથી કાંઈ ફલ નથી. તારું બાલકનું તેમાં કામ નથી. ” તે સાંભળી તે ચતુર પુત્રીએ કહ્યું:—“ નહિ પિતાજી ! નાનાનો વિચાર પણ કાંઈક વખત ઉપયોગી થાય છે, અને ચર્ચા કરવાથી વખતે યોગ્ય માર્ગ પણ નીકળી આવે છે. કહ્યું છે કે:—

‘ ચર્ચા કરે તખ ચાર, જ્ઞાન કરે તખ દો;

ધ્યાન ધરે તખ એકલા, જખહીં લાગે લો. ’

માટે આપ કૃપા કરીને નિઃશંકપણે કહો. ” પુત્રીનું આવું હકાપણભર્યું બોલવું સાંભળીને પ્રધાને રાજનો ને પાટવીકુવરનો વિચાર, તેને બહાર મોકલી, તેની માતાદ્વારા તેને જણાવ્યો. તે સાંભળી પ્રધાનપુત્રીએ જરા વિચાર કરી પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની માતાસાથે

પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે:—“આપ એમાં મુંઝાઓ છો શામાટે ? એનો ઉપાય સહેલ છે. રાજકુંવરનો મોહ નાશ પામે, ને તે વાત પોતાની મેળેજ મૂકી દે એવી યુક્તિ હું કરીશ. આપ નિશ્ચિત રહો, ને રાજાજીને કહો કે:—“ભલે રાજકુંવર એકવાર મારા મકાનઉપર આવે, ને મારી પુત્રીનો વિચાર જાણે, પછી તેમના લગ્નમાટે જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું.” બાહ્યાવસ્થાથીજ ઝાઝી હોઈ ભણીગણીને તૈયાર થયેલી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયયુક્ત બોલવાપર પ્રધાનને વિશ્વાસ આવ્યો, ને રાજાજીને તે પ્રમાણે તેમણે વાત કહી, કુમારને પોતાની હવેલીપર પોતાને મળવાને બહાને આવવાનું કરાવ્યું.

કુમારને આવવાના દિવસની આગલી રાત્રિએ પ્રધાનપુત્રીએ નેપાળાનો એટલે જેને જમાલગોટા કહે છે તેનો વેચ લીધો, ને પોતાનું દીવાનખાતું ખાલી કરાવી ત્યાં એક સાધારણ ખાટલાઉપર મેલાજેતું વસ્ત્ર પહેરીને સૂતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. સ્નાન ન થવાથી તેનું મુખ મલિન ને વેચની પીડાથી ઊતરી ગયું હતું. દીવાનખાનામાં ઠેકેકાણે શૌચ જવાથી તથા વમન કરવાથી આખું દીવાનખાતું મલમૂત્રથી ગંધાઈ ઊઠ્યું હતું, તથા થુંક, લાળ, લીંટ, ને કદ પણ ચારે તરફ પડ્યાં હતાં. બીજે દિવસે ઠરાવેલ સમયે સુવરાજ તે સ્થલે આવ્યા, ને યોજનાપ્રમાણે પ્રધાનને મળી તેમની પુત્રીને મળવા દીવાનખાનાભણી પરિચિત દાસીસાથે ગયા. તેમને માટે દીવાનખાનાના દ્વારપાસે એક સારું આસન ગાઠવી રાખ્યું હતું. તેઓ દીવાનખાનામાં પેઠા તો ખરા પણ ઉપલ્થો બધો પ્રકાર જોઈને અને દુર્ગંધથી ત્રાસ પામીને નાકે રૂમાલ લગાવી એકદમ પાછા હટ્યા, ને આલવા માંડ્યા. પ્રધાનપુત્રીએ તેમને બોલાવીને કહ્યું કે:—“કાં ? કાં ? આપ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? જેના ઉપર આપને મોહ થયો હતો તે આ બધું છે ! આ સર્વ મારા શરીરમાંથી નીકળ્યું છે !” રાજકુંવર શરમાઈ ગયા, ને કાંઈ પણ વિશેષ વાત કર્યા વગર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. પ્રધાનપુત્રીઉપરનો તેમનો મોહ ઊતરી ગયો.

જેમાં તમને સ્પષ્ટ દોષદર્શન થયું છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ સ્વીકારતા નથી. માંસ મે મદિરા પવિત્ર ને સદાચારી મનુષ્યને જોવાં પ્રેર્યું; ગમતાં નથી. તેને લાત મારતાં પણ તેને અપવિત્ર થવાનો ભય દરદે છે. જન્મમરણાદિરૂપ મહાદુઃખને આપનારા વિષયોમાં તમે આંખું દઢ દોષદર્શન કરો.

સંસ્કારપ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવનાપ્રમાણે ફલ થાય. માંસાહારીને કુકુડ કે બકરું જોવામાં આવતાં તેની મનોવૃત્તિ તિના માંસલણી જાય, પણ જોયો માંસલક્ષણુ કરતાં નથી તેમને તેવી વૃત્તિ નજીક છે. જેવું પોતાના અંતરમાં હોય તેવું મનુષ્ય બહાર જુએ છે.—

“અંતઃ શીતલતાયાં તુ લઘ્વાયાં શીતલં જગત્ ।

અંતસ્તૃષ્ણોપતપ્તાનાં દાવદાહમિદં જગત્ ॥”

(જેણે અંતરમાં શીતલતા મેળવી છે તેને જગત્ શીતલ જણાય છે, ને જે અંતરમાં વિષયતૃષ્ણારૂપ તાપથી તપેલા છે તેને આ જગત્ દાવાનલજેવું લાગે છે.)

જો અંતઃકરણ મોહરૂપ દોષવાળું (અવિવેકી) તો ભાવના દોષવાળી, ને તેને પરિણામે દુઃખ; અને જો અંતઃકરણ વિવેકી તો ભાવના નિર્દોષ—શુદ્ધ, ને તેને પરિણામે સુખ. માટે અંતઃકરણને વિવેકવાળું કરો, ને દોષને દોષરૂપે જાણખીને તેને દૂર કરો. વિષયોમાં સ્પષ્ટ દોષદર્શન કરો, ને તેને જાત્રત રાખો, શરીર ફટકું અપવિત્ર છે? આંખ, કાન, નાક ને મુખ આદિમાંથી તથા શરીરમાં રહેલાં આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂવાડાંમાંથી મલ્લ ઝર્યાં કરે છે! જેવું પોતાના શરીરનું છે, તેવું અન્યના શરીરનું પણ છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં “શૌચાત્ સ્વાંગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ” એ સૂત્રથી પવિત્રતાનાં પ્રાપ્તનથી પોતાના શરીરમાં ઘૂણા (તુચ્છપણાની ભુદ્ધિ) ઉપજે છે, ને અન્યના શરીરના સંસર્ગની ધૃષ્ટા નાશ પામે છે એમ કહ્યું છે. વિવેકવાળા શૌચનું આ ફલ છે.

શારીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરો. કાળું કૂતરું ચડી ગયું, દોરો ચડી ગયો, આ ચડી ગયું, ને તે ચડી ગયું, એમ કરી કરીને પુનઃ પુનઃ નહાવામાંજ સમય ગાળે તો તેથી કાંઈ લાભ નથી, પણ બિલદી હાનિ થાય છે. એ તો “આંધળીને” પાથરતાં વહાણું વાચ ” એના જેવું છે. વહાણું વાતાંમુધી બિછાતું શોધવામાં ને પાથરવામાં સમય જાય તો પછી સુવાનો વખત ક્યાંથી રહે? એવી રીતે વખતો વખત નહાયા કરે તો પ્રભુનું ભજન ક્યારે કરે? નહાવું તો પ્રભુના પૂજનમાંટે ને ભજનમાંટે છે. હવે જે નહાવા આડે પ્રભુનું પૂજન ને ભજન કરવાનો સમયજ ન મળે તો પછી નહાવું શા કામનું છે? એ તો બ્યાજ લેવા જતાં મુડી શુભાવવાજેવું છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે, ને શરીર સર્વદા અપવિત્ર છે—મલમૂત્રની ખાણ છે, શાસ્ત્રાનુસાર સ્નાનાદિવડે શરીરને પવિત્ર રાખવા યથા-શક્તિ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરો; પણ બીજું આવશ્યક કર્તવ્ય ભૂક્ષી, માત્ર શારીરશૌચનો દુરાગ્રહ ન સેવો.

અવિવેકીઓ શૌચનો મિથ્યા હંભ કરે છે. તેના સંબંધમાં દર્શાવેલું—એક માણસે જન્મતી વેલા પોતાનો કાળો હાથ જન્મવાની ચોકાની બહાર રાખ્યો હતો. તે જોઈ લાં બેઠેલા કેમ માણસે તેને પૂછ્યું કે:—“આ હાથ કેમ બહાર રાખ્યો છે?” પેલાએ કહ્યું:—“શૌચ જતી વખત મલવાળો ભાગ સ્વચ્છ કરવામાં તે વપરાય છે, માટે તેને અપવિત્ર જાણી દૂર રાખ્યો છે.” આ સાંભળી પૂછનારે તેને હસીને કહ્યું:—“ક્ષમા કરશો. આપ કહો છો કે કાળો હાથ અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી તેને ચોકાની બહાર રાખ્યો છે, પણ જેમાંથી મલ નીકળે છે તે મલદ્વાર તો ચોકામાં વચ્ચે બેઠું છે તે કેમ બહાર રાખતા નથી?” પેલાએ પોતાની ભૂલ જાણી, ને તે શરમાઈ ગયો. કહેવાનો સાર એ કે શરીરની પવિત્રતા રાખો, પણ પવિત્રતાનો ખોટો ડોળ ન કરો. શરીરની પવિત્રતા કરતાં મનની પવિત્રતા—પર વધારે લક્ષ આપો.

કામનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણવિવેકવડે વા ગૌણવસ્તુવિચારવડે તથા સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ ને વિષયોના મિથ્યાપણાની ભાવનારૂપ મુખ્યવિવેકવડે વા મુખ્યવસ્તુ-વિચારવડે કામનો જય કરવા સર્વ મુમુક્ષુએ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૨ ક્રોધ

આણે મારું ભુંડું ક્યું એવા આવેશવાળા વિચારથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણને પ્રત્યક્ષિત કરતી અપકાર કરનારપર વેર વાળવાની જે વૃત્તિ અંતઃકરણમાં વેગથી ઊઠે છે તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે. રીસ ને દ્રોષ પણ ક્રોધનાજ પ્રકાર છે. એ ક્રોધ રજોગુણમાંથી ઉપજે છે. રજોગુણ ચંચલ સ્વભાવવાળો છે, જ્યાંસુધી અંતઃકરણ રજોગુણવડે ચંચલ કે ડાલતું રહે છે ત્યાંસુધી મનુષ્યને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. જ્યાંસુધી દર્પણ કે જલ હાલતું હોય ત્યાંસુધી તેમાં મુખનું કે સૂર્યચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ ચોખ્ખરીતે ન પડે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જ્યારે અંતઃકરણ ક્રોધાદિ વિકારરહિત થાય ત્યારે તે સ્થિરપણાને પામે છે, ને ત્યારેજ તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવો જોઈએ.

ક્રોધ અંતઃકરણને બહુ ક્ષોભ પમાડે છે, ને તેમ થતાં અંતઃકરણમાં પડતું સ્વાભાવિક આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ અદૃશ્યજેવું થાય છે, ને તે અદૃશ્યજેવું થયું કે આનંદનો અનુભવ દૂર થઈ તત્કાલ ભારે તાપનો અનુભવ થાય છે.

ક્રોધનો પિતા કામ છે. “કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે”-કામથી ક્રોધ ઉપજે છે, એ ગીતાવચન પણ આપણને એમજ કહે છે કે મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં જે કામ, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા હોય તે પાર ન પડે એમ કામના તરફથી આડખીલી-અડચણ-પ્રતિકૂલતા-થતાં ક્રોધ પ્રકટી આવે છે-કામ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે. ગીતાજીમાં

અન્ય સ્થલે પણ “કામ પપ્ ક્રોધ પપ રજોગુણસમુદ્ભવઃ”
(રજોગુણથી ઉપજનારો કામ મનુષ્યને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.
એજ ક્રોધ છે.) આ વચનવડે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ કામમાંથી કહી
છે. ન્યાં ઇચ્છા હણાય છે ત્યાં ક્રોધ ઉપજે છે, અને ન્યાં ઇચ્છા
હણાતી નથી અથવા હોતી નથી ત્યાં ક્રોધ ઉપજતો નથી એ વાત
અનુભવસિદ્ધ છે. ન્યાં ક્રોધ થાય છે ત્યાં જાણે અજાણે ઇચ્છા હોવીજ
જોઈએ. ન્યાં ઇચ્છા-રાગ-તૃષ્ણા-ન હોય ત્યાં ક્રોધનો સંભવ નથી,
માટે જે ક્રોધનો-દ્વેષનો-જય કરવો હોય તો કામનો-રાગનો-અવશ્ય
જય કરો. જે કાર્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો હોય તો તેના કારણનો નાશ
કરવોજ જોઈએ, ક્રમકે જે ખીજ રહેશે તો તેમાંથી અનુકૂલ સામગ્રી
મળતાં અવશ્ય વૃક્ષાદિ થશે.

ક્રોધનાં માઠાં ફલ. ન્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ક્રોધ પ્રકટે
છે ત્યારે તે માણસનું જાન બૂલાવી નાંખે છે. એ સમયે હું કાણ છું?
મારું શું કર્તવ્ય છે? મારાથી આમ ન થાય, આ વગેરે વિચારો
માણસ બૂલી જાય છે, ને આંધળો ભીંત ચઢ જાય છે, આથી મારું
અનિદ્ર થશે, એ વિચાર સરખો પણ તેને આવતો નથી, તે ક્રોધમાં ને
ક્રોધમાં પોતાનું કે અન્યનું ગમે તેમ કરી નાંખે છે. આટલા માટે ક્રોધને
ચાંડાલ, રાક્ષસ કે પિશાચ કહ્યો છે. એ પાપી ન્યારે બહુ વેગથી આવિ-
ર્ભાવ પામે છે ત્યારે મનુષ્યને ગાંડો બનાવી મૂકે છે, એ વેલા પિતાપુત્રનો,
માદીકરાનો કે પતિપત્નીનો સંબંધ લોપ થઈ જાય છે. ક્રોધના ગાંડપણમાં
પુત્ર પિતાને સાજો કહે છે; ને પિતા પુત્રને સાજો કહે છે; પુત્ર
માતાને સાજો કહે છે, ને માતા પુત્રને મુઝો વાંઝીઓ ઇલાદિ
અયોગ્ય શબ્દ કહે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ પરસ્પર માર પણ
મારે છે. પતિ પત્નીને ક્રોધના આવેશમાં રાંડ કહે છે. જે શબ્દો
તેઓ ક્રોધને વશ થઈને કહે છે તેના અર્થો ને તેથી પ્રતિપાદન થતી
સ્થિતિ જાણે તેમને ક્રોધ બૂલાવી નાંખતો હોય નહિ એમ જણાય
છે. પિતાપુત્ર પરસ્પર સાજા શી રીતે થાય? મા સાજો શી રીતે હોઈ

શકે ? કદાચ નિરાશિથી એ વાત બંધ બેસાડી શકાય ? માતાં પુત્રને સુએલો જોવાને કે વાંઝીઓ બનાવી પોતાના વંશને નાશ કરવાને કેમ ઇચ્છે ? પતિ સ્ત્રીને રાંડ બનાવવા માટે પોતે મરવાને કેમ ઇચ્છે ? પરસ્પરના ઉપકારતલે દબાયેલાં તે સામસામા માર મારવાને કેમ ઇચ્છે ? ચિત્તની શાંત ત્રિથિતિમાં તો કદી તેઓ તેમ ન ઇચ્છે, પણ ક્રોધરૂપ પિશાચ જ્યારે તેમના મનમાં આવે છે ત્યારે તે સધળા અતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ તેમની પાસે કરાવે છે. ક્રોધમાં માણસ ગમે તેવું કુવચન બોલે છે, ને એથી પચાસ વરસનો નાતો હોય તે એક મિનિટમાં ત્રુટી જાય છે. સમય જતાં હથિયારનો ધા રૂઝાય, પણ કુવચનનો ધા રૂઝાતો નથી.

“છરાતણે છેદ ઉપાય ચૂએ, કુવાક્યનો કાપ કદી ન રૂએ.”

“કુંપો ભાંજ્યો કાયનો, ભાંજ્યું વેણુ કવેણુ;

મોતી ભાંજ્યું વીંધતાં, [એનો] સાંધો ન લીધે સેણુ ! *”

કુવચન માણસને બાણ કરતાં પણ વધારે માલે છે. જે પોતાના મનને શાસ્ત્રીય સમજવડે શાંત ન કરી શકે તેને તેથી જીવનભર ક્લેશ થાય છે, પરિણામે તેનું શરીર ગળવા માડે છે, ને વખતે ક્ષયાદિ વ્યાધિઓ લાગુ પડી તે મૃત્યુ પામે છે.

ક્રોધમાં માણસ પોતાના પ્રિય સંબંધીનું પણ ખૂન કરી નાંખે છે, ને આંપઘાત પણ કરે છે. તેના ઉપર દૃષ્ટાંતરૂપે કાઠિયાવાડમાં બનેલી એક વાત કહેવાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાઠી તાલુકદાર હતા. તેને એક નાના ભાઈ હતા. બંને ભાઈઓને પરસ્પર સાધારણ પ્રીતિ હતી. બંને યુવાન હતા. નાના ભાઈએ દાઢ બાબતમાં ફોજદારને આકરાં વચનો કહેવાથી તેણે તેના મોટા ભાઈ જે તાલુકદાર હતા તેમની પાસે જઈ ખાનગીમાં ફરીયાદ કરી. એ સાંભળી તથા વાડીની તકરાર હતી તે સંભારી તેમને એવો શુરસો આવ્યો કે તે રીવોલ્વર લઈને વાડીમાં જ્યાં તેમના નાના

ભાઈ હતાં ત્યાં ગયા. ત્યાં વાડીમાં કામ કરતા એકુતનું સાંતી નાના ભાઈએ સ્વેચ્છાથી છોડાવી નાંખ્યું હતું, તે અયોગ્ય જણાતાં તેને તુરત પાછું જોડાવવામાટે તેમને વેગ પ્રદ્યો. એકુતને મોટા ભાઈએ સાંતી જોડાવનું કહ્યું. તે સાંભળી થોડે છેટે બેઠેલા નાના ભાઈ ક્રોધમાં આવી જઈ એમ નહિ થાય, નહિ થાય, એમ બોલતા લાકડી બગામી મોટા ભાઈતરફ આવવા લાગ્યા. મોટા ભાઈનો ક્રોધ આથી વધ્યો, તેમણે તેને આવવાની ના પાડી, છતાં નાના ભાઈ તો આવવાજ લાગ્યા. એટલે મોટા ભાઈએ ક્રોધાવેશમાં તેના પર રીવોલ્વર ફેડી. તે લાગ્યા છતાં તે આવવા લાગ્યા, એટલે ખીજી ગાળી છોડી ! તે વાગતાં નાના ભાઈ પડી ગયા, ને મરવાની અણીપર આવી ગયા ! પોતાના વહાલા બન્ધુને મૃત્યુ પામતા જોઈ તેમનો ક્રોધ તુરત શમી ગયો, ને તેમને પોતાના કુકર્મનું લાન થઈ આવ્યું. તેમના અંતઃકરણમાં એથી ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા માંડ્યો. સરકારને ખબર પડતાં રાજ્ય જવાને ને ફાર્સીની શિક્ષા થવાને પણ તેમને લય લાગ્યો. એવા વિચારોથી તેમનું અંતઃકરણ ઘેરાઈ ગયું, ને જીવન મૃત્યુકરતાં તેમને વધારે ખરાબ લાગ્યું. પોતાની જાતઉપર તેમને ભારે ધિક્કાર દ્વેષો. મરણ પામતા નાના ભાઈભણી જોઈ તે બોલ્યા:—

“તને મારીને મારે ગરાસ મેળવવો નહોતો, પણ તું મારવા આવતો હતો, માટે મેં તને માર્યો; હવે મારે જીવવું નથી.” એમ બોલતાં પુનઃ આવેશમાં આવી જઈ તેમણે પોતાના શરીરઉપર રીવોલ્વર ફેડી આપઘાત કર્યો ! રાજ્ય રાજ્યને ઠેકાણે રહ્યું, ને થોડીજ વારમાં જો યુવાન કાઠીકુમારો પૃથ્વીપરથી ચાલી નીકળ્યા ! પાછળથી રાજ્યપર સરકારની જમિ આવી, અને બંને ભાઈને પુત્ર ન હોવાથી રાજ્ય કાઈ કુટુંબીને સોંપાયું. ક્રોધરૂપી પિશાચ શું ન કરાવે ? ગીતાજીમાં ક્રોધને નરકના દ્વારરૂપ કહેવામાં આ હેતુ છે. ક્રોધનાં આવાં અનિષ્ટ પરિણામ જાણીને વિચારવંત મનુષ્યે તેને પોતાના અંતઃકરણમાં ઉપજાવજ ન દેવો, જોઈએ, ને ઉપજે તો રોકવો જોઈએ.

આસિ થાય. તે બધા ધંધામાં મનુષ્યે પોતાના ચિત્તની શાંતિ જાળવવાની તથા મીઠી જીલ રાખવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કાષ્ટ / પણ ધંધામાં માયાણ અને મીઠા માણસ કાવે, પણ ક્રોધી માણસ ન કાવે. જે ખેડુત ખીજીને ને કડવાખોલો હોય તો તેને હાં સાથી રહેવા કે મજૂરી કરવા કાષ્ટ ન ધમ્મજે. તેનું ભાગીદ કરવાનું પણ માણસને મન ન થાય. ક્રોધી ખેડુની સાથે કાષ્ટ કામ ન પાડે. વ્યાપારીએ પણ મીઠા-ખોલા રહેવું જોઈએ. તેણે પોતાની જીલ ગોળ, ખાંડ કે સાકર-જેવી મીઠી રાખવી જોઈએ. મીઠાખોલો વ્યાપારી સારી રીતે કમાય. ક્રોધી ને કડવાખોલા વ્યાપારીને હાં જવાનું માણસને મન ન થાય. યાદી ભલે તે બરાબર ભાવે આપતો હોય.

વ્યવહારમાં મીઠી વાણી ખોલવાની અગત્ય.

“ તુલસી મીઠે બચનતે, સુખ ફેલત ચહુ આરઃ
બશીકરન ચહ મંત્ર હૈ, પરિહર બચન કોઠાર. ૧
કૌઆ કિરકા લેત હૈ, કાયલ કિરકું દેત ?
મીઠી ખોલી ખોલકે, જગ અપના કર લેત. ” ૨

વળી પણ કહ્યું છે કે:—

“ પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યન્તિ જંતવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥

(મધુર વચનો સંભળાવવાથી સર્વે જીવો સંતોષ પામે છે. તેટલામાટે મધુર વચનજ ખોલવું. વચનમાં દરિદ્રતા-રાંકપણું-શું રાખવું ? વચન ખોલવામાં તો મધુરતાજ ઉદારતાજ વાપરવી.)

કાચળો કરવાના કે ગંધિયાણાના નાનામાં નાના વેપારથી માંડીને ઠેક સોનારૂપાના કે હીરામાણિકના મોટામાં મોટા વેપારસુધીમાં અંતરથી ભલો ને મીઠો માણસ વિશેષ કમાય, ને ક્રોધી તથા કડવા-ખોલો આહું કમાય, ને બહુ ક્રોધી હોય તો વખતે ધંધામાં નુકસાની પણ ભોગવે.

નોકરી કરવામાં પણ માણસે મધુરભાષી ને પ્રસન્નમુખવાળા રહેવું જોઈએ. કડવાખોલા ને ક્રોધી વાણીતર કે મહેતાને કાઈ શેઠ પસંદ ન કરે. કદાચ તે ઠીક કામ કરતો હોય તો તેને ભલો શેઠ કાઢી ન મૂકે, પણ શેઠને રાજી કરીને તે માણસ આગળ ન વધી શકે. સરકારી દરબારી નોકરીમાં જો કાંઈ કારકુન ક્રોધી ને કટુભાષી હોય તો ચાલે લાંસુધી ઉપરિ તેને ન ખોલાવે પણ એ હુલુખલા પોતાની પાસેથી જાય તો ઠીક એમ તે ઇચ્છે. શ્રેયશનમાં પણ એવો માણસ પ્રાયશઃ પાછળ રહી જાય. ખીજાઓને પગારમાં આગળ વધારવામાં આવે સારે ક્રોધી માણસ તેના ક્રોધરૂપ દોષથી પાછળ રહી જાય. વકીલાતમાં પણ મીઠી વાણીવડે શાંતિથી વાત કરનાર વકીલ પાસે અસીલ વધારે જવા કરે. વાણીવડે ખટકાં ભરનાર વકીલ પાસે માણસ ન ઈશ્ટકેજ જાય. વૈદને માટે પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. કંટાકટર પણ જો કડવાખોલો હોય તો તેને સારાં અનુભવી માણસો નોકરતરીકે ન મળે. કદાચ બિનઅનુભવી માણસ મળે તો તેથી તુકસાન થવાનો સંભવ બિંબો થાય; ને નોકર વારંવાર બદલાવવાની જરૂર પડે, તેથી અંતે કામ ખગડે, ને જોઈતી કમાઈ ન થાય, અથવા ખોટ જાય. દલાલને સોદ્ધો કરાવવો રહ્યો, એ જો ક્રોધી ને કડવાખોલો હોય તો એનો ધંધોજ ન ચાલે, કેમકે એને તો મધુર ને યુક્તિયુક્ત વાણીવડે બંને પક્ષને ગળે વાત બિતારવાની રહી. આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધંધાઓનું પણ સમજવું. જો ધંધામાં કમાઈ કરવી હોય તો મનુષ્યે અવશ્ય નિષ્ક્રોધ ને મધુરભાષી રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

ક્રોધે કરાવેલાં કેટલાંક ખટુ ભુંડાં કામ. ક્રોધે આ સંસારમાં કેવાં કેવાં ભુંડાં કામો માણસોપાસે કરાવ્યાં છે? પરશુરામ પાસે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરાવનાર એ છે. બ્રહ્માસ્થળી કરાવનાર પણ એ છે. જેમાં ક્ષત્રિયોનો મોટો નાશ થયો તે પાંડવકૌરવોનું યુદ્ધ કરાવનાર પણ એજ છે.

કામ(પ્રીતિ)નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો ક્રોધ કેવી રીતે

નાશ કરે ? પરસ્પર પ્રીતિ નભાવવામાં તો મીઠાં વચનોની ખુબ આવશ્યકતા રહે છે. સ્ત્રીપુરુષ વારેવારે ક્રોધમાં આવી જઈ એકબીજાને કટુવચન કહે તો તેમની પ્રીતિનો ભંગ થાય, ને તેથી તેમના વ્યાવહારિક સુખનો-આનંદનો-ભંગ થાય એ પ્રસિદ્ધ છે. પતિ-કડવા-બોલો હોય તો લલ્લી સ્ત્રીને પણ પુનઃ પુનઃ ત્રાસ થવાથી કાષ્ઠ વાર એમ બોલવાનો વખત આવી જાય કે, “એ તો લવારો કર્યા કરશે.” તેના કુસ્વભાવનું તેને સ્ત્રી તરફથી આ સર્ટિફિકેટ મળ્યું ! છોકરાંઓ કહે કે “બાપાને ખડખડાટ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે !” એવો માણસ સંગાંવહાલાનો પ્રેમ પણ ન મેળવી શકે, કેમકે દીલભર દીલ છે. આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તો સામાના મનમાં પ્રેમ થાય. આપણે જો બીજાને માટે માઠા વિચાર કરી બીજ્યા કરીએ તો તેના મનમાં પ્રેમ શી રીતે ઉપજે ? ક્રોધ અથવા બીજ, અને તે દ્વારા નીકળતાં કટુ વચનો મનુષ્યના મનપર કેટલી ખરાબ અસર કરી નાંખે છે તે પર એક બનેલી વાત કહેવાય છે:—

પૌરખંદરમાં એ પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને પરસ્પર સારો પ્રેમ હતો. તેમાંનો એક જણ એક વાર પોતાના મિત્ર બીજા વેપારીપાસે કાષ્ઠ ધર્માદના કામનો ફાળો લઈને ગયો. ફાળો જોતાંજ તેને બીજ ચઢી, અને બીજમાં ને બીજમાં તે બોલી ઊઠ્યો:—“તમે તો જ્યારે હોય ત્યારે આવી લખોજ લઈ આવો છો.” જે સ્થલેથી આવું ન સાંભળવું જોઈએ તે સ્થલેથી-પોતાના સ્નેહીના મુખમાંથી આવું કહોર વચન ક્રોધાવેશમાં બોલેલું સાંભળતાં તેને ઘણું માઠું લાગ્યું, ને પુનઃ તે જીવતાંમુઘી તેની દુકાને ન ગયો, ને પોતાને માટે માલ ખરીદવાની તેની સાથે આડત હતી તે પણ તે દિવસથીજ તેણે બંધ કરી. પ્રેમ નભાવવો અતિકઠિન છે.

“તેહ નભાવનં અતિકઠિન, સખસેં નહયો ન જાય;

ચઢતો મોમતુરંગયે ચલતો પાવકમાંય.”

(મીણના ઘોડાપર ચઢીને અગ્નિમાં ચાલવું-તેના જેવું સ્નેહને

નલાવવાનું કામ અતિકઠિન છે. બધાથી સ્નેહ નલાવી શકતો નથી.)

જો પ્રેમનામનો પુરુષાર્થ સંકલ કરવો હોય તો તમારાં પ્રેમ-પાત્રોના અપરાધોને ક્ષમા કરો. તેમના પ્રતિ વારંવાર ક્રોધ ન કરો. ક્રોધનો જ્ય ક્ષમાથી થાય છે. એક આગે થાય તો બીજાએ પાણી થવું જોઈએ. એમ થાય તોજ સ્નેહ નભે. સંબંધવાળા મનુષ્યોએ પરસ્પર ખમી ખાવું જોઈએ. જો એમ ન થાય, ને ક્રોધને વશ થઈ મિથ્યાભિમાન કે દુરાશ્રદ્ધવડે પ્રેમનો ભંગ કરવામાં આવે તો પછી તે સંધાવો કઠણ છે:—

“તરિયાં ધણું ન તાણીએ, તાણે ત્રુટી જાય;

ત્રુટયા પછી જો સાંધીએ, તો વચમાં ગાંઠ વળાય.”

અન્યની ભૂલના પ્રસંગમાં મનુષ્યે એવી ભૂલ પોતાનાથી થાય છે કે નહિ? અથવા પોતાથી એવી ભૂલ થઈ જાય કે નહિ? તેના વિચાર કરી શાંતિ પકડવી જોઈએ. અંતઃકરણને તપવા ન દેવું જોઈએ. શાંતિનો ભંગ ન થવા દો. “ઘૈર્યે यस્ય પિતા ક્ષમા ચ જનની શાન્તિશ્ચિરં મેહિની”—ઘૈર્યે એ સંતપુરુષનો પિતા છે, ક્ષમા તેની માતા છે, ને શાંતિ તેની સાથે લાંબો સમય રહેનારી સ્ત્રી છે, એ વચનનો વિચાર કરો. શાંતિરૂપી સ્ત્રી જે સંતપુરુષને પરમ સુખ આપનારી છે તેનું રક્ષણ સંતપુરુષનાં ઘૈર્યે ને ક્ષમારૂપી માતા-પિતા કરે છે. અન્યભણીથી પ્રતિકૂલતા થાય હારે જો ઘૈર્યે રાખી ક્રોધને ન ઉપજવા દેવામાં આવે, અને ઉપજે તો વિવેકવડે રોકીને સામા માણસને તેના અપરાધની ક્ષમા આપવામાં આવે તોજ શાંતિ મચવાય. જો તેમ ન થાય તો નિશ્ચય શાંતિનો ભંગ થાય, ને શાંતિનો ભંગ થાય તો પછી સુખ ક્યાંથી? શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ કહે છે કે:—

“અશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્” (અશાંત મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી?)

ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ ખંડુ અડચણ કરે છે. દુઃખ-રહિત નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી એ

મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. “વિજ્ઞાનમાનંદં ब्रह्म” (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે.) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની આનંદરૂપતા વર્ણવી છે. જો પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો અંતઃકરણ તવી પડેલાં મહાસાગરજેવું શાંત રાખવું જોઈએ. શાંતિની પછવાડે સુખ છે. જો મોક્ષરૂપ શાશ્વતી શાંતિ જોઈતી હોય તો ક્રોધને પોતાના હૃદયમાંથી દૂરજ રાખો. ધર્મનું અંતિમ ફલ મોક્ષ છે. ક્રોધ કરવાથી ધર્મ હણાય છે. જો ધર્મ હણાય તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

એવી રીતે ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થને ક્રોધ હણે છે. એક જૂની શુબ્રાતી ગાઠામાં (ગાથામાં) ક્રોધના દોષો જથ્થાવતાં આમ કહ્યું છે:—

“इह लोयेवि कोवो सरीरसंताव कलह वैरांइ ।

कुणइ पुणो परलोये नरगाय सुदारुणं दुःखम् ॥”

(ક્રોધ આ લોકમાં શરીરવિષે સંતાપ, કલહ ને વેર ઉપજાવે છે. પુનઃ તે ક્રોધ પરલોકમાં પણ નરકને માટે ને લયંકર દુઃખને માટે હેતુરૂપ થાય છે.)

ક્રોધની શરીરઉપર થતી માઠી અસર. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે નાડીના ધબકારા વધી પડે છે, ને શરીરમાં ગાંવા ગાંડીગ્રીજેટલો તાવ અવશ્ય ચઢી આવે છે. એ વેલા મગજ તપી ઊઠે છે, ને મુખપર ને આંખમાં લોહી ચઢી આવે છે. ક્રોધવેલા આંખો લાલ ચર્મ જવાનું કારણ એ છે. એ સમયે મૂછો લમર ને હોઠ કંપવા માંડે છે, લમર ઉંચી ચઢે છે, ને રોમરોમમાં જાણે એક તરહનો દાંડ થતો હોય એમ લાગે છે. ઘોડાપર ખીન્યા પછી જો તેની નાડી તપાસવામાં આવે તો તેનો વેગ વધેલો અનુલવાય છે. ખીર્જ પ્રાણીઓઉપર મનુષ્યના ક્રોધની જ્યારે આવી અસર થાય છે ત્યારે મનુષ્યઉપર અન્ય મનુષ્યના ક્રોધની અસર કટલી થતી હશે તે વિચારવાજેવું છે. આમ ક્રોધ પોતાને ને પરને અપકાર કરે છે.

ઇદ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ. જે મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેણે પોતાની ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણઉપર દાખ રાખતાં રાખવું જોઈએ. જે તેમના ઉપર દાખ ન રાખતાં કુસંસ્કારવાળું મન કહે તે પ્રમાણે વર્તે છે તે દુઃખી થાય છે. આ સંસારમાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જે આરંભમાં જરા દુઃખવાળાં જણાય, પણ પરિણામે તે બહુ સુખ આપે છે. જપ, તપ, વ્રત ને ધ્યાન આદિ સ્વધર્મપાલનને લગતાં કાર્યો એ પ્રકારનાં છે. એમાં ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણને રોકવાં પડે છે, તેથી પ્રથમ કष्ट જણાય છે, પણ પાછળથી તેનું પરિણામ શાંતિસુખમાં આવે છે. તે કર્મો આ લોક પરલોક બંને સુધારે છે, ને મોટા પુરુષાર્થ થાય તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સક્ષમતાદ્વારા તેમાં સ્વલ્પજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની યોગ્યતા આવે છે. બીજાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે આરંભમાં તે સુખકર જણાય છે, પણ પાછળથી ભારે કष्टનો અનુભવ કરાવે છે. ઇદ્રિયોના વિષયોને યથેચ્છપણે ભોગવવા એ આ પ્રકારમાં આવે છે. શબ્દરૂપરસાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળી ઇદ્રિયોને અને અંતઃકરણને આરંભમાં વિષયનો ઉપભોગ સુખજનક જણાય છે, પણ પરિણામે તેથી તેમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વિષયો પરાધીનતા, ક્ષણભંગુરતા, અપવિત્રતા ને સાતિશયતા આદિ દોષયુક્ત હોવાથી જીવને તે છેવટ અસંતોષ ને દુઃખજ આપે છે. ત્રીજા પ્રકારનાં કર્મ એવાં છે કે જે આરંભમાં શરીર, ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણને તપાવે છે, ને પરિણામે પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારો એ વર્ગમાં આવે છે. મનુષ્યે પ્રથમ પ્રકારનાં ધાર્મિક કર્મો આગ્રહથી કરવાં, બીજા પ્રકારનાં કર્મોમાં—વિષય-ભોગોમાં—વિહિતનિષિદ્ધનો વિચાર કરી વિહિત વિષયો પરિમિતપણે ધર્મને પ્રતિકૂલ ન થાય એવી રીતે ભોગવવા, ને તેમાંથી ધીમે ધીમે આસક્તિ ઓછી કરતા જવી. ત્રીજા પ્રકારનાં ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોને અધીન થવારૂપ નિષિદ્ધ કર્મો જે વર્તમાનમાં ને ભવિષ્યમાં મનુષ્યને કष्ट આપનાર છે તેને સમજીએ સદાગ્રહ રાખીને લજવાં.

ક્રોધની ભારે ભુંડાઈ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે ક્રોધ મનુષ્યને તેના જીવનમાં અશાંતિ, અપકીર્તિ ને વ્યાવહારિક અનેક પ્રતિકૂલતાઓ ઉપજાવી કष्ट આપે છે, ને મરણ પછી નરકનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે. એ કટલો ખૂરો છે ? મનુષ્યનું ખૂરું કરવું, ને તેને તાપ આપવો એજ તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ છે. અરે ! તેના જેવો ખીન્ને કાંઈ કૃતહીની નથી. આમાન્ય રીતે નહારેા મનુષ્ય પણ પોતાને આશ્રય આપનારનું ખૂરું ન કરે, પણ આ તો પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણનું પ્રથમ ખૂરું કરે છે, -તેને બાળે છે, ને પછી ખીન્નને પણ બાળે છે. જેણે ઊતારેા આપ્યો તેને ત્યાં આગ લગાડવી એ એનું પ્રથમ કામ છે. તે એવો ખૂરો છે એટલા માટેજ એક કવિ વિનોદમાં તેને કહે છે કે:-“ નમોઽસ્તુ કોપંદેવાય સ્વાશ્રયજ્વાલિને મૃશમ્ ” (પોતાને આશ્રય આપનારને અત્યંત બાળનાર હે ક્રોધદેવ ! તમને મારા નમસ્કાર હો.) એ ક્રોધને તો દૂરથીજ નવ ગળના નમસ્કાર કરવા જોઈએ. એક મહાત્માને કાંઈ માણસે પૂછ્યું કે:-“ મહારાજ ! ક્રોધની ટુંકી વ્યાખ્યા કહો.” તેમણે તેને કહ્યું:-“ અપરાધ એક કરે, ને તેની શિક્ષા એક ભોગવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર મનોવિકાર તે ક્રોધ.” નોકરે કે દીકરીએ ચીમતી ફેડી, ને ક્રોધ તેની શિક્ષા ભોગવાવે શકપાસે કે પિતા-પાસે, કેમકે શેકનું કે પિતાનું ચિત્ત ક્રોધ કરવાથી બળે. ક્રોધ કૃતહીની હોવાથી પોતાને આશ્રય આપનાર અંતઃકરણને બાળે છે, અને તે પણ તેના વાસ્તવિક અપરાધવિના ! આવા ક્રોધને સમજીએ પોતાના અંતઃકરણમાં શામાટે આશ્રય આપવો જોઈએ ? નજ આશ્રય આપવો જોઈએ. મનુષ્યે ક્ષમાશીલ રહેવું જોઈએ. જોકે પ્રતિકૂલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ક્ષમાશીલ રહેવું કઠણ પડે છે તોપણ સર્વ વાત અભ્યાસથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, માટે અંતઃકરણને સમજાવી ક્ષમાનો અભ્યાસ કરવો.

ધર્મસાધનાનું ક્રોધથી રક્ષણ કરો:-માણીને કોઈ સારું વૃક્ષ ઊછેરવું હોય તો તે તેને કેટલું સંભાળે છે ? સારી જાતનો આંખો ઊછેરવો હોય તો તેને કળતી છાયામાં રાખે છે, ને તેને આથમણા ખારવાળો

પવન ન લાગે માટે તેની આસપાસ તે ગુણુપાટ બાંધી રાખે છે, જ્યારે સામાન્ય બુદ્ધિનો અલણ માણી પણ પોતાને ઊછેરવાના વૃક્ષમાટે સંભાળપૂર્વક આવી ગોઠવણ કરે છે ત્યારે સમજી ને શિક્ષિત. મુમુક્ષુએ પોતાના હૃદયમાં ઊછેરવાના ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ક્રોધાદિ વિકારોથી કટલી પાકી ગોઠવણ ને કટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઈએ ? તે વિચારવાનું છે. જો ક્રોધાદિ અયોગ્ય વિકારોથી ભક્તિ આદિ ઊગતા કામલ કલ્પવૃક્ષનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો તે સહજવારમાં બળી જાય છે, ને સાધકનો લાંબા સમયનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે.

શંકા:—ક્રોધ તો વ્યવહારમાં બહુ કામનો છે. તેવડે ધણું કામ સારી રીતે થાય છે.

સમાધાન:—ક્રોધ વ્યવહારમાં ઉપયોગી—લાભપ્રદ—નથી, પણ તે વ્યવહારમાં ભારે હાનિ કરનારો છે એ વાત અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. ક્રોધ કરવાથી નોકર, સ્ત્રી ને બાલક આદિ વશ વર્તે છે, ને તેથી વ્યવહારમાં અનુકૂલતા થાય છે એ માન્યતા વ્યર્થ છે. ક્રોધવિના પણ પ્રાગલ્ભ્ય—કડપ—રૂઆબ—પ્રતાપબલ—થી કામ વધારે સારું થાય છે. પરિમિત બોલવાથી ને કાર્યમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવાથી રૂઆબ સારો બેસે છે. વળી શાસ્ત્ર ક્રોધ કરવાની ના પાડે છે, કુંદાડો રાખવાની ના નથી પાડતું.

વ્યવહારમાં માત્ર કુંદાડો રાખવો જોઈએ. અયોગ્ય માણસો પોતાની મેળે સમજીને પોતાના કામમાં જાગૃતિ રાખી શકતાં નથી. તેમને ટોકનાર જોઈએ, માટે પ્રયોજનજોડેલો ઉપરનો કુંદાડો રાખવો, પણ ક્રોધ કરીને પોતાનાં અને પરનાં શરીરમનને બાળવાં નહિ. કુંદાડો રાખવાઉપર એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક સંતપુરુષ કટલોક સમય રહ્યા, ને જિજ્ઞાસુઓને તેમણે પોતાના સત્સંગનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો. પછી તેઓ યાત્રાનિમિત્તે ને મુમુક્ષુઓના કલ્યાણાર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ

નીકળ્યા. સાંના લોકો તેમને વળાવવામાટે તેમની પાછળ ચાલ્યા. તે ગામનો દરવાજો આવ્યો, એટલે મહારાજે તેમને રોકાઈ જવા કહ્યું, પણ પ્રેમને લઈ તેઓ ન રોકાતાં તે સંતપુરુષની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. પછી તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું કે:—“હવે તમે સૌ રોકાઈ જાઓ. શાસ્ત્રપ્રમાણે ને શિષ્ટાચારપ્રમાણે તમારો વિવેક પૂર્ણ થયો. પૂજ્ય કે પ્રિયને સામા લેવા માટે અનુકૂલતાપ્રમાણે ને ઇચ્છાનુસાર જોટલું જઈ શકાય તેટલું જવું, પણ વળાવવા તો ગામના દરવાજા સુધી જવાય તો પૂર્ણ છે. કદાચ બહુમાં બહુ તો ગામના સીમાડાસુધી જવું, પણ તેથી આધે ન જવું.” ભાવિક લોકોએ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું:—“પ્રભો! સીમાડો હવે નજીક છે, ને સાંથી આપને પધારવાનો માર્ગ ફંટાય છે, તે ખતાવીને અમે પાછા વળશું. સાંસુધી આપ કૃપા કરીને આવવા દો.” સીમાડો આવ્યો ત્યારે તે લોકોમાંના એક અગ્રેસર માણસે એક બીજો માર્ગ ખતાવીને હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે:—“કૃપાનાથ! આપને આ માર્ગે પધારવું ઠીક પડશે. જોકે આપ જે માર્ગે જવા ઇચ્છો છો તે માર્ગે ટુંકો છે, પણ તે માર્ગે બહુ ભયવાળો છે. અહીંથી આશરે ૧૦ ગાઉઉપર એક મોટો વડ આવે છે. તેની પાસે એક રાક્ષસમાં મોટો ઝેરી સાપ રહે છે, તે પ્રવાસીઓને અને સાં જનાર અન્ય પ્રાણીઓને એવો ત્રાસ આપે છે કે કેટલાક સમયથી એ માર્ગે બંધ પડી ગયો છે. જે સાંથી નીકળે તેને તે ટુંકાડો મારીને કરડવા દેડે છે. વળી તે એટલો બધો ઝેરી છે કે તેનું ફીણ જે પ્રાણીઓના ઉપર પડે તે પ્રાણીઓને પણ ઝેર ચઢે છે, માટે જોકે થોડો ફેર પડશે, પણ આ માર્ગે નિર્ભય છે, તેથી આપ આ માર્ગેજ પ્રયાણ કરો તો સારું.” તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું:—“એટલો બધો લાંબો માર્ગ લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. આ ટુંકો માર્ગ ઠીક છે. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. તમે નમ્રિત રહેશો.” લોકોએ તેમને વિનયપૂર્વક પુનઃ ના પાડ્યા છતાં પણ મહારાજ તો તેમને ધીરજ આપી સર્પવાળે ટુંકે માર્ગે ચાલ્યા. સ્વરૂપાનુસંધાન

કરતા કરતા તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. એવામાં સર્પવાળું સ્થાન આબું. મહારાજને દૂરથી જોઇ તે સર્પ કુંકાડો મારીને દોડતો દોડતો મહારાજપાસે તેમને કરડવા માટે આવ્યો; પણ જેવી મહારાજની વેધક દૃષ્ટિ તેના પર પડી કે તે ત્યાં થીજી ગયો, ને તેમની પાસે આવી તેમને કરડી શક્યો નહિ. પછી મહારાજ પોતાના કમંડલુમાંથી થોડું જલ લઇ તેના પર છાંટી તેને ગંભીરવાણીવડે કહ્યું:—“તું શામાટે અહીંથી નીકળનાર વા અહીં આવનાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપી રહ્યો છે? તેમણે તારું શું બગાડ્યું છે કે તેમના જીવ લેવાની પાપી પ્રવૃત્તિ તું કરે છે? પૂર્વનાં મોટાં પાપવડે તને આ સર્પની અધમયોનિ પ્રાપ્ત થઇ છે, અને હજી પણ તું તારું પાપ વધારતોજ જાય છે તો અંતે તારી કેવી ખૂરી ગતિ થશે તેનો તને લગારે વિચાર થતો નથી? અને તને પ્રભુનો લેશ પણ ડર લાગતો નથી? શું તને તારા પાપને માટે કાંઈ પણ શરમ આવતી નથી?” આટલું કહેતામાં તે સર્પ પ્રથમ તો ડાપી ઊઠ્યો, પણ પછી તે મહારાજના પ્રતાપથી પોતાની ફેણ નીચી નમાવી વિનયથી બોલ્યો:—“ મહારાજ! હું મોટો પાપી છું. આજસુધી મેં ઘણાં પાપ કર્યાં છે. પ્રભો! મને બચાવો.” તે સંતપુરુષે તેને કહ્યું:—“ તને તારો નિર્માણ થયેલો આહાર કરવાની છૂટ છે, પણ તારે આજથી ડાઇને કરડવું નહિ. હરતાંફરતાં તારે પ્રભુનું સ્મરણ કરવું.” સર્પે આ આજ્ઞા સાંભળી મહારાજને ફેણવડે ત્રણ વાર નમન કર્યું, ને પછી બોલ્યો કે:—“ પ્રભો! આજથી હું આપની આજ્ઞા-પ્રમાણે વર્તીશ, ને ડાઇને હરકત નહિ કરું.” મહારાજ નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થઇ ગયાના સમાચાર આસપાસના ગામડાંમાં ફેલાતાં ડાઇ ડાઇ વાર ગોવાળીઆ અને ખેડૂતો ત્યાં પોતપોતાનાં ઢોરોને ચારવા લઇ જવા લાગ્યા. અગાઉ તો માણસને દેખતાં તે સર્પ કુંકાડો મારી કરડવા દોડતો, પણ હવે તો તેમને શાંત થઇ ગયેલો જણાવા લાગ્યો. લોકોને આ વાતની વિશેષ ખબર પડતાં તેમણે વિચાર્યું કે નિશ્ચય મહારાજ સમર્થ પુરુષ હતા એમાં સંશય નહિ. તેમણે આ સર્પને નક્કી

શાંત કરી દીધેલો જણાય છે. સમીપનાં ગામોમાં જેમ જેમ વધારે વધારે ખખર પડતી ગઈ તેમ તેમ લોહા સુખેથી લાં આંવવા લાગ્યા. સર્પ એકો હોય કે દ્વરતો હોય, પણ ક્રોધને કાંઈ અડચણ ન કરે. પછી તો અટક્યાળા ગોવાળીઆઓ તેને લાકડીના ઘાંકા મારવાં મંડ્યા, ને તેની નીચે લાકડી ભરાવીને તેને ઉંચો કરવા મંડ્યા, તોપણ તે ક્રોધને કરડે નહિ. તોફાની છોકરાઓને આ વાતની જાણ થતાં તેઓ તેને લાકડીથી ઊછાળી સતાવવા મંડ્યા. હવે તો તેને પોતાના આરામદે દિવસે રાફડાબહાર નીકળવું પણ ભારે પડવા લાગ્યું. મૂર્ખ છોકરાઓના અને અણુસમજી મનુષ્યોના ત્રાસથી તે મુંઝાવાં લાગ્યા, ને શરીરે પણ નબળો થઈ ગયો. આશરે છ માસે મહારાજ યાત્રામાંથી પાછા વળ્યા, ને એ રસ્તે નીકળ્યા, ત્યારે તે સર્પને દુર્બલ ને ઉદાસીન જોઈ મહારાજે તેને પૂછ્યું કે:—“તું આવો નબળો કેમ થઈ ગયો છે?” સર્પે કહ્યું:—“મહારાજ! આપે કહ્યું તે પ્રમાણે હું વર્તું છું, ક્રોધને કરડતો નથી, તેમ ક્રોધને કાંઈ અડચણ પણ કરતો નથી, એટલે હવે તો લોહા મને બહુ હેરાન કરે છે.” મહારાજે કહ્યું:—“તારે ક્રોધને કરડવું નહિ, પણ કુંફડો રાખવો.” સર્પે કહ્યું:—“બહુ સારું કૃપાનાથ! હવે તે પ્રમાણે કરીશ.” પછી તેને હરકત કરવા ક્રોધ આવતું તો તે ફેણ ઉંચી કરી જોરથી કુંફડો મારવા લાગ્યો, એટલે લોહાએ જાણ્યું કે આ સર્પ પાછો પોતાના મૂલસ્વભાવપર આવી ગયો છે. હવે તેનાથી દૂર રહેવું સારું છે, આથી સર્પનું હમેશાંનું દુઃખ દૂર થયું. વ્યવહારમાં કુંફડાની (પ્રાંગલ્યની) આવશ્યકતા છે, પણ ક્રોધને વશ થઈ ક્રોધનું અનિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી. વ્યવહારકુશલ માણસો કહે છે કે:—“એવા કડવા ન થવું કે બધા થુંકી નાંખે ને એવા મીઠા ન થવું કે બધા આખા ને આખા કરડી ખાય.” મતલબ કે મધ્યમ માર્ગે ચાલવું. જે મધ્યમ માર્ગે ચાલે છે, ને સમયે ઉપરથી જરા રૂઆળ દર્શાવે છે તેના કામમાં અડચણ આવતી નથી ને તેને ક્રોધ કરીને અશાંતિ ઉપજાવવી પડતી નથી, તથા પાપના લાગી થવું પડતું નથી.

ક્રોધ આવે ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્ન સાહજિક છે. ધણા મનુષ્યો કહે છે કે:—“ક્રોધને રોકવાની અમારી ઇચ્છા હોય છે, છતાં તે આવે છે ત્યારે અમારાથી રોકી શકાતો નથી. એનો તીવ્રવાયુના જેવો વા પ્રેક્ષકિત અગ્નિના જેવો વેગ અમે અટકાવી શકતા નથી, ને તેથી કાંઈનું કાંઈ ખોલી જવાય છે, અથવા અવળું કામ થઈ જાય છે.” આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—“પુરુષાર્થવિના કાંઈ ખતી શકે એવું નથી, ક્રોધ આવે ત્યારે ક્રોધમાં રહેલા દોષોનું અને ક્રોધ સજી દેવાયોગ્ય છે એવા શાસ્ત્રનાં ને મહાપુરુષોનાં વચનોનું ઝાણુંવધતું સ્મરણ રાખી, તથા ક્રોધ ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયનું સ્મરણ કરી; મૌન ધારણ કરવું; અથવા મનને ખીજે શુભ માર્ગે ચલાવી દેવું. મરાઠીમાં કહેવત છે કે “ક્રોધ આલા તર શંસર મોજ” (ક્રોધ આવે ત્યારે સો ગણો.) ઇંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે ‘કાઉટ ટેન’—જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે દશ ગણો. એમ કરવાથી મન ક્રોધરહિત થઈ કાંઈક શાંત થાય છે. એ વેલા ઇષ્ટમંત્રનો માનસિક જપ કરવા મંડી પડવું, અથવા પ્રભુના કોઈ પણ નામનું મનમાં વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવું, વા મોટે સાદે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગવું. વળી એ વેલાએ જગતના મિથ્યાપણાની ને પોતાના આત્માને કાઈ પણ મનુષ્યથી કે કાઈ પણ પ્રતિકૂલ પ્રસંગથી કાંઈ પણ હાનિ થઈ શકે એમ નથી એવી સુદૃઢ ભાવના આદરપૂર્વક કર્યા કરવી. મનમાં ક્રોધનો વેગ જાહુ વધી ગયો હોય, ને તેથી એ બધું ન થઈ શકે, તો એ વેલા જો જાને તો હંડા જલથી સ્નાન કરવું, અથવા હંડા જલથી પોતાનું માથું ને પોતાના હાથ પગ ધોવાં, જો જાને તો થોડા દીર્ઘશ્વાસ પણ એ વેલા લેવા, અથવા થોડા પ્રાણાયામ કરવા. ઉપર જણાવેલા ઉપાયોમાંનો કોઈ એક ઉપાય પ્રીતિપૂર્વક કરવાથી ક્રોધની શાંતિ થવાનો સંભવ છે.”

ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય કરી બેસો નહિ, પણ વચ્ચે થોડો સમય જવા દો. ક્રોધમાં તાત્કાલિક કાંઈ પણ અયોગ્ય ન કરી બેસાય તેની જાહુ સંભાળ રાખો. વચમાં થોડો સમય જવા દેશો તો

તમારો ક્રોધ ધીરે ધીરે શાંત થઇ જશે, અથવા ઘણો ઝાછો થઇ જશે. દિવસો જશે તેમ તેમ તમારા ક્રોધવાળા વિચાર ખદલાતા જશે. ક્રોધ વેલા માણસ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં આકરો કાગળ લખી નાંખે, પણ તે રવાના ન કર્યો. હોય તો ખીજે દિવસે તેને અવશ્ય તેમાં થોડ્ય ફેરફાર કરવાનું મન થાય, ત્રીજે દિવસે સાધારણ ઠપકા લખવાની ઇચ્છા થાય, ને વધારે દિવસો જાય તો એમ પણ થાય કે કાંઈ નહિ, એનું એ જાણે, એનાં કર્યો એ ભોગવશે, આપણે કાંઈ લખવું નથી; પણ જે તુરત અયોગ્ય વચન બોલાઇ ગયું હોય, કે અયોગ્ય લખાઇ ગયું હોય તો મછી તેનો ઉપાય માણસના હાથમાં નથી રહેતો. અયોગ્ય બોલાઇ જવાયું કે અયોગ્ય લખાઇ જવાયું એ હાથમાંથી છૂટી ગયેલા ખાણુ-જેવું છે, અને એટલામાટેજ ઉર્દુમાં કહ્યું છે કે “કમ ખાનાં ચોર ગમ ખાનાં” કમ એટલે ઝાણું ખાવું, ને ગમ એટલે કામચે અપકાર કર્યો તો તે સહન કરી લેવો. જે આરોગ્ય સાચવવું હોય તો પથ્ય ને પરિમિત ભોજન કરવું જોઇએ. રોગ થયો હોય ત્યારે જેમ ઔષધ ખાવું જોઇએ, તેમ પથ્ય પણ પાળવું જોઇએ. તાવ આવતો હોય છતાં દહીં, ખાટી છાશ, આંખલીની ચટણી ને ફરીના અથાણાવિના ન ચાલે તો તાવ ઊતરે. શી રીતે? જેમ શારીરિક રોગના સંબંધમાં તેમ માનસિક રોગના સંબંધમાં પણ જાણવું. ક્રોધ અને ખીજ મનોવિકારો એ માનસિક રોગો છે. તે મટાડવામાટે શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષો જે ઉપદેશરૂપી ઓસડ આપે છે તે ખાવું જોઇએ, તે ઉપદેશને આચરણમાં મૂકવો જોઇએ, ને જે જે અયોગ્ય વિચારોથી ને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બચવાનું કહે છે તે તે વિચારો ને તે તે પ્રવૃત્તિઓથી બચવારૂપ પથ્ય (કરી) પણ પાળવું જોઇએ.

“ઔષધ ખાય ન પથિ* રહે, મનિષમ બ્યાધિ કયું જાય?”

દાદુ રોગી xખાવરા, દોષ બેદકું લાય.”

વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, આહાર ને નિદ્રા વધાર્યો વધે છે,

* પથિ-પથ્ય-કરી પાળવી તે. મનિષમ-ભયંકર. xખાવરા-ગાંડા.

ને ઘટાડ્યાં ઘટે છે. સમજી માણસ સમય વિચારીને વર્તે છે, ને આવેલ ક્રોધને રોકીને જે ઉચિત હોય તે કરે છે. “કંઠાટોપો મયંકરઃ” (ફેણ ચઢાવવી તે પણ લય ઉપજાવનારી છે,) એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપરનો કુંકાડો પણ સામા માણસને લય ઉપજાવનારો થાય છે, ને તેથી ખીજના અપરાધને લપ્ત ન્યાં કહ્યા વિના છૂટકો ન હોય. ત્યાં તેમ કરીને પણ કાલા માણસો પ્રસંગને વીતાવે છે. ક્રોધવાર એવો પ્રસંગ પણ આવી પડે કે ન્યાં કુંકાડો ખતાવવાની તક હોતી નથી. તેમ ખીજું કરતાં વિશેષ હાનિ થવા સંભવ હોય છે તો ત્યાં ઉપેક્ષા કરવી-જવા દેવું; ને શાંત રહેવું-એજ ઉચિત ગણાય છે, અને સમજી માણસો તેમ વર્તે છે પણ ખરાં. એવા પ્રસંગમાં વિદ્વેષ વધારવામાં સાર નહિ. મુંબઈમાં એક બેરિસ્ટર ચોપાટીપર ફરતા હતા, ત્યાં એક લુચ્ચો માણસ તેમની ટોપી ઉપાડીને દોડી ગયો. તેમની સાથે તાજાં ખી. એ. એલ. એલ. ખી. થયેલા એક પરિચિત વકીલ હતા. તેમણે તે બેરિસ્ટરને કહ્યું:—“આપણે આવતી કાલે તે લુચ્ચો માણસપર ફરિયાદ દાખલ કરવી, ને તેની ખાસેથી તે ટોપી મેળવવી; તેમજ તેને શિક્ષા કરાવવી.” તે સાંભળીને બેરિસ્ટરે તેમને કહ્યું:—“ટોપી ગંધ એટલુંજ ખસ છે. હવે જો મારે કોટ ને પાટલુન રાખવાં હોય તો કોર્ટને બારણે ન ચઢવું એ સાંકું છે.” જેમ વ્યાપારી વેચવાની વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં વ્યાપારમાં પોતાનું દ્રવ્ય રોકાય તેનું વ્યાજ ગણે છે, તે કામમાં રાખેલા પોતાના નોકરનો પગાર ગણે છે, ને દુકાનનો ખીજો ખર્ચ પણ ગણે છે, તેમ સમજી માણસ પોતાને ક્રોધ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં રહેલા હાનિલાભનો પૂરો વિચાર કરીને વર્તે છે. તે ક્રોધને વશ થઈ એકદમ આંધળીયાં કરતો નથી.

ક્રોધને રોકવાથી થતો લાભ. જો ગમ ખાઈએ તો આપણી શાંતિ ચુંચાતી નથી એ મોટો લાભ છે, અને તેટલામોટા શ્રીઈશ્વર, શાસ્ત્ર અને અનુભવી મહાપુરુષો પ્રતિકૂલ પ્રસંગમાં ગમ ખાવાનો

ગળા જવાનો-અપરાધીને ક્ષમા કરવાનો-આનંદ કંઈ ઓરજ છે. જે સુવર્ણની થાળી તમને દેખાઇ તે શુભકર્મવડે ઉત્પન્ન થતી મનુષ્યની કીર્તિ જાણવી. મુમુક્ષુએ કીર્તિની ઇચ્છા લજીને, પોતે પોતાની કીર્તિને ઊલટી ઢાંકવી જોઇએ, આત્મસ્લાધા તેણે કદીપણ નજ કરવી જોઇએ. જે મનુષ્ય કીર્તિની ઇચ્છા લજે, તે સ્વકર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરે, તો તેનો ઢાંકવાનો યત્ન છતાં પણ તેની કીર્તિ તે સુવર્ણની થાળીની પેઠે વારંવાર બહારજ આગ્યા કરે છે. બ્યવહારપરાયણ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેમ પણ હોય. મનુષ્ય તેથી કેટલાંક સારાં કામ કરી શકે છે, પણ તેણે જાતે તો પોતાની કીર્તિ કદી ગાવી નજ જોઇએ. પોતાનું સ્વધર્મપાલન તથા અન્ય સત્કર્મ તેણે સ્વમુખે પ્રકટ નજ કરવાં જોઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તો કીર્તિ વધવાને બદલે ઊલટી ઘટે છે, ને પુણ્યનો હાથ થાય છે તે તો જૂઠું.”

આત્મસ્લાધા નજ કરો.

“આપ બડાઇ આપ મુખ, ગંડુ* હોય સો ગાય.”

“બડા બડાઇ ના કરે, બડા ન જોલે જોલ;”

“હીરા મુખસે નાં કહે, લાખ હમારા મોલ.”

સૂરજ સૌને પ્રકાશ આપે છે, પણ હું સર્વને પ્રકાશ આપું છું એમ મુખથી તે કદી કહે છે? તે વાત સૌ પ્રાણી પોતાથી સમજે છે. યયાતિરાજ્યએ દેવોની આગળ પોતાની કીર્તિ સ્વમુખે પ્રકટ કરી તો સ્વર્ગમાંથી તેનું પતન થયું, માટે આત્મસ્લાધા ભૂલથી પણ ન કરવી. આ વાત તો દૃષ્ટાંતના અંગમાં કહેવાઇ, પણ અસારે તો મુખ્યત્વે ક્રોધના સંબંધમાં કહેવાનું છે. જેમ અગ્નિમાં લાકડાં હામ્યા કરીએ તો અગ્નિ વધે છે તેમ મનુષ્ય જો પરસ્પર કુવચન કહ્યા કરે, અથવા મારવા આદિની કુપ્રવૃત્તિ કરે તો ખંતેનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે, ને તેનું પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે; માટે એમ ન કરતાં ક્રોધએ આપણા

સંબંધમાં કંઈ ભૂલ કરી તો આપણે તે વેલા શાંત રહેવું. સંસારમાં આગપાણી થયા વિના સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો નથી.

ક્રોધના બે પ્રકાર, તેની દૃષ્ટતા ને તેના શમનના ઉપાય. ક્રોધ બે પ્રકારનો છે. ૧ સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને ૨ પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. પોતામાં રહેલો ને ખીજાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને ખીજામાં રહેલો ને પોતાને વિષય કરનારો ક્રોધ તે પરનિષ્ઠ સ્વવિષય. સંસારમાં કૃતલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જો તે સફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો તે અફલ જાય તો ક્લેશ આપે છે. વિદ્યા મેળવવાની ને આજીવિકામાટે કરવાના ધંધાની પ્રવૃત્તિઓ એ વર્ગમાં આવે છે. કૃતલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે તે જો અફલ થાય તો સુખ આપે છે, ને જો સફલ થાય તો ક્લેશ આપે છે, જેમકે ભૂલથી ઝેર ખવાઈ ગયું કે પીવાઈ ગયું હોય, ને જો તે અફલ થાય—ઊલટી થઈ તે નીકળી જાય—તો તે માણસને સુખ આપે છે, નહિ તો તે તેને ક્લેશ આપે છે, પણ આ ક્રોધ તો સફલ થયો છતો ને અફલ થયો છતો એમ બંને પ્રકારે ક્રોધ કરનારને ક્લેશ આપે છે. જો ક્રોધ સફલ થાય, અર્થાત્ ક્રોધને વશ થઈ જો અન્યને હાનિ કરવામાં આવે તો સામા પક્ષકારતરફથી કોર્ટમાં ફરિયાદ થતાં ખયાવમાટે વકીલ રાખતાં ખર્ચ કરવું પડે, ને ધરમેળે સમાધાન થાય તોપણ તેનું મન મનાવતાં તેને દ્રવ્ય આપવું પડે, અને એવા કામથી યશનો ને ધર્મનો પણ નાશ થાય. એમ સફલ થયેલો ક્રોધ અપકાર કરે છે. જો તે અફલ થાય તો ક્રોધ કરનારને પોતાને મારાથી વેર ન લેવાયું એવા વિચારવડે તેના મનમાં દાહાદિ ઉપજવી ક્લેશ આપે છે.

જો ખીજાં માણસો આપણા વાંકે જોઈ આપણા પર ક્રોધ કરે તો આપણે મારું ન લગાડતાં આપણે પોતા પણ આપણા વાંકેઉપર ક્રોધ કરવો, ને તે વાંકને આગ્રહથી મન આદિકમાંથી દૂર કરવો. જો આપણા પ્રત્યક્ષ વાંક ન હોય, છતાં ખીજાએ આપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તો તે વેલા પણ આપણે શાંત

હાકેમ ને ઊઠતો બદાલી” જેવી છાપ પાડે તેવી છાપ પડે, જે બદાલી સંધ્યાકાલે દુકાન બંધ કરતી વેલા શાક બગડી જવાની ખીક પોતાની પાસેનું શાક સોંધું વેચી નાંખે તો પછી તેને જાણી ગયેલા લોકો નિલ્લ તેજ વેલા સોધે ભાવે શાક લેવા આવે. એથી દિવસે પણ તેને અપત ઝોઢી થઇ જાય, ને તેને લઇ નિલ્લ સાંજે સોધે ભાવે શાક વેચવાનો વખત આવે; પણ જે દુકાન બંધ કરતી વેલા પણ દઢતા રાખી યોગ્ય ભાવજ લે તો તેને જોટ ખાવાનો સમય ન આવે. તેજ પ્રમાણે હાકેમ ચાર્જ સંભાળતાંજ નિયમસર કામ કરવા માંડે, ને રૂઆબથી વર્તે તો તેની છાપ સારી પડવાથી તે રહે લાંસુધી તાબાના નોકરો યોગ્યરીતે વર્તે, ને તેથી તે પોતાના કામમાં યશ મેળવે. સ્ત્રી પણ જે આણું વળીને આવતાંજ પોતાનું કામકાજ ધ્યાન રાખીને બરાબર કરે, પતિની તથા સાસુસસરાની આજ્ઞા પાળે, વાણી મીઠી રાખે, ને ઘરમાં સૌને પોતાના વર્તનથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેની ઘરમાં ને સગાંવહાલાંમાં રૂઢી છાપ પડે, ને તેમ થતાં તેનું જીવન સુખમાં જાય. પોતાની પુત્રીને એવી રીતે વર્તવામાટે સ્ત્રીતાજીને તથા પાર્વતીજીને તેમની માતાએ સાસરે જઇ કેમ વર્તવું બોધ્યું તે વિષે જેવી શીખામણો આપી હતી તેવી શીખામણો આપનાર માતાઓ વર્તમાનસમયમાં ઘણી થોડી છે, ને તેને પરિણામે ઘણાના સંસાર બગડે છે. હાલ તો કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ દીકરીને આવી વાત શીખવે છે કે તારી સાસુ જે તને આમ કહે તો તું આમ જવાબ દેજે, ને જે આમ કહે તો આમ જવાબ દેજે; મુંગી થઇને બેસીશ માં. જ્યાં આવું હોય ત્યાં શું સારું પરિણામ આવે? જેની વાત કહેવાય છે તે ઘર પણ આવા કારણને લઇને કલેશમય થઇ ગયું હતું. સ્ત્રીપુરુષ બે જણ મળે કે લડાઇ ચાલીજ છે! જ્યારે ઘણી બહુ ખીજાય. ત્યારે તે પોતાની સ્ત્રીને શિક્ષા પણ કરે. અંતે તે સ્ત્રી બહુ કંટાળીને તે શેરીમાં એક એશી વર્ષનાં સમજી ડાસી રહેતાં હતાં તેમની પાસે ગઇ, ને તેમને પગે લાગી કહેવા લાગી:—“સુંદરમા ! હું બહુ

દુઃખી છું. તમારો દીકરો મને બહુ દુઃખ દે છે. મને ખૂંસ ખાવા દેતા નથી, બેઠતાં લૂગડાં લેતા નથી, જરા જરા વાતમાં વહે છે, અને વારંવાર મને માર મારે છે. મા ! મારાં હાડકાં હવે તો બહુ કળે છે. હું બહુ મુંઝામઝ ગઈ છું. અમારે એક દિવસ કળ્યાવિનાનો જતો નથી. મા ! મારાં દુઃખ દૂર થાય એવો કાંઈક ઉપાય બતાવો.” આમ કહેતાં કહેતાં તે રોષ પડી. તે સાંભળી તે અનુભવી વૃદ્ધ ડાસીએ તેને કહ્યું:—“વહુદીકરા ! રૂઓ માં. એનો ઉપાય તો સહેજ છે. પ્રભુની કૃપાથી જરૂર તમારું દુઃખ મટી જશે. કાલે સવારે નાહી-ધોઈ, માલા ફેરવીને તમારા પતિ ધંધાપર ગયા પછી એક બરાબર સાફ કરેલો સીસો લઈને મારી પાસે આવજો.” પેલી સ્ત્રી બોલી:—“માજી ! મારું દુઃખ મટાડો તો હું આપનો મોટો પાડ માનીશ. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે.” પછી બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ઊઠી; નાહીધોઈ, માલા ફેરવીને તેણે એક સીસો સાફ કર્યો, અને પોતાનો ઘણી બહાર ગયા પછી તે સીસો લઈ સુંદરડાસીપાસે ગઈ. ડાસીમાએ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તે સીસો ધ્રુનઃ ધોઈ તેમાં ચોવડે ગળણે ગાળીને પાણી ભર્યું, ને તેમાં એક મીઠાની ગાંગડી નાંખી. પછી પેલી વદકણી સ્ત્રીને કહ્યું કે:—“તમારે આજની પેઠે નિત્ય વહેલાં ઊઠી નાહીધોઈને માલા ફેરવી ને સાંજે પણ બને તો નાહીને, નહિ તો હાથપગ ધોઈને પણ પ્રભુના નામની માલા ફેરવી, ધરતું કામકાજ બરાબર કરવું, તમારો સ્વામી બહારથી આવે ત્યારે તમારે પ્રથમથી બંધી તૈયારી બરાબર કરી રાખવી, ને જેમ બને તેમ તમારે તમારા સ્વામીના વાંકમાં ન આવવું. સાંજે જ્યારે તમારા ઘણી ધરમાં આવવાના હોય ત્યારે આ સીસામાંથી થોડું પાણી લઈ મોઢામાં રાખી એસરીના એક ભાગમાં બેસવું. જો તમારો ઘણી ધરમાં આવી તમારા ઉપર ખીજે તો તે વેલા તમારે કાંઈ ન બોલવું; જ્યાંસુધી તમારો સ્વામી શાંત થાય ત્યાંસુધી તમારા મુખમાંથી પ્રાણીનો કાગળો બહાર કાઢવો નહિ, તે શાંત થાય ત્યારપછી તે બહાર કાઢવો, ને તમારા પતિને

સ્વામી શાંત થયા છે, ને વિશેષ શાંત થશે; ને તમે ખંતે વધારે ને વધારે સુખી થશો. દીકરા ! ડાહી સ્ત્રીને ધર્મ છે કે પોતાના સ્વામીને ક્યારે પણ ખેંચવવા નહિ, પણ જાતે કષ્ટ વેડીને પણ તેમને જેમ સુખ થાય તેમ વર્તવું. જે ઘરમાં આવી ડાહી સ્ત્રી હોય છે, તે ઘરમાં સ્વર્ગના જેવું સુખ થાય છે.” પછી તે સ્ત્રી સુંદરડોસીને વારંવાર ખોળો પાથરી પગે લાગી, ને તેમની શીખામણુ પ્રમાણુ વર્તવાનું જણાવી પોતાને ઘેર ગઈ. પરિણામે તે સ્ત્રીપુરુષ આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

આ દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણુ તાબેદારની ભૂલને લઈ ઉપરિ તેના પર ખીજે ત્યારે તાબેદારે ખમી ખાવું જોઈએ, ને પુત્રની ભૂલને લઈને તેના પિતા તેના પર ખીજે ત્યારે પુત્રે પોતાના પિતાના સામો ક્રોધ ન કરતાં સહનશીલતા રાખવી જોઈએ, અને તે ખંતેએ પોતાની ભૂલો સુધારવી જોઈએ. આમ જો સાથે વસનારાં અથવા એકબીજાના સંબંધમાં આવનારાં માણસોમાંથી પ્રસંગોપાત્ત એક ક્રોધ કરે તે વેલા જો ખીજું શાંતિ પડે તો ક્રોધ કરનાર વેલાસર શાંત થઈ જાય એટલુંજ નહિ, પણ તે શરમાઈને વખતો વખત ક્રોધ કરવાનો પોતાનો કુસ્વભાવ છોડવા પ્રયત્ન કરે, ને એમ થવાથી વણુજેતી ઘણી પીડાઓ મટી જાય.

સહનશીલતા ને ક્યાવડે ક્રોધને જિતાય. વિશ્વમાં બધાં માણસોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મળતી આવતી નથી. મનુષ્યોની પ્રકૃતિ જૂદી જૂદી, તેમના વિચાર જૂદા જૂદા, ને તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પણ જૂદી જૂદી જોવામાં આવે છે. મનુષ્ય જો પોતાની પ્રકૃતિને તથા પોતાના વિચારને મળતુંજ બધાની પાસેથી ધ્રુવે તો તેને ચોવીશે કલાક ક્રોધ કરવો પડે; માટે જો જગતમાં સ્વાભાવિકરીતે સંસ્કારાનુસાર બધું લિન્ન લિન્ન જણાય છે તો મનુષ્યે પોતાનાં સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિથી પોતાના પ્રસંગમાં આવતા અન્ય મનુષ્યના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિ લિન્ન જોવામાં આવે તો તેને સહન કરતાં

શીખવું જોઈએ. મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિમાં ને તેના ભિન્ન ભિન્ન પોશાક આદિમાં માણસ જેમ મોટું મન રાખે છે,—બધાનાં તે એકજ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ એમ કોઈ ડાહ્યો માણસ ધચ્છતો નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ માણસે મોટું મન રાખતાં શીખવું જોઈએ. આ ત્રિગુણાત્મક સંસારમાં બધાં માણસો આપણા વિચારને મળતાં થઈ શકતાં નથી, વા આપણા જેવાં થઈ શકતાં નથી. તમારા તાપાના તોફારો કે તમારા પ્રસંગમાં આવતાં માણસો જે વારેવારે ભૂલ કરે, ને તેઓ પોતાની મેળે સમજીને ન સુધરે, તો તેમને તમે સુખેથી યોગ્ય શબ્દોમાં શીખામણરૂપે કહો,—શાંતિથી—તમારા અંતઃકરણને તપાવ્યા વિના—મધ્યસ્થલાવે સમજાવીને—કહો. વાસ્તવિકરીતે જોઈએ તો જે રીતે વર્તવું જોઈએ તે રીતે નહિ વર્તનારાં ને પોતાના સ્વભાવને વશ વર્તી અસાવધાનતાવડે વારંવાર ભૂલો કરનારાં માણસો દયાપાત્ર છે. એવાં માણસો વ્યવહાર કે પરમાર્થ એકેમાં આગળ વધી શકતાં નથી, એજ એને મોટી શિક્ષા છે. વળી માણસ પોતાના હૃદયમાં જેવા સંસ્કાર હોય તેવું વાણીદ્વારા બહાર કાઢે, ને આચરે. તે નવું કયાંથી લાવે ? માટે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય તમારા વિચારથી જૂદો વિચાર દર્શાવે ત્યારે તમારે શાંત રહેવું જોઈએ. કોઈ મનુષ્ય જે તમારા માટે અયોગ્ય વિચાર અન્યની આગળ જણાવે, કે તમારા પ્રતિ અયોગ્ય વર્તન કરે તોપણ તમે શાંત રહેતાં શીખો, કેમકે અક્ષય કાંઈ ઉછીંતી, માગી કે વેચાતી મળતી નથી. સમજી મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જેમ બને તેમ તેણે ખીજના અપરાધની ક્ષમા આપવી, અને સંહનશીલ તથા દયાલુ રહેવું.

મહાક્ષમાવાન અહ્માનંદસ્વામી. સામાન્ય મનુષ્યો જ્યારે સહેજ સહેજ વાતમાં તપી જાય છે ત્યારે જેમણે અહ્મરૂપ વસ્તુના વિચારવડે ક્રોધનો જંબ કર્યો હોય છે તેવા સાધુ પુરુષો બહુ ક્લેશજનક પ્રસંગમાં પણ પૂર્ણ શાંત રહી શકે છે. તેના સંબંધી એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. અહ્માનંદનામના એક પરમહંસ હતો. તે બહુ

ગ્રીસમાં એથેન્સ વગેરે શહેરોમાં ન્યાયની ને તર્વની ચર્ચા ખહુ ચાલતી. એ સોક્રેટિસના શિષ્ય પ્લેટો અથવા જોને કુટલાક લોકો અધ્યાત્મનું કહે છે એ પણ તર્વચિંતક ને વિદ્વાન હતા. સોક્રેટિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે એ પ્રથમ ખહુ ક્રોધી હતા, એક વાર પ્રસંગ આવતાં ક્રાધ પ્રતિષ્ઠિત-વિદ્વાને તેમને કહ્યું કે:—“આપના જોવા વિદ્વાન પુરુષમાં ક્રોધ ન ધટે.” આથી તુરત તેમને ચટકી લાગી, ને પ્રયત્ન કરીને શાંત-નિષ્ક્રોધ-થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પછી પોતાના મિત્રોને તેમણે જણાવ્યું કે:—“મારે હવે ક્રોધનો જય કરવા માટે અભ્યાસ કરવો છે. મને લાગે છે કે જો હું છ એક માસસુધી સંભાળથી પ્રયત્ન કરીને શાંત રહેવાની ટેવ પાડીશ તો હું અવશ્ય શાંત થઈ શકીશ, માટે લાંબુધી મારી પાસે વારાફરતી તમારામાંનો એકક મિત્ર હાજર રહો તો સારું. જ્યારે હું મારે શાંત રહેવાનો નિશ્ચય ભૂલી જાઉં, ને ક્રોધ કરવા માંડું ત્યારે તમે મને તમારી તર્જની આંગળી ઉઘી કરીને ચેતાવજો, એટલે હું ચેતી જઈશ, ને શાંત પડી જઈશ.” તેમના મિત્રોએ તે વાત સ્વીકારી, ને સોક્રેટિસે પોતાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. લાંબા સમયના સ્વભાવને વશ થઈ સોક્રેટિસ ભૂલથી જ્યારે ક્રોધમાં આવી જતા ત્યારે હાજર રહેનાર મિત્ર તેમની સૂચનાપ્રમાણે તેમને જાગ્રત કરતા, ને તે તુરત પોતાના ક્રોધને દબાવતા. આવા સુદૃઢ પ્રયત્નને પરિણામે છ એક માસ થયા ત્યાં તો તે બદલાઈ ગયા—ખહુ શાંત થઈ ગયા, અને બધા મિત્રોને એથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પછી કુટલેક સમયે એક નવા મિત્રની સાથે સોક્રેટિસ ફરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને મનુષ્યના શરીરના અવયવો જોઈને તે મનુષ્યનાં લક્ષણ તથા તેના ભૂતલવિષ્યને કહેનારો જોને આપણે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનારો કહીએ છીએ તેવો એક મનુષ્ય મળ્યો. તેને સોક્રેટિસની સાથેના નવા મિત્રે પૂછ્યું કે:—“આ પુરુષનો સ્વભાવ કેવો છે તે કહો.” આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે સોક્રેટિસ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા, પણ શરીરે કુરૂપ હતા. તેમના સામું જોઈને પેલા માણસે કહ્યું કે:—

“આ પુરુષ ધણા ક્રોધી હોવા જોઈએ.” આ સાંભળી સોક્રેટિસને તે નવો મિત્ર હસી પડ્યો, ને તે સામુદ્રિકવિદ્યા જાણનારને કહેવા લાગ્યો કે:—“તમારી વાત તદ્દન ખોટી છે. આ પુરુષ તો ધણા શાંત છે.” સોક્રેટિસે તેને ખોલતા અટકાવી કહ્યું કે:—“નહિ, તેમનું કહેવું સાચું છે. એ તો મારા ચ્હેરાઉપરથી કહે છે. હું પૂર્વે ધણા ક્રોધી હતો એ તમે જાણતા નથી. હું મારો સ્વભાવ બદલાવી શકું, પણ મારો ચ્હેરો ન બદલાવી શકું.” પૂર્વના મહાક્રોધી સોક્રેટિસ હવે ફટલા બધા શાંત થયા હતા તે કહેવાય છે. તેમણે બહુ પ્રયત્ને મેળવેલા શાંતસ્વભાવની વખતો વખત, ક્ષોભી કરે એવી કડંડા સ્ત્રી તેમને તેમના મંદલાગ્યે મળી હતી. એનું નામ એન્ડ્રીપી હતું. તે જરા જરામાં ચીડાઈ જતી, ને સામું ખોલી સોક્રેટિસનું અપમાન કરતી; છતાં સોક્રેટિસ એ બધું શાંતિથી સહન કરતા હતા. એક વાર સોક્રેટિસ ઓરડામાં બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાં એન્ડ્રીપી આવી, ને ધરતી નકામી વાતો કાઢીને સોક્રેટિસને સતાવવા લાગી. સોક્રેટિસ કાંઈ બોલ્યા નહિ, તોપણ તે વધારે ને વધારે બડબડવા લાગી, ને કઠાર વચ્ચે કહેવા લાગી. પોતાની વાતનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી એન્ડ્રીપીનો ક્રોધ વધી પડ્યો, ને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં એકા પાણીનું કુંકું લઈ આવી સોક્રેટિસપર તેણે ઢોલ્યું. આથી સોક્રેટિસનાં કપડાં ખરાબ થયાં, તોપણ તે કંઈ શાંતજ રહ્યા; ને બોલ્યા કે:—“ભારે ગડગડાટની પાછળ થોડો વરસાદ પણ થવો જોઈએ !” એક વેળા તે પોતાના મિત્રોની સાથે ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ તેમના હાથની ત્રાણ પકડીને તેમને ખેંચવા માંડ્યા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને કહ્યું કે:—“આવી કુભારજીને તો સોટીથી ફટકાવી કાઢવી જોઈએ.” સોક્રેટિસે મંદ મંદ હસતાં હસતાં તેમને કહ્યું:—“અમે બે લડીએ ને તમે એ વગર પૈસાનું નાટક જુઓ એવું મારે નથી કરવું ! !” સ્ત્રી કે જેણે પતિસાથે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, ને આજ્ઞા ઊઠાવવી જોઈએ, તે ઊડીને કઠાર

વચન કહે, ને અપમાન કરે, એ વેદા શાંત રહેવું કેટલું કઠણ છે તે વિચારી જુઓ. એક બહુ ક્રોધી માણસ આટલો બધો શાંત થઈ જાય એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે, તથાપિ પ્રયત્ન શું નથી કરી શકતો? સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે:-

“ નિર્વિઘ્નાઙ્ગલધિં તરન્તિ મનુજા વધનન્તિ વન્યં ગજમ્,
વિદ્યાનામુપયાન્તિ પારમુપરિ ભ્રામ્યન્તિ રજ્જોરપિ ।
યોગાભ્યાસરતા જિતેન્દ્રિયગ્ણા જિત્વા સમીરં શનૈર્,
દુર્લભ્યં પરમં પદં સુમનસઃ પશ્યન્તિ નિર્વન્ધિનઃ ॥ ”

(આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યો સાગરને તરી જાય છે, વનના હાથીઓને બાંધીને વશ કરે છે, વિદ્યાના પારને પામે છે, અને દોરડાની ઉપર ચાલી શકે છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહને જેમણે જિત્યો છે એવા, યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા ને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા આગ્રહયુક્ત પુરુષો પોતાના પ્રાણવાયુનો ધીમે ધીમે જય કરીને દુર્લભ્ય એવા પરમ પદને જીએ છે-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.)

સદાગ્રહવાળો મનુષ્ય સઘળું કરી શકે છે. દીટોડાનેવા નાના પ્રાણીએ પણ જે પ્રાણાંત નિશ્ચયવાળો પ્રયત્ન કર્યો તો તેણે સમુદ્રનેવા મહાનની પાસેથી પણ પોતાનાં ઇંડાં પાછાં મેળવ્યાં હતાં, તો મનુષ્ય જે સદાગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે શું ન કરી શકે? એ દીટોડાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:-એક દીટોડો ને એક દીટોડી સમુદ્રકિનારે રહેતાં હતાં. દીટોડી ગર્ભવતી થઈ હતી. એ પક્ષી માળો બાંધતાં નથી. તે પોતાનાં ઇંડાં રેતીમાં મૂકે છે. દીટોડીએ દીટોડાને કહ્યું કે:-“ હવે મારે પ્રસવકાલ નજીક આવ્યો છે, તો ઇંડાં મૂકવા માટે આપણે કોઈ સારું સ્થાન શોધીએ, કેમકે જે હું અહીં ઇંડાં મૂકીશ તો વખતે સમુદ્ર છોળો નાંખી મારાં ઇંડાંને તાણી જશે.” આ સાંભળી દીટોડો બોલ્યો:-“ તારે શી ચિંતા છે? તું અહીંજ ઇંડાં મૂકે. બીજું સ્થાન શોધવાની કશી જરૂર નથી. તારાં ઇંડાં જે સમુદ્ર તાણી જશે તો હું તેની પાસેથી તારાં

ઇંડાં પાછા લેવા સમર્થ છું. ” દીટાડી બોલી:— હે સ્વામી ! એ કામ કરવાજેવું નથી. સમુદ્ર ક્યાં ? ને આપણે ક્યાં ? જો તે આપણાં ઇંડાં લઈ જાય તો આપણે તેને શું કરી શકીએ ? ” દીટાડો આવેશમાં આવી બોલ્યો:—“ તું તારે હું કહું છું તેમ કરને. જો તારાં ઇંડાં સમુદ્ર તાણી જશે તો પછી એ છે ને હું છું. ” દીટાડી વિનયથી બોલી:—“ આપ આવો આગ્રહ કરો માં. આપણી ને તેની શક્તિનો વિચાર કરો. એ કુટલો મોટો શરીરવાળો છે ? ને આપણે કેવા નાના શરીરવાળાં છીએ ? વળી એના સાહાય્યકે જખરા છે. એમાંથી નીકળેલાં રત્નો લિન્ન લિન્ન દેવતાઓને મળેલાં છે, તેથી દેવતાઓ એના આભારમાં હોઈ તેના પક્ષમાં છે, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી એનાં પુત્રી છે, ને શ્રીવિષ્ણુલગ્નવાન એના જમાઈ છે. આવા મોટાની સાથે વૈર બાંધીને આપણે શો લાલ કાઢવાનાં હતાં ? વૈર, મૈત્રી ને વિવાહ સમાનમાં યોગ્ય ગણાય, વિપ્રમમાં યોગ્ય નજ ગણાય. સમુદ્રમાં ને આપણામાં તો આકાશપાતાળજેટલું અંતર છે. આપણે તેની પાસે કંઈ વિસાતમાં છીએ ? મને તો લાગે છે કે જો હું અહીં ઇંડાં મૂકીશ તો જરૂર તે મારાં ઇંડાં તાણી જશે, ને હું બચ્યાંવિનાની થઈશ. ” દીટાડો ક્રોધ કરીને બોલ્યો:—“ ઝાઝો બડબડાટ ન કર, હું કહું છું તેમ કર. તારો ધર્મ શો છે તે વિચાર. જો સમુદ્ર તારાં ઇંડાં લઈ જશે તો હું તેને જોઈ લઈશ. ” આ પ્રમાણે દીટાડે દીટાડીનું કહ્યું નજ માન્યું, ને આખર દીટાડીને દીટાડાની ઈચ્છાને વશ થવું પડ્યું. તેણે સમય આવે સમુદ્રકિનારે પોતાનાં ઇંડાં મૂક્યાં. સમુદ્રના અભિમાની દેવ આ પક્ષીના જોડાની વાત સાંભળતા હતા. તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે આ મૂકીજેટલા દીટાડાનો ગર્વ કુટલો બધો છે ? જોઈએ તો ખરા, તે શું કરી શકે છે ? થોડી વાર પછી બંને પક્ષી ચરવા ગયાં, હારે સમુદ્રે પોતાના તરંગો વધાર્યા, ને તેમાં દીટાડીએ મૂકેલાં ઇંડાં તાણી લઈ એક નિર્જન બેટમાં સંભાળીને રાખ્યાં. ઇંડાંનો તેમણે નાશ ન કર્યો. મોટા પુરુષો વગરવિચારે અધટિત કામ કરતા

નથી. થોડી વાર પછી દીટોડી ને દીટોડો આવીને જે સ્થલે ઇંડાં મૂક્યાં હતાં તે સ્થલે જુએ છે તો ત્યાં ઇંડાં ન મળે. દીટોડી રડતી રડતી દીટોડાને કહેવા લાગી:—“હું નહોતી કહેતી કે ઉન્મત્ત સમુદ્ર જરૂર આપણાં ઇંડાં તાણી જશે, ને તમે મને બચ્ચાંવિનાની કરશો. હવે આપણે શું કરશું ? ” તે સાંભળી દીટોડો બોલ્યો:—“તું ધીરજ રાખ, આપણાં ઇંડાં સમુદ્રથી રાખો શકાશે નહિ. હું તેને ઉલેચી નાંખીને તેની પાસેથી જરૂર આપણાં ઇંડાં પાછાં લઇશ. ” એમ કહી દીટોડાએ દર્લની એક નાની સળી પોતાની ચાંચમાં લીધી, ને તે સમુદ્રમાં બોળાબોળાને તેમાં આવતું અદ્ય જલ તે સમુદ્રથી બહાર નાંખવા લાગ્યો. એમાં તે કેટલુંક જલ આવે ? ને શું બહાર નાંખે ? પૂરું એક દીપું જલ પણ એમાં આવતું નહોતું. દીટોડી આ જોઇ દીટોડાને કહેવા લાગી:—“આપ આ શું કરો છો ? આમાં તમારું કાંઇ વળવાનું નથી. આવી ખાલી મહેનત આપ ન કરો. દર્લની આ નાની સળીવડે સમુદ્રનું જલ બહાર કાઢવાથી શું આ મહાન સમુદ્રને તમે ઉલેચી શકશો ? કદાચ કરોડો વર્ષપર્યંત તમે આવી રીતે સમુદ્રને ઉલેચવાનું કામ કરો તોપણ આ કામ થઇ શકે એવું નથી. આપ આ વાત છોડી દો. હું બચ્ચાંવિનાની થઇ એટલુંજ બસ છે. આપ જો આવી મહેનત કર્યા કરશો તો મને આપના શરીરને માટે લય લાગે છે. સમજીને ધર્મ છે કે પરિણામ વિચારીને કામ કરવું. જો વગરવિચારે કામ થાય, તો ફલ કાંઇ નહિ, ને મહેનત માથે પડે, માટે કૃપા કરીને આપ આ પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ. ” દીટોડો બોલ્યો:—“તું સ્ત્રીજાતિ છે. તારું હૃદય નબળું છે, અને તારી દૃષ્ટિ ટુંકી છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેખીતી રીતે તને અવળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે; પણ હું મારા દૃઢ નિશ્ચયને ને તેના ધ્વજીત પરિણામને જોઇ શકું છું, માટેજ આ પ્રવૃત્તિ કરું છું. જો તારી ધ્વજા હોય તો તું મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવા લાગ, ને જો તેમ ન કર તો તું શાંત રહે. ” દીટોડી બોલી:—“પ્રાણનાથ ! આપ કહો છો

તે કીક છે. જીવે દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવું જોઈએ એ વાત સાચી, પણ એ નિશ્ચય પણ કાર્યની યોગ્યતાનો, પોતાના ને પ્રતિપક્ષીના બલાબલનો, ને તેના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો જોઈએ. મારી અદ્ય બુદ્ધિ તો મને કહે છે કે આપનો આ હઠ ને આ પ્રવૃત્તિ કાર્ધ રીતે યોગ્ય નથી. આનું પરિણામ આપણી હાંસી, નિરાશા ને કષ્ટવિના હું ખીજું જોઈ શકતી નથી. મને ક્ષમા કરજો, પણ આ પ્રવૃત્તિ તો એક જાતની ગાંડપણેવી મને જણાય છે.” આ સાંભળી દીટાડો આવેશમાં આવી બોલ્યો:—“મૂર્ખા! વધારે બોલ નહિ, તારું ડહાપણ ડાળમાં, મનસ્વી પુરુષના હૃદયને સમજી શકવાનું તારામાં બલ નથી. અગ્નિ ઉજળને બદલે શીતલ થાય, સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં ઊગે, ને મેરુ ચલાયમાન થાય, પણ હું મારા નિશ્ચયમાંથી ચલાયમાન થઈ તેમ નથી. મારાં ઇંડાં સમુદ્ર રાખી શકેજ નહિ. આ જન્મે હું કદાચ તેને નહિ સૂઝવી શકું, તો આવના જન્મમાં અગ-ર્ય થઈને તેને પી જઈશ, ને ઇંડાં લીધે તેનો છૂટકા કરીશ.” દીટાડી ભય પામી, છતાં જો મારો સ્વામી આ પ્રવૃત્તિ નહિ છોડે તો નિશ્ચય તેમનું શરીર આ મોટા ને સતત પરિશ્રમથી પડી જશે એવા વિચારવડે તેનું અંતઃકરણ ઘેરાઈ જવાથી તે નમીને બહુ વિનયભાવથી બોલી:—“પ્રભો! હું અબલા આપને વિશેષ શું કહું? આપને બહુ પરિશ્રમ પડે છે તે મારાથી જોવાતો નથી. આપ મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ ઇચ્છો, ને આ ભયંકર પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ.” દીટાડો ભારે આવેશમાં આવી દીટાડીપ્રત્યે બોલ્યો:—“આમાં તું શું સમજે? સમુદ્રે મારા પ્રતિ આતતાયીનું કામ કર્યું છે. વ્યાવહારિક-શાસ્ત્રપ્રમાણે આતતાયીને હણવોજ જોઈએ, ને તું પણ મને મેં આરંભેલા કામથી નિવૃત્ત થવાનું કહી આતતાયીના પક્ષમાં બોલે છે માટે મારે તને પણ હણવી જોઈએ; પણ તું સ્ત્રી છે માટે વધને યોગ્ય નથી. વળી ‘સતાં સત્પદી મૈત્રી’ (સંતપુરુષોની સાથે સાત ડગલાં બાલવાથી અથવા સાત શબ્દો બોલવાથી તેની સાથે

મૈત્રી થાય છે.) એમ લોકમાં કહેવાય છે. તું મારી સાથે સાતથી ઘણું વધારે ડગલાં ચાલી છે, ને સાતથી ઘણું વધારે શબ્દો બોલી છે; માટે તું મારી સાથે મિત્રતાને પામેલી હોવાથી તું હણવાયોગ્ય નથી. તું અહીંથી ચાલી જા. તારા પતિતરફનો જાકારો એજ તારું મૃત્યુ સમજ. હવે તું મને મોઢું ન બતાવ. મારા કામમાં વિલ્લ ન કર. અહીંથી ચાલી જા. ” દીટોડી આ વચનો સાંભળી બહુ ગંભીરોઈ ગઈ, ને કાંઈ ન બોલી. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. મારે મારા સ્વામીની ઇચ્છાને અનુસરવું એ મારો ધર્મ છે એમ વિચારી પોતે પણ દર્ભનું એક તરણું ચાંચમાં લઈ દીટોડાની પેઠે સમુદ્રનું જલ ઉલેચવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી. ફટલીક વારે તેમની જાતનાં બીજાં દીટોડાં ત્યાં આવી ચઢ્યાં, ને તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં જોઈ તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. દીટોડો કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે તો પોતાના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યો. દીટોડીએ તે દીટોડાંઓને પ્રત્યુત્તરમાં બનેલી વાત સંક્ષેપમાં કહી બતાવી, ને કહ્યું કે:—“ મેં મારા સ્વામીને આ કામથી ઉપરામ થવા બહુ વિનવ્યા તોપણ તે પોતાની લીધી વાત મૂકતા નથી, તેથી હું પણ મારા ધર્મપ્રમાણે તેમને અનુસરું છું. આપ સૌ તેમને સમજાવો તો ઘણું સારું. ” આવેલાં દીટોડાંએ તે દીટોડાને પોતાને અશક્ત જણાતી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવા બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ, એટલે આસપાસનાં સઘળાં દીટોડાંએ મળી વિચાર કર્યો કે સમુદ્રે આના ઉપર અન્યાય કર્યો છે. આ આપણો જ્ઞાતિબંધુ છે, ને એનાં ઇંડાં જવાથી તેનું મન બહુ કલેશ પામ્યું છે, માટે આપણે તેના કાર્યમાં સાહાય્ય કરવું એ આપણો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સઘળાં દીટોડાં એકમત થઈ સમુદ્રકિનારે તે દીટોડાને સાહાય્ય કરવા આવ્યાં, ને તેઓ પણ દર્ભનાં તરણાંવડે સમુદ્રમાંથી જલ લઈ બહાર નાંખવા મંડ્યાં. પછી બીજાં પક્ષીઓનાં જોવામાં આ પ્રકાર આવતાં તેમણે પેલા દીટોડાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો, પણ તે એકનો એ ન થયો; એટલે દીટોડાને પોતાની પક્ષિજાતનો

જાણી આસપાસનાં સઘળાં પક્ષીઓ ઝેકડાં મળી તેને મદદ આપવા આવ્યાં, ને જેમ જેમ ખખર પડતી ગઈ તેમ તેમ દૂર દૂરથી પક્ષીઓનાં ખીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં, ને સૌએ મળી દીટોડાને બહુ બહુ સમજાવ્યો. દીટોડાએ સૌને વિનયભાવે કહ્યું કે:—“ગમે તેમ થાય તોપણ હું મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી. મારે સમુદ્રને ઉલેચવોજ છે, ને સમુદ્રપાસેથી મારે મારાં ઈંડાં લેવાં છે. દીટોડાનો અચ્છ નિશ્ચય જાણી, સૌ પક્ષીઓ શાંત થયાં, ને પોતાનો ધર્મ જાણી તેના કામમાં સાહાય્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયાં. આવી રીતે સમુદ્રકિનારે પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાયો હતો, અને તે સઘળાં પક્ષીઓ દઢ નિશ્ચયવાળા દીટોડાને અનુસરી દર્લેનાં તરણાંવડે સમુદ્રને ઉલેચી સૂકવી નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હતાં. એવામાં શ્રીનારદજી ફરતા ફરતા આકાશમાંજે ચાલ્યા જતા હતા તે પક્ષીઓના આ મોટા સમૂહને જોઈ આકાશમાંથી નીચે ઉતરી તેમના જાણી આવ્યા, ને તેમને પૂછ્યું કે:—“તમે આટલાં બધાં પક્ષીઓ અહીં કેમ લેળાં થયાં છો? ને આ શું કરો છો?” મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓએ વિનયપૂર્વક શ્રીનારદજીને સર્વ વાત વિદિત કરતાં કહ્યું કે:—“જે કે અમે સમજીએ છીએ કે આ અમારી પ્રવૃત્તિ બ્યર્થ છે તોપણ આ દીટોડા, કે જે અમારો જાતિબંધુ છે તેને સાહાય્યતા આપવી એ અમારો ધર્મ છે એમ જાણીને અમે તેના સંતોષની ખાતર આ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.” આપ જો એને સમજાવો તો આ બહુ શ્રમ આપનારી અને પરિણામે નિષ્ફલ દેખાતી પ્રવૃત્તિથી અમે સઘળાં પક્ષીઓ સુક્ત થઈએ.” આ વાત સાંભળી શ્રીનારદજીએ પેલા દીટોડાને પોતાની પાસે બોલાવતાં તે આવ્યો, અને તેણે શ્રીનારદજીને નમન કર્યું. શ્રીનારદજીએ તેને કહ્યું કે:—“તું આ શું લાઇએકો છે? તું પોતે દુઃખી થાય છે, અને આટલાં બધાં પક્ષીઓને બ્યર્થ દુઃખી કરે છે. આમ તે ક્યાંક સમુદ્રને સૂકાવી શકતો હશે? તમારાં તરણાંમાં પૂરું એકેક દીપાજેટલું જલ પણ આવતું નથી, તો આટલાં તો ઠીક, પણ

વિષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષની તેના લોહીપર પણ ખરાબ અસર થાય છે. એક સ્ત્રીએ ક્રોધાવેશવેળા પોતાના બાલકને ધવરાવ્યું, તેને પરિણામે દૂધમાં ઉપજેલા વિષથી તે બાલક મરણ પામ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. હમેશાં કદાચ એવું ન થાય, પણ મા બાલકને ક્રોધમાં ધવરાવે તો બાલકની પ્રકૃતિને ઓછીવધતી હાનિ તો અવશ્ય થાયજ. જ્યારે આમ છે ત્યારે પોતાને અને પરને હાનિ કરનારો ક્રોધ સ્ત્રીપુરુષોએ શામાટે સેવવો જોઈએ?

ક્રોધરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો. દ્વિજને સ્પર્શ-ચાંડાલ-ભંગીનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે. શાસ્ત્રને કે વિદ્વાનોને ભંગીની સાથે કોઈ પ્રકારનું વૈર નથી. શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો તો પોતાના ઉપદેશવડે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રે ધૂલિકા-ધૂળેટી-ને દિવસે ભંગીને અડવાની છૂટ આપી છે, કેમકે તે દિવસે ધૂળેટીના ઉત્સવમાં (વસંતોત્સવમાં) ભાગ લેનારને હવટ સચેલ (પહેરેલાં વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવાનું હોય છે. દ્વિજને નિલ ચાંડાલનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મ-શાસ્ત્ર ના પાડે છે તેનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચવર્ણના લોકો તેમને અડે તેથી તે ચાંડાલ દ્વિજ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય-થઈ જવાના નથી, પણ ઊલટા દ્વિજો તેમને અડક્યાથી પોતાના આચાર-વિચારમાં ઉતરી જશે, ને પરિણામે તેથી સૌને હાનિજ થશે. ધર્મશાસ્ત્ર અંલજસ્પર્શની ના પાડે છે તેનો હેતુ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારવો જોઈએ. જે ક્રિયાથી મનુષ્યના આચારવિચાર બગડે, ને પરિણામે તેનાં શરીરમન બગડે તે ક્રિયા પાપ છે. અંલજસ્પર્શ એટલામાટે પાપરૂપ છે. પાપનું ફળ દુઃખ છે. જો પાપનું ફલ સુખ થતું હોય તો પછી પુણ્યનું ફલ શું થાય? અંલજનો બંને પ્રકારનો ઉદ્ધાર કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડતું નથી, પણ આપત્કાલવિના અંલજનો સ્પર્શ કરવાની તે ના પાડે છે. અંલજનો સ્પર્શ કરવાથીજ તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે, ને અન્યથા તે ન થઈ શકે એમ માનવું ભ્રમરૂપ છે. જેમના આનુવંશિક-વંશપરંપરાના-સંસ્કાર તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર મલિન છે તેઓ

માત્ર સ્નાન કરે તેથી શુદ્ધ થઈ જતા નથી, ને દિવસે તેના સ્પર્શાદિ-વડે તેમના સંગમાં આવે તો તેમનાં મન બગડે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર તેમને તેમનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રને કોઈના પર લેશ પણ દ્વેષ નથી. અંસજોતી સાથે પણ યોગ્ય સમભાવથી વર્તવાનાં વ્યતો ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમર્યાદાનુસાર સ્વધર્મ-પાલન કરવું, ને સૌનું ભલું ઇચ્છવું, તથા બી શકે તેટલું સૌનું ભલું કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પાપ બહુ ભુંડું છે. તેનાથી ભય પામો ને દૂર રહો. પાપનું પ્રલક્ષ ફલ, પાપકર્મ કરનારના મનનું બળવું છે. ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો ભૂલવાળો નથી. કોઈ પણ વિચાર કે ક્રોધ પણ ક્રિયા તેમના ચોપડામાં લખાયા વિના રહી શકતી નથી. શરીર, ઇન્દ્રિયો કે અંતઃકરણથી જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બધું તેમાં નોંધાય છે ને તેનો બદલો તે કર્મનો પરિપાક થયે કર્તાને મળ્યા વગર રહેતો નથી. નઝીર કહે છે કે:—

“કલભુગ નહિ કરભુગ-હૈ યે, ધહાં દિનકું દે ઓર રાત લે;

ધહાં ખુમ્મ સોદા નગદ હૈ, ઇસ હાથ કર ઉસ હાથ લે.”

(આ કલભુગ (કલિયુગ) નથી, પણ કરયુગ (હાથવડે કરવાનો ને તેનું ફલ પામવાનો યુગ-સમય) છે. અહીં તો દિવસે છો ને રાતે લ્યો એવું છે. અહીં બરાબર રોકડો સોદો છે. આ હાથે કરો, ને બીજે હાથે તેનું ફળ લ્યો.)

આમ છે માટે બી શકે એટલું પુણ્ય કરો, ને બહુ જાગૃતિ રાખીને પાપથી બચો; કેમકે પાપનો માર બહુ આકરો છે. તે ભોગવતાં મનુષ્યને બહુ કડવો અનુભવ થાય છે. શ્રીપ્રીપા ભક્ત એટલામાટેજ કહે છે કે પુણ્ય થાય તો યથાશક્તિ કરો, પણ પાપ તો નજ કરો.

“પ્રીપા પાપ ન કીજએ, [તો] પુણ્ય કીયો સો વાર;

જો કીસીકો ના લીયો, [તો] દીયો લાખ હજાર.”

(હે પ્રીપા ! જો પાપ ન કરાય તો સો વાર પુણ્ય કર્યું એમ

જાણુ. જે કોઈનું કાંઈ અયોગ્ય રીતે ન લીધું તો જાણે હજારો ને લાખો રૂપીઆનું દાન કર્યું એમ સમજ.)

નાની નાની વાતમાં પણ જાગૃતિ રાખો, અને ક્રોધાદિ વિકારો-વડે તમે તમારા મનને કલુષિત ન થવા દો. અદ્ય દોષનું પરિણામ મોટા દોષ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે સ્મરણમાં રાખો. લાટડાં વેચનારી અભણ બાઈ પણ પોતાના લાટડાંના ભારાના જે ત્રણ વા ચાર આના ઠૂપાં હોય તેમાં એક પાઈ પણ ખોટી આવી જાય તો જોઈને કાઢી નાંખે છે, તથા અદ્ય જ્ઞાનવાળો પરચુરણીઓ વેપારી પણ પૈસો, આની કે ખે આની ખોટી આપો તો તે વગરજોયે એમને એમ પોતાના હોડકામાં મૂકી દેતો નથી, પણ તે તુરત તમને પાછી આપી દે છે. જેને કાંઈક પણ સમજ છે તે પ્રત્યેક માણસ વ્યવહારની પ્રત્યેક સ્થૂક વાતમાં એવી સાવધાનતા રાખે છે, તો પછી મનુષ્ય પોતાના હૃદયરૂપી હોડકામાં ખોટા વિચારોરૂપી, તે ખોટા વિચારવડે ઉપજેલી ખોટી ક્રિયાઓના સંસ્કારોરૂપી પૈસો વગરજોયે ભરી દે એ કેટલું ખોટું કહેવાય? આ ક્યન સાંભળી કોઈ પૂછે કે પ્રત્યેક સમયે કેમ વર્તવું તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણી વાર કંઠે થઈ પડે છે માટે ક્યો માર્ગ સાચો? તે ક્યે માર્ગે ચાલવાથી ઇચ્છિત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકાય? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—ક: પન્થા:—માર્ગ ક્યો? એવો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુને ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્ર તેના નીચે પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે:—

“શ્રુતયો વિભિન્નાઃ સ્મૃતયોઽપિ ભિન્ના,

નૈકો ઋષિર્યસ્ય મતં-પ્રમાણમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં,

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥ ”

(વેદવચનો પ્રસંગોપાત્ત લિખ્ત, લિખ્ત વિચાર દર્શાવનારાં છે, સ્મૃતિઓ પણ કાંઈ વાર જૂઠું જૂઠું કહે છે, એવા એકે ઋષિ નથી

થયા કે જેનો મત સર્વને પ્રમાણરૂપ (માન્ય) હોય, અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી બહુ ઊંડી ગુફામાં રહેલું છે; ત્યારે શું કરવું?—તે આત્મ-તત્ત્વને પામવાને કયે માર્ગે ચાલવું? તો કહે છે કે મોટા પુરુષો (શ્રોત્રિય ને ષ્વહનિષ્ઠ પુરુષો) જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગને પોતાને માટે ચાલવાયોગ્ય માર્ગ જાણવો.

મહાપુરુષને માર્ગે ચાલવું એ વાત સાચી, પણ મહાપુરુષ અથવા મોટા પુરુષ કેને ગણવા? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કોઈ કદિન પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાથી કે લાગતાવળગતા મનુષ્યોથી ન થઈ શકે ત્યારે પરિષદ મેળવીને તેનો નિર્ણય કરવો એવી પ્રાચીન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. તે પરિષદ અથવા સભામાં ભલે એક હજાર મનુષ્યો ભેળા થાય, પણ તે વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર ન હોય—મૂર્ખ હોય—તો તે પરિષદ ન ગણાય, પણ ચાર વેદને જાણનારને અભાવે પોતપોતાના એકેક વેદને વા તે વેદની પોતપોતાની શાખાને અર્થતાત્પર્યસહિત જાણનાર સદાચારી ચાર વિદ્વાન મળે તોપણ તે પરિષદ ગણાય. પોતપોતાના એકેક વેદને વા પોતપોતાના વેદની પોતપોતાની શાખાને જાણનાર એવા ચાર પુરુષને અભાવે માત્ર શ્રોત્રિય એટલે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનારા ને ષ્વહનિષ્ઠ એટલે ષ્વહનના સાક્ષાત્કાર-પૂર્વક તેમાં પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિવાળા પુરુષ કોઈ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) પ્રશ્નનો શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ન મળી શકે તો શિષ્ટાચાર ને યુક્તિથી, જે નિર્ણય આપે તે આસ્તિકોને માન્ય ગણાય છે. આવા શ્રોત્રિય ષ્વહનિષ્ઠ પુરુષ તે ખરેખરા મહાપુરુષ છે, અને તેમણે કરેલો જે નિર્ણય તે સર્વોત્તમ નિર્ણય ગણાય છે. સ્વાધિકારપ્રમાણે એમને ચાલેલે માર્ગે કે એમણે ઉપદેશલે માર્ગે ચાલવાથી શ્રદ્ધાળુ જીવોનું કલ્યાણ થાય છે. એવા મહાપુરુષોને અલૌકિક મહાપુરુષો કહેવા જોઈએ. તેઓ શાસ્ત્રરહસ્ય જાણવામાં પરમનિપુણ ને પરમન્યાયી હોય છે, એટલે તેમનો નિર્ણય સર્વદા અબાધિત હોય છે. જેમનાં હૃદય ધર્મપરાયણ હોય તેવા જ્ઞાતા પુરુષો

પરમન્યાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજ શુધિષ્ઠિનું એના સંબંધી એક ઉદાહરણ અપાય છે.

મહારાજ શુધિષ્ઠિરનો ધર્માનુસાર ન્યાય:—પાંડવો જે વેલા વનવાસમાં હતા તે વેલા એક સમયે એક ઋષિનું યજ્ઞમાં ઉપયોગી એવું, જે અરણીકાષ્ઠસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું યંત્ર એક દરણના શીંગડામાં ભરાઈ ગયું. તે લઈને તે દરેણુ દોઝો જતાં તે ઋષિની માગણીથી તેની શોધ કરવા માટે મહારાજ શુધિષ્ઠિર ભીમાદિ ચાર ભાઈઓસહિત અરણ્યમાં ફરતા હતા. હાં તેમને તૃપા લાગવાથી પ્રથમ નકુલ, પછી સહદેવ, પછી અર્જુન ને પછી ભીમ એ ચારે ભાઈઓ ક્રમે કરીને એક તળાવપર જલ પીવા તથા જલ લેવા જતાં કોઈ યક્ષના પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના ખડુ તરફ લાગવાથી તે તળાવના જલનું પાન કરવાથી તે યક્ષના કહેવા પ્રમાણે મૃત્યુવશ થયા હતા. યોગ્ય સમયસુધી તેમની રાહ જોયા છતાં તેઓ ન આવવાથી મહારાજ શુધિષ્ઠિર તેમને શોધવામાટે નીકળ્યા, ને તેઓ પણ તે તળાવપર જઈ ચઢ્યા, અને તેમાંથી જલપાન કરવા તૈયાર થયા, એટલામાં પેલા યક્ષે તેમને જલપાન કરતાં અટકાવી કહ્યું કે:—“જે તમે મારા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના જલપાન કરશો તો તમારા આ ચાર ભાઈઓની પેઠે તમારું પણ મૃત્યુ થશે.” એટલે મહારાજ શુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યાં. યક્ષ એથી પ્રસન્ન થયો, અને તેમને કહ્યું કે:—“હવે તમે સુખેથી જલપાન કરો, ને તમારા ચાર મૃતજન્મીઓમાંથી ગમે તે એકને સજીવન કરવાનું માગો, એટલે તે તમારો એક ખંધુ સજીવન થશે.” શુધિષ્ઠિરની ક્ષોડીનો આ પ્રસંગ હતો. તુરતજ તેમણે વિચાર્યું, ને બોલ્યા કે:—“મારી માતા કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંથી હું એક જીવતો છું, એટલે મારાથી ભીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન માગી શકાય; કેમકે મારી અપરમાતા માદ્રિનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહેવો જોઈએ; માટે ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર નકુલ જે નાનો છે તે બોલું.” યક્ષના રૂપમાં આવેલા ધર્મરાજ શુધિ-

ધિરની આવા કઠિન પ્રસંગમાં ધર્મબુદ્ધિ, ન્યાયબુદ્ધિ, સ્વાર્થરહિતતા અને સમભાવ જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા, ને નકુલઉપરાંત લીમ, અર્જુન તથા સહદેવને પણ તેમણે સજીવન કર્યા. ધર્મ, ન્યાય, સમભાવ ને નિઃસ્વાર્થપણાનો આવી રીતે સર્વદા જળ થાય છે.

કેનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય ? હમેશાં બ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં જ્ઞાતા અને પ્રામાણિક પુરુષનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય છે. વળી જે જેનો વિષય તેમાં તેમનો અભિપ્રાય યોગ્ય ગણાય છે. એક વૈદ્યને લગતો ઉંડો પ્રશ્ન હોય તેમાં સૌ બેરિસ્ટરોનો અને સૌ અભણ ખેડૂતોનો અભિપ્રાય સરખો અપ્રમાણ છે. બેરિસ્ટરો પોતાના કાયદાના વિષયમાં ગમે તેટલા કુશલ હોય, તોપણ વૈદ્યના વિષયમાં તો તે એક અભણ ખેડૂતજેવાજ છે. એ પ્રમાણે કાયદા-સંબંધી એક બારીકીનો સવાલ હોય તો તેમાં વૈદ્યો ને ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય નકામો છે. એવીજ રીતે ધાર્મિક વિષયનો કાંઈ કઠિન પ્રશ્ન હોય—એકજ શાસ્ત્રનાં બે વચનો પરસ્પર વિરોધી જણાતાં હોય જેમકે એક શ્રુતિવચનમાં “ન હિંસ્યાત્સર્વાણિ ભૂતાનિ” (કાંઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો) એમ કહ્યું છે, ને અન્ય સ્થલે બીજા શ્રુતિવચનમાં “અગ્નિષોમીયં પશુમાલભેત” (જેના દેવતા અગ્નિ અને ચન્દ્ર છે એવા પશુનું યજ્ઞમાં હતન કરવું) એમ કહ્યું છે. ત્યાં વાસ્તવિક નિર્ણય આપવો એ વેદાદિ શાસ્ત્રોરૂપ પ્રમાણનું બદાબલ જાણનારા તથા અધિકારીઓનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષથી બની શકે, અન્યથી ન બની શકે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” અહિંસા પરમ ધર્મરૂપ છે) માટે પહેલા વચનમાં કાંઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની ના પાડી છે, અને બીજા વચનમાં અગ્નિ ને સોમ (ચન્દ્ર) જેના દેવતા છે એવા પશુનું આલભન (વધ) કરવાની માત્ર યજ્ઞના પ્રસંગમાં સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજસ પુરુષોને માટે આજ્ઞા આપી છે. હિંસા તે હિંસાજ છે, ને તે પાપરૂપ છે, અને પાપનું ફલ દુઃખ થાય એ વાત પણ નિશ્ચિતજ છે; પણ યજ્ઞમાં દેવતાઓ, આલભણા ને દીનજનો

આદિને આહુતિઓ, અન્નદાન ને દક્ષિણાદિથી તૃપ્તિ પમાડવાવડે-
પુણ્ય ધણું થાય છે, તેથી ધણું પુણ્ય સંપાદન કરવા માટે અદ્ય-
પાપ કરવું પડે તો તે કરવાની તેવા સક્રમ પુરોગે છૂટ આપી છે
એમ જાણવું. એવાં યજ્ઞાદિ કર્મોના હેતુ પણ અંતે પુરુષને તે કર્મવડે
ઉપજતી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં જોડવાનો છે, પણ પશુહતનરૂપ
પાપકર્મનું ફલ ન મળે એમ કહી મનુષ્યને દિસામાં જોડવાનો નથી.
યજ્ઞમાં થતા વિશેષ પુણ્યનું ફલ જેમ વિશેષસુખરૂપે મળે છે તેમ
યજ્ઞમાં થતા અદ્ય પાપનું ફલ જે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો અદ્ય
દુઃખરૂપે મળે છે. વળી “અન્નિપોમીયં પશુમાલમેત” એ વચનનું
આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિચારીએ તો અગ્નિ જેના દેવ છે એવા
કુવાણીરૂપ પશુનું, અને ચંદ્રમા જેના દેવ છે એવા સ્થૂલમનરૂપ પશુનું
જ્ઞાનયજ્ઞમાં હતન કરવું, મતલબ કે કુવાણી અને સ્થૂલમનને મારવા-
તેનો નિગ્રહ કરવો-એવો તે શ્રુતિનો અર્થ થાય છે. એમાં પાપ થવાનો
પ્રશ્ન રહેતો નથી, ને મોક્ષેન્દ્રિયને ખરી રીતે એજ અર્થ વિશેષ
ઉપયોગી છે. સ્થૂલમનને મારવું-મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે તેને
ક્રોધાદિ વિકારને વશ ન થવા દેવું, અને કુવાણીને મારવી-વાણીનો નિગ્રહ
કરવો એટલે ક્રોધાદિ વિકારને વશ થઈ અયોગ્ય વચનો ન બોલવાં,
અને આવી રીતે સ્થૂલમનને અને કુવાણીને આત્મામાં હોમવારૂપ જે
જ્ઞાનયજ્ઞ છે તેજ મુખ્ય યજ્ઞ છે.

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ આંડાલને ન પેસવા
ધો. પવિત્ર ધાર્મિક દિગ્ધે પોતાના ઘરના આંગણમાં પણ આંડાલને
આવવા દેતા નથી, ત્યારે ઘરમાં અને તેમાં પણ ઘરના રસોડામાં
કે ઘરના દેવમંદિરમાં તો કેમજ આવવા દે ? નજ આવવા દે. ઘરના
આંગણના કરતાં ઘર, ને ઘરમાં પણ રસોડું કે દેવમંદિર વિશેષ
પવિત્ર રાખવાયોગ્ય ગણાય છે; અને રસોડાના કરતાં પોતાનું
શરીર, ને શરીરમાં પણ પોતાનું હૃદય કે જે પરમાત્માનું પુરાતન
મંદિર છે, તે વધારે પવિત્ર રાખવાયોગ્ય છે. એ હૃદયને ક્રોધરૂપ

ચાંડાલને (લંગીને) પેસવા દધને અપવિત્ર કરવું એ કાઠ પણ શીતે ચોગ્ય નથી. એક બ્રાહ્મણ નાહીને ચાલ્યો આવતો હતો. તેના બાણી એક લંગીઆણી માર્ગમાં વાળતી હતી તેની ધૂળ ભડી, તેથી તે ક્રોધમાં આવી જઈ તેને ગાળો દેવા માંડ્યો; એટલે લંગીઆણીએ તેની પાસે આવી તેનો હાથ પકડ્યો. રસ્તે ચાલનારાં ખીર્જ માણસો તે લંગીઆણીને કહેવા લાગ્યાં કે:—“આ બ્રાહ્મણને અડ માં, અડ માં, મૂકો દે એનો હાથ.” લંગીઆણી બોલી:—“તેના હૃદયમાં મારો ધણી (ક્રોધરૂપ ચાંડાલ) આવ્યો છે તો હું તેમને કેમ ન અડું? હું એમાં શું ખોટું કરું છું? હું એમને મારે ઘેર લઈ જઈશ.” બ્રાહ્મણ આથી શરમાઈ ગયો, ને ઠંડા પડી પુનઃ સ્નાનમાટે ચાલતો થયો.

એક રાજાના દરબારમાં દોષ પરદેશી પંડિત રાજાના પંડિતો- સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યો હતો. ઠરાવેલે દિવસે રાજસભામાં પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થયો. થોડી વાર શાસ્ત્રાર્થનું કામ શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી પેસો પરદેશી પંડિત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો. તેમને રાજાના મુખ્ય પંડિતે કહ્યું:—“તમે ક્રોધરૂપ ચાંડાલના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયા. અપવિત્ર શરીરવાળાની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય નહિ, માટે તમે સ્નાન કરી આવો. પછી શાસ્ત્રાર્થ કરો.” આ સાંભળી પંડિતજી ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ભડીને ચાલતા થયા.

ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી પણ અધમ ગણાય છે. રાક્ષસ મનુષ્યાદિનું લોહી પીએ છે, પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછાકરાંનું લોહી પીતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધ કરીને પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછાકરાંનું લોહી પણ પીએ છે—ક્રોધાગ્નિવડે પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછાકરાંનું લોહી તપાવી તેને શાષે છે. રાક્ષસ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો કાઠ વેલા આપ- ઘાત કરીને પોતાનો પણ નાશ કરે છે. રાક્ષસની માયા રાત્રિએ ફેલાય છે, અને ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધને વશ થઈ દિવસના દિ

છે. પહેલી મગજની એટલે મનની, ને બીજી શરીરની. કેટલાંકનાં મગજ સ્વાભાવિકરીતે નખળાં એટલે તમોગુણના વધારાથી મૂઢતાવાળાં હોય પૂરતીરીતે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, અને કેટલાંકનાં મગજ રન્નેગુણને લઈ અતિચંચલ હોય ધૈર્ય રાખી કાર્યકરણનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન હોતાં નથી. શારીરિક રોગોથી ઉપજતી શારીરિક નખળાઇવડે પણ મગજ નખળું થાય છે. વારંવાર કુવિચારો ઉપજવતી ને ક્રોધાદિ વિકારોને વેગ આપતી મગજની નખળાઇ દૂર કરવામાટે સત્પુરુષોના અને સત્શાસ્ત્રોના સત્સંગવડે મનને સુવિચારવાળું કરવું જોઈએ, અને શરીરના વ્યાધિવડે મગજ નખળું રહેતું હોય તો આયુર્વેદમાં જણાવેલા યોગ્ય ઉપચારવડે શરીરના વ્યાધિને દૂર કરવો જોઈએ.

તમોગુણ તથા રન્નેગુણ કેમ ઘટે ? પ્રાણાયામના લાભ. અંતઃકરણનો તમોગુણ ઘટાડવામાટે કુંડળી, લસણ, ગાજર, રાતનું રાખી મૂકેલું ટાઢું ભોજન અને અતિ ખારા ખાટા ને તીખા પદાર્થો ન ખાવા જોઈએ; અને સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય આદિ પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત નિયતકર્મ બરાબર કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તમોગુણ દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામથી રન્નેગુણની વૃદ્ધિવડે ઉપજતી નકામી ચંચલતા પણ દૂર થાય છે. યોગશાસ્ત્રોક્ત અષ્ટ પ્રકારના કુંડલકમાંથી કોઈ યોગવિત્ પુરુષ જે કુંડલકનો અભ્યાસ કરવાનું કહે તે કુંડલકનો અભ્યાસ તેવા મનુષ્યે કરવો જોઈએ. સામાન્યરીતે અનુલોમવિલોમ ને લલિત પ્રાણાયામ તેવા મનુષ્યને અને સાધકોને વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પૂરકવડે જીવનપ્રાણ અથવા અંગ્રેજીમાં જેને - ઓક્સિજન કહે છે તે બહારથી ફેફસાંમાં આવે છે, ને તેથી અંતઃકરણ શાંત ને આનંદી થાય છે. એ ઓક્સિજનથી શરીરનું મલિન થયેલું લોહી પણ સુધરે છે; અને તેથી શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પૂરક જેમ લાલકર્તા છે તેમ રેચક એટલે શરીરમાંથી ધીમે ધીમે વાયુ બહાર કાઢવાની ક્રિયા પણ બહુ

ઉપયોગી છે. રેચકદ્વારા શરીરમાંના દૂષિત વાયુસાથે (કાર્બોનિક એસિડ
અસપ્તસાથે) તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાંના મલિન સંસ્કારો અને ઝેરી
રજકણો, જે મનને તથા શરીરને બગાડ કરનારાં હોય છે તે બહાર
નીકળી જાય છે. ઉપાદાનકારણ દૂર થવાથી તેનાથી ઉપજતું કાર્ય
પણ દૂર થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણાયામના યોગ્ય રીતના
અભ્યાસથી મનુષ્યના શરીરમનને ભારે રાખનારા કે તેને બહુ ચંચલ
રાખનારા તમોગુણના તથા રજોગુણના સૂક્ષ્મ અંશો દૂર થવાથી તે
અભ્યાસીના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો વધારે પડતો તમો-
ગુણ તથા રજોગુણ દૂર થઈ તેના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં યોગ્ય
શાંતિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે. જે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ યથાવિધિ
કરવામાં આવે તો શરીરમાં ઉપજતો શરીરનો કષ્ટ એવો વ્યાધિ
નથી કે જે તેનાથી દૂર ન થાય.

સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાફલ. સાધારણ મનોબલવાળાં
અને નબળા મનનાં માણસો કુસંગમાં રહે તો તેને બગડતાં વાર
લાગતી નથી. જે ક્રોધથી બચવું હોય તો જિજ્ઞાસુએ ક્રોધી મનુષ્યના
સંગમાં ન રહેવું જોઈએ, વ્યાવહારિક મનુષ્યથી સતત કુસંગથી બચી
શકાય તેમ જણાતું નથી. તેને આજીવિકાનાં સાધનાદિમાટે લિન્ન
લિન્ન સ્થલે લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિના અનેક મનુષ્યોના, ક્યારેક બીજા
પ્રાણીઓના, અને પ્રસંગોપાત્ત સારામાદા અનેક પદાર્થોના પ્રસંગમાં
આવવું પડે છે, એથી તેમના પ્રાણની વા તેમની આસપાસના વાતા-
વરણની સારીમાઠી-અસર તેના અંતઃકરણ, પ્રાણ અને શરીરઉપર
થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યને સારી અસરના કરતાં માઠી અસર વધારે
થાય છે. જડ પદાર્થની આસપાસ પણ એનું વાતાવરણ હોય છે. મોટે
ભાગે પ્રવૃત્તિવાળાં સ્થલોનું વાતાવરણ દૂષિત હોય છે. તેમાં પણ
ગામડાના કરતાં શહેરનું વાતાવરણ વધારે દૂષિત હોય છે. મુંબઈજેવા
બહુ મોટા શહેરના વાતાવરણમાટે તો પૂછવુંજ શું ? જે જિજ્ઞાસુ
મનુષ્ય સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ નિત્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી ખરાબર કરે

તો તેના અંતઃકરણમાં ને શરીરમાં રહેલો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઓછો થવાઉપરાંત તેને બહારની જે નઠારી અસરો થઈ હોય તે પણ તેથી બહુલાગે દૂર થાય છે. આવી નઠારી અસરો દૂર કરવામાટે, તેમજ પરમાત્મામાં પોતાનું અંતઃકરણ જોડવામાટે વિશ્વના ધણી, લગભગ બધા ધર્મોમાં સવારસાંજ તેમના ધર્મને અનુસરતી ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું કારણ હોય છે. આપણામાં જે ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ એજ કહી શકાય. રનાનથી વિશેષે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, ને સંધ્યાવંદનાદિથી વિશેષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. સંધ્યાવંદનમાં કરાતા પ્રાણાયામથી તથા જપથી શરીરનો પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી મનની પ્રસન્નતા ને શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જપવડે આપણે ધીમે ધીમે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્મામાં પ્રધાનપણે શુદ્ધસત્ત્વગુણ છે, તેથી આપણો તમોગુણ તથા રજોગુણ ધટી આપણા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. જપ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વાચિક, ૨ ઉપાંશુ, ૩ માનસ ને ૪ ધ્યાનસહિત માનસ. રાત્રીમાં હવાલદાર, વહીવટદાર, વસુલાતી અધિકારી ને દિવાન જેમ સત્તામાં ને પગારમાં એકેકથી ચઢીઆતા અધિકારીઓ હોય છે તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પણ એકેકથી ચઢીઆતા ગણાય છે. વર્તમાન જમાનો યુક્તિપ્રધાન છે, એટલે તે વાત દષ્ટાંત ને યુક્તિથી કહેવાય છે. હવાલદારના કરતાં વહીવટદાર, વહીવટદારના કરતાં વસુલાતી અધિકારી ને વસુલાતી અધિકારીના કરતાં દિવાન ક્રમે કરીને ઉપર કહેલી રીતે પોતપોતાના અધિકારવડે રાજની વિશેષ વિશેષ સમીપ છે, તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પોતપોતાની યોગ્યતાવડે પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપતા ધરાવે છે; અને તે તે જપના કરનારને પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપ કરે છે, -પરમાત્માના વિશેષ વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર કરે છે. પોતાની

પાસે બેઠેલ અન્ય મનુષ્ય સાંભળે તેવી રીતે મંત્રનો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર કરવો તે વાચિક જપ, જપ કરતી વેલા હોઠ હાલે, પણ મંત્રનો ઉચ્ચાર ખીજાને ન સંભળાતાં ગળામાં અંતે મુખમાંજ રહે તે ઉપાંશુ જપ, મંત્રનો મોઢેથી ઉચ્ચાર ન થાય, તેમ હોઠ આદિ અવયવો પણ ન હાલે, ને બહાર ખીજાને અટપ પણ ઉચ્ચાર ન સંભળાય તેવી રીતે મનમાં જપ કરવો તે માનસ જપ કહેવાય છે, અંતે પોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાનસહિત તેવો માનસ જપ કરવો તે ધ્યાન-સહિત માનસ જપ કહેવાય છે. “યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ” એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો જપ કરવારૂપ જપયજ્ઞ નિત્યપ્રતિ અવશ્ય કરવો જોઈએ. એ જપયજ્ઞથી અંતઃકરણમાંનો વિશેષ પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટે છે, ને તેમ થવાથી અંતઃકરણમાંનો ક્રોધદોષ ઓછો થાય છે.

સંગતી અસર. આગળ કહ્યું કે જપ કરવાથી આપણે પરમાત્માની પાસે જતા જમ્મએ છીએ, એટલે પરમાત્માના સામીપ્યને વા સંગતે પામીએ છીએ. જે મનુષ્યને માદા સંગતી અસર થાય છે તો તેને સારા સંગતી અસર કેમ ન થાય ? થાયજ. જપ જે આપણને પરમાત્માના સામીપ્યમાં મૂકે છે તેની અસર મનુષ્યના પર કેવી સારી થાય છે તે વિષે કહેવાઈ ગયું. જે શ્રદ્ધાભક્તિવડે અંતે મનને સ્થિર રાખીને ચતુર્થરીતે જપ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય નવો-તાજો-આનંદી-થઈ જાય છે. પરમાત્મા પરમશાન્તિનો ને પરમાનંદનો ભંડાર છે. તેમાંથી જપ કરનાર મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતાના ને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં અવશ્ય શાંતિ ને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સત્પુરુષોના ને સત્શાસ્ત્રોના સંગતી પણ શ્રદ્ધાલુ જિજ્ઞાસુઓના મનપર બહુ સારી અસર થાય છે, તેથીજ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સત્સંગતું માહાત્મ્ય બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે. જે લોકભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય સંગતું પૂતળું છે. જે કે જીવ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સાથે લઈને વર્તમાન-

શરીરમાં આવે છે, તોપણ બાધ્યાવસ્થાથી આસપાસના સંગવડે તેના પર જે અસર થાય છે તે કાંઈ ઓછી હોતી નથી. સંગવડેજ મનુષ્યનું ધણું ખરું વર્તમાન જીવન ધકાય છે. ગતજન્મના સંગની જે અસરો સાથે લઇને જીવ નવીન શરીર ધારણ કરે છે તેમાં વર્તમાનજન્મના સંગવડે ફેરફાર પણ થાય છે; અને એ પ્રમાણે જીવના સંસ્કારો બદલાયા કરે છે. સારા સંગથી તે સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે, ને નકારા સંગથી તે નકારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે; પણ એટલું ખરું કે સારા સંગની અસર ધીમે થાય છે, ને કુટલીક વાર તેમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે, અને મનુષ્યનું મન જલની પેઠે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના પર નકારા સંગની અસર વહેલી ને લગભગ વગર પ્રયત્ને થાય છે. વિચારવંત ને અવલોકન કરનારા પુરુષો આ ભાત જોઈ શકે છે. કવિ દલપતરામજી કહે છે કે:—“ભડે ન તોય ઠેકવા શીખે વસી વિહંગમાં.”—પક્ષીઓની સાથે વસવાથી પશુ ભડી ન શકે તોપણ ઠેકવા તો શીખેજ. ગુલામના ફૂલને હીંગની સાથે રાખવામાં આવે તો ગુલામના ફૂલમાં હીંગની વાસ પેસે, પણ હીંગમાં ગુલામના ફૂલની વાસ ન પેસે. એવી રીતે કુસંગ મનુષ્યના મનપર વહેલી અસર કરે છે.

મનુષ્યના મનની નબળાઈ—અપરિણામદર્શિતા. ઉચે ચદ્ વામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ નીચે ઊતરવામાં તેવો પરિશ્રમ પડતો નથી એ સૌના અનુભવની વાત છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિથી ઉપજતો એક મોટો દોષ અપરિણામદર્શિતાનો અથવા દીર્ઘ-દષ્ટિની ન્યૂનતાનો છે, જેને લઇને તે વિનાશ્રમે અથવા અદપશ્રમે પ્રાપ્ત થતાં તુરતાતુરતના અદપ ને તુચ્છ સુખને—પછી ભલે તે પરિણામે દુઃખ આપનારું હોય તોપણ—પ્રચ્છે છે, ને રજોગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતાં અદૈર્ઘ્ય ને ચંચલતાથી તે અદપ સુખતરફ ઢળી પડે છે, અને અદપ શ્રમથી અથવા વિશેષ શ્રમથી અમુક સમયપછી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખને—પછી ભલે તે પવિત્ર-નિર્દોષ-ને નિરતિશય

હોય તોપણ તેને-ધ્વજીતો નથી, ને તેને માટે ધૈર્ય રાખી પ્રયત્નશીલ થતો નથી. જે વિશેષ અને ઉચ્ચ સુખને ધ્વજી નહિ તે તે સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય ક્યાંથી કરે ? જે નિશ્ચય ન કરે તે તેને માટે પ્રયત્નશીલ ક્યાંથી થાય ? ને જે પ્રયત્ન ન કરે તેને તે વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખ ક્યાંથી મળે ?

વર્તમાનમાં થયેલો આર્યપ્રજ્ઞનો અધઃપાત. વર્તમાનમાં અનેક કારણોને લઈને ઘણા મનુષ્યોમાં તમોગુણની તથા રન્નેગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેમનામાં પામરતા ને વિષયીપણું વધ્યાં છે, ને તેથી તેઓ ધર્મના પાલનવડે પ્રાપ્ત થતા વિશેષ અને ઉચ્ચ (પવિત્ર-નિર્દોષ) સુખની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન ન કરતાં સંસારના વિષયોલણી દોડી રહ્યા છે. ધર્મ પાળવામાં પરિશ્રમ છે, એટલે શ્રદ્ધા ને આગ્રહ હોય તોજ એ પાળી શકાય છે. વર્તમાનસમયે ધાર્મિકશિક્ષણની અતિ-ન્યૂનતાને લઈ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ ઇંગ્રેજ કેળવણી લેનારો યુવાનવર્ગ જે સ્વધર્મપાલનમાં શિથિલ થયો હતો તેમાંના ઘણાકેએ છાની છાની, ને કેટલાકેએ પ્રલક્ષરીતે અસ્પૃશ્યના સ્પર્શની, અલક્ષ્યના લક્ષણની ને અપેયના પાનની છૂટ લેવા માંડી હતી, ત્યાં અંત્યજસ્પર્શનો આધ નથી એવો શાસ્ત્રનિરપેક્ષ આસુરી ઘોષ થયો, ને ધર્મસંસ્કારરહિત વા ન્યૂન ધર્મ-સંસ્કારવાળો યુવાનવર્ગ તે તન્દ્ર દળી પડ્યો. “ રોતી ” તી ને પિયરીઆં મળ્યાં ” એવું વા “ દોળાવપર બેઠા હતા, ને ધક્કો માર્યો ” અથવા “ જોતુંતું ને કુવૈલો કહ્યું ” એના જેવું થયું. માણસનો મોટો ભાગ સગવડનો ગુલામ છે. રેલ્વેની કે સ્ટીમરની મુસાફરીમાં, ચવનોના દેશમાં- અને મોટા શહેરોમાં ધરથી દૂરને સ્થલે ધંધામાં કાર્યને માટે રોકાતાં કેટલાંક માણસો શાસ્ત્રોક્ત આચારનો કે પવિત્રતાઅપવિત્રતાનો વિચાર ન કરતાં હોટેલોના ચાની, પાણીની ને નારતાની સગવડનો લાલ લેવા મંડ્યાં હતાં, ને જાણે અજાણે અંત્યજસ્પર્શ થતો તેને ચલાવી લેતાં હતાં, તેમાં અંત્યજસ્પર્શની હીમાયતનો ઝેરી પવન ફૂંકાયો, એટલે પછી પૂછવુંજ શું ? અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો તો શું પણ ઊતરતી જાતિવાળા-

સાથે બોજન કરવાથી ચતા વટાળતો વિચાર પણ ફટલાકાએ છોડી દીધો છે, અને તેમાં આ અમે બહુ બહાદુરી કરીએ છીએ એવું અપકારક અભિમાન તેઓ ધરાવે છે. જેમનાં મન જન્મથી ધર્મ-સંસ્કારહીન હોય છે તેમને જોઈ પ્રોત્સાહન મળવાથી તેમના મનમાં ઈશ્વરસંબંધી સતશાસ્ત્રોસંબંધી ને સતપુરુષોસંબંધી ઉંચી લાગણી રહેવી જોઈએ તે રહેતી નથી, ને તેમ થવાથી તેમને અવળે માર્ગે ચઢતાં વાર લાગતી નથી. મતલબ કે વાદરાને નીસરણી મળવા-જેવું આ થયું છે, ને તેનું પરિણામ ચારે વર્ણને માટે સારું નથી. ધણા લોકાની, તેમાં પણ ઈંગ્રેજ ફળવણી જેમણે લીધી છે તેમની મોટે ભાગે ધર્મશ્રદ્ધા ધટી ગઈ છે, ને ફટલાક તો નાસ્તિકજેવા ને ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયા છે.

નાસ્તિકતાનું પરિણામ. જ્યાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા આવી ત્યાં તેનો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બધું બગડ્યું સમજવું. સીસીરો (ગ્રીસદેશમાં થઈ ગયેલો એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક) કહે છે કે “જે મનુષ્ય ઈશ્વરને માનતો નથી તે નીતિને માર્ગે ન ચાલે ને જે ઈશ્વરને માને છે તે તેની શિક્ષાની ખીકથી સારી રીતે વર્તે.” સ્વધર્મ-પાલનરહિત મનુષ્ય લગભગ નાસ્તિકજેવો થઈ જાય છે, ને નીતિ-છૂટ પણ થાય છે. રાજાના રક્ષણમાં ને જ્ઞાતિમાં તો રહેવુંજ જોઈએ, એટલે જે વાતમાં રાજા કે જ્ઞાતિ આડે ન આવે તે દરેક વાતમાં મનમાનતી છૂટ લેવાનું તેવા સ્વધર્મહીનને મન થાય છે, અને તેને પરિણામે તે સુખને બદલે દુઃખનો વધારે અનુભવ કરે છે. જે નિયામક સત્તા (ઈશ્વર) છે, ને જે સર્વના અંતરમાં રહી સર્વતું નિયમન કરે છે તેને મારે મારાં નહારાં કામોનો જવાબ દેવો પડશે એમ જે માને છે તે પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે વર્તે છે. ધર્મ મનુષ્યને શીખવે છે કે તમારું અંતઃકરણ કંપે-તમારો અંતરાત્મા દુઃખાય-તેવું કામ તમે ન કરો.

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન. ખરા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ક્યારે

પણ નીતિનો ભંગ કરતા નથી. ઝીણી ઝીણી વાતમાં પણ તે બહુ સંભાળથી વર્તે છે. મહાભારતમાં તે વિષયનું એક બહુ ધ્યાન ખેંચનારું દૃષ્ટાંત છે. જે ઋષિઓ પરસ્પર સગા ભાઈ થતા હતા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એક વાર નાનો ભાઈ મોટા ભાઈને મળવામાટે તેમના આશ્રમમાં દૂરના પોતાના નિવાસ-સ્થલથી આવ્યો. મોટા ભાઈ એ વેલા પ્રભુધ્યાનમાં રોકાયેલા હતા એટલે નાનો ભાઈ તેમને તુરત મળી ન શક્યો. તેમને ઘણી ક્ષુધા લાગી હતી એટલે મોટા ભાઈના આશ્રમના બગીચામાંથી તેમની અનુમતિ મેળવ્યા વિના તેમણે ફલો તોડીને ખાધાં, પણ ત્યારપછી તેમને લાગ્યું કે મેં મારા મોટા ભાઈની રજવગર તેમના સ્વામિત્વવાળી વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો તે યોગ્ય ન કર્યું. આવા વિચારથી તે પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી મોટા ભાઈ ધ્યાનથી નિવૃત્ત થતાં નાનો ભાઈ તેમને સવિનય મળ્યો, ને પોતે તેમની રજવગર તેમના બગીચાનાં ફલો ખાધાની વાત તેમને કહી, એટલે મોટા ભાઈએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—“જોકે તમે મારા નાના ભાઈ છો, તથાપિ આ બગીચો વ્યવહારપક્ષે મારા સ્વામિત્વનો ગણાય છે તેથી તમારે મને પૂછીને તેમાંનાં ફલો ખાવાં જોઈતાં હતાં. ધાર્મિકરીતે વિચારીએ તો આ કામ તમે ચોરીનું કર્યું, જેની શિક્ષા તમારે આ ભવમાં કે પરભવમાં ભોગવવી પડશે. તમને પાપમાંથી બચાવવામાટે-તમારો પરભવ ન બગડે તેટલામાટે-હું તમને કહું છું કે તમે રાત્રપાસે જઈ તમારા આ દોષની શિક્ષા માગો.” નાનો ભાઈ મોટા ભાઈનું આ હિતકર કથન સાંભળી તુરત રાત્રપાસે ગયો, ને બનેલી સર્વ વાત તેમને જાહેર કરી. રાત્રએ તેમને પાછાજી જાણી શિક્ષા કરવાની આનાકાની કરી, પણ જ્યારે તેમણે પોતાના અપરાધની શિક્ષા ભોગવવાનો બહુ આગ્રહ જણાવ્યો, તથા પોતાના મોટા ભાઈની પણ તેવીજ આજ્ઞા થઈ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે સમયના રાજ્યના કાયદાપ્રમાણે તેમનો ચોરીનો અપરાધ ગણી

બહુ બેદરસાથે તેમને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરી. નાના ભાઈની આથી બહુ દુર્દશા થઈ. શૌચ, સ્નાન ને ખાનપાન ઇત્યાદિ દેહયાત્રાને લગતાં કાર્ય કરવાને પણ તેઓ અશક્ત થઈ પડ્યા. મોટા ભાઈને તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને ઘણી દયા ઉપજી. જોકે નાના ભાઈએ દોષ કર્યો હતો તોપણ આતુર સ્થિતિમાં તેમણે આ દોષ કર્યો હતો, ને પોતાનો દોષ સ્વીકારી તેને માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો હતો અને રાખપાસેથી તે કર્મની શિક્ષા માગી તે ભોગવી હતી, એટલે મોટા ભાઈને લાગ્યું કે હવે નાનો ભાઈ અનુગ્રહને પાત્ર છે. મોટા ભાઈ સિદ્ધસંકલ્પવાળા હતા, એટલે તેમના સંકલ્પબલથી નાના ભાઈના કાપી નાંખેલા હાથ પુનઃ લગ્યા, ને તે પૂર્વની પેઠે હાથવતી થતાં સઘળાં કામ કરવાને સક્તિમાન થયા. મોટા ભાઈનો બાગ તે નાના ભાઈનો બાગ ગણી શકાય, ને તેમાંથી વગર પૂછે ફોળો ખાધાં એમાં કાંઈ અપરાધજેતું સામાન્યદષ્ટિએ ન લાગે, તથાપિ “માખી મારે તે માણસ પણ મારે,” ને નાની ભૂલનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટો દોષ થવામાં આવે એટલામાટે પ્રાચીન કાલમાં કાયદાનું બંધન વિશેષ દૃઢિત હતું. ભાઈના બગીચામાંથી પૂજ્યા વિના ફલ ખાનારને, ને તે પણ ઋણિને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરવામાં આવે એ શિક્ષા અતિ આકરી જણાય છે, તથાપિ એ પરથી આપણને જણાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં રાજા ને પ્રજા બંને નીતિનું ને ધર્મનું પાલન કેટલા આગ્રહથી કરતાં હતાં ?

નીતિના પાલનની અત્યાવશ્યકતા. જે મનુષ્યો વ્યવહાર-નીતિનું આગ્રહથી પાલન કરે છે તેઓજ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે છે, જેઓ વ્યાવહારિક નીતિ પાળવામાં શિથિલ છે તેઓ ધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન શું કરવાના હતા ? મહિન અંતઃકરણવાળા અનીતિમાન પુરુષોનું ધર્મપાલન હસ્તિસ્નાનજેવું થાય છે, ખરી રીતે તો તે ધર્મપાલનનો માત્ર દંભજ કરે છે એમ કહી શકાય. જે મનુષ્ય કામક્રોધાદિ વિદારોને પ્રલક્ષરીતે કે અપ્રલક્ષરીતે

પોષનારા અયોગ્ય મનુષ્યના, અયોગ્ય વાયનના, ને નાટક તથા સ્ત્રીનેમાના અયોગ્ય દેખાવોના કુસંગથી જન્મીને શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રહી નીતિનું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેઓજ ક્રોધક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તાવી શકે છે.

ક્રોધના જયમાટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. ક્રોધના મૂલકારણરૂપ અંતઃકરણમાં રહેતો વિશેષ તમોગુણ ઘટાડવા માટે ક્યા ક્યા તામસી આહાર મનુષ્યે ન કરવા તે વિષે અગાઉ કહેવાય ગયું છે. એ સંબંધે વિશેષ કહેવાનું કે જેવું અન્ન એવું મન, જેવું મન તેવા વિચાર, જેવા વિચાર તેવી ક્રિયા, અને જેવી ક્રિયા તેવું ફલ થાય છે, માટે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોથી જન્મી પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવાસારુ તમોગુણી તથા રૂઝેગુણી નિષિદ્ધ આહાર લજ્જ સાત્ત્વિક આહાર લેવાની પણ અસાધારણ આવશ્યકતા છે.

“આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ-
લંભે સર્વગ્રંથીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥” (આહારની શુદ્ધિ થવાથી અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિ થાય છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવાથી શાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના ઉપદેશની તથા આત્મસ્વરૂપની અચલ સ્મૃતિ રહે છે, ને તેવી અચલ સ્મૃતિથી અંતઃકરણની અહંતા-મમતા આદિ સર્વ ગ્રંથિઓનો-ગાંઠોનો-
નાશ થાય છે,) આ વેદવચન પણ આહારની શુદ્ધિ રાખવા માટે ફલનું દર્શન કરાવીને અત્યંત આગ્રહ કરે છે.

જેમ જહારના યુદ્ધમાં રાજાઓ પોતાના સામા પક્ષનો પરાજય કરવામાટે અનેક સાધનસામગ્રીની તૈયારી કરે છે તેમ સાધક પણ આંતર-
શત્રુઓસાથેના યુદ્ધમાટે-ક્રોધાદિ આંતર શત્રુઓનો પરાલભ્ય કરવામાટે શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલાં અનેક સાધનોની તૈયારી કરવી જોઈએ.

શ્રીગીતાજીમાં સાત્ત્વિક આહાર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:-

“આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥” —

(આયુષ્ય, અંતઃકરણનું સાત્ત્વિક બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મિષ્ટ આદિ રસવાળા, ઘી આદિ ત્રિદોશવાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં રુચિ ઉપજાવનારા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે.)

ખાવાપીવાના કયા કયા પદાર્થો સાત્ત્વિક છે તે આ ઉપરથી, તેમજ અન્ય *ગ્રંથોપરથી, તથા તે વિષયના જ્ઞાતા પુરુષથી, અને પોતાના જાતિઅનુલવથી નક્કી કરી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જેમ જિહ્વાના આહાર સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ તેમ નેત્રાદિ અન્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના તે અંતઃકરણના આહાર પણ સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ, — સંક્ષેપમાં નહારા સંસ્કાર પાડે તેવું જોવું નહિ, તેવું સાંભળવું નહિ, અને તેવું વિચારવું નહિ વગેરે. જે આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે સંભાળ રાખે છે તે કામક્રોધાદિ વિદ્યારોને જિતવા વેલાસર સમર્થ થાય છે.

પરદોષદર્શનરૂપ પાપથી બચો. જે તાકી તાકીને અન્યના દોષો જોયા કરે છે તેને ક્રોધ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં બહુધા ખીજના દોષો રોકવાની શક્તિ નથી. જે ખીજના દોષોને ધારી ધારીને જોઈને તે બલ્યા કરે તો તેના દુઃખનો પાર રહે નહિ. પોતાને કાંટા ન વાગે, માટે પૃથ્વીપરના બધા કાંટા વળાવી નાંખવાનું કે બળાવી નાંખવાનું માણસથી બની શકે તેમ નથી. એને માટે તો પોતાના પગમાં પાદત્રાણ પહેરી લેવાં એજ સહેલો ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે અન્યના દોષો આપણે પ્રાયશઃ દૂર કરી શકીએ એમ નથી, સારે એને માટે આપણી શાંતિ જાળવવા સારુ સહેલામાં સહેલો ઉપાય આ છે કે આપણે નકામું દોષદર્શન કરવાનો કુસ્વભાવ સજવો, ને ભૂલથી જ્યાં દોષદર્શન થઈ જાય ત્યાં તેની ઉપેક્ષા કરવી. જ્યાં વ્યવહારને લઈને દોષદર્શન કરવું પડે ત્યાં તેનો દોષ સમજાવી તેને તેની ક્ષમા કરવી, અથવા મીઠાશથી વા ગંભીરતાથી યોગ્ય

શબ્દોમાં દોષ કરનારને ઠપકારપે કહેવું. “ગુડસું મરે વાકું બિખ ન પીલાધએ.” દોષ કરનારને કહેવું પડે તો શાંતિથી ને દયાથી કહો. પોતાને અને અન્યને તાપ થાય એમ ન કહો. સમજી સંભળનારને એમજ લાગે કે “આ મને નથી કહેતા, પણ મારા દોષને કહે છે” એવી રીતે કહો. આમ કરવાથી અપરાધ કરનાર બહુધા પોતાની ભૂલ વેલાસર સુધારે છે, ને નવી ભૂલો ન થાય તેમાટે તે સંભાળ રાખતાં પણ શીખે છે. આથી આપણને વારંવાર કહેવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને બંને પક્ષની શાંતિ સચવાય છે.

“દેખ દેખે ને શીખ શીખે” એ કહેવતપ્રમાણે અંતઃકરણ વારંવાર જોવું જીએ, વારંવાર જે આકારે થાય, તે આકારને ધારણ કરવાનો તેને સ્વભાવ પડે છે; અને એ પ્રમાણે પરના દોષને જોવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ દોષ કરતાં શીખે છે, માટે પણ દોષદર્શનથી બચવાની આવશ્યકતા છે.

આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. ક્રોધ મટાડવામાટે આગળ કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે અંતઃકરણમાં જડતા ઉપજવનારા તમોગુણી આહારોથી તેમજ દુર્વ્યસનોથી દૂર રહેવું જોઈએ. વળી રજોગુણની વૃદ્ધિ કરનારા બહુ ઉત્તેજક આહારો પણ ન લેવા જોઈએ. બહુ તેલ-મરચાં ન ખાવાં જોઈએ. તેમજ ગરમ મશાલાનો વિશેષ પડતો ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઈએ.

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. માણસના મગજને ઉશ્કેરી ક્રોધી બનાવવામાં હેતુભૂત થનાર આ વ્યસનતરીકે નિલ ન પીવાય તો સારું. જીવાન અને નબળા બાંધાનાં માણસોએ તો આ નજ પીવે; કેમકે તે ઉકાળવાથી તેમાં રહેલું અવ્યક્ત વિષ બહાર નીકળી જલમાં લગે છે, ને તેનું પાન કરવાથી મગજ ઉશ્કેરાય છે, તથા હોજરી પણ બગડે છે. આ પીવાથી મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિ-નવી સ્ફૂર્તિ- આવતી જણાય છે, પણ તેણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે આ એ મનુષ્યના શરીરને પુષ્ટિ કરી નવી શક્તિ

વાચનમાં કે પોતાના પ્રાપ્તવ્યવહારમાં લાગ્યા રહેવું એ બહુ આવશ્યક છે. દુશ્મન પણ નવરો ન હોજો એમ ધૃષ્ટવું, કેમકે તે નવરો હોય તો આપણું ભુંડું કરવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. નવરાં માણસો ભેગાં થાય તો પરસ્પર લડાઇ શિવાય બીજું શું કરે? મૂર્ખ છોકરાઓ ને રખકુ બુવાનીઓએ ભેળા થઇને શું કામ કરે છે તે સૌ જાણે છે. વ્યસનીઓ નવરા બેસીને શું કામ કરે છે તે અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી. પરનિંદા, ખોટી ચર્ચા, ખોટાં ગપ્પાં ને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનું કહાપણ ડોળવું, અને તેમાં કેટલીક વાર વાગ્યુદ્ધ ને કાષ્ટ વાર શરીરયુદ્ધ એ નવરા માણસના નિસના વિષય હોય છે.

મોટાઈ શુભગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી મોટાઇ બતાવવી, અને હું મોટો ને તું નાનો એમ કહી નકામા કળ્યા કરવા એ નવરાં ને વ્યસની માણસોનો એક સ્વભાવ થઇ પડે છે. મોટાઇ મોઢે માગી આવતી નથી. આપવડાઈ કરવાથી તો લોકો તેવાં માણસોને માટે ઊલટો હલકો વિચાર બાંધે છે એ વાત પોતાની બુદ્ધિના મંદ-પણાને લીધે તેવા મનુષ્યો જાણતા નથી. શ્રુતિમાં મોટાઇના સંબંધમાં એક રમુજ ઝગડો વર્ણવ્યો છે, ને તેમાં અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર હું મોટો એમ કહેવાથી કે મોટાઇ માગવાથી મોટાઇ આવતી નથી પણ પોતાના શુભગુણોવડે મોટાઇ સ્વાભાવિકરીતે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સૌએ શુભગુણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. “ગુણાઃ પૂજા-સ્થાનં ગુણિષુ ન ચ ક્લિષ્ઠં ન ચ વયઃ”-ગુણવાનોમાં ગુણોજ પૂજવાનું સ્થાન છે, તેમની જાતિ કે વયથી તેઓ મોટા (પૂજવાયોગ્ય) ગણાતા નથી, -એ વચન પણ એમજ કહે છે.

શ્રુતિમાં કહેલો મોટાઈનો ઝગડો. એક વાર દશ ઈંદ્રિયો, મન ને પ્રાણ એમનામાં આપણામાં કાણ મોટું છે એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો. સૌ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવા લાગ્યાં. ઈંદ્રિયો કહે કે:-“અમે ક્રિયા કરીએ છીએ, તથા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી તેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા શરીરનિર્વાહમાં સાધનભૂત છીએ માટે અમે મોટી છીએ.”

એમ દશમાંની એક એક ઇન્દ્રિય પણ પોતાને ખીજી ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જણાવવા લાગી. મન કહે:—“મારા વિના તમે કાંઈ ક્રિયા કરી શકતાં નથી, તેમ વિષયોનું જ્ઞાન કે તેનો ઉપભોગ પણ તમે સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતાં નથી, માટે હું તમારામાં મુખ્ય છું.” ઇન્દ્રિયોએ મનને પ્રત્યુત્તર ‘આપ્યો’ કે:—“તારા સાહાય્યની અમને આવશ્યકતા છે એ વાત સાચી, પણ અમારા વિના તું પોતે સ્વતંત્રપણે બહારનું કાંઈ કામ કરી શકે એમ નથી, તું પોતે તો હુલું છે, માટે અમેજ કે અમારામાંથી એક મુખ્ય ગણવાયોગ્ય છીએ.” છેવટ પ્રાણને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે કહે:—“તમે બધાં (ઇન્દ્રિયો ને મન) ભલે કામ કરો છો, ને શરીરના નિભાવમાં ઉપયોગી છો, પણ તમો સૌ શ્રમરૂપ મોતને પ્રાપ્ત થાઓ છો;* ને હું તો એક ક્ષણ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના રાતદિવસ ક્રિયાપરાયણ રહીને શરીરને જીવનવાળું રાખું છું. મારા વિના તમે કાંઈ શરીરમાં પણ રહી શકો એમ નથી, માટે હું મુખ્ય છું.” આ સાંભળી ઇન્દ્રિયો ને મન હસી પડ્યાં, ને કહેવા લાગ્યાં:—“આ જડ વળી આટલું બધું અભિમાન શું કરે છે? ભૂતની પેઠે બધો વખત કામ કરે એમાં વળ્યું શું? એને કાંઈ વાતની ખબરજ ક્યાં છે?” આમ સૌ પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યાં, ને કાંઈ નિર્ણય ન થઈ શક્યો એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે ચાલો ભગવાન્ પ્રજ્ઞપતિ-પાસે જઈએ. તેઓ કહે તે આપણામાં મોટું. સૌ ભગવાન્ પ્રજ્ઞપતિ-પાસે ગયાં, ને પોતાના ઝગડાની વાત નિવેદન કરી. ભગવાન્ પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર્યું કે આમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બતાવ્યા વિના, તમારામાંથી અમુક મોટું છે એમ કહેવાથી તેમને મારા વચનમાં સત્યતાની પ્રતીતિ નહિ થાય, માટે તેમને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તે બતાવવું. પછી તેમણે તે સૌને કહ્યું કે:—“શરીરમાંથી તમારામાંથી એકેક ક્રમે કરીને નીકળવા માંડો. જેના નીકળવાથી શરીર અધિક અમંગલ-શવરૂપ-થઈ જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું.” સૌને એ વાત વાજબી લાગી. પછી વાણી-

* સુષુપ્તિમાં ઇન્દ્રિયો ને મન અજ્ઞાનરૂપ કારણમાં લય પામે છે તે તેમનું મૃત્યુ છે.

તો ડ્રાઇ પણ માણસ પોતાના હાથને મારવા મંડી પડે છે ? નહિજ. એજ પ્રમાણે જો અન્ય પ્રાણીને પોતાના અંગરૂપ વા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો પછી ભલે તે ભૂલ કરે તોપણ તેના પર ક્રોધ કેમ ઉપજે ? નજ ઉપજે. વળી પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય સલ્લસરતુનો સદ્ભાવ તેવા જ્ઞાની પુરુષને પ્રતીત ન થવાથી પણ મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી, વા મારું કાંઈ પણ બગડતું નથી, એવો તેમને નિશ્ચય હોવાથી પણ તેમને ક્રોધ ઉપજવાનો સંભવ નથી.

અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. બધાથી વસ્તુવિચાર થવો કઠિન છે, જો તમારાથી વસ્તુવિચાર ન થઈ શકે તો હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે વિચારવડે પણ તમે ક્રોધને જિતી શકશો. અન્ય મનુષ્ય અજાણે દોષ કરે, વા જાણી જોઈને તમારો અપરાધ કરે, તોપણ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે તમે શાંત રહો, કેમકે તેમાં અન્યનો દોષ નથી. તમારું પાપકર્મ એ મનુષ્યમાં પેસીને તમને દુઃખનો ભોગ કરાવે છે એમ સમજી શાંત રહો. ભૂલ પોતાની ને બીજાપર ક્રોધ કરવો એ ડ્રાઇ રીતે ઉચિત નથી. જો ક્રોધ કરવો હોય તો પોતાનાં પૂર્વનાં દુષ્ટ કર્મઉપર ક્રોધ કરો. એ દુષ્ટ કર્મનો નવાં પુણ્યકર્મવડે નાશ કરો, ને હવે નવાં દુષ્ટ કર્મ ન કરો. અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાથી તો ઊલટું નવું પાપકર્મ વધશે, ને તેનું દુઃખરૂપ ફલ પાછું આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ભોગવવું પડશે. આ સંબંધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. એક વિધવા આહ્મણીનો એકનો એક નાનો પુત્ર બીજા છોકરાઓસાથે ગામના પાદરમાં દડે રમતો હતો. રમતમાં દડો એક વાડનીચે પેસી ગયો. તે લેવાને પેલી આહ્મણીના પુત્રે વાડમાં હાથ ધાલ્યો તો તેને એક કાળા નાગે દંશ કર્યો. બીજા છોકરાએ તેને સર્પદંશ થયાના સમાચાર તેની માને આપ્યા, ને તે સાં આવી. તેણે પોતાના પુત્રને ખોળામાં તેડી લીધો. પુત્રને સર્પના વિષવડે ખેલાન થતો જોઈ તે ઘણી રડવા લાગી, ને સાં

ઘણા મનુષ્યો એકઠા થઈ ગયા. જોતજોતામાં તે ધ્રુવણીનો પુત્ર મરણશરણ થયો. એટલામાં એક વ્યાધ (પારધી) ત્યાં આવી ચઢ્યો. વાડમાં સર્પને ભરાઈ બેઠેલો જોઈ તે વ્યાધ તે ધ્રુવણીને કહેવા લાગ્યો:—“ તું શાંત થા, તારા પુત્રનું મૃત્યુ લાવનાર દુશ્મનને હું હમણાં- જ મારી નાંખુ છું.” ધ્રુવણી રડવું બંધ કરી, તથા પોતાના ક્રોધને શાંત કરી તેના તરફ જોઈ બોલી:—“ભાઈ! સર્પને મારીશ નહિ. સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર જીવતો નહિ થાય. ઊલટો, તેથી એક ખીજા પ્રાણીનો નાશ થશે, ને તને પાપ બંધાશે. હશે, જે મારા પ્રારબ્ધકર્મમાં હતું તે થયું! જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!” સર્પને આ સાંભળી મનુષ્યજેવી વાત્યા થઈ. તે બોલ્યો:—“ બાઈ! તારું કહેવું સાચું છે..

‘સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા,

પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ।

અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનં,

સ્વકર્મસૂત્રગ્રથિતો હિ લોકઃ ॥ ’

(અહીં પોતાના કર્મવિના પ્રાણીને સુખદુઃખને આપનાર અન્ય કોઈ નથી. અન્ય કોઈ જીવ વા ઈશ્વર તે જીવના પોતાના કર્મવિના તેને સુખદુઃખ આપે છે એ કુબુદ્ધિ એટલે અવજો વિચાર છે. વર્તમાનમાં હું મારી મેળે સ્વતંત્રપણે સુખદુઃખ ઉપજાવું છું એમ માનવું એ મિથ્યાભિમાન છે. ખરી વાત આજ છે કે જીવ પોતાના કર્મવડેજ સુખદુઃખને પામે છે.)

બહેન! તારા પુત્રે વર્તમાનમાં મારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં હું તેને કરડ્યો છું તેમાં ઈશ્વરીપ્રેરણાજ કારણરૂપ છે એમ જાણ. પરમાત્માની ઇચ્છાથી તેનું પૂર્વનું કર્મ મારામાં પેઠું, ને તેથી તેને કરડવાની જુદી મને પ્રાપ્ત થઈ, ને હું તેને કરડ્યો. મારો એમાં કાંઈ દોષ નથી. તારા પુત્રના મૃત્યુથી મને ખેદ થાય છે, પણ તેમાં મારો કાંઈ ઉપાય નથી. હું પણ પરમાત્માની આજ્ઞાને અધીન

શું. સૌ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફલ ભોગવે છે. માટે હે દુઃખી બ્રાહ્મણી ! તું શાંત થા, ને કર્તવ્ય કર' એમ કહી સર્પ વિરામ પામ્યો, ને બ્રાહ્મણીએ પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્યું.

હારે દુઃખના પ્રસંગમાં પણ સમજી માણસો અંતઃકરણની શાંતિ સુધાવા દેતાં નથી, અને અકર્તવ્ય કરી ખેસતાં નથી. સ્ત્રીગતિ છતાં બ્રાહ્મણીની ધીરજ કેવી ? તેની ક્ષમા પણ કેવી ? જ્યાં ધર્મનું અવલંબન હોય ત્યાં એમ હોયજ.

મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અંતઃકરણની જાગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. પોતાના વિચારમાં ને વર્તનમાં કેવલ નિર્દોષ રહેવું, અથવા લગભગ નિર્દોષ રહેવું એ સામાન્ય મનુષ્યથી બને તેમ નથી. “મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે” એવી વ્યવહારમાં કહેવત છે. અંતઃકરણની સંપૂર્ણ જાગૃતિવિના મનુષ્યથી નિર્દોષ રહી શકાતું નથી. અહીં જ્યાંસુધી તમોગુણનો તથા રજોગુણનો યોગ્ય ઉપાયવડે જય કરી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરી હોતી નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યથી પોતાના કર્તવ્યમાં જોઈએ તેટલી જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી. વિશ્વમાં દોષ સર્વત્ર મુક્ત છે, ને દાક્ષિણ્ય (ચતુરાષ્ઠ) દુર્લભ છે. જીવને આ દુઃખબહુલ જગતની પ્રાપ્તિનું કારણ. વિચારીએ તો સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ દોષજ છે એમ જણાય છે. જેના અંતઃકરણમાં તમોગુણની ને રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય તેનાં અંતઃકરણમાં દોષ હોયજ, અને મનુષ્યનો. મોટો ભાગ તેવો હોવાથી મનુષ્યસ્વભાવમાંજ દોષ રહેલો છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. આમ જ્યારે વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં દોષની સ્વાભાવિકતા છે ત્યારે મનુષ્યે એકબીજાના દોષની ક્ષમા કરવી એ બંને પક્ષની શાંતિ જાળવવામાટે આવશ્યક છે એમ જણાય છે. જે ભણેલગણેલ શાસ્ત્ર-વ્યાસયુક્ત શેકથી વા ઉપરિથી દોષ થઈ જાય છે તો પછી અભણ વા અદ્ય ભણેલ ને શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત નોકરથી દોષ થઈ જાય એમાં શું કહેવું ? જે શેક વા ઉપરિ પોતાના દોષને માટે શ્રીધૈરની વા

જેના પ્રતિ તે દોષ કરવામાં આવ્યો હોય તેની ક્ષમા ઇચ્છે છે તો તેણે ખીજને તેના દોષની ક્ષમા આપવીજ જોઈએ. જે મનુષ્ય ખીજને ક્ષમા આપતો નથી તેને પોતાને પ્રભુપાસે ક્ષમા માગવાનો હક રહેતો નથી. જ્યાં પોતાના વિશેષધર્મને લઈ દોષ કરનારને શિક્ષા કર્યા વિના ન ચાલે તેમ હોય ત્યાં લલે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરો, પણ તે શાંતિથી-હૃદયને ક્રોધયુક્ત કર્યા વિના-કરો. રાખના ન્યાયાધીશો અપરાધીને શિક્ષા કરે છે તેઓ અપરાધીઉપર ક્રોધ કરીને શિક્ષા કરે છે એમ નથી. તેઓ શાંતિથી ગુન્હેગારને શિક્ષા ફરમાવે છે તેમ તમે કરો. કહેવાનો સાર એટલો છે કે ક્રોધને વશ થઈને તમે તમારા હૃદયને કલુષિત કરી પાપ ન બાંધો.

પૃથ્વીપર ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે. આ પૃથ્વીપર અંતઃકરણના ભેદે મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના મનુષ્યો ફોડવાના વિલાયતી સૂકા દારૂજેવા છે. જેમ વિલાયતી સૂકા દારૂમાં અગ્નિની જરા ચીન-ગારી પડે તો તુરત તેમાં લડકા થાય છે, તેમ અદ્ય પ્રતિકૂલતારૂપ નહિજેવી ચીનગારી આવી પડતાં તેવાં મનુષ્યોનાં હૃદય તુરત ક્રોધ-રૂપ અગ્નિવડે સળગી જઈ છે. માત્ર વ્યવહારપરાયણ રહેનારા ને રજ્જો-ગુણુતમોગુણુથી ભરપૂર, હૃદયવાળા મનુષ્યો આ પ્રકારમાં આવે છે. ખીજા પ્રકારના મનુષ્યો બીના થયેલા ફોડવાના દેશી દારૂજેવા છે. વિલાયતી દારૂકરતાં દેશી દારૂ સળગવામાં ઊતરતો ગણાય છે. દારૂ દેશી હોય; ને વળી તે બીનો થયેલો હોય તો ઘણા અંગારા પડે ત્યારે તે ધીમે ધીમે સળગે, તેમ કેટલાક મનુષ્યો સામાન્ય સહનશીલ ને સામાન્ય શાંતિવાળા હોય છે. તેઓ અદ્ય પ્રતિકૂલતામાં ક્રોધયુક્ત થતા નથી; પણ વિશેષ પ્રતિકૂલતાના ને મુંઝવણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ તે ધીમે ધીમે તપે છે. આરંભના જિજ્ઞાસુઓ-અભ્યાસીઓ-સાધકો આ વર્ગમાં આવે છે. તેઓમાં તમોગુણુની તથા રજ્જોગુણુની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે. ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો ખરફના ઢગલાજેવા.

છે. તેઓ સત્વગુણના વધારાવડે પરમશાંત હોય છે. જેમ બરફપર ઘણા અંગારા મૂકવામાં આવે તોપણ તે તેને સળગાવી શકતા નથી, પણ અંગારા પોતેજ બરફથી ઓગવાઈ જાય છે, તેમ એવા અતિ-શાંત પુરુષો બહુ પ્રતિદ્વંષતાના પ્રસંગોમાં પણ તપતા નથી. દુઃખમાં પણ એવા મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણને સમભાવનાવાળું ને શાંત રાખી શકે છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા જ્ઞાની પુરુષોની ગણના આ વર્ગમાં કરી શકાય છે. આવા પુરુષોનો સંગ કોઈ મનુષ્યને પણ ક્રમે ક્રમે શાંત બનાવે છે. સત્સંગ શું નથી કરતો ? સો માણસોમાં નવાણું વહેલા ઊડીને સ્નાનસંધ્યા કરનારા હોય તો, સોમો માણસ જે આડ વાગે ઊડવાના સ્વભાવવાળો હોય તેને પણ વહેલા ઊડીને સ્નાનસંધ્યા કરવાનું મન થાય. એજ પ્રમાણે ઊતરતા સંગનું પણ જાણવું. “કાયરકે સંગ શૂંગ ભાગે હીં ભાગે,” તેમ સામાન્ય મનુષ્ય કુસંગમાં રહે તો પોતાનાં કેટલાંક સારાં લક્ષણ મૂડી દબને નકારાં લક્ષણ ગ્રહણ કરે. જલ સાકરની સાથે મળે તો ગળ્યું થાય છે, ને કરીઆતાની સાથે મળે તો તે કડવું થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રાણીઓમાં દેવો ચઢતા ગણાય છે, મનુષ્યો મધ્યમ પ્રકારના ગણાય છે, ને સિંહ તથા સાપ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ ઊતરતા પ્રકારમાં આવે છે. મનુષ્યે સારા સંગવડે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા અવ-ગુણો લજીને અને શાઓક્ત સદ્ગુણો સંપાદન કરીને દેવજેવા થવાનું છે, પણ કુસંગવડે અવગુણોને ગ્રહણ કરી સિંહ વા સાપ આદિના ઊતરતા પ્રકારમાં જવાનું નથી. સત્સંગવડે ચઢતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે નીચેની સાખીમાં જણાવ્યું છે:—

“સદ્ગુરુ પશુતે માનસ કરે, માનસતે સિદ્ધ સોય;

દાદુ સિદ્ધતે દેવતા, દેવ નિરંજન હોય.”

દાદુજી કહે છે કે શ્રીસદ્ગુરુ પશુતુલ્ય મનુષ્યને સદુપદેશવડે પ્રથમ માણસની હારમાં લાવે છે. પછી વિશેષ અભ્યાસવડે માણસ-માંથી તે સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધમાંથી તે દેવપણાને વા ઈશ્વરપણાને પામે.

છે, ને દેવપણામાંથી વા ઈશ્વરપણામાંથી તે નિરંજનરૂપે-પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપે-સ્થિતિ કરે છે.

અભ્યાસવડે સર્વ થઈ શકે છે. જો તમારે નિષ્ક્રોધી થવું હોય તો તેને માટે તમે અભ્યાસ કરો. મનુષ્ય જો ધારે ને નિશ્ચય કરે, અને ઔત્રિયશ્વલ્લનિષ્ઠ સદ્ગુરુનો આશ્રય લઈ અભ્યાસ કરે તો કહેલી સાખીપ્રમાણે તે પશુજેવી સ્થિતિમાંથી ઈશ્વરની ને પરશ્વલ્લની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ વાત સાંભળતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જણાય છે ખરી, પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી ને અશક્યજેવી જણાતી વાતો પણ અભ્યાસવડે શક્ય થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે:—

“ सर्वेषां तु पदार्थानामभ्यासः कारणं परम् ।

अनभ्यासेन मर्त्यस्य प्राप्तयोगोऽपि नश्यति ॥

अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेनानिलच्युतिः ।

अभ्यासेन परानंदो ह्यभ्यासेनात्मदर्शनम् ॥

(ખધા પદાર્થોનું અભ્યાસજ મુખ્ય કારણ છે. જો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો માણસનો પ્રાપ્ત કરેલો યોગ પણ નાશ પામે છે. અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે પ્રાણુનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસવડે નિશ્ચય આત્માનું દર્શન થાય છે.)

જો આ બધું અભ્યાસવડે થઈ શકે છે તો પછી ક્ષમાના અભ્યાસવડે ક્રોધનો જય કરવો એમાં શી મોટી વાત છે? માટે પરમશાંત ને સુખી થવા સારુ ક્ષમાવડે ક્રોધને જિતવાનો અભ્યાસ કરો. વિદ્યાર્થી જો વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તો પહેલું, બીજું, ત્રીજું ને ચોથું વગેરે ગુજરાતી સાત કે જોષ્ઠતાં ધોરણો પૂરાં કરી સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી લખી વિશેષ યોગ્યતા મેળવે છે, તેમ આમાં પણ પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવા માટે—ક્રોધક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવામાટે—મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાંક

તુરત પોતે વૃક્ષોની ઘટાભણી પોતાનો અથ્થ હંકાર્યો, અને ત્યાં જઈ તે વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં મુકામ નાંખ્યો. સાથેના માણસે અથ્થ-પરથી શેતરંજી ને ગાદી કાઢીને પાથરી આપી, ને રાત્રી તેપર બેઠા. થોડીવારમાં રાત્રીના વાંસામાં એક નાના પથ્થરનો ધા વાગીને દૂર પડ્યો. રાત્રીએ આસપાસ જોયું, પણ વૃક્ષની ઘટામાંથી કોઈ નજરે પડ્યું નહિ, એટલે તેમણે પોતાના નોકરને કહ્યું કે:—“તપાસ કર, આ પથ્થરનો ધા ક્યાંથી આવ્યો?” માણસે રાત્રીની આગ્રાપ્રમાણે આસપાસ તપાસ કર્યો તો થોડેજ દૂર એક ખોરડીના ઝાડનીચે એક બીખારીજેવો માણસ બેઠો બેઠો ખોર ખાતો હતો. તેને પથ્થરના ધાવિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે:—“બાપુ! હું અફીણનો બંધાણી છું. પાસેના ગામમાં માગવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતાં થાક ખાવા-માટે અહીં સારો જાંયો જોઈને હું બેઠો છું. અફીણનો વખત થયો એટલે મેં હમણાં અફીણ લીધું, પણ કુંગો કરવામાટે મારી પાસે કાંઈ નહોતું, એટલે આ ખોરડીઉપર બે ચાર ખોર પાકેલાં જણાતાં તે પાડવા માટે મેં ધા કર્યો હતો. મેં જાણી જોઈને કોઈના ઉપર ધા કર્યો નથી. તમને ત્યાં ઊતરેલા આડાં ઝાડ હોવાથી મેં જોયા નથી. ભાઈ! મારો ગુન્હો માફ કરો.” એમ બોલતો બોલતો તે હાથ જોડવા મંડ્યો. સીપાઈએ પોતાના રાત્રીપાસે જઈને આ હકીકત તેમને જણાવી, એટલે રાત્રીએ તે બંધાણીને સીપાઈદ્વારા પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો. બીખારી ધ્રુજતો ધ્રુજતો હાથ જોડી પોતાના માથાપરનું કાળાઈ ઊતારી રાત્રીજીને વારંવાર પગે લાગતો બોલ્યો:—“ગરીબપરવર! મારી ભૂલ માફ કરો! મેં ધૂળ ખાધી!” રાત્રીએ તેને ધીરજ આપતાં પ્રસન્નવદને કહ્યું:—“બંધાણી! ગલરાઓ નહિ. એમાં શું? માણસથી અજાણતાં એમ થઈ જાય.” પછી પોતાના સીપાઈને કહ્યું:—“તમારી પાસે જે રૂપીઆ છે તેમાંથી પાંચ રૂપીઆ આ બંધાણીને આપો, અને થોડો નાસ્તો પણ આપો.” બંધાણી હાથ જોડતો ને પગે લાગતો બોલ્યો:—“ના, બાપુ! ના, એની મને જરૂર

નથી. ગરીબપરવર ! મારો ગુન્હો આપ નામદાર માફ કરો છે. એજ આપની મારા ઉપર મોટી રહેમ છે. ’ રાજાએ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ એમ હોય બંધાણી ! બોરડીપરનો ઘા ખાલી ન જાય તો રાજાપરનો ઘા ખાલી કેમ જાય ? ” ભીખારી રૂપીઆ ને નાસ્તો લૂંછ હરખાતો હરખાતો ને તે રાજાનો ઉપકાર માનતો માનતો ચાલતો થયો. આવા રાજાઓ વિશ્વમાં પૂજ્ય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જો મનુષ્યે ખરા સુખી થવું હોય તો પોતાના હૃદયમાં રહેલો અવ્યક્ત ઈશ્વરાંશ વર્તનમાં પ્રકટાવવો જોઈએ, અને તેને માટે આ રાજાના જેવા નિષ્કોધી ને અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરનારા થવું જોઈએ.

૩ લોભ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને નરકના દ્વારરૂપ ત્રણ મુખ્ય દોષો ગણાવ્યા છે, તેમાં ક્રોધઉપરાંત લોભની પણ ગણના કરી છે. એ લોભ ઘણો બલવાન છે. એ લોભને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ઈશ્વરની કૃપાથી અને પોતાના પુરુષાર્થથી જે દ્રવ્યાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થોની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તથા થતી હોય, તેમાં સંતોષ ન માનતાં મને અધિક મળે તો ઠીક, અધિક મળે તો ઠીક, એવો અસંતોષ સર્વદા તેના મનમાં રહ્યા કરે, ને તેથી તેનું મન દુઃખાનુભવ કર્યા કરે એ લોભનો પહેલો પ્રકાર છે. એનું બીજું નામ તૃષ્ણા છે. મળેલા દ્રવ્યમાંથી વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં આવશ્યક ખર્ચ ન કરતાં દ્રવ્યનો સંચય કર્યા કરવાના આગ્રહવાળી સંકુચિત વૃત્તિ જેને કંજુસાધ કહે છે તે લોભનો બીજો પ્રકાર છે. એ કંજુસાધને લાઇને પણ ખર્ચ કરવાના પ્રસંગમાં જીવને ક્લેશાનુભવ થયા કરે છે.

તૃષ્ણા. ખરી રીતે જોઈએ તો મનુષ્યને નિલ આશરે દોઢ શેર કે બેશેર અન્ન, ત્રણ વસ્ત્ર ને સૂવાને સાડાત્રણ હાથ જમીનની જરૂર છે; અને મનુષ્ય જો યોગ્ય ઉદ્યોગ કરે તો પ્રભુ એટલું તો તેને આપી રહે છે. પ્રભુ કાંઈને તેમાં ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે:—“ પ્રભુ ભૂખ્યા ઊઠાડે, પણ ભૂખ્યા સૂવાડે નહિ. ”

મન ઉદાર છે તે નિર્ધન છતાં રાજનથી પણ અધિક ધનાઢ્ય છે. જેના મનમાં સંસારના વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો હોય તેજ હૃદયની એવી ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે, પછી ભલે તે લાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય કે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય, અને માત્ર કૌપીન પહેરતો હોય કે જે અથવા ચાર વસ્ત્ર પહેરતો હોય. સ્મરણ-માં રાખવું જોઈએ કે વૈરાગ્ય હૃદયમાં છે, કપડામાં નથી. એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં શી રીતે પ્રગટે? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે જે તૃષ્ણાના દોષો ને તેથી ઉપજતાં દુઃખો બરાબર જોવામાં આવે તો ક્રમે કરીને અવશ્ય વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તૃષ્ણાના દોષો ને દુઃખો દર્શાવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત

*“રાખી દ્રવ્યની આશ ખોદી પૃથિવી ગાળા ગિરિધાતુઓ;
સંતોખ્યા બાહુ રાયને જતનથી ઝાળંગિયા સિંધુઓ;
ગાળી રાત્રિ સ્મશાનમાં દઢ મને મનોતણા બપમાં,
તૃષ્ણા છોડ હવે મને નવ દીડી કાઢી ફુટી હાથમાં. ૧
દેશો દુર્ગંધકી ઘણા વિષમમાં જાત્રા કરી ત્રાક્ષણી,
છોડી આખર યોગ્ય જાતિકુલની સેવા નકામી કરી;
ખીતે કાકની પેઃ માન લજીને આધું ખીગ્નને ધરે,
પાપી કર્મથી ખુશ થાતી તદ્દપિ તૃષ્ણા વધે ના શમે. ૨

* એના મૂલ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્ત્વાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાતવો,
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।
મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ,
પ્રાપ્તઃ કાળવરાટ્કોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંચ મામ્ ॥ ૧ ॥
ધ્રાન્તં દેશમનેકદુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં,
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતાં નિષ્ફલા ।

શિખરિણી

ખજોની સેવામાં ઠઠણ ઠપકા તો બહુ સહ્યા,
હસી ઠાલે હૈયે મન દીલગીરીને ગ્રહી રહ્યા;
વળી જોડયા હસ્તો ખજોતરફ થંભાવી મનને,
અરે ! જૂડી આશા ! ક્યમ હજી નચાવે બહુ મને ?”

તૃષ્ણાને ફિટકાર. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે તૃષ્ણા-
તરફ જ્યારે પાકો કંટાળો આવે ત્યારે તે હૃદયમાંથી મૂકી શકાય છે,
અન્યથા મૂકી શકાતી નથી. એક-કવિ તૃષ્ણાને (આશાને) ફિટકાર
દેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કિયો બ્રહ્મતે જીવ, અબ કરવો ચાહે કહા ?
કહા કરી હૈ નિર્જીવ ? આશે ! તવ આશય કવન ?”

(હે આશે ! તે બ્રહ્મમાંથી મને જીવ બનાવ્યો, હવે તું શું
કરવાને ઇચ્છે છે ? શું તું મને નિર્જીવ (જડ) બનાવશે ? તારા
અંતરનો આશય શો છે ?)

એક સંત પણ આશાને વશ વર્તનારની અધમતા જણાવવા
નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“આશા દાસીકે જે જાયે, તે જન જગકે દાસા;
આશા દાસી કરઇ જે નાયક, લાયક અનુભવ પાસા,”

શુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહેષ્વાશંકયા કાકવત્,
તૃષ્ણે જૃમ્ભસિ પાપકર્મનિરતે નાદ્યાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ૨ ॥
સ્વલોહાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનપરૈ,—
નિર્ગૃહ્યાન્તર્વાષ્પં હસિતમપિ શૂન્યેન મનસા ।
કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્ભઃ પ્રતિહતધિયામંજલિરપિ;
ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્ ॥ ૩ ॥

પંજો, એટલે તે તેની પાસે જઈ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે:-
 “મહારાજ! હું ગરીબ માણસ છું. ધન મેળવવામાટે મેં ઘણાં કાંઈક
 માર્યાં, પણ તેમાં મારું આજસુધી કંઈ વળ્યું નથી. આપજેવા
 પરોપકારી પુરુષ કૃપા કરીને કાંઈ ઠેકાણે ખજાનો ખતાવે તો મારા
 જેવાનું કામ થઈ જાય. સાધુ પુરુષને ધનની ઈચ્છા હોતી નથી, પણ
 મારા જેવો ધનનો કીડો જે ધનને માટે વલખાં મારી રહ્યો છે
 તેની શાંતિ ધનવિના થાય તેમ નથી, તો મહારાજ! આપ મારાપર
 દયા કરો.” તે ઘોડાવાળાનું એવું બોલવું સાંભળી તે માણસે તેને
 કહ્યું કે:-“કદાચ તને ખજાનો ખતાવવામાં આવે તોપણ તેમાંનું
 ધન તું તારે ઘેર શી રીતે લઈ જઈશ?” ઘોડાવાળાએ કહ્યું કે:-
 “મારી પાસે આ દસ ઘોડા, તેમજ લાદવાની આ વીશ પેટીઓ અને
 તે પેટીઓ અંધ કરવાની ચુંડા વગેરે સઘળું તૈયાર છે.” એ સાધુ-
 જેવો દેખાતો માણસ માંત્રિકે હતો. તેણે કોઈ માંત્રિકે પુરુષપાસેથી
 ધનભંડાર મેળવવાનો મંત્ર મેળવ્યો હતો, ને તે ધનભંડાર મેળવવાનું
 સ્થળ પણ જાણ્યું હતું, પણ તેના ગુરુએ તેને કહેલું કે:-“એ ધન-
 ભંડારમાંથી તારા પોતાના હાથથી એક પાછ પણ ઉપાડી શકાશે
 નહિ, માટે ખીજી કોઈ માણસદ્વારા તારે એ કામ કરવું.” એટલે
 તે માંત્રિકે તેવા માણસની શોધમાં હતો. તેવામાં તેને આ ઘોડા-
 વાળાનો યોગ ચતાં મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યું કે:-“કીંદ લાઈ!
 ચાલ મારી સાથે. હું તને ખજાનો ખતાવું. ભરી લે પેટીઓ.”
 માર્ગમાં ચાલતાં તે ઘોડાવાળાને વિચાર થયો કે આ અધેરી તો
 નહિ હોય? એટલે તેણે તે માંત્રિકેને પૂછ્યું કે:-“મહારાજ! આપ
 અધેરી તો નથી કે? જોને મહારાજ! અહીં પરમાત્માશિવાય
 મારું ખીજું કોઈ નથી.” માંત્રિકે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું:-“તું ચિંતા ન
 કર. વિશ્વાસ રાખ. હું મનુષ્યલક્ષક અધેરી નથી. પ્રભુની દયાથી
 એક એવો ધનભંડાર પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે તારી ભવની ભૂખ
 લાગી જશે. તારી ઈચ્છા હોય તો ચાલ, નહિ તો મારો કંઈ આગ્રહ

નથી. એ ખજનાનું ઠેકાણું અહીંથી દૂર નથી. જો પેલી કરાડઃ દેખાય છે સાંજ તે છે.” ઘોડાવાળાને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“બહુ સારું મહારાજ! ચાલો.” અને જણ આગળ ચાલ્યા, ને તે કરાડપાસે જઈ પહોંચ્યા. પેલા માંત્રિકે તેના ગુરુએ ખતાવેલી રીતે ગુગળનો ધૂપ કર્યો કે એક મોટો દરવાજો ને તેની અંદર એક મોટું મકાન દેખાયું. અને જણ અંદર પેલા તો સાં હીરા, માણેક, મોતી ને સોનામહોરો વગેરેથી ભરપૂર અપાર ખજનો તેમને દેખાયો. ઘોડાવાળો ચકિત થઈ ગયો કે આ તે સાચું છે કે સ્વપ્ન છે? અંતે તેણે પોતાના મનને સ્થિર કરી માંત્રિકના કહેવા પ્રમાણે ધનની વીશ પેટીઓ તે ખજનામાંથી ભરી લીધી, ને તેને સારી રીતે બંધ કરી. માંત્રિકે તે મકાનના એક ગોખલામાં લોઢાની એક કાબલી પડી હતી તે લીધી. પછી પેલી વીશ પેટીઓ બહાર કાઢી તે બંને બહાર નીકળ્યા, ને માંત્રિકે પછી રાજનો ધૂપ કર્યો, એટલે દરવાજો દેખાતો બંધ થઈ ગયો, ને કરાડજેની કરાડ થઈ ગઈ. પેલો ઘોડાવાળો કે જે ધનની ભારે તૃષ્ણાવાળો હતો તેના મનમાં થયું કે આમાં મહારાજનું કેટલું ધન, ને મારું કેટલું ધન તે આગળથી નક્કી કરવું એ સારું છે, કે જેથી પાછળથી વાંધો ન પડે; એટલે તેણે તે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ! આ ધનમાંથી મારું કેટલું ધન ને આપનું કેટલું ધન તે કહો.” માંત્રિકે કહ્યું:—“આપણા બંનેનું અર્ધો અર્ધ. દશ પેટી તારી ને દશ પેટી મારી.” જોકે દશ પેટીવડે તે ઘોડાવાળો મોટો ધનાઢ્ય થઈ શકે તેમ હતું, છતાં તૃષ્ણાને લીધે તેને વિચાર આવ્યો કે મને વધારે ધન મળે તો ઠીક, એટલે તેણે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ! આપની પાસે વિદ્યા છે તો આપ આવા ઘણા ખજના મેળવશો, માટે મને આમાંથી દયા કરીને કાંઈ વધારે આપો તો સારું.” માંત્રિકે કહ્યું:—“ભલે, તું બે પેટી વધારે લેજે—બાર લેજે.”

* પર્વતની કોઈ ટેકરીના ભેખડોવા સીધા ને હયા ભાગને કરાડ કહે છે.

તેટલાથી પણ પેલા તૃષ્ણાલુ માણસને સંતોષ ન થયો, એટલે તેણે વધારે ધન આપવા ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, તેથી તેને પ્રથમ ચૌદ, પછી સોળ, પછી અઠાર ને છેવટ વીસ પેટીઓ આપવાનું પેલા માંત્રિકે જણાવ્યું. એવામાં તે અતિતૃષ્ણાલુ ઘોડાવાળાની નજર પેલી લોદાની ડાબલીભણી ગધ ને તેણે માંત્રિકેને કહ્યું:—“મદારાજ! આ ડાબલીમાં સિદ્ધાંજન* હશે એમ મને લાગે છે, માટે તે મને આપો તો કીડ. હું તે આંજું.” માંત્રિકે તેને કહ્યું:—“આ સિદ્ધાંજન નથી, પણ જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની આંખમાં આંજે તો તે આંધળો થઈ જાય એવું ઔપદ્ય છે, માટે એ વિચાર રહેવા દે.” છતાં પણ તે ઘોડાવાળાએ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવાથી માંત્રિકે તે ડાબલી તેના હાથમાં આપી. તે ડાબલીમાંથી આંગળીવડે અંજન લઈ તે ઘોડાવાળો પોતાની આંખે આંજવા મંજો, ત્યારે પેલા માંત્રિકે તેને કહ્યું કે:—“તું આંજતું રહેવા દે. જો તું આંજશ તો નક્કી તું આંધળો થઈ જશ.” તોપણ તેણે માન્યું નહિ, ને “ના મદારાજ! તમે જોડું કહો છો” એમ જોલતાં જોલતાં તેણે પોતાની એક આંખમાં તે અંજન આંજ્યું, તેથી થોડીજ વારમાં તે આંધળો થઈ ગયો, એટલે આ અતિતૃષ્ણાવાળો ને અવિચારી આંધળો માણસ આ ધનને ભોગવવા લાયક નથી એમ જાણી “તારું લાગ્યું તું ભોગવ” એમ તેને કહી દશે ઘોડા ને ધનની વીશે પેટીઓ લઈ તે માંત્રિકે ચાલતો થયો, ને તે તૃષ્ણાલુ ઘોડાવાળો બહુ દુઃખી થઈને માંડ માંડ પોતાને ઠેકાણે પહોંચ્યો. અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ છે.

“લોભ પાપ સઘળાનું મૂલ.” લોભ મનુષ્યની પાસે કયું પાપ ન કરાવે તે કહેવાતું નથી. “લોભશ્ચેદ્ગુણેન કિમ્”—જો લોભ હોય તો પછી બીજા અવગુણથી શું પ્રયોજન છે? મતલબ કે એક લોભજ સઘળાં પાપ કરાવવાને સમર્થ છે. જેમ કોઈ માણસ ઘણો રૂપાળો હોય, પણ જો તેના કપાળમાં એક રૂપીઆજોટલી

* આખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં રહેલા ગુહનિધિ જોઈ શકાય એવું અંજન.

જગામાં કાઢ હોય તો તેની બધી સુંદરતા હણાઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યમાં જો લોભનામનો દોષ હોય તો તેવડે તેના બધા શુભ ગુણો ઢંકાઈ જાય છે—લોભ એ શુભ ગુણોને ગળી જાય છે. લોભને વશ થઈને ભાઈ બેનને, અને બેન ભાઈને હણે છે. પુત્ર પિતાને, અને પિતા પુત્રને હણે છે. રાજ્યલોભને વશ થવાથી આખો ખીલજીવંશ એકપછી એક એમ માર્યો ગયો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. જલાલુદ્દીનને તેના ભત્રિજા અલ્લાઉદ્દીને માર્યો, અને એ અલ્લાઉદ્દીનને તેના વહાલા શુલામ મલેક કાકુરે માર્યો. એમ ઉત્તરોત્તર એકબીજાનાં ખૂન થયાં. કેટલાક વેપારીઓ દ્રવ્યના અતિલોભને લઈને દગાફટકા કરતાં પાછું વાળી જોતા નથી. એવી રીતે નોકરી, ખેતી, દલાલી ને વકોલાત વગેરે ધંધાઓમાં પણ દ્રવ્યતૃષ્ણાને વશ થઈ માણસો જૂઠાણું કરવામાં બાકી રાખતાં નથી. “**सत्यान्नास्ति परो धर्मो नानृतात्पातकं परम्**” (સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્યથી મોટું પાપ નથી,) એમ શાસ્ત્રવચન પોકારીને કહે છે. છતાં લોભ તે વાત ભૂલાવી દે છે, ને મનુષ્યને અવળે માર્ગે ચલાવે છે.

રણમલ કરીને એક વાઘેર ભૂખે મરતો થવાથી અલખીઓ સાધુ થયો હતો. સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી મનુષ્યમાં કાંઈ સાધુતા આવતી નથી, પણ વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોવડેજ મનુષ્યમાં સાધુતા આવે છે. વગરવૈરાગ્યે વ્યવહારના કોઈ તરેહના દુઃખથી કંટાળીને કે ધંધો કરવાના આળસથી જે મનુષ્ય પોતાના ધરનો ત્યાગ કરે છે તે જો સાધુને લગતા શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે તો પોતાના સાધુનામને કુખાવે છે. એવા માણસોને ઉદ્દેશીને લોકોમાં આવાં હાસ્યજનક કથનો કહેવાય છે:—

“**जोपीयंदन ने गेरु, छ लाज्याना बेरु.**”

“**મુંડ મુંડાવે તીન ગુણ, મિટે શિરકી ખાજ;**

ખાનેકું લઈું મિલે, લોક કહે મહારાજ.”

“**ટોપી પહેરે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ;**

ખાવો ખાવો સૌ કહે, ને સુખે ભરે પેટ.”

આ રણમલ પણ આ પ્રકારનો કે એથી પણ કનિષ્ઠ પ્રકારનો આવો હતો. અગાઉના વખતમાં વાઘેર (કાખા) લોદ્રો બહુ ભાગે પ્રવાસીઓને લૂટવાનો ધંધો કરતા, ને દ્વારકાની જગ્યાએ જનારા માણસોને બહુ હિરાન કરતા. સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં વાઘેરલોડ્રું મોટું બહારવટું ચાલ્યું હતું. મૂળુમાણેક તથા જોધોમાણેક તેમના નાયક હતાં. અંગ્રેજ સરકારે બહુ પ્રયત્ન કરીને તેમના નાયકોને મારી વાઘેરોને પરાસ્ત કર્યા હતા. સારપટ્ટી એવી પાકો ગોડવણ થઈ છે કે વાઘેરલોડ્રાના જે ગામની હદમાં લૂટ ચાલે તે ગામના વાઘેરોએ લૂટની રકમ ભરી આપવી જોઈએ. એથી યાત્રી લોડ્રાનું એ દુઃખ હવે મટ્યું છે. રણમલ આવો થયો હતો, પણ તેની લૂટવાની વૃત્તિ નાશ પામી નહોતી. તેણે અલખીઆનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. અલખીઆ એ અતીતજાવાની એક જાત છે. આસપાસનાં ગામોથી કેટલેક દૂર જંગલના ભાગમાં એક વડનીચે તેણે પોતાની ઝુંપડી બાંધી હતી. આસપાસનાં ગામોમાંથી તે લોટ વગેરે માગીને પોતાનો ગુજારો કરતો, પણ વારંવાર તેને લૂટ કરવાનું મન થઈ આવતું, અને તેટલામાટે તે જ્યારેસારે વડઉપર ચઢીને દૂરદૂરના ભાગમાં નજર ફેંકતો. એકવાર બળદના ધુધરાનો અવાજ તથા ગાડાનો ખડખડાટ છેટેથી સંભળાતાં તેણે વડઉપર ચઢીને જોયું તો તેને કેટલેક છેટે વાણીઆની જાન ચાલી જતી જણાઈ. દિવસ આથમી જવા આવ્યો હતો. તે જાનની સાથે વોગાવીઆ નહોતા, એટલે તુરતજ તેના મનમાં તે જાનને લૂટવાનો વિચાર ઉડ્યો, પણ પટ્ટી પાછો ખીજે વિચાર તેના મનમાં આવ્યો કે સાધુ યજ્ઞને આવું કામ કરવું એ ઠીક નહિ. વળી તેની સાથે નવો વિચાર આવ્યો કે આ લૂટવાનું કરી થોડી મોજમજાહ કરી લઉં. પટ્ટી પાછું ક્યાં સાધુ થવાનું નથી? તેના મનમાં થોડીવાર આવી ઘડભાંગ ચાલી. અંતે તેના મનમાં રહેલા નબળા સંસ્કારો બલવાન થયા. દ્રવ્યલોભે તેના મનમાં તે જાન લૂટવાનો વેગ પ્રકટાવ્યો. તુરતજ તેણે પોતાનો

અલખીઆનો વેશ કાઢી નાંખ્યો, ને વાઘેરનાં જૂનાં કપડાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં તે પહેરી લઇને હાથમાં ગોળો (મોટા માથાવાળી નાંડી લાકડી) લઇને દોડ્યો, ને એકદમ જનપાસે જઇ જનનાં માણસોને માર મારી તેમનાં ઘરેણાંગાંડાં ને રોકડ વગેરે માલ લૂટી લઇ આડે માર્ગે થઇ તે પોતાની ઝુંપડીમાં પાછો આવ્યો. આવી રીતે સાધુના વેશમાં રહ્યા છતાં દ્રવ્યલોભને વશ થઇ વખતોવખત આવાં લૂટફાટનાં નિંદકર્મો કરી તેણે પોતાનું પાપી જીવન પૂરું કર્યું.

લોભ કટલો બધો દુષ્ટ છે ! સાધુ થયેલાની પાસે પણ તે આવી રીતે લૂટારાનું કામ કરાવે છે. ભણેલાગણેલા અને ડાહ્યાકમરા વેપારીઓ, કે જે હિસાબમાં બહુ સંભાળ રાખી ભૂલ ન કરે તેમને લોભ પોતાના કાંસામાં પકડી જોતજોતામાં ભૂલ ખવરાવી દે છે. “આમાં મને પાંચસો રૂપીઆનું હાંસલ છે, જૂઠું બોલવામાં કાંઈ પાછળથી હાનિ થવાની નથી. જૂઠું બોલવાનું પાપ દૂર કરવા દશાંશ કાઢીશું.” આવા વિચારવડે લોભ વેપારીઓને પાપકર્મમાં ફસાવે છે, પણ પાપ કાઢનું સગું નથી. “પાપ પીપળે ચઢીને પોકારે છે” એવી લોકમાં કહેવત છે. એ પ્રમાણે અંતે જ્યારે તેના દગાની ખરી વાત બહાર આવે છે ત્યારે દગો કરનારની આખરના કાંકરા થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ વખતે રાજતરફથી તેને શિક્ષા પણ થાય છે. ઘણાને આવી રીતે પાપમાલ થયેલા જોયા છતાં માણસો લાલચને વશ થઇ ખોટી રીતે દ્રવ્ય મેળવવાના પાપમાં પડે છે, ને અંતે “પાણીના પાણીમાં ને દૂધના દૂધમાં” થાય છે ત્યારે પેટ ભરીને પસ્તાવો કરે છે. જૂઠાણું તો ઠીક, પણ **લોભ** ખૂનખરાખાસુદાં પણ કરાવે છે. તે વાત સ્પષ્ટ કરવા દક્ષિણદેશમાં બનેલા એક બનાવની હકીકત કહેવાય છે:-

એ મુસાફરો રાત્રિનિવાસ કરવામાટે માર્ગમાં આવેલા એક ગામડામાં પટેલની ડેલીએ ગયા. પટેલે તેમને આવકાર આપ્યો, ને પોતાની ડેલીપર તેમનો બિતારો કરાવ્યો. હજી પણ ગામડામાં એવો

અંથોનો અભ્યાસ કરી તેણે વેદાંતાચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી તે પોતાના વતનમાં ગયો. ઇટલાક સમયપછી - તેને શંકા થઇ કે પાપસ્ય તાતઃ કઃ (પાપનો આપ કાણુ?) તે માટે તેણે પોતાની ખાસેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો જોયાં, પણ તેમાંથી તેને કંઈ પ્રત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ, એટલે તે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. શંકા ભુંડી છે, તેને ઘેર કંઈ એન પડતું નહોતું. તેથી યાત્રાએ જવાથી કંઈ સ્થલેથી મને તેનું સમાધાન મળી આવશે એવા વિચારથી તે યાનાર્થે નીકળ્યો. પ્રથમ ઉત્તરમાં બદરીનાથ ને કેદારનાથ આદિની યાત્રા કરી પછી પૂર્વમાં ગયો અને જગ-નાથજી આદિમાં જઈ તેણે દક્ષિણમાં રામેશ્વર-ભણી પ્રયાણ કર્યું. એ તરફનાં રામેશ્વર ને શિવકાંચી વિષ્ણુકાંચી આદિ નાનાંમોટાં તીર્થો કરતો કરતો તે પુનામાં આવ્યો. માર્ગમાં ઇટલીક વાર વિદ્વાનોનો મેળાપ થયા છતાં અને તેમના સાથે ચર્ચા થયા છતાં પાપનો આપ કાણુ? એ તેની શંકાનું સમાધાન થઈ શક્યું નહોતું, એટલે તેની ઉદાસીનતા હજી ચાલુ હતી. પ્રસંગવશાત્ તે પુનાની સદાશિવપેકનામની બનરમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે વેલા વિલાસિનીનામની એક ધનાઢય વેશ્યા પોતાની હવેલીના ઝડપામાં બેઠી હતી તેણે તે ચંદ્રશેખરને જોયો. એ જાતિ બહુ ચતુરફૂલોય છે. સુખાકૃતિઉપરથી તે માણસનું અંતઃકરણ કળી શકે છે. તેણે પોતાના મનસાથે વિચાર્યું કે બ્રાહ્મણ વિદ્વાન જણાય છે પણ આટલો બધો ઉદાસીન શા માટે રહેતો હશે? આલ પૂછી જોઈએ. તુરતજ તેણે પોતાની દાસીને મોકલી તેને પોતાની હવેલીપર બોલાવ્યો, ને તેનો વાણીવડે આદરસત્કાર કરી તેને એક કાચઉપર બેસાડ્યો. પછી પૂછગાછ કરી, તેના અભ્યાસાદિની હકીકત જાણી લઈ, તેને પૂછ્યું કે:—“આપ આવા વિદ્વાન છતાં ઉદાસીન કેમ જણાઓ છો?” ચંદ્રશેખરે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—“કંઈ નહિ. તમને કહેવાથી કંઈ ફલ નથી.” વિલાસિનીએ પ્રત્યુત્તરમાં ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—“મહારાજ! આપ સુખેથી કહો. મારાથી જો બનશે તો હું આપનું કુટુંબ નિવૃત્ત

કરીશ. જે હું આપનું દુઃખ દૂર નહિ કરી શકું તોપણ મારી આગળ તે વાત કહેવાથી આપનું દુઃખ ઓછું થશે.” ચંદ્રશેખરે કહ્યું:—“એ તો શાસ્ત્રીય વાત છે, એમાં તમારું કામ નથી.” વિદ્યાસિનીએ મંદ હસીને કહ્યું કે:—“નહિ મહારાજ ! વખતે અમારા જેવાં પણ કોઈ વાતનો ખુલાસો કરી શકે, અને મારા જાણવા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં તો એમ પણ કહ્યું છે કે બાલકપાસેથી પણ જ્ઞાન મેળવવું, માટે આપ આપની જે શંકા હોય તે કહો. જે મારાથી ખનશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ.” વેશ્યા વાતચીતપરથી કળી ગઈ હતી કે પ્રાહ્મણુ ભોળો અને શરમાળ છે, નહિ તો આટલું ભણ્યા છતાં ને આટલું દેશાટન કર્યા છતાં તેને શાસ્ત્રીય શંકા કેમ રહે ? તેણે આગ્રહથી પૂછ્યું એટલે ચંદ્રશેખરે જણાવ્યું કે:—“પાપનો બાપ કોણ ? એની મને શંકા છે. મેં તે જાણવા માટે બહુ શાસ્ત્રો ફેરવ્યાં, ને ઘણાની સાથે ચર્ચા કરી, પણ તેનો મને ક્યાંય પત્તો મળી શક્યો નથી તેથી મારું મન ઉદાસ રહ્યા કરે છે.” વિદ્યાસિનીએ કહ્યું:—“એમાં શું ? એનો ઉત્તર તો હું બરાબર જાણું છું, અને તે એકસ હું આપને કહીશ; પણ તે માટે આપે અહીં થોડા દિવસ રોકાવું પડશે. આપને માટે હું સામે હવેલીના એક ભાગમાં ઊતારાની તથા પૂજનપાઠ અને ભોજનાદિની સર્વ સગવડ કરાવી આપીશ. આપ અહીં સુખેથી રહો.” હૃદયમાંથી શંકાકૂપી રાહ્ય (સાલ) કાઢવાનો યોગ અનાયાસે મળી આવતાં તેણે પ્રસન્ન થઈ રોકાવાનું સ્વીકાર્યું. ચંદ્રશેખર નિયત્રિતિ સ્નાનસંધ્યાદિ નિયત્કર્મ કરી પોતાને હાથે રસોઈ કરી જમતો ને પછી શાસ્ત્રવાચન કરતો. વિદ્યાસિની નિત્ય તેને પગે લાગવા આવતી, ને બે સોનામહોર ભેટ ધરતી. કુટલાક દિવસો વીણા પછી તે એક વાર ઉત્તમ પોશાક પહેરી, તથા ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરી, ચંદ્રશેખર રસોઈ કરતો હતો ત્યાં આવીને બહુ હાવભાવથી વિનય ને પ્રેમ દર્શાવતી આંખમાં જલ લાવીને કહેવા લાગી કે:—“આપના જેવા વિદ્વાન પ્રાહ્મણુને આ ધૂમાડો કુંકવો

ચાળમાં તથા સોનાના વાટકાઓમાં ભાતભાતની સામગ્રી પીરસી ચાળ લઇ આવી, ને ચંદ્રશેખરનું પૂજન કરી દશ સોનામહોર ધરી. પછી મંદ હાસ્ય કરતી ને “આજ તો મારાં ધન્યભાગ્ય છે” એમ મધુર વાણીવડે બોલતી વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને બોજન લેવા પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રશેખરે તુરતજ હાથમાં જલ લઇ ગાયત્રીમંત્રવડે અનપર પ્રોક્ષણ કર્યું, ને ષ્ણાર્પણ કરી, તથા બલિ મૂકી, જેવો તે પ્રાણહુતિ આપવા માટે પોતાના મુખલણી ભાતનો ગ્રાસ લાવે છે ત્યાં વિલાસિનીએ સત્વર ઊભાં થઇ “હું” એમ ઉચે સાદે બોલતાં તથા હાથવડે અટકાવતાં ચંદ્રશેખરના મોઢાપર એક લપટાક ચોઢી દીધી. ચંદ્રશેખર આથી હમડી ગયો, ને વિલાસિનીની સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યો. વિલાસિની બોલી:—“મહારાજ ! સમન્થા ? પાપનો બાપ લોભ છે. મારી દશ સોનામહોરની લાલચને વશ થઇ તમે એટલો વિચાર પણ ન કર્યો કે હું ષ્ણાણ થઇને આ નીચ વેશ્યાના હાથનું રાંધેલું કેમ ખાઈ શકું ? હું ભલે વેશ્યા છું, પણ ધર્મ કેવી અમૃત્ય વસ્તુ છે તે કાંઈક સમજું છું. તમારો ધર્મ ચૂકાવવા-માટે મેં આ પ્રયોગ રચ્યો નથી, પણ સર્વ પાપનો બાપ લોભ છે—લોભથી બહુ દોષો ઉપજે છે. ને મનુષ્યને અત્યંત વહાલો એવો જે તેનો ધર્મ તે પણ તે છોડાવે દે—તેની ખાત્રી કરી આપવામાટે મારે આમ કરવું પડ્યું છે, ક્ષમા કરશો. દેવ ! લોભથી બહુ સંભાળવાનું છે.” ચંદ્રશેખર ઉદાસ થઇને સજલ નેત્રે બોલ્યો:—“માતાજી ! તમારી વાત બરાબર છે. મારી ભારે ભૂલ થઇ.” પછી પોતાને ધર્મ-બ્રહ્મ થતાં બચાવી લેવામાટે તથા પોતાની શંકાનું પ્રત્યક્ષ સમાધાન કરવામાટે તેણે વિલાસિનીનો બહુ બહુ ઉપકાર માન્યો, અને વિલાસિનીએ પોતાથી કાંઈ વધારે પડતું થયું હોય તો તેને માટે પુનઃ ક્ષમા માગી. બીજે દહાડે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરનો વસ્ત્ર અલંકાર ને દ્રવ્યથી સત્કાર કર્યો, અને તે ત્યાંથી રજા માગી વિદાય થયો.

લોભ મનુષ્યપાસે ન કરવાનાં અનેક નિદા કર્મો કરાવે છે, ને તેના ધર્મનો પણ તે નાશ કરે છે એ આ દષ્ટાંતપરથી જાણીને

નિઝાસુઓએ તેને વશ વર્તાવવામાટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ડુંકામાં કહેવાનું કે જે ધર્મ પાળવો હોય, તો લોભને ઘણામાં ઘણો વશ રાખવો જોઈએ. “સંમીલને નયનયોર્નહિ કિંચિદસ્તિ.” (જે આંખો વીંચાર્થ એટલે કાંઈનું કાંઈ નથી) એ વચન તૃષ્ણાનો જય કરવા ઇચ્છનારે ખડુ લક્ષમાં રાખવાજોઈએ છે.

શુદ્ધભાવથી પ્રયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી; કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ દુશ્મનોને દબાવ્યા વિના પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એમ નથી માટે લોભાદિ દુર્ગુણોને દૂર કરવા ને સંતોષાદિ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહો.

તૃષ્ણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ ફક્ત ઈશ્વરેચ્છાપર છાડી દો. ઘણાં માણસો એવાં હોય છે કે જે વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની લાલસામાં સર્વદા અસંતોષી ને દુઃખી રહ્યા કરે છે. તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય તણાયો જાય છે તે કદીપણ શાંતિ મેળવી શકતો નથી, અને સુખ ભોગવી શકતો નથી. તૃષ્ણાતુર માણસને વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની ઇચ્છા થયાજ કરે છે. તેની ઇચ્છાપ્રમાણે તેને મળતું જાય તોપણ તેથી તેને સંતોષ થતો નથી. તેની તૃષ્ણા તેને આગળ ને આગળજ ખેંચતી જાય છે, ને જ્યારે તેનો વેગ તે માણસની યોગ્યતા કરતાં વધી જાય છે ત્યારે તે તૃષ્ણા પૂરી ન પડવાથી તે માણસને નિરાશા ને દુઃખ થાય છે. દાખલાતરીકે એક માણસને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે વધારેમાં વધારે મળી શકે તેટલો રૂ. ૧૦૦ નો પગાર મળતો હોય, છતાં મને રૂ. ૧૫૦ કેમ મળતા નથી? હું સારામાં સારું કામ કરું છું, ને સરકારને અથવા શેકને ઘણી પેદાશ છે, છતાં મારો પગાર કેમ વધારતા નથી? આમ તે ધોખો કર્યા કરે છે, ને અસંતોષ સેવી દુઃખી રહે છે. આમ કરવામાં તે સરકારનો વા શેકતો અને ઇશ્વરનો અપરાધ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. ભાઈ! નોકરી કરવી લાંસુધી

સારામાં સારું કામ કરવું એ નોકરની ફરજ છે. સારું કામ કરવા-
માટેજ પગાર મળે છે. બેસી રહેવામાટે મળતો નથી. વળી ઉપરિને
વા શેકતે પણ આંખો હોય છે. તક આવે ત્યારે સારું કામ કરનારને
તેનો બદલો તે આપેજ, પણ ધારો કે ઉપરિ વા શેક સારા કામનો
બદલો કદાચ ન આપે, પણ ઈશ્વરને ત્યાં તો રજીરજની નોંધ છે.
તમારું કામ પણ કામ કે તમારો કામ પણ વિચાર-તમારું નાનામાં
નાનું કામ કે તમારો નાનામાં નાનો વિચાર પણ-તેનાથી અજ્ઞાપ્યો
નથી. જે તમારા હૃદયમાં રહી તમારા સર્વ વિચાર તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને
જાણે છે તે અંતર્યામી પરમાત્મા તમને તમારા કામનો બદલો આપ્યા
વિના કેમ રહેશે ? પાણીનો સંચો, મોટરનો સંચો ને વીજળીના દીવાનો
સંચો જે પાણી આદિની નોંધ રાખે છે તો ઈશ્વર તમારાં કામની નોંધ
કેમ નહિ રાખે ? તમારા ઉપરિને વા શેકને ત્યાં કદાચ એક કે બે ઑક્સિ-
હોય, પણ પ્રભુની ઑક્સિસો તો ઘણી છે. તેમને ક્યાં ખોટ છે ?
આખું વિશ્વ તેમનું છે. તમારામાં વિશેષ લાયકાત આવી કે તમે
તેમની કૃપાથી તેમની ગમે તે ઑક્સિસમાં કામ પણ રચેલે ચોક્કસ આગળ
વધવાનાજ. જે માણસને આ વાતમાં શ્રદ્ધા છે તે પોતાનું કર્તવ્ય
સારામાં સારી રીતે કરે છે, ને પરિણામ ઈશ્વરેચ્છાપર છોડી સંતોષી
ને સુખી રહે છે, અને અંતે તે અવશ્ય ઉન્નતિને પામે છે. એથી ઊલટું
તૃણાતુર માણસ વર્તમાનમાં અસંતોષી ને દુઃખી રહે છે એટલુંજ
નહિ, પણ કામ પ્રતિબંધકને લઈ તેના કામનું ફલ મળવામાં ઢીલ
થાય તો તેનો કર્તવ્યનો વેગ ઢીલો પડે છે, ને તથા તે પોતાની
ઉન્નતિ જોઈએ એવી સાધી શકતો નથી, માટેજ શ્રીભગવાને ગીતાજી-
માં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥”

(હે અર્જુન ! તારો કર્મ કરવામાંજ અધિકાર છે, ફલમાં ક્યારે
પણ નહિ. તું કર્મના ફલના હેતુથી કર્મ કરનારો ન થા, તેમ કર્મ

ન કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. સાર એ કે મનુષ્યે નિષ્કામપણે સ્વકર્તવ્ય કરવું.)

જો મનુષ્ય આ પ્રમાણે કર્મના ફલની તૃષ્ણા લગતે વ્યવહાર—પરમાર્થમાં વર્તે તો તે વર્તમાનમાં સુખી રહેતો છતો, ઉત્તરોત્તર પોતાની ઉન્નતિ સાધતો જાય.

એક નિષ્કામ ભક્ત. એક ભક્તને કાષ્ઠએ પૂછ્યું કે :—
“જો તમારી ભક્તિ પ્રભુ નહિ સ્વીકારે તો તમે શું કરશો ? ”
તેણે પૂછનારને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે :—“મારાથી અને તેટલી સારામાં સારી પ્રભુભક્તિ કરવી એ મારું કામ છે. તે ભક્તિને સ્વીકારવી કે નહિ તે પ્રભુની મરજીનો વિષય છે. મારે એ વિષે કશો વિચાર કરવાનો નથી. ” આ પ્રમાણે નોકરે પણ પોતાની નોકરી સારામાં સારી બજાવવી એટલુંજ તેનું કામ છે. તેના સારા કામનો બદલો તેને કાષ્ઠ પ્રકારે સારો મળશેજ. કામ બરાબર કરવું નહિ, ને ફલની આશા મોટી રાખવી એ ભારે ભૂલ છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા નથી, ને ફલની મોટી મોટી ઇચ્છાઓ રાખે છે તે નિરાશ થઈ દુઃખી થાય છે. એક તૃષ્ણાલુ પણ આળસુ નોકર શેઠને વારંવાર પોતાનો પગાર વધારવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. શેઠ આથી બહુ કંટાળ્યા, એટલે તેને ચોકખો જવાબ સંભળાવી દીધો કે :—“તમે કામમાં આળસ કરો છો, તેમજ બેદરકારીથી વારંવાર ભૂલો કરો છો તે બદલ તમારો દંડ કરવો જોઈએ; પણ તમને ગરીબ જાણી તે પ્રમાણે તમારો દંડ હું કરતો નથી એજ તમારો ઈર્ષા (પગારમાં વધારો) જાણવો. ખાકી જ્યાંસુધી તમે તમારું કર્તવ્ય ચોકસાઈથી સારું નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારા પગારમાં વધારો થઈ શકશે નહિ. ”

સારા નોકરે પગાર વધારવા માટે પોતાના શેઠને મુંઝવવા નહિ. જેનું અન્ન ખાધું તેને કંઈડી સ્થિતિમાં કનડવા નહિ. જરૂર પડે તો બે માસ વગર પગારે પણ કામ કરવું. કુલવાન માણસની આવી ફરજ

છે. જેવી દાનત તેવી ખરકત છે એ બહુ સ્મરણમાં રાખો. જે કરેલા ઉપકારને જાણનાર ને સંતોષી છે તેને પ્રભુની કૃપાથી તેના કામને બદલો કાઢી રીતે મળી રહે છે, ને તે સુખી થાય છે.

સંતોષીને સર્વ સંપત્ત છે.

“જે સંતોષી જન છે, સંપત્ત સર્વે ખરેખર તેને છે;

પગ જેનો જોડામાં, તેને મન ભૂ મઢીજ ચર્મે છે.”

એક રાજા હતા. તેમના દેશમાં જોડા પહેરવાનો રીવાજ નહોતો. હજી પણ આપણા ભરતખંડમાં દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ઘણા લોકો જોડા પહેરતા નથી. ત્યાં કેટલાક તાપમાં માથે છત્રી ઝાઢે, પણ જોડા ન પહેરે. જે રાજાની વાત થાય છે તેમને સુખન-ખાનામનાં એક નાનાં કુંવરી હતાં. તે બહુ મોઢે ચઢાવેલાં હતાં. નાનાં બાલકો સ્વલાવથી ચંચલ હોય છે. આ રાજકુંવરી પણ બહુ ચંચલ હતાં. રાજાને તે બહુ વહાલાં હતાં. આંગણમાં રમતાં તેમને એક વાર પગમાં કાંટો વાગ્યો. તે કાઢતાં લોહી નીકળ્યું, ને કુંવરીને પીડા થઈ; તે રોવા મંડ્યાં, ને ખીજાઈ ગયાં. રડતાં રડતાં તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યાં:—“બાપુ ! આમ કાંટા વાગે તે કેમ ખમાય ? માટે આપ બંધી ધરતી આમડે મઢાવી દો. ” રાજા બહુ જોળા ને બહા સ્વભાવના હતા. કુંવરીના રડવાથી તેમનું મન દુઃખાયું હતું. તેમણે કહ્યું:—“એમાં શું બેટા ? ભલે એમ કરીએ. તમે છાનાં રહી જાઓ.” રાજાએ તુરતજ પોતાના રંગપ્રસાદનામના દીવાનને બોલાવ્યા, ને સુખનખાને કાંટો વાગવાથી બહુ દુઃખ થયાનું જણાવી, કુંવરીપરના પ્રેમના આવેશમાં તે રાજાએ આખી પૃથ્વી ચામડેથી મઢાવી લેવાનો પોતાના દીવાનને હુકમ આપ્યો. આ વાત બનવી અશક્ય છે, ને આ હુકમ કરવામાં રાજાની ભૂલ થાય છે એમ જાણતાં છતાં શિષ્ટાચારને અતુસરીને દિવાન રંગપ્રસાદે તુરતજ રાજાને ના ન કહી. તેમણે તો બિલકું વિનયથી કહ્યું:—“બહુ સારું, એ વિષેની યોજના વિચારીને પછી હું આપ નામદારની પાસે તે રજુ કરીશ. ”

ઉપરિ કે સેવ્ય કાંઈ વાત કહે, ને તેમાં પણ જો વેગમાં આવીને કાંઈ કહે તો તે વાત કર્યાજેવી ન હોય તોપણ સેવકે તુરતજ તે વાતની ના ન કહેવી એવો શિષ્ટાચાર છે; કેમકે તેમની ઇચ્છેલી વાતમાં તુરતજ વિરોધ દર્શાવવાથી તેમના અંતઃકરણને ધક્કો લાગે છે, ને તેઓ બહુ અપ્રસન્ન થાય છે. આમ હોવાથી ઉપરિએ કે સેવ્યે કહેલી વાતમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેમને શાંત પડવા દીધા પછી સમય જોઈને કહેવું. ખરી વાત કહ્યા વગર તો નજ ચાલે, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણેકરવાથી કદાચ તેમનું પોતાનું ને અન્યનું અનિષ્ટ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ હોય, વા તે વાત ન થઈ શકે એવી પણ હોય.

રંગપ્રસાદ આ વાત જાણનારા હતા. તેમણે તે પ્રસંગ નિલાવી લીધો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી રંગપ્રસાદ રાજાને એકાંતમાં મળ્યા, ને રાજ્યની ખીજ કેટલીક વાર્તા કર્યા પછી રાજાને ખુશીમાં જોઈ કહ્યું કે:—“ગરીબપરવર ! આપે આ બધી પૃથ્વી આમડાથી મઢાવી લેવાની આજ્ઞા કરી, પણ પ્રથમ તો એટલાં બધાં આમડાં લાવવાં ક્યાંથી ? અને ધારો કે બહુ ચત્તથી પુષ્કલ આમડાં મેળવીએ, તો—પણ જમીનના બધા ભાગોમાં તે જડાય શી રીતે ? એતરો, વાડીઓ, અને બગીચાઓમાં, તેમજ કુંગરો, વનો, રણો, ને ખીજ અગમ્ય-પ્રદેશોમાં તો તે ન જડાય એ દેખીતી વાત છે. રસ્તાપર આમડાં જડાય, પણ ગાડી, ઘોડા ને અન્ય વાહનો ચાલવાથી ને મનુષ્યો તથા અન્ય પ્રાણીઓની આવજનથી તે થોડા સમયમાં ફાટી જવાનો સંભવ. વળી ચોમાસામાં તે સડી જઈ દુર્ગંધ ઊઠવાનો ને બગડી જવાનો પણ સંભવ, એટલે બહુ અર્થ કરતાં પણ એ વાત બની શકે એવી નથી, પણ બાસાહેબને ક્યારે પણ કાંટો ન વાગે, ને તેઓ જ્યાં પગ મૂકે ત્યાં પગનીએ આમડુંજ આવે એવી યુક્તિ મેં શોધી કાઢી છે. જુઓ તે આ રહી”. પછી પરદેશથી કોઈ મોચી આવ્યો હતો તેની પાસે તે કુંવરીના પગના પ્રમાણના ઉંચા જોડા

તૈયાર કરાવીને પોતાના એક સીપાઈની પાસે કપડામાં વીંટાળાને રખાવ્યા હતા તે જોડા રાજાને બતાવ્યા, ને કહ્યું:—“ખેનખા આ પહેરી લે એટલે થયું. ગમે ત્યાં તેઓ ફરે, પણ તેમને કાંટા નજ લાગે.” જોડા ઉઘી કિંમતના બનાવરાવ્યા હતા. થોડી કિંમતની વસ્તુ હોય તો તે મોટા માણસોની નજરમાં આવતી નથી. જેમ મોટી કિંમત તેમ તેઓ વધારે પસંદ કરે છે, ને એમ કરવામાં ઘણી વાર રાજાઓ ને ગૃહસ્થો છેતરાય છે એ વાત અનુભવી મનુષ્યોને અજાત નથી. દિવાનજીની યુક્તિવાળી વાતથી ને રજુ થયેલા જોડાથી રાજા દિવાનજી પર બહુ ખુશ થયા ને તેમને તેમની આ કૃતિમાટે ધન્યવાદ આપ્યો.

પોતાના પગમાં કાંટા ન લાગે તે માટે જેમ આખી પૃથ્વી આમડે મઢાવી શકાતી નથી તેમ હૃદયમાં અનેક તૃષ્ણાઓથી કાંટા ખટકતા હોય તેનું દુઃખ ટાળવાને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો ઈચ્છાનુસાર મેળવી શકાતા નથી, પણ કાંટાનું દુઃખ ટાળવાને જેમ પગમાં જોડા પહેરવાનો ઉપાય સહેલાઈથી થઈ શકે છે તેમ અનંત તૃષ્ણાથી ઉપજતાં અનંત દુઃખોનો એક સાથે નાશ કરી નાંખવાનો સંતોષ એ સૌથી બની શકે તેવો બહુ સરલ ઉપાય છે, અને તેટલા માટે સંતોષ એ સર્વ સંપત્તિરૂપ છે. જે વસ્તુ અદ્યપશ્ચમે ને ઘેર ખેંડાં મેળવી શકાય તેમ હોય તે વસ્તુ બહુ શ્રમ કરીને બહારથી મેળવવા કોઈ જતું નથી.” અર્કે ચેન્મધુ વિદેત કિમર્થ પર્વતઃ વ્રજેત્? ” (જે ધરના ખૂણામાંથી અથવા સમીપના આકાશમાંથી મધ મેળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તે લેવા માટે મનુષ્ય પર્વતમાં શા માટે જાય?)

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તથ્યા ન કરો. તમને વ્યવહારની કે પરમાર્થની જે વસ્તુની કે જે સ્થિતિની ઇચ્છા હોય તેને માટે તમે સુખેથી યોગ્ય પ્રયત્ન કરો, ને તે મેળવો, પણ અસંતોષ રાખી તમે મનમાં બળ્યા ન કરો, કેમકે

બળ્યા કરવાથી મન, ઈંદ્રિયો ને શરીરનું કાર્ય કરવાનું બલ ઘટે છે. પ્રત્યેકને આગળ વધવાનો હક છે, ને તેને માટે શુભેચ્છા પ્રથમજ નોંધએ; પણ સ્મરણમાં રાખવું કે માત્ર ખાલી ઇચ્છાથી કાંઈ ફલ નથી, શુભેચ્છાની સાથે તેને પાર પાડવાનો શુભ ઉદ્યોગ નોંધએ. એકલી ઇચ્છાથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી. મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે—મનમાં નવા નવા ઘોડા ઘડે—ને કરે નહિ કાંઈ, એવાં આગસુ માણસો કાંઈ મેળવી શકતાં નથી. ફલ તો પ્રયત્નવડે પરસેવો ઊતારવામાં છે, મોટા મોટા તરંગો કરી અસંતોષ સેવવામાં નથી. એક કવિ પણ નીચેના વચનથી એમજ કહે છે:—

“ કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય;

સૂતેલા સિંહમુખમાં, મૃગ નવ પેંસી જાય. ”

પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તેવડે સંતોષી રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. જે તમે એ પ્રમાણે કરશો તો નિશ્ચય તમે ક્રમે ક્રમે આગળ વધશો. જેમ મોટા પ્રવાસ કરવાનો હોય તો ચાલીને મુકામ કરવું, આગળ વધવું, મુકામ કરવું, ચાલવું, વધારે ઊતાવળે ચાલવું, એમ કરતાં કરતાં ધારેલે સ્થળે પહોંચાય છે તેમ આમાં પણ જાણવું. જે ઊતાવળે આગળ વધવાની ઇચ્છાથી અસંતોષી રહે છે તે ચાલતાં વહેલો થાકે છે—ઢીલો થઈ જાય છે, ને સંતોષી હિંમતમાં રહીને જોસથી આગળ વધે છે. વળી સંતોષ રાખી ઉદ્યોગ કરનારને પ્રભુ કૃપા કરીને ઈચ્છિત આપે છે. વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા શેઠ ને ઉપરીઓ જ્યારે પોતાના નોકરના કામની કદર કરે છે ત્યારે પ્રભુ તમારા કામની કદર કેમ નહિ કરે? તેઓ તમારા કામની ચોક્કસ કદર કરશે એમ વિશ્વાસ રાખો. પ્રભુ પરમદયાળુ છે. જે તમે તમારું કર્તવ્ય શાંતિ રાખીને બરાબર કરશો તો તેઓ તમને જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે આપશે. જે તમે પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી સંતોષપૂર્વક ઉદ્યોગી રહેતા હશો તો તમને આવો અનુભવ થતો હશે વા થશે.

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજના કરતાં પણ વધારે સુખી હોય છે. એક અવધૂત સંત એક વાર પોતાની મસ્તીમાં ઢાઢ શહેરના રાજમાર્ગની વચ્ચે બેઠા હતા, તેવામાં ત્યાંથી રાજની છડી સવારી નીકળી. આગળ દોડતા સીપાઈએ તે સંતપુરુષને હાથ બેડીને કહ્યું:—“મહારાજ ! આપ જરા એક બાબુએ બેસો, મહારાજ પધારે છે.” તે સાંભળી તે સંતપુરુષ બોલ્યા:—“ હું અહીંથી નહિ બિડું. હું તમારા મહારાજને ઉપરિ છું. જાઓ તેમને તે પ્રમાણે કહો. ” સીપાઈ આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, ને પાછળ રાજ ઘોડેસવાર થઈ ચાલ્યા આવતા હતા તેમને આ હરીકૃત વિનયપૂર્વક જાહેર કરી. રાજએ સીપાઈને કહ્યું:—“ એ વળી કાણ છે ? તું ઘોડો ઝાલી રાખ. હું તેમની પાસે જઈને પૂછું. ” સીપાઈએ ઘોડો ઝાલી રાખ્યો એટલે રાજ ઘોડેથી ઉતરી તે સંતપુરુષપાસે ગયા, ને નમન કરી બોલ્યા કે:—“ મહારાજ ! આપ મારા ઉપરિ શી રીતે ? આપને મેં ક્યારે ખંડણી ભરી છે ? હું આપનો ખંડીયો શી રીતે ? ” સંતપુરુષ હસીને બોલ્યા:—“ તારો તો શું પણ હું તો દુનિયાના બધા રાજાઓનો ઉપરિ છું. આખી દુનિયાનો ખજાનો મારો છે. તે સંભાળવામાટે મેં સૌને બુદ્ધો બુદ્ધો સોંપ્યો છે, ને સૌ તે પોતપોતાની જવાબદારીથી સંભાળે છે. હું જ્યાં ને જ્યારે જઈ ત્યાં અને ત્યારે તેમાંથી જોઈએ તેટલું વાપરવામાટે લઉં છું. તારા જેવા અનેક મહારાજાઓ ને રાજાઓ મારા ખજાનાને, લશ્કરને, અમલદારોને તે રૈયત આદિને સંભાળી રહ્યા છે. તારે ને ખીજા બધા રાજાઓને તે સંભાળવાનો શ્રમ પડે છે, પણ મને તેને માટે અદ્ય પણ શ્રમ પડતો નથી, છતાં હું તેનો મારી ધ્રુજા થાય ત્યારે ઉપભોગ લઉં છું.^૧ વળી મારા અંગત^૨ નોકરો છે તે વગરપંગારે સર્વદા હાજર રહીને મારું કામ બરાબર બજાવે છે, અને તારા નોકરો તારી પાસે સર્વદા હાજર રહેતા નથી;

૧ સાચા સંતોને જોઈએ તેટલું સર્વ સ્વલે મળી રહે છે.

૨ હાથ પગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા આંખ કાન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

તેમ પગાર લેતા છતાં તારું કામ તને સંતોષ થાય તેવી રીતે કરતા નથી; જેને લીધે તારે ઘણી વાર ગુસ્સે ચવું પડે છે. નિત્ય અનેક ઘેર મારે માટે રસોઈ તૈયાર થાય છે, તેમાંથી મારી ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને હું જમી લઉં છું, અને સૌથી પહેલાં મને તે બીની બીનીક મળે છે. તું પોતાને મહારાજા માને છે, પણ તારે તો નિત્ય એકું ને ટાટું જ ખાવું પડે છે. તારે તારા નોકરોમાટે ખાવાપીવાની તથા નિવાસ આદિની અનેક પ્રકારની ગોઠવણ કરવી પડે છે, અને મારે મારા નોકરોમાટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી. હું જમું એટલે તે સઘળા તૃપ્ત થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને જુદું નિવાસસ્થલ પણ મારે આપવું પડતું નથી. તને પ્રત્યેક પહે મોતની ખીક રહે છે, ને રક્ષકવિના તું ક્યાંઈ જઈ શકતો નથી. મને મરણનો અદ્ય પણ ભય નથી, એટલે હું એકલો મારી ઇચ્છાપ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરી શકું છું એટલુંજ નહિ, પણ તું ને ખીજા લોકો જે મોતથી ડરીને દૂર ભાગો છો તે મોતની મુલાકાતને હું બહુ આનંદજનક માનું છું. તૃણા કે જે મારી દાસી છે, તેના તું અને ખીજા સંસારી જનો દાસ છો. તને અધિક અધિક રાજ્ય મેળવવાની તૃણા સર્વદા પીડ્યા કરે છે, મને ચૌદ લોકનું રાજ્ય મળે તોપણ મારા ષ્ણસુખની પાસે તે અતિતુચ્છ હોવાથી ષ્ણવિચાર મૂકીને હું કદીપણ તે ન

૩ વૈશ્વદેવ થયા પછી સંન્યાસી આદિ અભ્યાગતને ભોજન લેવરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે જમવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તે પ્રમાણે.

૪ ભોજનના પદાર્થોમાં વિષ નાંખવાની શંકાથી રાંધનારી દાસીનો દીકરો વા રાજામાટે ભોજનની થાળી લાવનાર નોકર જમે ત્યાર પછી રાજા જમે છે, એટલે ખીજાનું જમેલું હોવાથી એકું ને ખીજાને જમાડતાં સમય જવાથી ઠરી ગયેલું માટે ટાટું.

૫ એક સંતપુરુષ પણ એમજ કહે છે:-

“જા મરનેતે જગ ડરે, મેરે સદા આનંદ,

ક્ય મરીહું ક્ય બેટીહું? પૂરન પરમાનંદ.”

સ્વીકારું. કહે, 'હવે હું તારો ઉપરિ ખરો કે નહિ ?' રાજાએ હાથ જોડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા:—“ ખરેખર ! મહારાજ ! આપ સાચા સમ્રાટ છો, ને હું તો આપની પાસે એક તુચ્છ જીવ છું. મારો કાંઈ અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો. ” પછી તે સંતપુરુષને રાજાએ પોતાના મહેલમાં પધરાવી તેમની બહુ લાવથી કેટલાક દિવસપર્યંત સેવા કરી. પશ્ચાત્ તે સંતપુરુષ યથેચ્છ સ્થલે વિચર્યા. આવા સંતપુરુષ જેમણે વિપયતૃષ્ણાને જિતી લીધી છે તે સર્વદા પોતાના મનને સંતોષી રાખીને વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.

સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય. સામાન્ય મનુષ્ય પણ જે ધારે તો વિવેકવિચારવડે ઉપયોગપૂરતો સંતોષ મેળવી શકે. જેમ પોતાના ગર્વનો નાશ કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ચઢતી ચઢતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ, તેમ પોતાના અસંતોષને દૂર કરવામાટે મનુષ્યે પોતાનાથી ઊતરતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ. જ્યારે કોઈ આંધળો માણસ જેવામાં આવે ત્યારે દેખતાએ વિચારવું જોઈએ કે આ બિચારો અંધ કેવો દુઃખી છે ? ને હું આના કરતાં કેટલો સુખી છું ? આંધળાને જોઈને કાણુએ પણ સંતોષ મેળવવો જોઈએ કે આ અંધ બાપડો કાંઈ જોઈ શકતો નથી, ને પ્રભુની કૃપાથી લલે મારે એક આંખ છે, તોપણ મારો વ્યવહાર સુખરૂપ ચાલ્યો જાય છે. એજ પ્રમાણે પાંગળાને જોઈ પગવાળો માણસ સંતોષનો અનુભવ કરી શકે, ને બીખારીને બીખ માગતો જોઈ અહપ ધનવાળો મનુષ્ય પણ પોતાની સ્થિતિને સારી માની શકે. જે વિચારવંત છે તે આ પ્રમાણે અનેક રીતે સંતોષ મેળવી શકે છે. સંતોષથી પોતાની પાસે હોય તે જતું રહેતું નથી, તેમ નવું મેળવવામાં કાંઈ અડચણ થતી નથી, પણ તેથી ઊલટો મોટો લાભ ચિત્તની શાંતિ જળવાય છે તે છે. વળી સંતોષવડે અંતઃકરણ શાંત રહેવાથી મનુષ્યનું વ્યવહારપરમાર્થનું કાર્ય કરવાનું બલ વધે છે, ને તેથી ઉત્તરોત્તર તે બંને પ્રકારનો વધારે લાભ મેળવી શકે છે. લલે

તમે ધૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવામાટે કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, પ્રામાણિક ને આવડતવાળા રહો, પણ અસંતોષી ન રહો. જે અસંતોષી રહી બાળ્યા કરે છે તે શરીરમાંનું ઓજસ બાળી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિને ઓછી કરે છે, ને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે પોતાના કાર્યમાં વિજયી થઈ શકતા નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો, અને “પ્રભુ જે કરે તે મારા માટે” એવો વિચાર કરીને પ્રતિફલતાના સમયમાં પણ અસંતોષને ન સેવતાં સંતોષી ને શાંત રહી શકે છે.

લોભનો બીજો પ્રકાર કંબુસાઈ. એ પણ મોટો દોષ છે. કંબુસ મનુષ્યને પોતાની પાસે જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે દ્રવ્યાદિ સામગ્રી હોય તોપણ તેમાંથી તેને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કાંઈ પણ વાપરવાનું ગમતું નથી. કાંઈ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનું મન સંકોચાય છે, ને કચવાય છે. એવા મજ્જ્મીયુસો સાંલજવામાં આવ્યા છે કે જે પોતાના જીવનમાં ચીંથરેહાલજેવા રહેતા હતા, ને કેટલાક તો બીખારીની સ્થિતિમાં રહેતા હતા. અને તેમના મરણપછી તેમની પાસેથી પુષ્કલ દ્રવ્ય નીકળ્યું હતું. પોતાની પાસે યોગ્ય દ્રવ્ય છતાં તે સન્માર્ગે ન વાપરી શકાય તે હીનભાગ્યની વાત છે. મનુષ્યની પાસેના દ્રવ્યના વારસોમાં ધર્મ એ દ્રવ્યનો મુખ્ય વારસ છે. જો તેના ભાગ કાઢવામાં ન આવે, ને માત્ર દ્રવ્યનો સંચયજ કરવામાં આવે તો રાગ, અગ્નિ, જલ અને ચોર એ ચારમાંથી કોઈ એક અથવા વધારે દ્રવ્યના વારસો તેનું હરણ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં ઉજ્જનના કર્તૃય પાત્રાણનું આખ્યાન છે. તે દ્રવ્યવાન છતાં અતિકંબુસ હતો. છેવટ પ્રારબ્ધકર્મવશાત તેનું રક્ષણ કરેલું બધું દ્રવ્ય વિવિધપ્રકારે નાશ પામ્યું, ને તે બીખારીજેવો થઈ ગયો. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેના પૂર્વના કાંઈ પુણ્યકર્મથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, ને તે સાગીતરીકે અતિસમભાવવાળું જીવન ગાળી બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામ્યો. જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થળે કહેવાનું એટલુંજ છે કે લક્ષ્મી ચંચલ છે. તે કોઈ મનુષ્યની થઈ નથી, ને થવાની પણ નથી, માટે તેનો પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાશક્તિ સદુપયોગ કરવો. કંબુસાઈ ન રાખવી.

યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. સુપાત્રે દાન કરવાથી લક્ષ્મી ખૂટી જતી નથી. પણ જેમ વીરડો ઉલેચતાં તેમાંનો કચરો દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં નિર્મલ જલ આવતું જાય છે તેમ પુણ્યશાલી મનુષ્યને તેના સુપાત્રે દાન કરવારૂપ પુણ્યના બલથી અનાયાસે નવું ધન પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દ્રવ્ય મેળવવામાં હિંસા આદિ પંદર પ્રકારના દોષો થાય છે એમ શાસ્ત્રનું ને સત્પુરુષોનું કહેવું છે. દ્રવ્યમાં રહેલી એ મલિનતા દાનવડે દૂર કરવી જોઈએ. પોતાની કમાઈમાંથી રૂપીએ આનો અર્થો આનો પણ ધર્માદમાં કાઢવો જોઈએ. કમાઈની મૂલ રકમમાંથી ન વાપરો તો અર્થ કાઢતાં રહેલા નફામાંથી પણ વાપરો. “બહેતા પાની નિર્મલા, બંધા ગંદા હોય.” એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન કરવાથી અવશેષ રહેલી લક્ષ્મી નિર્મલ રહે છે. જેવી જેની કમાઈ તેવું તેણે સારા કામમાં વાપરવુંજ જોઈએ. થોડું કમાય તેણે થોડામાંથી થોડું પણ યોગ્ય પાત્રને માટે કાઢવુંજ જોઈએ. “પેટવરા ભેળો પુણ્યવરો” એવી આપણામાં કહેવત પણ છે. કાંઈ અચાનક આશા રાખીને તમારે ઘેર આવે તો તેને પાછો ન વાળશો. ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ ગમે તે યાચક આવે તેને તમારી શક્તિપ્રમાણે અન્ન તો આપજો. કાંઈ પણ યોગ્ય લિક્ષુકતો તિરસ્કાર નજ કરશો. પોતાની શક્તિ ન હોય તો અદ્ય આપીને પણ હાથ જોડવા યાચકથી કંટાળવું નહિ. તે પુણ્યલાભ આપવા-સ્વર્ગનું ભાતું આપવા-આવેલો છે એમ ધારવું. જેને લાં હોય તેને લાં યાચકાદિ આવે છે. દરિદ્રીને લાં કાંઈ જતું નથી. કાંઈ કવિનું વચન સાંભળો :—

“આવતહુ મ વારી, પુણ્યમ લભમ ઇહી દીણુ;

કાંઈ ન ચડસી બારી, ઉસકી જઈસી જમ વિલઉ.”

(તમારે ઘેર આવનાર યાચકને તમે વારો નહિ. મનુષ્યને પુણ્યવડે પોતાને ઘેર અતિથિ આવે એવા સારા દિવસો મળે છે. બ્યારે-તમારો વૈભવ નાશ પામશે ત્યારે તમારે આરણે કાંઈ પણ નહિ આવે.)

પ્રાપ્ત દ્રવ્યમાંથી તમે કાંઈને કાંઈ પુણ્યકર્મ કર્યા કરો, કેમકે

કાલ. શું થશે તેની ખબર નથી. નીચેનું એક સંતનું વચન આદર-
પૂર્વક વિચારો:—

“ખડેતે પાંતી હાથ પખાલો લોય રે,”

(હે લોકો ! વહેતા પાણીમાં હાથ ધોષ લો.)

આ લોકમાં કે પરલોકમાં સુખી થવું હોય અથવા, પોતાના
અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો હોય તો પુણ્યકર્મની અત્યંત
આવશ્યકતા છે. પુણ્યનું ફલ સુખ ને પાપનું ફલ દુઃખ એ શાસ્ત્ર-
સિદ્ધાંત છે. ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક
સ્થિતિઓ એ તેમનાં પૂર્વનાં પાપપુણ્યની સાક્ષી પૂરે છે. કારણવિના
કાર્ય થાય નહિ. “કરે તેવું પામે ને વાવે તેવું લણું” એ કહેવત પણ
એજ વાત કહે છે, અને એટલા માટે એક કવિએ નીચેના એક
રમુજ શ્લોક કહ્યો છે:—

“મિશ્રુકા નૈવ મિક્ષંતિ શિક્ષયંતિ ગૃહે ગૃહે ।

દીયતાં દીયતાં લોકા અદાતુઃ ફલમીદ્રશમ્ ॥

(ભીખારીઓ ઘેર ઘેર ભીખ નથી માગતા, પણ લોકોને
શીખ (શીખામણ) આપે છે કે:—“ હે મનુષ્યો ! તમે દાન કરો. દાન
કરો. દાન નહિ કરનારનું ફલ આવું છે.” દાન નહિ કરે તો અમારી
પેડે તમારે પણ આવતા જન્મમાં હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને મોગવું
પડશે. અમે પૂર્વજન્મમાં દાન નથી કર્યું તેથીજ અમારે આ દુર્દશા
મોગવની પડે છે.)

આ ઉપદેશ ભવિષ્યકાલમાં સુખ ઇચ્છનારને સમજવાજોવો છે.

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે. ભલે
તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે થોડું દાન કરો—એક પૈસોજ દાનમાં વાપરો,
પણ તેથીએ તમને સંતોષ ને સુખાનુભવ થશે. ઈશ્વરે તક આપી ને તમે
કાંઈ પણ સત્કાર્ય કર્યું તો તેથી તમને ન્યૂન વા અધિક આનંદ તુરત
થવાનોજ. મોટી રકમ વાપરવાથીજ પુણ્ય થાય છે એમ ન સમજવું.

તમારી શક્તિ હોય તો ભલે તમે, સુખેથી ધર્મકર્મમાં વિશેષ વાપરો, પણ જો તમારી શક્તિ ઓછી હોય તો ઓછું વાપરો તેમાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ તેમાં ભાવનાં સારી રાખો. કીર્તિની ઇચ્છાવિના પ્રભુપ્રીત્યર્થે અન્યના ભલાને ખાતર ને ડોળ-દંભ કે ગર્વ રાખ્યા વિના ખુણ્ય કરો. જો તેમ કરશો તો તમારી શક્તિપ્રમાણેના અદ્યપદાનથી પણ તમને તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે આ લોક પરલોકનું સુખ કે મોક્ષમાં ઉપયોગી એવું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી સારું ફલ મળશે.

વૈશ્વદેવની ને નિત્યદાનની અગત્ય. ગૃહસ્થને ઘેર નિત્ય વૈશ્વદેવ થાય તે પણ એક નાનો પણ અગત્યનો યજ્ઞ છે. શાસ્ત્રમાં તેના વડે પરિણામે થતા મોટા ફલનો વિચાર કરીને તેમાં થતા પાંચ પ્રકારના વિધિપરથી તેને પંચમહાયજ્ઞ એવું મોટું નામ આપ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ “ નિત્ય વડી છે” એમ કહેવાય છે. “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપેટીપે સરોવર ભરાય,” એજ પ્રમાણે થોડું થોડું દાન નિત્ય થાય તો તેનો સરવાળો પરિણામે ઘણો મોટો થાય, ને તેનું ફલ પણ મહાન થાય. એટલામાટે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્યદાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, ને તેને માટે એટલો આગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે ગૃહસ્થના ઘરનો જે દિવસ દાનવિના ખાલી જાય તે દિવસ ઘરમાં ચોરી થઇ હોય તેના જેવો શોકનો જાણવો. વૈશ્વદેવસમયે કાષ્ઠ અતિથિ વા અભ્યાગત આવી ચઢે તો તેને જમાડવો જોઈએ, પણ જમાડવાની શક્તિ ન હોય તો તેને સોળ કાળીઆજોટલું, આઠ કાળીઆજોટલું, વા ચાર કાળીઆજોટલું કે ઓછુંવધતું પણ અન્ન આપવું જોઈએ. એ સમયે લિહુકને નિરાશ કરીને પાછો નજ વાળવો જોઈએ. જો કે અન્ય સમયે પણ કાષ્ઠ યોગ્ય યાચકને કેવલ નિરાશ કરવો એ ઉચિત નથી, પણ વૈશ્વદેવકાલે તો અન્નની ઇચ્છાવાળાને પોતાની શક્તિપ્રમાણે અન્ન આપ્યા વગર નજ રહેવું જોઈએ એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે. આ અને દાનના અન્ય વિધિનું પાલન કરવાથી ગૃહસ્થની સંસારના પદાર્થોમાંથી

અહંતામમતા ઝોછી થતી જાય છે, ને-તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ તે જાણેઅજાણે મોક્ષના ક્રમમાં આગળ ચાલતો જાય છે. “અહં મમેતિ વંધો નાહં મમેતિ મુક્તતા”-હું ને-મારું એ બંધ છે, ને હું તથા મારું નહિ તે મુક્તિ છે. શાસ્ત્રના સઘળા વિધિઓ મનુષ્યના મનને દુઃખ-બહુલ સંસારમાંથી મોકળું કરી તેને પરમસુખરૂપ પરમાત્મામાં જોડવા માટે છે. દેવ, મહાપુરુષ કે સદ્ગુરુને સાકરશ્રીફલ અર્પણ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રીફલ અહંકારના પ્રતિનિધિરૂપ માથાને સ્થાને છે, ને સાકર સંસારની મમતાને સ્થાને છે. શાસ્ત્રીય ઉપાયોના આચરણવડે પરમદુઃખ આપનારી અહંતામમતાનો ત્યાગ કરવાથીજ મનુષ્ય પરમ-કલ્યાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, માટે બહુ શ્રદ્ધાથી સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું પાલન કરો. બુદ્ધિની સારી રીતે નિર્ભલતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા થયા વિના મનુષ્યને શાસ્ત્રવિધિઓનાં કારણો ને રહસ્યો પૂરી રીતે સમજતાં નથી, માટે આરંભમાં તો મનુષ્યોએ શ્રદ્ધાવડે તેનું અનુસરણ કરવું જોઇએ. શાસ્ત્રાજ્ઞાઓનું શ્રદ્ધાવડે કરેલું અનુસરણ સમય જતાં તમારા અંતઃકરણમાં જોઇતી યોગ્યતા ઉપજાવી સઘળા વિધિઓના યોગ્ય ખુલાસા તમારી પાસે રજુ કરશે.

મમતાનો ત્યાગ કરવામાટે થોડુંક, પારકું કરતા જાઓ. મનની નબળાઇને લઇ બસો, પાંચસો, હજાર કે એ હજાર રૂપીઆ અથવા તેથી વધારે રૂપીઆ એકસાથે ધર્માદામાં કાઢવાનું ઘણાને ભારે પડે એ સ્વાભાવિક છે. તમને એમ ન થાય તેનો સારો ઉપાય એ છે કે તમે તમારી કમાઇમાંથી અમુક ટકા ધર્માદાના જૂદા કાઢતા રહો. તેના ઉપરથી તમારો હક જિદ્દાવી તેને પારકા કરો-ધર્મના કરો. તે પારકા થશે એટલે તમને તે વાપરતાં સંકોચ કે કષ્ટ નહિ થાય. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા પોતાની પેઢીમાં રાખે છે, ને છૂટથી ધર્માદો કરે છે, પણ આમાં એટલું સંભાળવાનું છે કે ધર્માદાના પૈસા ઝોળવાઇ ન જાય, માટે તેનો સમયે સમયે સદુપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ. જ્યાં પારકું હોય ત્યાં માણસનું મન ઉદારતામાં

ન કરવો તે વધારે સારું છે. સાંભળ્યું છે કે અગાઉ વાઘેરા ગામ લાંગીને સાંના આહણોની કે ખીજા ગામના આહણોની ચોરાશી કરતા! આમાં પુણ્ય શું? એ તો પાપ વા પુણ્યનો ખોટો દંભ છે.

મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડાળ કાંઈ કામનો નથી. જે પુણ્ય કરવું તે પરસેવો ઊતારીને મેળવેલા પૈસાવડે વા પોતાના હકના પૈસાવડે કરવું, ને તે પણ મનના ભાવપૂર્વક કરવું. ભાવવિનાનું કરેલું દાન જોષ્ટએ તેવા ફલને ઉપજાવતું નથી. દાન અદ્ય ક્યું હોય પણ જો તે ભાવવડે ક્યું હોય તો તે મોટા ફલને આપે છે.

“પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ” એ વચનમાં શ્રીભગવાને પત્ર, પુષ્પ, ફલ ને જલ જે મળે તે ભાવવડે અર્પણ કરવાનું જણાવ્યું છે. ઘણા દ્રવ્યવડેજ પુણ્ય થાય એમ ન જાણવું. પુણ્યમાં ભાવ-ભક્તિ-પ્રેમ-જ મોટો ભાગ ભગવે છે. પ્રભુને ભોજનમાટે દુર્યોધને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રભુએ તેનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું, ને વિદુરજીના ઘરની લાજ સ્વીકારી. આમાં ભાવજ કારણરૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે કસાણું મોટું કરીને કંસાર જમાડે તો તે જમનારને સારો લાગતો નથી, પણ ભાવપૂર્વક સાદું ભોજન જમાડે તો તે જમનારને પ્રસન્નતા ઉપજાવે છે. શ્રદ્ધાપ્રીતિથી થોડું પ્રાય તે પણ ઘણું છે, છતાં કહેવું જોષ્ટએ કે વિત્તશાઠ્ય ન કરવું. પોતાના વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે દાનપુણ્ય કરવું. પોતાની પાસે વિત્ત (દ્રવ્ય) છતાં તેનો સારા કામમાં ખીલકુલ ઉપયોગ ન કરવો, અથવા ખહુ થોડો ઉપયોગ કરવો-પોતાની શક્તિ વૈભવ ને મોભાપ્રમાણે ન વાપરતાં સંકુચિત હૃદયે ખહુ થોડું વાપરવું-તે વિત્તશાઠ્ય કહેવાય છે. એવું વિત્તશાઠ્ય સારું ગણાતું નથી. જો તમને પ્રભુએ આપ્યું હોય, તો તમે આનંદથી વાપરો. તમે તમારી શક્તિપ્રમાણે ઉદારતાથી વાપરતા રહેશો તો તેથી તમારું દ્રવ્ય ખૂટી નહિ જાય, પણ તમારા પુણ્યથી ને પ્રભુની કૃપાથી ઊલટી ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ થશે. જે વીરડો ઉલેચાય છે તેમાં નવું પાણી આવેજ છે, એ તમારાથી

ક્યાં અન્નપ્રયુ છે ? તેમ જ વીરડો ઉલેચાતો નથી તેમાં કચરો ભરાય છે ને દુર્ગંધ આવે છે એ પણ તમારા અનુભવમાં હોવું જોઈએ, માટે પ્રભુને મળવાસારુ તમારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને જો તમારા મનમાં કંબુસાઈ રહેતી હોય તો પ્રભુઉપર ને સતશાસ્ત્રઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે છોડો.

ઉપનિષદ્માંની એક વાર્તા. મનુષ્યોમાટે દાન એ કલ્યાણનો સરલ ઉપાય છે. એક સમયે દેવનો પૂર્વજ, મનુષ્યનો પૂર્વજ ને અસુરનો પૂર્વજ એ ત્રણ પોતપોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછવામાટે ઐત્યાસે ગયા. ત્રણેએ ક્રમે કરીને પૂછતાં તેમને ઐત્યાએ માત્ર દદદ એટલોજ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશઉપર ત્રણેએ વિચાર કર્યો. ને તેમને તેનું રહસ્ય સમજાયું. ઐત્યાએ દેવના પૂર્વજને પૂછયું: “દઉપરથી તમે શું સમજ્યા?” તેણે કહ્યું: “પ્રભો! અમે દેવો બહુ વિષયાસક્ત હોઈ ઇંદ્રિયાધીન છીએ, માટે આપે અમને દંવડે દમનો-ઇંદ્રિયોના નિગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું.” ઐત્યાએ કહ્યું: “જરાજર, તમે ઠીક સમજ્યા છો.” પછી મનુષ્યના પૂર્વજને ઐત્યાએ દાના સંબંધમાં પૂછતાં તેણે ઐત્યાને કહ્યું કે: “અમારી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ લોભપ્રધાન છે, તેથી દવડે આપે અમને દાનનો-લોભના ત્યાગનો-ઉપદેશ કર્યો એમ હું સમજ્યો છું.” ઐત્યાએ કહ્યું: “તમે પણ યોગ્ય સમજ્યા છો.” પશ્ચાત્ અસુરના પૂર્વજને પોતે કરેલા ઉપદેશના સંબંધમાં ઐત્યાએ પૂછતાં તેણે નત્રપણે ઐત્યાને કહ્યું: “અમે અસુરો લગભગ દયાહીન છીએ, તેથી આપે અમને દ અક્ષરવડે દયાનો બોધ કર્યો છે એમ મને સમજાયું છે.” ઐત્યાએ કહ્યું: “તમે પણ સારું સમજ્યા છો.” શ્રુતિભગવતી કહે છે કે મુમુક્ષુઓને દમ, દાન ને દયાનો ઉપદેશ કરવાને વર્તમાનમાં પણ દદદ એવી મેઘગર્જના આકાશમાં થાય છે.

“હલકે હલકે તરી ગયે, ડુબે જિન શિર ભાર.” દાન કરવામાં પોતાના માનેલા સંસારના પદાર્થોની મમતા ત્યજવી પડે છે.

મમતાના ત્યાગવડે મનુષ્યના અંતઃકરણપરનો ભાર ઓછો થાય છે, તે તેના અંતઃકરણનો ભાર ઓછો થવાથી તેનાથી સંસારસાગર સહે-
 વાર્ધથી તરી શકાય છે. લોહાનો ગાળો ખાંધીને નદી પણ ન તરાય,
 તે પછી અનંત તૃષ્ણાનો ભાર જેણે પોતાને શિર લીધો હોય તે
 સંસારસાગર શી રીતે તરી શકે ? જો મનુષ્યને સંસારસાગર તરવો
 હોય તો તેણે નરકના ત્રીજા દ્વારરૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

૪ મદ

હવે રજોગુણજન્ય ચોથો દોષ જે મદ તે વિષે કહેવાય છે.
 પોતાની પાસેની માયિક વસ્તુથી મનુષ્યના મગજને ખહેકાવનાર—ખોટો
 આવેશ, આપનાર—અભિમાન કે ગર્વ કરાવનાર દોષ તે મદ. એ મદ
 ધણા પ્રકારનો છે. દ્રવ્યનો, વિદ્યાનો, કુલનો, સત્તાનો, યૌવનનો, રૂપનો,
 શક્તિનો તે વાહનાદિનો. એ મદ મનુષ્યના અંતઃકરણને અર્ધધેલાજેવું
 રાખી તેની પાસે અકાર્ય કરાવે છે. મદ કાંઈનો રહ્યો નથી. રાવણ
 કે જેણે ઋગ્વેદઉપર લાખ્ય રચ્યું કહેવાય છે, એવા વિદ્વાન અને
 મહાપરાક્રમીનો મદ પણ રહ્યો નથી. "લોકોમાં કહેવત છે કે:—“ અભિમાન
 રાજા રાવણનું પણ રહ્યું નથી. ” તો આપણે શા હિસાબમાં ? અભિ-
 માનથી ઘણા અનર્થ થાય છે. શ્રીતુલસીદાસજી કહે છે કે:—

“ દયા ધર્મકા મૂલ હે, નરકમૂલ અભિમાન; ”

એક ખીજા સંત પણ કહે છે કે:—

“સાંઘ રૂઠ્યા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ;

ચેત રિ ચિત્ત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું.”

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મદ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિચંચલ છે.
 લક્ષ્મીના ચંચલસ્વભાવને લઈને તેનું નામ ચપલા કહ્યું છે. કવિઓ
 રમુજમાં કહે છે કે લક્ષ્મી કમલમાંથી ઉપજી છે, તે કમલના નીચલા
 ભાગમાં કાંટા હોય છે, તે તેના પગમાં વાગેલા છે જેથી તે ઠરીને
 ઢાઢ બેસતી નથી. વીજળીનું નામ ચપલા છે, તે લક્ષ્મી પણ તેના
 જેવી ચંચલ હોવાથી તે નામને પામી છે. ગર્ભ લગાઈના સમયમાં

એક માણસ સિંધના કાંઠા ગામમાંથી રૂ. ૩૮૪ લઈને કરાચીમાં આવેલો, ને થોડાજ સમયમાં તે દશ બાર લાખ રૂપીઆ કમાયો. પાછું તેનું પ્રારબ્ધ ફર્યું. લડાઈપછી માલના ભાવો ઊતરી ગયા, ને બીજા ઘણા વેપારીઓની પેઠે તેનું છાપડું પણ બેઠું, ને તે એટલે સુધી કે તે પોતાના મિત્રોની પાસે બોલ્યો કે:—“હું ૩૮૪ રૂ. લઈને આવ્યો હતો, તેટલા લઈને પાછો ઘેર જાઉં તો નસીબદાર!” લક્ષ્મી તો દરીઆના તરંગોની ઉંચીનીચી ગતિવાળી છે. પચાસ લાખનો આસામી કહેવાતો હોય, ને તે બેઠો એટલે થયું. વર્તમાનમાં ફટલાએ એવા વેપારીઓ ત્રુટી ગયા. કાલ શું થશે તેની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી શેરને માથે સવાશેર હોયજ, એટલે કોઈનું અભિમાન કામ આવતું નથી. એતનથી લિલ્લ સઘળા જડ પદાર્થો વિકારી ને વિનાશી છે, એટલે કાંઈ પણ જડ પદાર્થનું અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. ખર્ડામાં પોરબંદરના રાજ્યમાં મોઢવાડા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો એક ઢેઠ પૈસાદાર હતો. તે પોતાના ગામમાં નીકળે ત્યારે કાંઈ તેને “લગત! રામ રામ ” એમ કહે ત્યારે તે તેને જવાબમાં કહેતો કે “કહીશ.” મતલબ કે તમે મને “રામ રામ ” નથી કરતા, પણ મારી પાસેની લક્ષ્મીને રામ રામ કરો છો, ને તે મારે ઘેર છે, એટલે ત્યાં જઈશ ત્યારે તેને તમારા “રામ રામ ” કહીશ. લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે સગાંવહાલાં પણ ન બોલાવે એ અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી.

સત્તા પણ વિનાશી છે. વડોદરાના મહારાજા મહારાવ ગાયકવાડપર કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તહોમત આવ્યું. તેનો કેસ ચાલ્યો. વિધાયતથી બેરિસ્ટર સાર્જન્ટ બેલેન્ટાઇનને ગાયકવાડસરકાર-તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ત્રણ રામઓ વગેરેનું ન્યાયમંડલ નીમાયું; અને જો કે તે કેસમાં ગાયકવાડસરકાર નિર્દોષ ઠર્યા, પણ ઇંગ્લેન્ડસરકારને તેમને મદ્રાસ મોકલી આપવાનું ફટલાંક કારણોથી ઉચિત જણાતાં તેમને મદ્રાસ મોકલી આપ્યા, ને ત્યાંજ તેમનું જીવન પૂરું થયું. મહારાણી જમનાબાઈસરકારને દત્તક લેવાનો હક

લઈને મદદ આપવી પડશે એવા લયથી ઘણાક તેની પાસે આવતા અટકી ગયા. આ, નાસ્તા ને ગંજીશની રમતો એ બધુંયે સૂઝાઈ ગયું, એટલુંજ નહિ, પણ ગુજરાન શી રીતે ચલાવવું? ખાવું શું? તેનો પણ તેને વિચાર થઈ પડ્યો. મનમાં ઘણી લગ્ગન આવતાં છતાં તેણે પોતાના જૂના મિત્રોપાસે પૈસાની માગણી કરી, પણ કાઠએ કાંઈ પણ મદદ ન કરી. શેઠજી કહીને સલામો કરતા હતા તે હવે રસ્તામાં બેગા થાય તો આહું જોષ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. રાતદિવસ તાળીઓ પાડનારા ને ખીખીઆટા કરનારા દોસ્તદારો ક્યાંઈ સંતાઈ ગયા. સંત-પુરુષો ખરેખર કહે છે કે:—

“ માયાકું માયા મિલે, ડર ડર લંબા હાથ;
તુલસી હમ ગરીબકી, કાઠ ન બૂઝે ખાત. ”

“ સંમન સળ જગ સરસ હૈ, જળલગ પડ્યો ન ધમ;
હેમ હુતારાન પરખિયે, પીતલ નીકસ્યો સ્યામ. ”

પેલો ગૃહસ્થ પોતાની દુર્દશાથી ઘણો મુંઝાઈ ગયો, ને પોતાની ભૂલોને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. જેમને માટે મોટાં મોટાં ખર્ચ કરેલાં ને જેમને પ્રસંગોપાત્ત મદદ પણ કરેલી તે અત્યારે તેની સામું પણ જોતા નહોતા. આથી તેને તેમના પર ભારે ખીજ ચઢી, એટલે તેમને કાંઈ નસિયત કરી પોતાની બળતરા ઓછી કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પોતાની પાસે પુનઃ કીક રકમ આવી છે એવું જાહેર કરી નિર્ધન થઈ ગયેલા તે ગૃહસ્થ પેલા સ્વાર્થી ઓળખીતા ને સ્વાર્થી મિત્રોને આપાર્થીનું આમંત્રણ કર્યું. ઠરાવેને સમયે ધગધગતું ઊતું પાણી કરાવી તેણે કાચના પ્યાલા ભરાવી ઢાંકી રાખ્યા. જેવા પેલા સ્વાર્થી મનુષ્યો આવીને બેસવા લાગ્યા કે તુરતજ તે ગરમ પાણીથી ભરેલા પ્યાલા હાથમાં લઈ તેમના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો! સૌ ભાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે:—“ આ તો ગાંડો થઈ ગયો! ” સૌ ઊના પાણીથી દાઝી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. તે બિચારાએ બહુ દુઃખી જીવન ગાળ્યું.

મનુષ્યોતો તેને બહુ કડવો અનુભવ થયો હતો તેથી તે પોતાના મરણ-સમયે લખતો ગયો કે હું સ્વાર્થી માણસોથી બહુ કંટાળ્યો છું, તેથી મને ખીર્મ માણસોની સાથે કબરસ્તાનમાં નહિ પણ જંગલમાં દાટજો. ને મારી કબરઉપર નીચેનો લેખ કાતરાવજો:-

“સર્વ સ્વાર્થી માણસોને ધિક્કારનારો અમુક માણસ અહીં છેવટની આરામગાહમાં સૂતો છે.”

યૌવનનો તે રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. સઘળી માયિક વસ્તુઓ નાશવંત છે. રૂપ એ ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. આદ્યાવસ્થાનું કે યુવાવસ્થાનું સુંદર રૂપ સર્વ કાલ રહેતું નથી. રૂપાળામાં ગણાતાં માણસોનાં મુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જોનારને કંટાળો કે ભય આપે એવાં થઈ જાય છે. દીવાળીના તહેવારો ચાર દહાડામાં પૂરા થાય છે તેમ યુવાવસ્થા પણ જુવાન મનુષ્યોને હાથનાળી દેતી નાશી જાય છે ! લોકો પણ ગાય છે કે “જોમનીઆંની ચટકી દાંડા ચારની.” યુવાવસ્થામાં પણ ક્ષય, ઘોળો કાઢ કે રક્તપિત્ત આદિ ભયંકર રોગ મનુષ્યને પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ થાય છે, ને તેના રૂપનો અદ્ય સમયમાંજ નાશ કરે છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે રૂપનું અભિમાન પણ ન રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યે વિદ્યાનો ગર્વ પણ ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાનો અંત નથી. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ છે. છાંદોગ્યઉપનિષદમાં શ્રીનારદજી ને ભગવાન સનતકુમારના પ્રસંગમાં શ્રીનારદજીએ ઘણી લિન્ન લિન્ન વિદ્યાઓ ગણાવી છે. બ્રહ્માજીટલું આયુષ્ હોય, ને શીઘ્રપણે અભ્યાસ કરવામાં આવે તોપણ વિદ્યાનો પાર આવે તેમ નથી. વળી એકએકથી વધારે વિદ્યા જાણનાર હોયજ, માટે મનુષ્યે “હું બહુ જાણું છું, મારા જેવો કાંઈ વિદ્વાન નથી” એવું અભિમાન કરવું ઉચિત નથી. “નિધયે સર્વવિદ્યાનાં” ઇં શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યાની પૂર્ણતા તો એક પરમાત્મામાંજ છે. મનુષ્ય પૂર્ણ વિદ્વાતાનો દાવો નજ કરી શકે. આમ છતાં જે વિદ્યાનો મદ રાખે છે તે હાંસીપાત્ર થાય છે.

એટલુંજ નહિ પણ કાંઈ સમયે તેને ભારે ‘બટ’ પડવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી તેને બહુ દુઃખ થાય છે. ઋષિદત્તરણ્યકઉપનિષદ-માં બ્રાહ્મકિર્ષ્ણાદિઓને ને રાગર્ષિ અન્નતશત્રુનો પ્રસંગ છે, તે આ સંબંધે જાણવાજોઈએ છે. ગર્ગગોત્રનો બ્રાહ્મકિર્ષ્ણને વિદ્યાના ગર્વવાળો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા નહિ છતાં તેણે એકવેદના કાશીના રાજા અન્નતશત્રુની સભામાં આવી તેમને કહ્યું કે:-“હું તમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરું” આ વચન સાંભળી અન્નતશત્રુ કે જે શ્રદ્ધાદિ ગુણથી ને બ્રહ્મજ્ઞાનથી યુક્ત હતા તે બોલ્યા કે:-“ભલે આપ મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો, હું આપને આપનું આ શુભ વચન સાંભળી સહસ્ર ગાયોનું ને એક વૃષભનું દાન કરું છું.” મહારાજ જનકે ઓળખ્યું તે દાતા છે એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ધનની ઇચ્છાવાળા તથા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો એમ જનકમહા-રાજાપાસે જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પણ મારી પાસે આવ્યો હશે એમ ધારી બ્રહ્મના કથનવિનાજ તેના વચનમાત્રવડે તેને સહસ્ર ગાયો ને એક વૃષભ આપવાનું રાજા અન્નતશત્રુએ જણાવ્યું પછી બ્રાહ્મકિર્ષ્ણ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:-“આદિત્યમાં તથા ચક્રમાં જે એક અભિમાન-વાળો પુરુષ છે, તથા હૃદયમાં રહી જે કર્તાબોક્તાપણાનું અભિમાન કરે છે તે બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના કરો.” અન્નતશત્રુ કે જે બ્રહ્મ-વેત્તામાં શિરોમણિ હતા. તે “નહિ નહિ” એમ કહી, હાથવડે અટકાવતાં બોલ્યા કે:-“એ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નથી. હું તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને જાણું છું. આપ આગળ ઉપદેશ કરો.” બ્રાહ્મકિર્ષ્ણે કહ્યું:-“આ ચન્દ્રમાં તેમજ મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક અભિમાનવાળો જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે.” અન્નત-શત્રુએ કહ્યું:-“નહિ નહિ એ પણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી. તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું.” પછી બ્રાહ્મકિર્ષ્ણે વીજળીમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, આકાશમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, વાયુમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, અગ્નિમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ

છે, ને જલમાં જે પુરુષ છે તે ષ્ઠ છે એમ ક્રમે કરીને કહ્યું; પણ તે બધાં ઉપાસ્ય ષ્ઠનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું એમ અન્નતશત્રુએ જણાવતાં બાલાકિએ દર્પણમાંનો પુરુષ, ગમન કરનારની પાછળ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, તથા જીવનના હેતુરૂપ પ્રાણ, દિશાઓમાંનો પુરુષ, છાયામાંનો પુરુષ ને છેવટ સુદ્ધિમાંનો પુરુષ (જીવ) ષ્ઠ છે એમ ક્રમે કરીને જણાવ્યું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં પણ અન્નતશત્રુએ કહ્યું કે એ બધાં ઉપાસ્ય ષ્ઠનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફલને હું જાણું છું. બાલાકિ આથી વધારે જાણતો નહોતો, એટલે તે મૌન થઈને નીચું જોઈ રહ્યો. અન્નતશત્રુએ તેને કહ્યું:—“શું આટલુંજ ષ્ઠ તમે જાણ્યું છે? કે આનાથી વધારે પણ જાણ્યું છે?” બાલાકિ બોલ્યા:—“હું આટલુંજ જાણું છું. આથી વધારે હું જાણતો નથી.” અન્નતશત્રુ બોલ્યા:—“આટલાવડે મુખ્ય ષ્ઠ (નિર્ગુણ ષ્ઠ) જાણ્યું થતું નથી. એનાથી અધિક જાણવાનું છે.” વિદ્યાના મદ્વાળો બાલાકિ આ સાંભળી ઠંડો ગાર થઈ ગયો—તેનો મદ્દ ઊતરી ગયો. પછી અન્નતશત્રુપ્રતિ તે બોલ્યો:—“હું આપને શરણે છું. આપ મને ષ્ઠનો ઉપદેશ કરો.” કાશીના રાજની મોટા પંડિતોથી ભરપૂર સભામાં હું તમને ષ્ઠનો ઉપદેશ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા કરનારની આ સ્થિતિ (ઉપદેશ કરવાને બદલે ઉપદેશની યાચના કરવાની સ્થિતિ) થાય એથી વધારે નીચા જોઈ બીજું શું? બાલાકિને લજ્જા પામેલો તથા ઉપદેશની યાચના કરતાં જોઈ અન્નતશત્રુએ કહ્યું:—“બ્રહ્મણ ઉપદેશમાટે ક્ષત્રિયનું શરણ ગ્રહણ કરે એ પ્રતિલોભ વ્યવહાર છે, માટે તમને હું શરણ આપવાયોગ્ય નથી, તમે બ્રહ્મણ હોવાથી દાનપાત્ર છો. તમે આચાર્યજી રહો—મારા શિષ્યભાવને ન પામો. હું તમને ષ્ઠાવિદ્યાના ઉપદેશનું દાન કરીશ, ને તે વ્યવહાર ધર્મયુક્ત છે.” પછી અન્નતશત્રુએ બાલાકિને ષ્ઠ-વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. બૃહદ્વારણ્યકઉપનિષદમાં એનો વિશેષ વિસ્તાર છે. આપણે તો આ દૃષ્ટાંતપરથી એજ સમજવાનું છે કે મનુષ્યે

વિદ્યાનો ગર્વ ન કરવો જોઈએ, અને જે બોલવું તે પોતાના જ્ઞાનનો તથા યોગ્યતાનો તેમજ સામાના જ્ઞાનનો ને તેમની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને બોલવું જોઈએ. ગમે તેમ નજ બોલી નાંખવું જોઈએ. જગર વિચારે બોલી નાંખવાથી મનુષ્યને આમ પાછા પડવાનો પ્રસંગ આવે છે. હજારનો ગાંડીઓ લઈને બેસવાથી ગાંધી થવાતું નથી, તેમ હજી જ્ઞાનનો ટક્કો ન બાણ્યો હોય. ત્યાં જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાથી કે લાણી જવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાની થઈ જવાતું નથી. જ્ઞાન તો શાસ્ત્રો ને સત્પુરુષો જે ઉપદેશ કરે છે તેના વાસ્તવિક જાતિઅનુભવમાં રહેલું છે, ને તેને માટે અંતઃ-કરણની યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ, માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દો બોલી જવામાં જ્ઞાન રહેલું નથી.

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે ? તેણે કોઈ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હૃમેશાં નમ્રજ રહેવું જોઈએ. એક વાર એક માણસ કેટલોક સમય પ્રભુની સ્તુતિ કરીને મેં પ્રભુની બહુ સ્તુતિ કરી એવું અભિમાન કરવા લાગ્યો. તેને તે પાપથી બચાવવાને પ્રભુએ ચકલીનું રૂપ ધર્યું, અને પછી તેના દેખતાં સમુદ્રનું થોડું જલ પીને તે ચકલીરૂપે ઠેકતા ઠેકતા મનુષ્યની લાપામાં બોલવા લાગ્યા:—“અહા ? મેં આખો સાગર પી લીધો ! આખો સાગર પી લીધો !” પેલો મનુષ્ય ચકલીની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ બોલ્યો:—“અરે ચકલી ! હજી તો તે સાગરનું માત્ર એક ટીપું જલ પીધું ત્યાં તું આખો સાગર પી લીધાનું બોલું અભિમાન શું કરે છે ?” ચકલી બોલી:—“ભાઈ ! તમે પણ પ્રભુની નામમાત્ર સ્તુતિ કરી ઘણી સ્તુતિ કર્યાનું મિથ્યા-ભિમાન કરો છો. સાગરનાં બિંદુઓ ગણાતાં કદાચ તે ગણી શકાય, પણ પ્રભુના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.” આટલું કહી પ્રભુએ પોતે ચકલીનું ધરેલું રૂપ અંતર્ધાન કરી દીધું.

મદને (અભિમાનને) દૂર કરવામાટે મહારાજ જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. અંતઃકરણમાં અનેક જન્મથી ધર કરી બેઠેલા

મદદિ. દુષ્ટ વિકારો એની મેળે ચાલ્યા જતા નથી. એનો નાશ કરવા-
માટે શાસ્ત્રની ને સદ્ગુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
પ્રતિપક્ષભાવનાવડે-દોષદર્શનવડે-વિકારોને જિતી શકાય છે. વિકારોમાં
ને તેને યોગ્યતામાં સાધનોમાં વારંવાર દોષદર્શન કર્યા કરવાથી વિકારોનો
જય કરી શકાય છે. મદને (અભિમાનને) નિવારવામાટે મહારાજ
જનકે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો :—

“અથ ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतत्यधः ।

हंत चित्त महत्तायाः केयं विश्वस्तता तव ॥ १

क्व धनानि महोपानां ब्रह्मणः क्व जगंति वा ।

प्राक्तनानि प्रयातानि कैषા विश्वस्तता તવ ॥ ૨

कोटयो ब्रह्मणो याता गताः सर्गपरंपराः ।

પ્રયાતાઃ પાંસુવઙ્ગૂપાઃ કા ધૃતિર્મમ જીવિતે ॥ ૩

येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ ।

તાદૃશાઃ પુરુષા નષ્ટા માદૃશાં ગણનૈવ કા ॥ ૪

(આજ જે મોટામાં મોટા ગણાય છે તે પણ ગણ્યા દિવસમાં
અધઃપાતને પામશે-નીચે પડશે, તો હે ચિત્ત ! તને તારી મોટાઇનો
આ વિશ્વાસ કેમ રહે છે ? પૂર્વે જે રાગગ્રો થઈ ગયા તેમનાં ધન
ક્યાં ગયાં ? તેમજ બ્રહ્માગ્રોનાં રચેલાં જગત્ ક્યાં ગયાં ? એ સર્વ
ગયાં, તો હે મન ! તને તારા આ નશ્વર દેહાદિમાં વિશ્વાસ કેમ રહે
છે ? કરોડો બ્રહ્માગ્રો ગયા, તથા તેમની સૃષ્ટિઓ વિનાશને પામી,
અને અનેક રાગગ્રો ધૂળની પેઠે ઊડી ગયા, તો મને મારા જીવનમાં
ધીરજ કેમ રહે ? જેની આંખના ઊઘડવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય, ને
જેની આંખના વીંચાવાથી સૃષ્ટિનો નાશ થાય તેવા પુરુષો પણ નાશ
પામ્યા છે તો મારા જેવાની ગણતરીજ શી ?)

પોતાની કોઈ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓ અને તેની સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે જેમ દ્રવ્ય, વિદ્યા, રૂપ, યૌવન ને સત્તા આદિનો ગર્વ ન કરવો જોઈએ તેમ કુલ, બંધુવર્ગ, મકાન, વાહન, ભક્તિ ને સ્વધર્મપાલન આદિનો ગર્વ પણ નજ કરવો જોઈએ; પણ પ્રભુકૃપાથી ને પોતાના પૂર્વના પુણ્યથી પોતાને જે સારી સ્થિતિ કે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો શુભ ઉપયોગ જાગૃતિ રાખીને સમજીએ કરતા રહેવો જોઈએ. તમારી પાસે નાર્તામોટી સત્તા હોય તો તેવડે બને તેટલું ન્યાયી રીતે અન્યનું ભડું કરો. તમારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે સ્વપરને માટે રૂઝા કામમાં વાપરો. તમે વિદ્વાન હો તો તમારી વિદ્યાવડે તમારા આત્માનું કલ્યાણ સાધો, ને બીજાને પણ તે વિદ્યાનો લાભ આપો. તમે યુવાન હો તો તમને વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જે જે મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે કેડ બાંધીને કરો, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર-મનની નબળાઈને લીધે તમારાથી તેવો પ્રયત્ન થઈ શકશે નહિ. તમારું કુળ ઉંચું ગણાતું હોય તો દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિવડે તથા અનેક સત્કર્મો-વડે તમારા કુટુંબની ઉચ્ચતાનું રક્ષણ કરો. તમારો બંધુસમૂહ ધણો મોટો હોય તો તમે સૌ તમારી જાતિને, ગામને અને દેશને સાકાચ્ય કરો. તેજ પ્રમાણે તમારાં મકાનો, વાહનો ને અન્ય સાધનોનો પણ તમે ઉદારતાથી અન્યને લાભ આપો. જે મનુષ્યના પ્રાણ નીકળ્યા પછી તેનું સર્વે અહીંજ રહેવાનું છે તો સમજી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે યોગ્ય પાત્રે તેનો વિનિયોગ કરવો. કલું છે કે :—

“ચલ સુ રૂપ જોખન સુ ચલ, ચલ વૈભવ ચલ દેહ;

ચલાચલીકે સમયમેં, ભલાભલી કર લેહ.”

ચલાચલીના મામલામાં જોટલી બને તેટલી ભલાઈ કરી લેવી ક્યું તે થયું, રહ્યું તે રહ્યું, માટેજ એક કવિ કહે છે કે:—“કરો કરો કાંઈક કામ સારું.”

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો ક્રોધ જાણવો. ભક્તિ, સ્વધર્મપાલન કે અન્ય જે સત્કાર્ય તમે કરતા હો તેને તમારું કર્તવ્ય જાણીને કરો. તેનું લેશ પણ અભિમાન ન કરો. મનુષ્યને જે ક્રોધ પણ જાતનું અભિમાન આવ્યું, તો જાણવું કે હવે તેની પડતીની શરૂઆત થઈ. અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો ક્રોધ જાણવો.

“સાંઘ રૂઝ્યા દેત, દુર્બુદ્ધિ અભિમાનપદ,

ચેત રી ચિત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દંડસું.”

(સાંઘ-સ્વામી-ઈશ્વર-જ્યારે મનુષ્યપર તેનાં દુષ્ટ દર્શને લઈને ક્રોધે છે ત્યારે તેને દુર્બુદ્ધિ અને અભિમાન આપે છે. હે ગમાર મન ! ચેત-જાગ. જોવાળ જેમ ગાયલેસને લાકડી લઈને મારે છે તેમ પ્રભુ ક્રોધ પાપીને લાકડી લઈને મારતા નથી.)

જેને દુર્બુદ્ધિ તે અભિમાન આવ્યાં તેના દુઃખનો પાયો ખોદાયો એમ જાણવું, માટે જે પોતાના અંતઃકરણમાં અભિમાન ઉપજતું જાણાય તો સમજીએ તુરત યોગ્ય વિચારવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

મનુષ્યે શુભ અભિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણોને અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, મારાથી અસલ નજ ખોલી શકાય, મારે સત્સવકતાજ રહેવું જોઈએ. એવું શુભ અભિમાન બ્રાહ્મણપણાને શોભાવનારું છે. હું ઉંચા કુલનો છું, મારાથી આવું નિંદ્ય કર્મ કેમ થઈ શકે ? આવું કુલાભિમાન મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું વિદ્વાન છું, -શાસ્ત્રવેત્તા છું, મારાથી ક્રોધ પણ અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ નજ થઈ શકે, આવું વિદ્વાનું શુભ અભિમાન મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. હું લક્ષ્મીવાળો છું, મારામાં લોભ નજ શોભે, મારે તો દાનનીર થવું જોઈએ, આવું લક્ષ્મીનું શુભાભિમાન મનુષ્યને મારો લાભ આપે છે. હું ક્ષત્રિય છું, મારામાં લય નજ ધટે, આવું શુભ અભિમાન તે ક્ષત્રિયને ઉપકાર કરનારું ગણાય છે. હું વૈશ્ય છું, હું નામચીન વેપારી કેમ ન થાઉં ? આવું શુભ અભિમાન તે વૈશ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું, મારો

શુદ્ધબુદ્ધિ કરેલો ન્યાય કેમ ન વખણાય ? આવું શુભ અભિમાન તે ન્યાયોધીશને યશ આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે એ સ્વાભાવિક છે. હું અમુકનો પુત્ર છું, મારાથી આ નીચ કામ નજ બને, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને લાક્ષણિક થાય છે. મારા કામમાં ભૂલ કેમ નીકળે ? મને કપડા શામાટે મળે ? મારે સર્વદા ચોક્કસાઈથી કામ કરવું જોઈએ, આવું શુભાભિમાન તે મનુષ્યને દાર્પકુશલ બનાવી સુખાનુભવ કરાવે એ ચોખ્ખું છે. એજ પ્રમાણે અન્ય અન્ય પ્રકારના શુભાભિમાનનું પણ જાણવું. જેમ વગડામાં ચાલતાં પગમાં વાગેલી એક શૂળ ખીણ શૂળવતી કાઢવામાં આવે છે તેમ આરંભમાં શુભાભિમાનવડે અશુભ અભિમાનને દૂર કરવું. પછી તે શુભાભિમાનને પણ મૂકી દેવું. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા તે સુદૃઢતા થયે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ શુભાભિમાન પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ ડાળા જલમાં કતકરેણુ (નિર્મેળી ફલની ભૂટી) નાંખવાથી તે પ્રથમ તે જલના મેલને નીચે ખેસાડી દે છે, તે પછી પોતે પણ નીચે ખેસી જઈ જલને કેવલ શુદ્ધ કરે છે તેમ શુભાભિમાન પણ અશુભ અભિમાનને નિવૃત્ત કરી અંતે પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તે શુદ્ધ આત્માજી અવશેષ રહે છે. મનુષ્ય જો ધારે તો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનો, સ્થિતિનો કે હૃદયમાં ઉપજતા વિકારોનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે, તે પોતે સુખી થઈ અન્યને પણ સુખી કરી શકે.

મદના લાગવિષે ઘણું કહેવાયું છે, તોપણ મદ મનુષ્યને અમુક અંશે ગાંડપણ ઉપજાવી તેને તેના કર્તવ્યથી વ્યુત કરે છે, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પ્રાર્થ સ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તેવડે સમયસર કાર્ય-સાધક થાઓ. તમને જો શરીરનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તો આવા રૂપાળા દેહથી મારાથી અશુભ કામ કેમ થાય ? એમ વિચારી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહો, જો મનુષ્ય સમજે તો બંને પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કરવાનો ખરેખરો સમય યુવાવસ્થાજ છે. બાલ્યાવસ્થા

ખહુ ભાગે અજ્ઞાનમાં ને રમતગમતમાં ચાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા રોગનું ને તૃષ્ણાનું ઘર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર સ્ત્રાભાવિકરીતે ઘસાતું ચાલે છે, ને તેથી તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. જઠરાગ્નિની મંદતા, કંટની વૃદ્ધિ, મગજની તથા ઈન્દ્રિયોની નબળાઈ ને સ્મરણશક્તિની ન્યૂનતા થવાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી. એક ભક્તે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે:—“હે પ્રભો ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો કંઠ કંટથી રૂંધાઈ જશે. તેથી તે વેલા મારાથી આપનું નામસ્મરણ નહિ થઈ શકે, માટે આ વખતેજ હું આપની સ્તુતિ કરી આપમાંજ મારા મનને જોડું છું.” પ્રભુભક્તિાનું ‘કર્તવ્ય જે અતિ-અગત્યનું છે તે કેટલાક દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થાપર રાખી મૂકે છે એ ભૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે કે પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તો વૃદ્ધાવસ્થાનું નવરાશનું કામ છે, પણ તેમને એમ ખબર નથી કે કાલભગવાનનું વારંટ આવતી કાલે અથવા ધડીપછી આવીને ઊભું રહેશે તો તેને ના પડાશે નહિ, ને પોતાની માનેલી વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ છોડીને તુરતજ ચાલી નીકળવું પડશે. જીવનનું અસ્થિરપણું જોઈને તુરત કરવાનું કામ તુરત કરો, મુલતવી ન રાખો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર એક વાર રાજસભામાં બેઠા હતા. ત્યાં આવીને એક નિર્ધન પ્લાહણે પોતાની પુત્રીના લગ્નને માટે તેમની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરી. તેમણે તે પ્લાહણને કહ્યું કે:—“તમે આવતી કાલે આવજો, એટલે તમારે માટે યોગ્ય ગોઠવણ થશે.” સ્ત્રીમ કે જે આ સભામાં હાજર હતા તે આ વાત સાંભળીને સભામાંથી ઊઠ્યા, ને એકદમ વિજયાગારમાં જઈ વિજયદુંદુભિ * વગાડવા લાગ્યા. જેનો ધણો મોટો અવાજ અચાનક સાંભળતાં મહારાજસુદ્ધાંત આખી સભા ચક્રિત ને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તુરતજ પાસેના સીપાઈને હુકમ કર્યો કે—“તપાસ કરો, વિજયદુંદુભિ કોણ વગાડે છે ?

* જ્યારે કોઈ પણ નવો દેશ જિતવામાં આવે ત્યારે પ્રજામાં હર્ષ જણાવવા સારુ રાજાની આજ્ઞાથી વગાડવામાં આવતું મોટું નગારું.

ને શામાટે વગાડે છે ?” સીપાઇ તુરતજ ખચર ડાઢવામાટે વિજ્યા-
ગારમાં ગયો, તો ત્યાં બીમ વિજ્યદુંદુભિ વગાડતા હતા. રાજના
ભાઈ એટલે તે બિચારો તેને શું કહી શકે ? તુરતજ તે પાછો
આવ્યો, ને તેણે મહારાજને વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું કે:—“ ગોપ્તાલણુ-
પ્રતિપાલ ! બીમસેનજી વિજ્યદુંદુભિ વગાડે છે.” મહારાજને કહ્યું:—
“ બોલાવી લાવો બીમસેનને,” સીપાઈ દોડતો ગયો, ને તેણે બીમને
કહ્યું કે:—“ આપને મહારાજના યાદ કરે છે ” બીમ સમજી ગયા.
તેમણે નગારું વગાડવું બંધ કર્યું ને વિજ્યાગાર સીપાઈપાસે બંધ
કરાંવી, તેની ટુંચી વિજ્યાગારના રક્ષકને સોંપાવી. પછી સભામાં
આવી મહારાજના યુધિષ્ઠિરને સવિનય નમન કરી, હાથ જોડીને બોલા
રહ્યા. મહારાજના યુધિષ્ઠિરે મંદહાસ્યપૂર્વક બીમને પૂછ્યું:—“ કેમ કાંઈ
નિશા કર્યો છે ? ભાંગ બાંગ તો નથી પીધી ?” બીમે ગંભીર મુખ
રાખી, હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, ઉત્તર આપ્યું:—“ નહિજી. ” મહા-
રાજને કહ્યું:—“ ત્યારે આ અકાંડતાંડવ શું ? વિજ્યદુંદુભિ શામાટે
વગાડવા મંડયા હતા ? આપણે કાંઈ દેશ તો સર નથી કર્યો. ”
બીમ કાવડું મોડું રાખી બોલ્યા :—“ દેશ જિતવાના કરતાં ઘણા મોટો
વિજ્ય મહારાજને કર્યો છે, તેનો હર્ષ દર્શાવવા મેં વિજ્યદુંદુભિ
વગાડ્યું છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—“ તેવો કર્યો મોટો વિજ્ય કર્યો છે ?”
બીમ બોલ્યા:—“ મહારાજને ચોવીશ કલાકસુધી અનિવાર્ય કાલપર
વિજ્ય મેળવ્યો છે.” મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર તુરત સમજી ગયા કે
પેલા - ગરીબ ને દુઃખી પ્તાલણુને આવતી કાલે આવવાનું કહ્યું તેમાં
શરીરનું ક્ષણિકપણું વિસારવારૂપ મારી ભૂલ થઇ છે. તુરતજ તેમણે
તે પ્તાલણુને તેની પાછળ સીપાઈ મોકલી પાછો બોલાવી લીધો, ને
તેને જોઇતું દ્રવ્ય આપી સંતુષ્ટ કર્યો.

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય. યુવાવસ્થામાં મનુષ્યના શરીરમાં બધું
વિશેષ હોય છે. હાથ પગ આદિ અવયવ ઘણું કામ આપી શકે
છે. એ અવસ્થામાં શરીરમાં રુધિરમાંસની વૃદ્ધિ હોય છે, ને થાક

ઘણા ઝોછા લાગે છે, માટે યુવાવસ્થાનો ખોટો મદ જે હાનિ કરનારો છે તેને લજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો. વ્યવહારપરમાર્થનાં જે કામ તમારે કરવાનાં હોય તે યુવાવસ્થામાં કંડ બાંધીને કરવા માંડો. વ્યવહારસંબંધે કહીએ તો જે જુવાનીમાં યોગ્ય શ્રમવડે જોઇતું દ્રવ્ય મેળવે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્રમાટે ચિંતા કરવી પડતી નથી, પણ જે જુવાનીમાં આળસુ રહે છે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી મુંઝવણ થાય છે. એક કવિએ ઠીકજ ઠીકું છે કે:-

“જેમન ધન ન ખડુઆ, જામ પરદેશમાંહી;
ગમીહા વોહી દિહાડલા, મનખજ્જમારામાંહી.”

(જે જુવાનીમાં પરદેશ જમને ધન ન મેળવ્યું તો મનુષ્ય-જન્મમાં એ દિવસો નકામા ગુમાવ્યા એમ જાણો.)

વ્યાપાર, નોકરી, ખેતી, વકીલાત કે દલાલી આદિ કોઇ પણ ધંધો જુવાનીમાંજ યોગ્યરીતે થઇ શકે, માટે શરીરાદિમાં આળસ આવતું હોય તો તેને ઝટ દૂર કરી યોગ્યઉદ્યોગપરાયણ ન હો તો વેલાસર યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ થાઓ, અને પરમાર્થનાં સાધન-શાસ્ત્રોક્ત નિયકર્મ ઉપરાંત પ્રભુભક્તિ યોગાભ્યાસ કે વેદાંતવિચાર-પણ તમારા શ્રીસદ્ગુરુની અગ્રાનુસાર સાથે સાથે જાગૃતિથી કરતા જાઓ.

ગૃહસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ સાથે કરવો જોઈએ. જેને આગળ વધવું છે તેને ખેસી રહેવાનો સમય ક્યાં છે? ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગ એ જુવાન પુરુષોનો આચારમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. તેને નિર્દોષ ધૃષ્ટિત ઉદ્યોગની ધૂન લાગવી જોઈએ. એક વિદ્વાનનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખી તેણે વર્તવું જોઈએ:-

“અજરામરવત્પ્રાજ્ઞો વિદ્યામર્થ ચ ચિંતયેત્

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥

(“વિદ્યાધન લેતાં ચતુર! અજરામર છુ વિચાર;
શિરકેશ કાળે ગૃહ્યા, ધર્મકર્મમાં ધાર.”)

આ પ્રમાણે પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબીજનોની આશુવિક્ષ-
માટેનો ઉદ્યોગ, ને પોતાનો પરત્રોક સુધારવાનો વા મોક્ષ મેળવવા-
માટેનો ઉદ્યોગ એમ બંને ઉદ્યોગ ગૃહસ્થે સાથે સાથે ચલાવે રાખવા
નેષ્ટએ. જે ગૃહસ્થો માત્ર વ્યવહારમાં ધ્યાન આપે છે, ને પરમાર્થમાં
યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી તે ગૃહસ્થો પોતાનો વ્યવહાર ઉચ્ચત્ત્વ-
પણે સાધી શકતા નથી, કેમકે ધર્મપાત્રનવડે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ
થાય છે તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, ને તેથી તેમનો વ્યવહાર ઓછા-
વધતા દોષવાળો થાય છે, ને તેનું પરિણામ તેને માટે દુઃખમાંજ આવે
છે. એથી બિલકુલ જે સ્વધર્મપાત્રન સારી રીતે કરે છે તેમના અંતઃકરણ-
માં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તે પોતાનો વ્યવહાર ઉચ્ચત્ત્વપણે
સાધી શકે છે, ને તેથી તેમનો આ લોક ને પરત્રોક વા મોક્ષ બંને
સુધરે છે. જેઓ માત્ર વ્યવહારના રગડા વેડી વેડીને છેવટ થાકી
જઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં માત્રા ફેરવવા ખેસે છે તેનું મન પછી સારી
ટેવને અમાવે પ્રભુમાં લાગતું નથી. એવા માણસની માત્રા ફેવી હોય
છે તેને માટે એક વૃદ્ધ ખેડુનો ઉપાણો આ પ્રમાણે કહેવાય છે:-

“બાળાપણુ તો ખેલ ગુમાયો, જુવાની હજી હાંક્યો;
જુદાપણુમાં માળા લીધી, રામડા તારોય દલ રાખ્યો.”

આવી માત્રા ફેરવી તો જલ્દે ફેરવી, પણ તે વર્તમાનજન્મમાં
વાસ્તવિક કદ્યાણુ કરનારી થતી નથી. માત્રાના પારા ટચાક ટચાક પડતા
જન્ય, ને વાતોના તડાકા દેવાતા જન્ય, વા મનમાં વ્યવહારના વિચારોનાં
ગુંથળાં બિખેળાતાં જન્ય તો તેની માત્રા ફેરવ્યાથી શો વાસ્તવિક લાભ
થાય ? જે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુભજનનો લાભ લેવો હોય તો તેને માટે
પોતાની ઇદ્રિયોને અને અંતઃકરણને જુવાનીમાંજ કળવવાં નેષ્ટએ.
મહાપુરુષો તો આવો બોધ કરી રહ્યા છે:-

“અંજનસ્ય ક્ષયં દૃષ્ટ્વા વલ્મીકસ્ય ચ સંચયમ્ ।
અવંધ્યં દિવસં કુર્યાદ્ દાનાધ્યયનકર્મસુ ॥”

(આંજણુની ડાબલીમાંથી આંજણુનો ક્ષય થતો જોઈને અને ઉઘૈના રાફડાનો વધારો થતો જોઈને, મનુષ્યે દાન, સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન ને શુભ કર્મમાં દિવસને વાંઝીએ ન જૂવા દેવો જોઈએ.)

સમજીએ નિત્ય સત્કર્મપરાયણ રહેવું જોઈએ. તેણે ઇંદ્રિયોને ને અંતઃકરણને વશ વર્તાવી તેને પરમાત્મામાં જોડવાના અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મપાલન પણ નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં જે એ પ્રમાણે વર્તે છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના અંતઃકરણને વિશેષપણે પરમાત્મામાં જોડી શકે છે, ને તેને પરિણામે તે દુઃખરહિત અનંત સુખનો ભોક્તા થાય છે.

સત્કર્મનું ફલ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. શાસ્ત્રમાં અન્નદાનને બહુ મોટું કહ્યું છે. ધાર્મિક ધનાઢ્યો અન્નદાનમાટે સદાવ્રતો કે અન્નક્ષેત્રો બંધાવે છે. એ સદાવ્રતોમાં કે અન્નક્ષેત્રોમાં નિત્ય કાંઈ બધા સંત પુરુષો આવતા નથી. વર્તમાનકાલમાં કેટલાંક સ્થલોમાં તો સારા ભિક્ષુકો (પ્રભુનું ભજનપૂજન કરનારા ને સદાચરણથી વર્તી ભિક્ષાપર નિર્વાહ કરનારા) મળવા પણ કઠણ છે. સાધુનો વેશ ધારણ કરીને ધંધાતરીકે સદાવ્રત લેનારા ને નકામું બ્રમણ કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે. સદાવ્રત આપવાને સમયે અને અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજનને સમયે જોશો તો બાઇડીછોકરાંને લંબને ખડતી એવી ખડીઆપવટન બહુ જોવામાં આવશે. આમ છતાં કહેવું જોઈએ કે એવાં સ્થાનોમાં સાધારણ કે ઊતરતા ભિક્ષુકોની સાથે કોઈ વાર માત્ર એક વખતના આશીર્વાદથી દાતાનું કલ્યાણ કરનારા મહાપુરુષ પણ નીકળી આવે છે, ને તે દિવસે સદાવ્રત કે અન્નક્ષેત્ર બંધાવનારનો બેડો પાર થઈ જાય છે. કેમકે એ સ્થાન ધર્મનું છે. સત્કર્મનું આવું ફલ દાતાને સમય આવે મળ્યા વગર રહેતું નથી. સાચા સંત પુરુષો સર્વાત્મભાવને પામેલા હોવાથી સમગ્ર વિશ્વના આત્મરૂપ થયા હોય છે. તેમને જમાડવાથી આખા જગતને જમાડવાજેટલું પુણ્ય થાય છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે કહે છે. યોગ્યરીતે શોધ કરવાથી એવા

સંત પુરુષો મળી આવે છે. બુદ્ધિ પહોંચાડીને યુક્તિવડે કાર્ય કરવાથી શુભેચ્છા અદ્ય પ્રયાસે ને અદ્યપકાલમાં પાર પડે છે. ઘેર ખેડાં રાખને હંસનાં દર્શન. એક રાખને હંસ નેવાની ઇચ્છા પ્રકટી. માનસરોવરપર હંસો નેવામાં આવે છે એવી વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી હંસના દર્શનને અર્થે રાખએ માનસરોવરની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો, ને તે વિચાર તેમણે પોતાના દિવાનને જણાવ્યો. દિવાને કહ્યું:—“ માનસરોવરપર જવું ઘણું દુશ્વર છે. એમાં જીવનું નેખમ થાય એવું છે, માટે કૃપા કરીને આપ તે વિચાર મૂકી દો તો સારું. આપને હંસનું દર્શન અહીં થાય એવી યુક્તિ કરીએ.” પછી દિવાને રાખની સંમતિથી શહેરબહાર પક્ષીઓને ચણ નાંખવાનો એક બહુ વિશાલ ઝોટો બંધાવ્યો, ને તે પર પક્ષીઓને મોટા જથ્થામાં ચણ નંખાવવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઝોટાની વચ્ચે ઉપરથી ખુલ્લી એવી એક જળી રાખી હતી. તેમાં હંસોને માટે સાચાં મોતી મૂકાવ્યાં હતાં, ને તેને માટે ચોકીનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઝોટાપર નિત્ય પુષ્કલ ચણ પડતી હતી, જે ચણવાને સમીપનાં તથા દૂરદૂરનાં-દેશદેશાંતરનાં- પક્ષીઓનો મોટો સમૂહ ત્યાં આવવા લાગ્યો. ઝોટાના ચોકીદારને દિવાનજીએ હંસની ઝોળખાણ આપી રાખી હતી, ને કહ્યું હતું કે:—“ બીજાં પક્ષીઓની સાથે ક્યારેક અહીં હંસ નીકળી આવવાનો સંભવ છે, માટે નિત્ય બરાબર તપાસ રાખવી.” કેટલોક સમય વીત્યા પછી અન્યપક્ષીઓદ્વારા ઝોટાની ને તે પર જતજતનાં પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાય છે એવી વાત માનસ-સરોવરભણીના હંસોના જાણવામાં આવી એટલે જે કે તેમને તો કાંઈ ચણ ચણવી નહોતી, પણ વિનોદને અર્થે કેટલાક હંસો બીજાં પક્ષીઓની સાથે તે ઝોટાપર આવ્યા, ને તે પરની જળીમાં સાચાં મોતી પડેલાં જેઠ તેનો ચારો કરવામાટે જળીમાં ડીતર્યા. ચોકીદારે તુરત રાખજીને અને દિવાનજીને આ ખબર આપતાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને તેમને ઘેર ખેડાં આ પ્રમાણે હંસનાં દર્શન થયાં-

સત્કર્મનો મહિમા ઘણો મોટો છે. તેવડે ન ધાર્યો હોય તેવો મોટો લાભ આ પ્રમાણે કોઇ વાર અચાનક થઇ આવે છે, માટે મનુષ્યે ધનચૈભવનું અભિમાન ત્યજીને તેવડે ખની શકે તેટલાં ઘણામાં ઘણાં સત્કર્મ કરે રાખવાં. નિરાધાર દુઃખી ગરીબોને અન્ન આપવું એ ધનવાનોનું આવશ્યક સત્કર્મ છે. પોતાનાં દુઃખી સગાં, પોતાની જાતિનાં અને અન્યજાતિનાં ગરીબો, તેમજ વિધવાઓ કે જેઓ લગ્નજીવે લઇ બીજાપાસે માગી શકતાં ન હોય, ને દેહનિર્વાહની જરૂરની વસ્તુઓવિના મુંઝતાં હોય તેમને ખાસ કરીને ધનિકોએ અન્નવસ્ત્રાદિ ગુમરીતે મોકલવાં જોઈએ. એમાં કોર્તિની અપેક્ષા નજ રાખવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં ગુપ્તદાનનું મહાફલ કહ્યું છે. નિરાધાર, આંધળાંપાંગળાં ને રોગીઓને માટે પણ દ્રવ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

મોટાઇ મેળવવાનો સાચો ઉપાય. પરમાર્થપક્ષે જોકે મોટાઇની ઇચ્છા લગ્નવાયોગ્ય છે, છતાં કોઇને મોટાઇની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે પણ તેણે સત્કર્મો કરે રાખવાં. એમ કરવાથી મોટાઇ એની મેળે આવશે, પણ કોઇ પ્રકારના મદને વશ થઇ પોતાની મોટાઇનો પોતાને મોઢે પોકાર કરવાથી તો ઊલટી મોટાઇ દૂર નાસશે. આત્મશ્રદ્ધાવાને (પોતાનાં વખાણુ પોતે કરવાં તેને) શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. આત્મશ્રદ્ધાવા કરનાર માણસને સામાન્ય લોકો મોઢે નહિ તો પાછળથી ગાંડો કહે છે. મોટાઇ મેળવવાને સારુ પણ તમે સત્કર્મ કરતાં છતાં સમભાવવાળા વા વધારે નજ રહો, એટલે લોકો તમારી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તમને અવશ્ય માન આપશે.

સમજીએ કેઈ પણ વાતનો મદ નજ રાખવો ઘટે. ઘણે કાલે તે ઘણે અનુભવે માણસ પોતાને વાસ્તવિકરીતે ઝાળખી શકે છે, ને ચારેજ તે પોતાને ખરો ન્યાય આપી શકે છે.—પોતાનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકે છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યની શુદ્ધિ ઉંચી કક્ષાએ નથી પહોંચી હોતી ત્યાંસુધી તે ઘણી વાર પોતાનું મૂલ્ય વધારે આંકે છે.

રજજેવા નિર્માની થઇને રહે છે. ક્યારે પણ તે અભિમાનને વશ થતા નથી. પ્રભુ મારા પર વધારે ને વધારે કેમ પ્રસન્ન થાય તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને તેઓ પોતાના વિચારો ને વર્તનો ઘણાં શુદ્ધ રાખે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તે પ્રભુને અર્પણ કરીને નિરહંકારપણે ને નિર્ભક્ષણે વર્તે છે.

શું અર્પણ કરવાથી પ્રભુ સીધા પ્રસન્ન થાય ? એમ જો કોઈ પૂછે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક શુદ્ધિમાન ને રમુછ ભક્ત કહે છે કે:—“જેની પાસે જે વસ્તુ ન હોય તેને તે વસ્તુ આપીએ તો બહુ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુનું મન પોતાના ભક્તમાં હોવાથી પ્રભુપાસે મન નથી, તેમજ દીનતા (રંકપણું-વિધિઓની તૃણા વા છવભાવ) નથી; માટે જો આપણે આપણું મન તથા આપણામાં રહેલું દીનપણું પ્રભુને અર્પણ કરીએ તો તે આપણા ઉપર બહુ પ્રસન્ન થાય.” મતલબ કે જેને પ્રભુની સાચી ભક્તિ કરવી હોય તેણે પોતાનું મન પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. મન અને દીનતા (છવભાવ) જો પ્રભુને અર્પણ કર્યા તો પછી પ્રભુવિના અન્ય શું રહ્યું ?

“મન મુએ રહે જો મનવા, સો હરિરૂપ જાનીજે જનવા;

કહે અખો રહ્યા નહિ બાકી, જમ હિકમત જુઝી ધર વાકી.”

અજ્ઞાનમાં તો અભિમાન કરવાનું છેજ ક્યાં ? અદ્વૈતમાં અભિમાન કેમ ઘટે ? જ્યાં એકજ છે ત્યાં કોણ કોને પોતાનું અભિમાન દેખાડે ? શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ગર્વ પણ થઈ શકે એમ નથી કર્મનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે તે સાંગોપાંગ-પૂર્ણપણે-કોઈ પણ બાણી ન શકે, તેમજ આચરી પણ ન શકે. વર્તમાનમાં બધાં નિલકર્મમાં પણ દ્વિજને વિસ્તારથી પહોંચવું કઠિન છે, તો પછી નૈમિત્તિક ને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ યથાશાસ્ત્ર જાણવાં ને આચરવાં એ બહુ કઠિન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ. વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી ને દ્વિજોનો મોટો ભાગ અર્થકામની તૃણાવાળો થવાથી ધાર્મિક જ્ઞાનને અભાવે તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ

કરનારાં નિલનૈમિત્તિક કર્મમાં અતિશિથિલતા થયેલી જણાતાં તેમની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાસારુ શાસ્ત્રીય વિસ્તૃત નિલનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાં પડ્યાં છે, જેમકે ત્રિગ્રહી લઘુસંખ્યા તથા લઘુવૈશ્વદેવ. એજ પ્રમાણે બીજાં ચાર નિલકર્મના વિધિને પણ દુંડાવવો પડ્યો છે. “નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ” માં સોળ સંસ્કાર આદિ નૈમિત્તિકકર્મના વિસ્તારને પણ ઓછો કરાવ્યો છે. એમ કરવામાં કાંઈ રીતે દ્વિજો પોતાનું સ્વધર્મકર્મ સક્ષેપમાં પણ આચરીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ મેળવે એ હેતુ છે. આપણે તો અસારે એજ કહેવાનું છે કે કર્મનો પાર નથી. જેમ આકાશના પારને ન પમાય તેમ કર્મના પારને પણ નજ પામી શકાય, માટે હું સંપૂર્ણ કર્મજી છું એવું મિથ્યાભિમાન કાંઈએ નજ કરવું.

બુદ્ધિનો મદ બહુ હાનિકર્તા છે. માયાના પતિ પરમાત્માવિના અન્ય કાંઈ સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાન નથી, એટલે પૂર્ણબુદ્ધિમાનપણાનો ગર્વ કાંઈથી રાખી શકાય એમ નથી, તેમ છતાં જે પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ કરે છે તે વ્યવહારમાં નિંદાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણી વાર પાછા પડવાના પ્રસંગો આવે છે, ને તેથી પશ્ચાત્તાપમાં ઊતરવું પડે છે. વળી પાણી નીચાણમાં રહે છે, ટેકરાપર રહી શકતું નથી, તેમ જ્યાં મદ આવ્યો ત્યાં પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. નમ્રતાવાળો મનુષ્યજ જ્યાંત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જે ઘડો ભરેલો છે તેમાં બીજું જલ સમાવાનો અવકાશ નથી, તેમ જે બુદ્ધિના મદથી ભરેલો છે તેનામાં પછી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાની તકજ રહેતી નથી, અને તેને લઈને તે મનુષ્ય લોકાના હાસ્યને પાત્ર થાય છે, તથા અવનતિને પામે છે.

એવી રીતે મદના દોષો જોઈને સમજીએ. સર્વ પ્રકારનો મદ લજવાયોગ્ય છે. પોતાનું કલ્યાણ કંઈનારે જાણેઅજાણે પોતાના અંતઃકરણમાં કાંઈ પણ વાતનો મદ રહેતો હોય, ને પ્રસંગોપાત્ત તે બહાર આવી જતો હોય તો તેને સૂક્ષ્મદષ્ટિથી ઝાળખીને દૂર કરવો જોઈએ.

૫ મત્સર

રજેગુણથી ઉપજતા કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મદનામના દોષો-
વિષે પૂર્વે કહેવાયું. હવે રજેગુણજન્ય મત્સરનામના દોષવિષે કહેવાય છે.

મત્સર એટલે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ-ક્રોધનું સારું વા ચઢતી સ્થિતિ
સહન ન કરી શકાય એવો જે મનમાં રહેલો અવગુણ તે.

ઈર્ષ્યા તાપ ઉપજાવનારી છે. ઈર્ષ્યાલુ મનુષ્યો ક્રોધને ક્રોધ
પ્રકારનો લાભ ચલાવું જાણી અમથા-અમથા બળવા લાગે છે. ઈર્ષ્યા
એટલો બધો નકારો દોષ છે કે તે જેનામાં હોય તેને કાંઈ પણ
નુકસાન ન થયું હોય છતાં બીજાની ચઢતી સ્થિતિનું ભાન કરાવી
તેને હૃદયમાં દાહ ઉપજાવી દુઃખી કરે છે. સંસારમાં ઘણા દુર્લાભી
જનોનું લોહી આ ઈર્ષ્યાનામની રાક્ષસી નિલગ્નિતિ પીધા કરે છે.

સુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાઠાં કર્મનું ફલ છે. સર્વે
આસ્તિક મનુષ્યો જાણે છે કે મનુષ્યની ચઢતીપડતી તેના પ્રારબ્ધાનુસાર
થાય છે. ઈશ્વરી સત્તા તેમાં કામ કરે છે, પણ તે જીવોના
કર્માનુસાર કરે છે. જે તે તે જીવોનાં પુણ્યપાપવિના ઈશ્વર સ્વેચ્છાથી
ક્રોધને સુખી ને ક્રોધને દુઃખી કરે તો તે અન્યાયી એટલે વિપમ-
બુદ્ધિવાળા ગણાય. પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમાં એવો વિપમભાવ નજ
ધટે. ક્રોધને તમે અંધ વા કાણો જુઓ તો જાણો કે પૂર્વે તેણે આંખ-
વડે પાપ કરેલું છે તેના તેને એ બદલો છે. ક્રોધને બહુરો જુઓ
તો સમજો કે તેણે કાનવડે અયોગ્ય શબ્દ સાંભળવારૂપ પાપકર્મ
પૂર્વે કર્યું હશે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્ય ઇન્દ્રિયોમાં કે શરીરમાં
ક્રોધ પણ દોષ હોય, વા તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત કે અશક્ત હોય, કે
તેને બીજાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કાંઈ કાંઈ દુઃખો હોય તો તમે
નિશ્ચિતપણે જાણો કે એ બધું તેના પાપકર્મનું ફલ છે. વળી તેજ
પ્રમાણે તમે ક્રોધને ઇન્દ્રિયોના ક્રોધ પણ પ્રકારના દોષરહિત, નીરોગ,
બલવાન, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, ને અન્ય સર્વ પ્રકારે સુખી જુઓ

તો જાણો કે તે તેના પુણ્યકર્મનું ફલ છે. પાપકર્મવડે મનુષ્ય દુઃખ પામે છે, ને પુણ્યકર્મવડે તે સુખી થાય છે એ નિઃસંશય વાત છે.

ધર્મચરી રચના ભૂલવગરની છે. કોઈએ જાહેરમાં કે છુપી રીતે કાંઈ પણ સારુંમાનું વર્તન કર્યું કે સારોમાઠો વિચાર કર્યો તેનું સારુંમાનું ફલ તેને અવશ્ય મળે છે. “વહાં રાજ નહિ હૈ કહું પોપાંઆછકા.” પ્રભુને ત્યાં કાંઈ અંધારામાં ચાલ્યું જતું નથી.

પુરાવાની આસીનું પરિણામ. ન્યાયાધીશને ઇન્સાફ આપવામાં પુરાવાની જરૂર પડે છે, ને કેટલીક વાર તેને પુરાવામાં શંકા રહે છે, એટલે ન્યાયાધીશને વાસ્તવિક ન્યાય આપવામાં કઠિનતા છે, ને એટલા-સારું સારા ન્યાયાધીશા બીનગુન્હેગાર માર્યો ન જાય-તેને નકામી શિક્ષા ન થઈ જાય-તેની બહુ સંભાળ રાખે છે. કાયદાનું એક ખાસ સૂત્ર છે કે પુરાવાની ન્યૂનતાથી સો ગુન્હેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ, પણ એક પણ બીનગુન્હેગારને નાહક શિક્ષા ન થવી જોઈએ. કેટલીક વાર માણસો જોડા પુરાવા બિલા કરે છે તેથી ન્યાયાધીશને તેવા પ્રસંગમાં બહુ વિચારવું પડે છે. કેટલીક વાર ટ્રાઈમાં પોલીસનાં ધર્તીંગ બિલાડાં થવાનું ને તહોમતદારો છૂટી જવાનું સાંભળવામાં આવે છે. વળી કોઈ વાર ન્યાયાધીશને તહોમતદારે ગુન્હો કર્યાની મનમાં ખાતરી થયા છતાં પુરાવાના અભાવે તેને છોડી મૂકવો પડે છે. આમ ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં પુરાવાની મદદ લેવી પડે છે, તેથી કેટલીક વાર તેનો ન્યાય દોષવાળો થાય છે, પણ ધર્મચરને ન્યાય કરવામાં પુરાવાની કાંઈ પણ જરૂર પડતી નથી, કેમકે જીવના પોતાના અંતઃકરણમાંજ તેનાં કર્મોની નોંધ હોય છે, ને તેને અવલંબીને તેનો ન્યાય થાય છે.

જીવને તેના કર્મનું ફલ શી રીતે મળે છે ? ચિત્રગુપ્તના આપડાનું રહસ્ય. શ્રીઅંતર્યામી પ્રભુ સૌના હૃદયમાં બિરાજી રહ્યા છે, ને સર્વ જીવોનાં કર્મની નોંધ તેમના પોતાના હૃદયમાં ધર્મચરી સંકેતપ્રમાણે સંસ્કારરૂપે થતી રહે છે, જેનું ફલ સમય આવે તેને

અચૂક મળે છે. આપણાં પુરાણોમાં ધર્મરાજના દશતરી ચિત્રગુપ્ત જીવોનાં સર્વ પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોની નોંધ પોતાના ચોપડામાં લે છે એમ કહ્યું છે, ને ઇસ્લામધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યના જન્મણાડાના ખલાપર એકેક ફિરસ્તો બેઠો છે. જન્મણા ખલાપરનો ફિરસ્તો તેનાં પુણ્યકર્મોની નોંધ રાખે છે, ને ડાખા ખલાપરનો ફિરસ્તો તેના પાપકર્મની નોંધ રાખે છે. ચિત્રગુપ્ત એટલે જાનું ચિત્ર-અદૃશ્ય સંસ્કાર-તે તે હમેશાં જીવતી સાથેજ હોય છે. ઇસ્લામ-ધર્મપ્રમાણે બે ફિરસ્તાની નોંધ તે જમા ને ઉધાર સમજવાનાં છે. પુણ્યકર્મ તે જમા ને પાપકર્મ તે ઉધાર જાણવાં.

કર્મપ્રમાણે જીવને ફલ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંબંધમાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર સારીમાડી સ્થિતિની ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કાર્મ સુરૂપ છે, ને કાર્મ કુરૂપ છે; કાર્મ ધનવાન છે, ને કાર્મ ધનહીન છે; કાર્મ બુદ્ધિમાન છે, ને કાર્મ બુદ્ધિહીન છે; અને કાર્મ રોગી છે, ને કાર્મ નીરોગ છે. મનુષ્યોની અને બીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિમાં બહુ બહુ પ્રકારના ભેદો જોવામાં આવે છે. જે એ બધું વગરકારણે-કર્મનિરપેક્ષ-હોય તો ઈશ્વરમાં નિર્દયતા ને વિષમતા એ બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય; જે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન ને ન્યાયી ઈશ્વરમાં ઘટે નહિ. ઈશ્વરમાં નિર્દયતા એટલામાટે કે તેમણે કારણવિના દુઃખમય નરક રચ્યું, ને ત્રિવિધ દુઃખ રચ્યાં; અને તેમનામાં વિષમતા એટલામાટે કે કારણવિના લિત્ત લિત્ત પ્રાણીઓની લિત્ત લિત્ત પ્રકારનાં સુખદુઃખવાળી સ્થિતિ રચી. ઈશ્વર જીવોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખરૂપ ફલ આપતા હોવાથી તેમને ઉપર જણાવેલા બે દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિશ્વનો સઘળો વહીવટ તેમના નિયમપ્રમાણે જીવોનાં કર્માનુસાર અખાધિતપણે નિરંતર થયા કરે છે.

ઈર્ષ્યા નજ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. ન્યારે એ પ્રમાણે જીવ પોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મવડે સારીમાડી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે, કાષ્ટને કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જોઈને કે અન્ય પ્રકારે સુખી

જોઈને કાઢ્યે તેની ઈર્ષ્યા શામાટે કરવી જોઈએ? જો તમારે તેમના જોવા થવું હોય તો તમે તેમના જોવો પ્રયત્ન કરો, ને તેવા થાઓ. તમારી શક્તિ હોય તો તમે વધારે પુરુષાર્થ કરીને તેમનાથી પણ આગળ વધો. સ્પર્ધા વા હરિકાષ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પણ ઈર્ષ્યા ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. કાઢવું સારું જોઈને બળો નહિ, પણ રાજી થાઓ. બ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધનાર મનુષ્ય તમારી પાસે પોતાનો સારો આદર્શ રજુ કરે છે, ને તમને આગળ વધવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી તમારે તેને જોઈને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તેની ઈર્ષ્યા કરવી ઘટતી નથી.

બીજાની ઈર્ષ્યા કરવાથી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી, પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. જે પુણ્યકર્મવાળો છે તે સુખી થાય છે. જ્યાંસુધી તેનું સત્કર્મ વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી તેને કાંઈ પણ માણસ કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી, તેથીજ કહેવાય છે કે:—

“જો ઈશ્વર અનુકૂલ છે, શત્રુથી શું થાય ?

પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઈ ફેલાય.”

કર્મ બહુ બલવાન ગણાય છે. જો પોતાના પુણ્યકર્મવડે ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તો વેરીથી શું થઈ શકે? ઊલટું વેરી તેવા પુણ્ય-શાલી પુરુષના અપકારમાટે કાંઈ કરે તે તેના ઉપકારમાટે થાય છે, માટે મનુષ્યે જેમ બને તેમ પ્રીતિપૂર્વક પુણ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ, ને કાંઈની ઈર્ષ્યા કરવારૂપ પાપ ન બાંધવું જોઈએ.

પુણ્યથી ઊલટું પાપ સમજવું. જેમ પુણ્ય પોતાનું ફલ સુખ આપે છે તેમ પાપ પણ તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે પોતાનું ફલ દુઃખ આપ્યા વગર રહેતું નથી. કેટલીક વાર મનુષ્યનો પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી તેમાં તેનું પૂર્વનું પાપ આકું આવે છે એમ જાણવું. કવિ શામળદાસે પણ એમજ કહ્યું છે:—

“કર્મહીણો જો ખેતી કરે, બળદ મરે કે દુકાળજ પડે.”

આમ હોવાથી મનુષ્યે પાપથી બહુ બીવું જોઈએ, અને પાપી વિચાર ને પાપી ક્રિયાથી તેણે દૂરજ રહેવું જોઈએ. પુણ્ય કરવામાં શ્રમ

હોય, તો સમજો કે તે સુખ તેના પાપકર્મનું ફલ નથી, પણ તેના પૂર્વના કોઈ પુણ્યકર્મનું ફલ છે. તેના પાપની પછાટ જ્યારે તેને લાગશે ત્યારે તે ખીયારો દયાપાત્ર થઈ પડશે. વહાણું વાતાં માણસની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે એ તમે ક્યાં નથી જોતા? જો નહારાનું ફલ સાફ થાય તો પછી સારાનું ફલ શું થાય? કદાચ કોઈ સ્થલે “કુસાઈને ઘેર કુશળ ને ધર્મીને ઘેર ધાડ” એમ દેખવામાં આવતું હોય તો તે અલ્પ કાલને માટે જાણવું, ને તેનું કારણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે છે.

જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત એ નક્કી વાત છે. પ્રભુને ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય છે, લેશ પણ અન્યાય નથી. મનુષ્યને ક્યાં કર્મનું ફલ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ સંગ્રંધે એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ ને તેમનો એક શિષ્ય જંગલમાં આદ્યા જતા હતા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સાપ તરફડતો પડ્યો હતો, તેને શિષ્યે જોયો. એ સાપને હજારો કીડીઓ વળગેલી હતી, ને તેને ફાલી ખાતી હતી, કામલ હૃદયના શિષ્યને એ જોઈને ત્રાસ છૂટ્યો. તેને સાપપર ઘણી દયા આવી. દયાના આવેશમાં તેણે પોતાના શ્રી-ગુરુને પૂછ્યું:—“ પ્રભો! જુઓ તો ખરા! આ એક જીવને આ હજારો જીવો શામાટે દુઃખ દેતા હશે? ઈશ્વર આવો અન્યાય કેમ સાંખતા હશે? ” ગુરુએ કહ્યું:—“ ખેટા! પ્રભુના રાજ્યમાં લેશ પણ અન્યાય નથી. ત્યાં તો રજેરજતો ચોકખો હિસાબ છે. પ્રભુ સારા કર્મનો સારો બદલો, ને નહારા કર્મનો નહારો બદલો સર્વદા આપી રહ્યા છે. આ સર્પ પણ તેના પાપનું ફલ ભોગવે છે. તારે એમાં શંકા કરવાજેવું નથી.” શિષ્ય બોલ્યો:—“ મહારાજ! મને આમાં કંઈ સમજાતું નથી. આ ખીયારા સાપે પૂર્વે એવું કયું ઘેર પાપ કર્યું છે કે તેને આટલી બધી કીડીઓ રુંવેરુંવે વળગીને તેનું લોહી ચૂસી રહી છે? ” તે સંતપુરુષે કહ્યું:—“ બચ્ચા! તું તારી આંખો વીંચી જા. જો, હવે તને શું દેખાય છે? ” શિષ્ય આંખો વીંચીને શ્રીગુરુએ આપેલી અંતર્દૃષ્ટિથી જોઈ, પછી બોલ્યો:—“ કૃપાનાથ! એક મોટી

નદી ચાલી જાય છે, ને તેમાં પાણીનો એક મોટો ધરો (ધૂનો) જણાય છે.” ગુરુ કહે છે:—“ તું વધારે ધ્યાન આપીને જો. ત્યાં કાણુ ઊભું છે? ને શું કરે છે?” શિષ્યે ત્યાં નિહાળી જોઈને કહ્યું;—“ પ્રભો ! ધરાને કાંઠે એક માણસ ઊભો છે, ને જળ નાંખે છે. અરે ! તેણે બધાં માછલાં બહાર કાઢ્યાં. અરે ! અરે ! આ માછલાં કેવાં તરફડે છે ? મહારાજ ! મારાથી આ નથી જોવાતું,” એમ બોલી શિષ્યે પોતાની આંખો ઊઘાડી નાંખી. ગુરુએ કહ્યું કે; —“બેટા ! તે જે મચ્છીમારને જોયો તે તેના નવા જન્મમાં આ સર્પરૂપે અવતર્યો છે, ને જે નિર્દોષ માછલાંને તેણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે આ જન્મમાં કીડીઓ થઈને અહીં તેનો બદલો લે છે. બોલ બેટા ! ઈશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ ?” શિષ્ય ચમકી ઉઠ્યો, ને બોલ્યો:—“કૃપાસિંધો ! પ્રભુની અકલ કલા છે. મારા જેવો પામર તે શી રીતે સમજી શકે ? મારા જેવાં ધણાં માણસો મારી પેઠે સમજતાં નથી તેથીજ કર્મના ફલમાં શંકા કરે છે, બાકી તેમાં શંકા કરવાજેવું છેજ નહિ એ આપની દયાથી આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણવડે મને પાકું સમજાયું છે.” સન્નજનો ! પુણ્યપાપના ફલમાં નિઃશંક થાઓ, ને મત્સર કે જે અગ્નિની પેઠે તુરત બાળનારું પ્રત્યક્ષ પાપ છે તેનાથી સર્વદા બચીને ચાલો.

--- નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરો, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ. નારદજી એક વાર દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણપ્રભુપાસે ગયા, ને પ્રભુસેવામાં વાદ્યસહિત ગાયન કર્યું. પ્રભુ તેથી પ્રસન્ન થયા, પણ વાતવાતમાં નારદજીને કહ્યું કે:—“ તમારું ગાયન સારું છે ખરું, પણ તુંખરના જેવું સારું નહિ.” પ્રભુનું આ વચન સાંભળીને નારદજીને ચાનક ચઢી, એટલે એકાંત સ્થલે જઈ કેટલોક સમય ગાયનસંબંધી આવશ્યક સર્વ વિષયોનો જાતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, ને પોતાનામાં પોતાને જે જે ન્યૂનતા જણાઈ તે તે સઘળી ન્યૂનતા દૂર કરી પછી તેમણે પ્રભુપાસે દ્વારકામાં આવી બહુ પ્રેમ ને ઉત્સાહથી ગાયન કર્યું, ને પ્રભુને પૂછ્યું કે:—“કૃપાનાથ ! હવે કેમ લાગે છે?” ભગવાને કહ્યું કે:—“ તમારું

ગાયન પહેલાંના કરતાં વધારે સારું થયું છે, પણ તે તુંબરુની ખરાબર તો નહિજ કહી શકાય.” પછી તેઓ પ્રભુની રમ્મ લઇ સંગીતના આદ્ય આચાર્ય શ્રીશંકરપાસે ગયા, ને તેમની પાસે ઇટલોક સમય ગાયનનો અભ્યાસ કરી વધારે તૈયાર થયા, ને શ્રીકૃષ્ણલગવાનને ગાયન સંભળાવવામાટે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. પ્રભુએ તેમનું ગાયન સાંભળી તેમને કહ્યું કે:—“ આ વેલા તમે ઘણું સારું ગાયન કર્યું, પણ હજી જરા ફેર રહે છે. તુંબરુની છટા તો કાંઈ ચોરજ છે.” નારદજીને આથી વધારે ચાનક ચઢી. તેમણે વિચાર્યું કે હું ગાયનમાં તુંબરુના જેવો કેમ ન થઉં? આ વિશ્વમાં શ્રીમહેશ્વરથી મોટા ગાંધર્વવિદ્યાના આચાર્ય તો ખીજા કોઈ નથી, એટલે હવે તુંબરુના જેવા થવાને તેમની પાસે ગયા વિના ખીજો કોઈ માર્ગ નારદજીને માટે નહોતો. તેમણે તુંબરુપાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને સાં જઈ તેમની પાસેથી સંપૂર્ણપણે ગાયનવિદ્યાનો પુનઃ અભ્યાસ કર્યો. “ હું સંગીતવેત્તા ને દેવર્ષિ થઈ તુંબરુપાસે કેમ જાઉં? ” એવું અભિમાન તેમણે ન કર્યું, તેમ તુંબરુની ઈર્ષ્યા પણ ન કરી. એટલુંજ નહિ; પણ શિષ્યભાવે તુંબરુપાસે રહી તેમણે પોતાની સંગીતવિદ્યાની સર્વ ન્યૂનતા દૂર કરી. પછી લગવાનપાસે જઈ ત્રીજી વાર ગાયન કરી ખતાગ્યું. પ્રભુએ બહુ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:—“ નારદજી ! તમારો પ્રયાસ સફળ થયો છે. હવે તમે તુંબરુની ખરાબર થયા છો. હવે જો તમે પડદાપાછળ ગાતા હો તો તમે ગાઓ છો કે તુંબરુ ગાય છે તે કહી શકાય તેવું નથી.” જેને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આમ પ્રયત્ન કરીને તે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, નહિ કે શ્રેષ્ઠની અદેખાઈ કરી તેને પાછો પાડવાનો નિંદ્ય પ્રયાસ કરીને.

જે મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઈ અને તેનું તેમને મળેલું માફું ફલ. એક નગરમાં કોઈ મંત્રશાસ્ત્રી આવ્યા. તેના ખબર શહેરમાં ફેલાતાં ભિન્ન ભિન્ન કામનાવાળા લોકો તેમની પાસેથી મંત્રોપદેશ લેવા આવવા લાગ્યા. ઉપદેશકનો ઉપદેશ સારો જ ફલે છે

કે તે જો હૃદયની ખરી લાગણીથી કહે તો. જે ઉપદેશક માત્ર પોતાની જીભને ટેરવેથી ઉપદેશનાં વચનો બોલે, પણ જો તેના હૃદયમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ ફળતો નથી.—લોકો તેના ઉપદેશને અનુસરતા નથી. મંત્રનું પણ એમજ બાણું. જો મંત્રનો ઉપદેશ કરનારે તે મંત્ર પોતે જપાદિવડે સિદ્ધ કર્યો હોય,—તેનું ફલ જાતે અનુભવ્યું હોય,—તોજ તેણે ઉપદેશોલો મંત્ર ખીજાને ફરીજૂત થાય છે, નહિ તો ફરીજૂત થતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રી સિદ્ધમંત્રવાળા હતા. તેમની પાસે એક વેપારીએ જઈ પોતાને ધણું દ્રવ્ય મળે તેવા મંત્રની યાચના કરી. મંત્રશાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું:—“આવતી કાલે પૂનેમ ને ગુરુવારનો બહુ સારો દિવસ છે, તો તમે પહેલા નાઈ ધોઈ નિલકર્મ કરીને સવારના સાડા છ વાગે અહીં આવજો.” ખીજા એક દ્રવ્યતૃષ્ણાવાળા વેપારીને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે પણ પોતાને ધણું દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવા મંત્ર મેળવવાને તે દિવસે રાત્રિએ (સુદિ ચૌદશની રાત્રિએ) મંત્રશાસ્ત્રીને મળ્યો, ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવો મંત્ર આપવાની તેમની પાસે પ્રાર્થના કરી. તેને મંત્રશાસ્ત્રીએ ખીજા દિવસના સવારના સાતનો સમય આપ્યો. પહેલો વેપારી ખીજે દિવસે કહેલે સમયે મંત્રશાસ્ત્રીપાસે આવ્યો. તેને તેમણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના મંત્રનો વિધિવત્ ઉપદેશ કર્યો, ને કહ્યું કે:—“આ મંત્રનો નિલપ્રતિ ચાર હજાર જપ અહીંના સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવાલયમાં બેસીને કરજો. એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કરવાંથી મહેશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. આ મંત્ર તમારે કાપને કહેવો વા સંભળાવવો નહિ.” તે ગયા પછી ખીજો વેપારી સાત વાગ્યાને સમયે સાં આવ્યો. તેને પણ એજ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રીએ વિધિવત્ ઉપદેશ આપ્યો. તે શહેરની નજીક સિદ્ધેશ્વરમહાદેવનું દેવાલય હતું સાં જઈ પહેલા વેપારીએ જપ આરંભી દીધો. ખીજા વેપારીને પણ સિદ્ધેશ્વરમહાદેવના દેવલમાં જપ કરવાનું કહેલું, એટલે પાછળથી તે પણ સાં આવી પહોંચ્યો, ને પહેલા વેપારીની બાબુમાં થોડે દૂર બેસી જપ કરવા લાગ્યો. બંનેને

એકબીજાના મંત્રની ખબર નહોતી. તેઓ નિલગ્રતિ પોતાનું જપનું કામ-યથાસમય જરાજરા કરવા લાગ્યા. છ માસ પૂરા થતાં બંનેપર શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થયા, ને આકાશવાણીદ્વારા તેમને કહ્યું:—“તમારામાંથી એક જણે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય માગવું. તેને માગ્યા પ્રમાણે મળશે, ને બીજાને તેથી ખમણું મળશે.” પહેલો માગે તેને આશું મળે, ને બીજાને ખમણું મળે એમ હોવાથી બંનેને એકબીજાની અદેખાઈ ઉપજી. એક કહે:—“તું પહેલો માગ,” ને બીજો કહે:—“તું પહેલો માગ.” પણ કોઈ પહેલો માગે નહિ. આશરે અર્ધો કલાક રગઝગ થયા પછી ભગવાન્ મહેશ્વરે આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તેમને કહ્યું:—“તમારે જેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ માગવું હોય તેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ હવે એક ઘડીમાં તમે માગી લેજો, નહિ તો પછી તે નહિ મળે.” સમય પૂરો થવા આવ્યો, પણ બેમાંથી એકે પહેલો માગે નહિ. પોતાથી બીજાને ખમણું મળે તે એકથી ખમી શકતું નહોતું. અંતે એક જણે અદેખાઈને વશ થઈ ભગવાન્ મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:—“હે પ્રભો! મારી એક આંખ ફૂટી જાયો.” એટલે તુરતજ તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ અને બીજાની બન્ને આંખો ફૂટી ગઈ, ને તે આંધળો થઈ ગયો. મત્સર કેવી ખરાબ વસ્તુ છે? આમાં બંનેએ લાલ શો કાઢ્યો? તેમની છ માસની મહેનત માથે પડી, ને લાલમાં એક પોતાની એક આંખ ખોઈ, ને બીજાએ પોતાની બંને આંખો ખોઈ. અદેખાઈનું ફલ આવું અનિષ્ટ છે. બંનેએ અદેખાઈને વશ ન થતાં ઉદારતા રાખી પરસ્પર સલાહ કરી માગી લીધું હોત તો બંને લાલ મેળવત. વળી પાછળથી બંનેને જો પોતપોતાને મળેલું દ્રવ્ય સરખું કરી વહેંચી લેવું હોત તો તેમ પણ વહેંચી શકત, પણ જ્યાં મત્સર હોય ત્યાં આવા લાલદાઈથી શુભ વિચાર આવે શી રીતે?

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાકૂરતા. મત્સરીની મૂર્ખાઈ તો જુઓ, માણસો કહે છે કે પોતાનું લહું કરવાને માટે પરતું હું કરે એનું તો મોઢું બળ્યું, પણ દષ્ટાંતમાં કહ્યા

પ્રમાણે પોતાનું ભુંડું કરીને પણ ખીજનું ભુંડું કરે એને માટે શું કહેવું તે સૂઝતું નથી. એવા અદેખા માણસની મૂર્ખાઈની ને કૂરતાની હદ નથી. માખી પોતે મરીને પણ ખીજને ઊલટી કરાવે છે તેના જેવા તેઓ છે. સજ્જનો જ્યારે ખીજના ભલામાટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે આવા દુર્જનો ખીજના ભુંડાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે ! તોખા ! પણ અન્યનું ભુંડું ઇચ્છનારે ને ભુંડું કરનારે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે:—

“ ઇચ્છે જેવું અવરતું, તેવું આપનું થાય;

નહિ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુરત જણાય.”

અગાઉ દક્ષિણના ગામડાના એક બહુ કૂર પટેલનું દૃષ્ટાંત કહેવાઈ ગયું છે કે જોણે પોતાને ત્યાં રાત રહેલા બે પ્રવાસીઓનાં ખૂન કરાવી તેમણે સાંપેલા પૈસા ગણી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રવાસીઓનાં ખૂન ન થતાં તેના બદલામાં તેના બે દીકરાનાં ખૂન થઈ ગયાં હતાં ! માણસો ખીજનું ભુંડું ઇચ્છતાં વિચાર કરતાં નથી, પણ વિદ્વાનો કહે છે કે તમે ખીજની ઈર્ષ્યા કરો છો તે ઈશ્વરની ઈર્ષ્યા કરો છો. આ સંસારમાં ક્રાંધ ગરીબ ને કોઈ ધનવાન, કોઈ કુરૂપ ને કોઈ સુરૂપ, કોઈ મૂર્ખ ને કોઈ વિદ્વાન, કોઈ સેવક ને કોઈ સ્વામી, કોઈ ગ્રંથ વાંચનાર ને કોઈ ગ્રંથ રચનાર, અને કોઈ સ્ત્રી ને કોઈ પુરુષ એમ મનુષ્યોની તેમ અનેક પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, તે તેમને તેમના પૂર્વકર્માનુસાર ઈશ્વરે આપેલી હોય છે. જેમ પ્રાણીઓની ઊતરતી સ્થિતિ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, તેમ તેમની ચઢતી સ્થિતિ પણ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, એટલે જો ઊતરતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ચઢતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યની અદેખાઈ કરે તો તે કર્મફલપ્રદાતા ઈશ્વરના કાર્યને અપમાન આપી તેમની અદેખાઈ કરવાજેવું કામ કરે છે.

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકોજેવાની શંકા, ને તેનું સમાધાન. કોઈ શંકા કરે કે જીવોનાં કર્માનુસાર તેમની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ

થયાં કરે એમાં ઈશ્વરની શી જરૂર છે? ને જીવોની સિત્ત સિત્ત સ્થિતિઓમાં ઈશ્વર કારણરૂપ નથી-ઈશ્વર છેજ નહિ, તો પછી તેના અપમાનની વાત “મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા” એના જેવી છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે કર્મ જડ છે, તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થઈ ચોડ્ય ફક્ત આપી શકે નહિ. તેને પ્રેરનાર ચેતનરૂપ એવું કોઈ નોંધ્યે. નિરીશ્વર (ઈશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિથી જગત્ની ઉત્પત્તિ કહે છે, પણ જડ પ્રકૃતિ પોતાની મેળે પરિણામ પામી જગત્ કેમ ઉપજતી શકે એ વિચારવાનું છે. પરમાણુથી જગત્ની ઉત્પત્તિ માનનારાને પણ ચેતનસત્તા સ્વીકાર્યા વિના છૂટકા નથી, કેમકે એ પરમાણુ મળીને દ્વચણુક થાય, ત્રણુ દ્વચણુકનું એક ત્રસરેણુ થાય, તે એમ આગળ કેમ ચાલે તે જડ પરમાણુ આદિકમાં પોતાની મેળે કેમ ઘટે? જડ સ્વાભાવિકરીતે ગતિથી રહિત છે. તેને ગતિ આપનાર કોઈ નોંધ્યેજ, ને તે છેજ, તે ચેતનસ્વરૂપ ઈશ્વર છે. પશ્ચિમના સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારા કટકાક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે આ બધું વિશ્વતંત્ર નિયમિતરીતે ચાલ્યા કરે છે તે પોતાની મેળે કેમ ચાલી શકે? આ મહા નાટકની પાછળ તેને ચલાવનાર કોઈ અદ્ભૂત સૂત્રધાર હોવો નોંધ્યે. રસાયનવેત્તાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે ચેતનને સ્વીકાર્યા વિના માત્ર જડ પરમાણુવડે વિશ્વની સઘળી વાતોનો ખુલાસો થઈ શકે એમ નથી, માટે કર્મફલદાતા ઈશ્વરને નિઃશંકપણે માનો, તે તેમના રચેલા અથવા તેમના સ્વરૂપભૂત એવા કોઈ પણ પ્રાણીની ઈર્ષ્યા કરી પાપલાગી ન થાઓ, પણ ને તમને ઈશ્વર સદ્બુદ્ધિ આપે તો કોઈને પણ સુખી નોંધને રાજી થાઓ, ને વગરખર્ચે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો.

વિદ્યેમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે-મોટાની મહત્તા નાનાને બહુ ઉપયોગી છે. પૃથ્વી બહુ મોટી છે તો તે સર્વ પ્રાણિપદાર્થને ધારણ કરે છે. સૂર્ય ઘણો મોટો, ઘણો ઉષ્ણ તે ઘણા પ્રકાશવાળો છે તોજ તે અનેક ગ્રહોને આકર્ષણવડે ધારણ કરે છે,

ને તેમને પ્રકાશ ને ઉજ્જ્વલતાવડે પોષે છે. આકાશ ઘણું મોટું છે તો સર્વ આકારવાળી વસ્તુઓને અવકાશ આપે છે. સાગર ઘણો મોટો છે તોજ તેમાં અનેક નૌકાઓ ચાલી શકે છે, ને તે અસંખ્ય જલચરોને આશ્રય આપે છે. ગંગા આદિ નદીઓ ઘણી મોટી છે તોજ તેના લાભ ઘણાં સ્થલના લોકોને મળે છે. પર્વતો મોટા છે તોજ તે વૃષ્ટિનું જલ એકઠું કરીને ઝરણાં ને નદીઓદ્વારા અન્ય પ્રદેશોમાં વહેવરાવી શકે છે. વિશ્વમાં મોટાં કામ થવામાટે એક સ્થલે દ્રવ્યાદિ વધારે એકઠું થવાની પણ આવશ્યકતા છે. મોટાં કામ તે વિના કેમ થઈ શકે? મોટાની મોટાઈ નકામી નથી. “કૂવામાં હોય તો અવેડામાં આવે.” વિદ્યા અને ધન આદિ સામગ્રી કોઈની પાસે વધારે હોય તો તે ખીન્નને મળે, અને એટલામાટે આપણામાં કહેવત છે કે “પાડોશીને પણ હજી.” તમારો ઓળખીતો જો તમારા કરતાં ઘણો વધારે સુખી હશે તોજ તમે કંઈને વખતે તેની મદદ માગવા જઈ શકશો. જ્યાં ખાલી હાંડલાં ભટકાતાં હશે ત્યાં તમને જવાની ઇચ્છા નહિ થાય, ને કદાચ ત્યાં તમે જશો તો ઠીંકરાના કટકાવિના તમે ખીન્નું મેળવશો પણ શું? રૂશીઆ આદિ દેશોમાં સોશીઆલીઝમનો (સર્વસમાનતાનો) પવન વાયાથી ગરીબ અને સાધારણ વર્ગના માણસોએ મોટા ગૃહસ્થાની અદેખાઈ કરી તેમને ત્રોડી પાડ્યા, તેને પરિણામે ત્યાં લોકોની કંઠી દુર્દશા થઈ હતી તે તે વેલાનાં વર્તમાનપત્રો વાંચનારથી અજાણ્યું નહિ. હોય, માટે અદેખાઈનો સર્વથા લાગ કરીને કોઈને પણ સારું હજી, કોઈ પણ સુખી હજી, એમ પ્રભુપાસે માગો, ને કોઈને પણ સારી સ્થિતિમાં જોઈ પ્રસન્ન થાઓ.

અદેખો સર્વદા દુઃખીઓ, તેનું દુઃખ કેમ ટળે? પરોપકારી પુરુષ પારકે દુઃખે દુઃખીઓ હોય છે, અને અદેખો મનુષ્ય પારકે સુખે દુઃખીઓ હોય છે, કોઈને ધન મળ્યું તો અદેખાને બળતરા. કોઈને માન મળ્યું તો અદેખો બળી મરે, કોઈને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો તો અદેખાને પુત્ર મરણજીવો શોક થાય. એમ કોઈને કોઈ પણ રીતે સુખી

જુએ તો અદેખાના હૃદયમાં ચિરાડો પડે. સારે તે ખીચારાએ કરવું શું? શું તેણે ટ્રાડીમાં પેસીને પડ્યું રહેવું? ને બહાર નીકળીને કાંઈ જોવુંજ નહિ? ના એમ નહિ. તેનો એકજ સરલ ઉપાય છે, તે એકે તેણે મૈત્રી આદિની ભાવનાવડે તે પાપિણી અદેખાઈને સત્વર મૂકી દેવી-મત્સરને મારી નાંખવો-એટલે તેને શાંતિ રહેશે.

મત્સરનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં ઈર્ષ્યા ન કરતાં કોઈનું કાંઈ પણ સારું જોઈ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરો. કોઈના વિષે કાંઈ પણ સારા સમાચાર મળતાં તમારા અંતરમાં પ્રસન્નતા ઉપજવો, ને મુખેથી પણ સારા શબ્દો ઉચ્ચારો. ખીન્નના ઉત્કર્ષરૂપ ગંગાજીમાં અદેખાઈરૂપી ગટરનું પાણી ન ઢાળતાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ થોડું ખીન્નું ચોખ્ખું જલ નાંખો, એજ તમારે માટે યોગ્ય ગણાય. જેને અંતઃકરણ ને ગ્રિહ્વા હોય તેણે તો એમજ કરવું જોઈએ.

૬ દંભ

રજોગુણથી ઉપજતા કામાદિ પાંચ દોષોવિષે કહેવાઈ ગયું. હવે રજોગુણથી ઉપજતો છઠ્ઠો દોષ જે દંભ તેવિષે કહેવાય છે.

દંભ એટલે ખોટો રાજા. પોતાની સ્થિતિ હોય એક પ્રકારની ને બહારથી લોકોને બતાવવી ખીન્ન પ્રકારની તે દંભ.

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. પોતે જોવો ન હોય તેવો બતાવવા પ્રયત્ન કરવો તે એક પ્રકારનું અસત્ય નહિ તો ખીન્નું શું? અસત્યને શાસ્ત્રોમાં મોટા પાપરૂપ કહ્યું છે, કેમકે જેમ લશ્કરના સરદારની પાછળ તેનું લશ્કર ચાલે છે તેમ અસત્યની પછવાડે અનેક દુર્ગુણોની પલટન ખડી થાય છે. દુર્ગુણોની પલટન આવી, તો પછી દુઃખનું પૂછવુંજ શું? તે તો તેની સાથે જોડેજ છે એમ જાણવું. માટે મનુષ્યે અસત્યથી બહુ બીવું જોઈએ, ને દંભ અસત્યરૂપ છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ કે ઉત્કર્ષેચ્છુએ તે નજ કરવો જોઈએ.

દંભથી થતી હાનિ. કુટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાની સ્થિતિ સાધારણ કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય, છતાં લોકોને પોતાની સ્થિતિ ઉંચા પ્રકારની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પાસે પૂરા દશ હજાર રૂપિયા ન હોય, ને ખર્ચખુટણમાં દશ લાખ રૂપિયાના આશામીજેવો ડોળ કરવા જાય તો તેને પરિણામે તેના દાળરોટલા પણ ટળી જાય એ દેખીતુંજ છે, પણ તેની તેવા દંભી મનુષ્યોને પ્રથમ ખબર પડતી નથી. તે જ્યારે ખત્તા ખાય છે ત્યારેજ ઠેકાણે આવે છે. વીશ હજાર રૂપિયાની મુડી થઈ ન હોય ત્યાં વીશ હજાર રૂપિયાનો અંગડો બંધાવવા માંડે તો વ્યાપારમાં જરા મુશ્કેલી આવતાં હજી તે અંગડો પૂરો ઢીંચણસમો ન આવ્યો હોય ત્યાં કાં તો કામ અટકાવવું પડે, ને તેથી ત્યાં લોકો દિશાએ જઈ ખરાબી કરે; અથવા કદાચ તે અંગડો પૂરો કરે તો તુરતજ વેચવા કાઢવો પડે; ને વેચવા કાઢે ત્યારે સોના સાક સમજવા. માલ લેવા જઈએ તેનો ભાવ ખીજે ને માલ દેવા જઈએ તેનો ભાવ ખીજે. પૈસા દેવા જઈએ તો રૂપિયાના ૬૫ લેખે માગે, ને લેવા જઈએ તો ૬૩ લેખે આપે. વેપારીઓ કમાવા એસે છે, ખોવા એસતા નથી. જો એમ ન કરે તો તેઓ ખાય શું ? આ સૌના ન્યૂનાધિક અનુભવની વાત છે.

દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ હાનિ કરનારો છે. વિદ્યા કે જ્ઞાનનો દંભ કરનારને ઘણી વાર અપમાન પામવાના પ્રસંગો ઉપજે છે. લોકો તેમને હસે છે, ને મૂર્ખમાં ગણે છે. એવા દંભીઓને માટે અખો ભક્ત ઠીકજ કહે છે:—

“અનુભવી આગળ વાદજ વહે, ઉંટઆગળ જેમ પાળે ખદે;
ઉંટતણાં આઘાં મેલાણુ, પાળાના તો છાંડે પ્રાણુ;

અખા અનુભવી ધૈર્યરૂપ, સાગરઆગળ શું ફૂટે ફૂપ ? ”

કાશીના રાજ અન્નતશત્રુની સલામાં પ્રહલ્લવેતાનો મિથ્યા ડોળ કરવાથી આલાકિનામના પ્રહલ્લણને ભરસલામાં અપમાન ખમવું પડ્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. તેજ પ્રમાણે પ્રવાહણ-

રાજની સલામાં ઘેતકેતુને પણ વિદ્યાનો દંભ કરવાથી પાછા પડવાનું બન્યું હતું, માટે વિદ્યાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ નજ કરવો જોઈએ.

સર્વ વિષયમાં પોતાના ગજપ્રમાણે વર્તો, ગજઉપરવટ ન વર્તો. તેના સંબંધમાં કોઈ ક્વિનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવાજોવો છે:—

“અપના ગજ બિચારકે, કારજ કરીએ દોર ;

તેતા પાઉ પસારીએ, જેતી લંખી સોર.”

સોડથી જો પગ વધારે લાંબા કરે તો ઝોડવાની ચાદર ફાટે અથવા પગ ઉગ્રાડા રહે. ડોળ લાંબો નજો નહિ, માટે પોપાક, વાતચીત ને ખીજીં બધું તમારી સ્થિતિપ્રમાણે રાખો. લાખ રૂપીઆનો આશામી સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો કીક, પણ ત્રીસ રૂપીઆના માસિક પગારવાળો જો સો રૂપીઆનો પોશાક પહેરે તો તે હાંસીપાત્ર થાય. આવડે નહિ કાંઈ, ને વાતચીતમાં ઉચ્ચા ઉચ્ચા શબ્દો વાપરી બોલવા જાય તો કાંઈનું કાંઈ બોલાવ જાય, ને અર્થનો અનર્થ થઈ જતાં મૂર્ખમાં ખપે. ખર્ચખુટલમાં પણ જો સ્થિતિઉપરાંત વર્તે તો ખાઈ જનારા પણ પછવાડે કડે કે ક્ષતનદીવાળીઓ છે, અને પાસે પાછ ન રહે સારે હેરાન થાય તે હાંસલમાં. માટે દેખાદેખી નજ કરો.

“દેખાદેખી સાથે જોગ, પડે પિંડ કાં વાધે રોગ.”

વળી આવી પણ કહેવત છે કે:—

“લાંબા સાથે ટુંકા જમ, મરે નહિ તો માંદો થાય.”

પોતાની સ્થિતિની હદ છોડવી તે સારું નથી. સ્થિતિની હદ છોડવી તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. જો તમારે સદા સુખી રહેવું હોય તો ખરી વાત આ છે કે:—તમે જેવા હો તેવા દેખાઓ, વધારે સારા દેખાવાનો ખોટો પ્રયાસ ન કરો. ઠરેલ સુદ્ધિના ધનવાનો કદીપણ પોતાના ધનનો દેખાવ કરતા નથી. કેટલાક તો એવા સાંભળ્યા છે કે પાસે પુષ્કલ ધન છતાં પણ સામાન્ય સ્થિતિવાળાની પેઠે કે ગરીબ સ્થિતિવાળાની પેઠે રહે છે. તેઓ લોભ કરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી,

પણ ધનનો દેખાવ કરતા નથી એટલીજ કહેવાની મતલબ છે. સારા વિદ્વાનો ને જ્ઞાનીઓ પણ પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાન બતાવવા કદીપણ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ઊલટા તે પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાનને ઢાંકે છે. જે જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ છે તે પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે તો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ ન હોય તેમણે ખોટું બતાવવા જવું-ખોટો ડોળ કરવો- એ કેટલું ખરાબ છે? જે પોતાની વિદ્યા અન્યને અકારણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેને મોટે લોકોમાં ઊલટો હલકો વિચાર બંધાય છે. પોતાની પાસે ધનાદિક સામગ્રી હોય તોપણ ફૂલણુજી થવામાં કદીપણ માલ નથી. જૂની ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડીમાં ફૂલણુજીની ગરબી હતી. આરંભમાં તેને લગતા પાઠ આપીને તેમાં કોઈ મૂર્ખ ફૂલણુજીએ ખોટી કીર્તિના લોભમાં-ફૂલમાં ને ફૂલમાં-પોતાની પાસેનું ઘણુંખરું દ્રવ્ય સ્વાર્થી મિત્રોની મંડળીઓ ભરી નાસ્તાપાણી કરવામાં, બતબતના મોજશોખમાં, વારંવાર નાતવરા કરવામાં ને ખીજી અનેક અયોગ્યરીતે ઉઠાવી દીધું, જેને પરિણામે તેને કેવું દુઃખી થવું પડ્યું તે એ ગરબીમાં દર્શાવ્યું હતું. ગરબીના અંતભાગમાં આ લીટીઓ હતી:—

“ ફૂલણુજીની રાંડ-રૂએ મોં વાળી રે, ફૂલણુજી;

ફૂલણુજી સીધાવ્યા ટેકા ટાળી, મારા ફૂલણુજી.”

દંભીને પલાયન કરવું પડ્યું. દંભીનો દંભ ઊધાડો પડે છે ત્યારે તેને ભારે શરમાવું પડે છે, ને લાંથી નાસી છૂટવું પડે છે. એના સંગ્રંધમાં એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક વાર એક આમ્નીઅસ મોટરમાં (ભાડુતી મોટી મોટરમાં) કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં, તેમાં એક મગજનો ચશ્કેલ દંભી જુવાન માણસ બેઠો હતો. ગદ્યાપચીશી શિક્ષિત માણસના મનને પણ ડગમગાવે છે ત્યારે આ ભાઈ કે જે અર્ધમગજના ને સુધારાના પવનમાં તણાયેલા, તેમજ ડોળી સ્વભાવના હતા તેનું પૃષ્ઠવુંજ શું? તે ઊતારુઓને શાંત કરી પોતાની મેજેજ બોલવા લાગ્યા:—

“ બાનુઓ ! અને ગૃહસ્થો ! આ તક મળતાં આપ સૌને એક બહુ

જરૂરની વાત હું કહેવા માગું છું તે સાંભળવા તમે સૌ મહેરબાની કરો. હાલમાં ધર્મનો દોંગ કરનારાઓ જ્યાં ત્યાં બકવાદ કરી રહ્યા છે કે દારૂ પીવો એ મહાપાપ છે, અને આપણું શાસ્ત્રમાં દારૂ પીવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, પણ હું આપને આપણા શાસ્ત્રનો ને તેમાં પણ વૈષ્ણવોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ભાગવતનો એક શ્લોક કહું છું, જેમાં દારૂ પીવાની ના પાડવામાં આવી નથી, પણ ઊલટી દારૂ પીવાની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવી છે. તે શ્લોક સાંભળો:—

“પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ ભૂતલે ।

પુનરુત્થાય વૈ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥”

જુઓ, આ શ્લોકમાં શું કહ્યું છે? માણસે દારૂ ક્યાંસુધી પીવો તો કહે છે કે દારૂ પીપીને બેભાન થતાં તે ગૂમિપર પડી જાય ત્યાંસુધી તેણે પીવો. ફરીને ઊઠીને પણ તે માણસ દારૂ પીએ. આમ કરવાથી તેને પુનર્જન્મ થતો નથી.

ધર્મધૂતારાઓ કેવું જુઠાણું ચલાવે છે તેની આ શ્લોકપરથી આપની ખાતરી થશે.” એક વિદ્વાન માણસ કે જે એ મોટી મોટરના એક ખૂણામાં બેઠેલો હતો, ને આ દંભી માણસનું ભાષણ અર્ધજગત સ્થિતિમાં સાંભળતો હતો તેણે જગત યદ્ય તેને કહ્યું:—“ભાગવતમાં કયે સ્થંભે એવું કહેવામાં આવ્યું છે?” પ્રત્યુત્તરમાં તે ભાર્ષ બોલી ઊઠ્યા:— “મેં કહેલો શ્લોક એકાદશસ્કંધના ૨૫ મા અધ્યાયનો ૪૫ મો છે.” હાવડું મોઢું રાખી તે વિદ્વાને તુરંતજ પોતાના ખીરસામાં ભાગવતના મૂલ શ્લોકનો શુટકો હતો તે બહાર કાઢી તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“લો ભાઈ! આ ભાગવત. આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી કાઢી ખતાવો.” પેલા ભાઈ અંખવાણા પડી ગયા, ને ભાગવતનાં પાનાં ફેરવી શ્લોક શોધવાનો ડોળ કરતા બોલ્યા:—“નહિ નહિ, મારી ભૂલ થાય છે; એ તો અધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાંડના વીંશમા સર્ગનો ૧૫ મો શ્લોક છે.” પેલા વિદ્વાન માણસે પોતાનાં ધાર્મિક પુસ્તકો પુનઃ બંધાવવા-

માટે આપેલાં તે ખાંધનારને લાંથી લઈને તે આવતો હતો, એટલે પોતાની પાસેના દક્ષતરમાંથી અધ્યાત્મરામાયણનું પુસ્તક કાઢી શાંતિથી તે જીવાનને આપી કહ્યું:—“આ બહુ સારી છાપનું અધ્યાત્મરામાયણ છે. મહેરબાની કરીને આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી ખતાવો.” પેલો જીવાનીઓ વધારે શરમીદો થઈ ગયો, છતાં ધીરજ રાખી તે પુસ્તક હાથમાં લઈ તેનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલ્યો:—“અરે! મારી સ્મૃતિમાં ફેર થઈ ગયો એ તો મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મના ૧૫ મા અધ્યાયનો ૨૫ મો શ્લોક છે.” શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ આ વિદ્વાનના દક્ષતરમાં હતું. તે બહાર કાઢીને તે બોલ્યો:—“લો ભાઈ, આ શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ અહીં હાજર છે; તેમાંથી આપે કહેલો શ્લોક શોધી આપો.” આ સાંભળી પેલા ભાઈ તો ગભરાઈ ગયા, ને શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક હાથમાં લઈ નકામાં તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. તે પુસ્તકમાંથી કાંઈ તે શ્લોક તો મળે તેમ નહોતું, ને પોતે કહેલો શ્લોક કયા શાસ્ત્રનો છે તેની તેને કાંઈ ખબર પણ નહોતી. છેવટ તે મોટરના હાંકનારની સામે બેઠા રાડો પાડવા લાગ્યો:—“મિસ્તર! મોટર ઊભી રાખો, મારે ઊતરી જવું છે. અહીં તો એક માણસ આખી લાયબ્રેરી સાથે લઈને બેઠો લાગે છે!” મોટર હાંકનારે મોટર ઊભી રાખી, ને પેલા ભાઈ ઠેકઠો મારી ઊતરી ચાલતા થયા. મોટરમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષો તેના દંભીપણાપર હસવા લાગ્યાં.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે શાસ્ત્રના કથનનું રહસ્ય સમજ્યાં વિના કેટલાંક દંભી માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મિથ્યા દંભ કરે છે, ને તેમાં પણ અમુક ગ્રંથના અમુક વિભાગનો આટલામો શ્લોક મેં તમને કહ્યો એવું ઓળખીને આગળ કેવલ અસલ્ય કહેવામાં આવે છે, ને જ્યારે જાણનાર તેમને પૂછે ત્યારે તેમને નાસતાં ભોં ભારે થાય છે એ ઉપરના ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

ઊલટી વાણીની સમજ. કેટલાક કવિઓ ને સંતો પોતાને

કહેવાની વાતને વધારે અસરકારક કરવાને કૃત્રીક વાર તે વાત બિલકી વાણીમાં કહે છે. સુંદરદાસજીની, કબીરસાહેબની ને ધીરાની બિલકી વાણી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવા કેટલાક શ્લોકો છે. પેલા જીવાનીઆએ કહેલો શ્લોક પણ બિલકી વાણીનો જણાય છે. તેમાં આપાતદષ્ટિએ જોતાં દારૂ પીવાનું જણાય છે, પણ ખરી રીતે તેમાં દારૂ પીવાની વાતજ નથી. જે દારૂ પીવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેની કિંમત ચાર છ પૈસા કે ચાર છ આના થાય ! અને તે સૌને માટે બહુજ સહેલી થઈ જાય, પણ એવું કશું છેજ નહિ. “યદ્ગત્વા ન નિવર્તતે તદ્ધામ પરમં મમ” (જેને પામીને મુક્ત પુરુષો પાછા અહીં આવતા નથી—પુનર્જન્મ પામતા નથી—તે મારું પરમ ધામ છે,) એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાન કહે છે તેવી મુક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગવિના મળી શકતી નથી. તેને માટે માણસે જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ પ્રાપ્ત કરવામારુ તેને પરાયણ થવું જોઈએ—તેની પાછળ ગાંડાજેવા થવું જોઈએ—અન્ય વસ્તુની આસક્તિ મૂકીને આદર-પૂર્વક તેમાં સતત જોડાયેલા રહેવું જોઈએ. જ્યારે એમ થાય ત્યારેજ તે મોક્ષસાધકને આત્મચરણની કે પોતાના ઇંછાદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો ભાવ પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા ઇં શ્લોક પેલા જીવાન માણસે કહ્યો તેમાં દ્રાઢ ધૃતિએ દર્શાવેલો પ્રતીત થાય છે. એ દ્રાઢ પ્રમાણુભૂત શાસ્ત્રનો શ્લોક જણાતો નથી. “રસો વૈ સઃ” (પરમાત્મા રસરૂપ છે.) વિચારવડે, ધ્યાનવડે કે પ્રેમભક્તિવડે તે પરમાત્મરસનું પાન મોક્ષેશ્ચ મનુષ્યે ક્યાંમુઘી કરવું કે જ્યાંમુઘી તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહે લાંમુઘી. કહાય તેને ભાન આવે, ને તે પોતાના આત્મવિચારમાંથી, આત્મયોગમાંથી કે પ્રેમભક્તિના આવેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ભાવાવેશમાંથી જગત્ થઈ જાય તો પુનઃ પણ તેણે આત્મવિચારાદિવડે પરમાત્મરસનું પાન કરીને દેહાભિમાન મૂકવું. આમ કરવાથી પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયે તેને પુનર્જન્મ ન થાય એમ એ શ્લોકનો ભાવ છે. બાકી દારૂ કે જે વગરભલામણે હજારો અકલના

આંધળાઓ હાંશી રહ્યા છે તેને માટે શાસ્ત્રે લલામણ શી કરવાની હતી? ખરી મસ્તી ને ખરો આનંદ આપનાર પ્રભુના પ્રેમરૂપી દાદા પીવો, એવો કવિના કહેવાનો આશય જણાય છે. સમજી અભ્યાસીઓ આ આશય સમજો છે, ને તેથી તેમને પોતાના કર્તવ્યમાં બમણો ઉમંગ પ્રકટે છે. અણુસમજી માણસો આશય સમજ્યા વગર માત્ર શબ્દોપર નાચે છે, ને તેથી સંસારસાગરમાં ઊલટાં ગાથાં ખાય છે. શાંતરસનાં કાવ્યો સમજવામાં તેના શબ્દોપર ન જોતાં તેના લાવપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

દંભ લાંબો નહીં ન શકે. દંભીનું પોકળ થોડા સમય-માંજ ખુલ્લું થાય છે. સાચી વાત હમેશાં નહીં શકે છે. ખોટી વાત લાંબી ચાલી શકતી નથી. જે ડાળ કરે છે તેને જ્યાંસાં ખોટુંજ દેખાડવું પડે છે. અજાણ્યા માણસોમાં કદાચ થોડો સમય એ ચાદ્યું જાય, પણ કોઈ જાણકાર માણસ મળી આવ્યો, એટલે દંભીનો દંભ તુરત પરખાઈ જાય છે. વળી અજાણ્યાં માણસો પણ લાંબા સહવાસથી સાચુંખોટું ઓળખતાં શીખી જાય છે, કેમકે અંતર્યામી સૌના હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. એટલે તેમની પાસે પણ દંભીનો દંભ લાંબો સમય ચાલતો નથી. દંભ કરનારનો દંભ જ્યારે ઊઘાડો પડે છે ત્યારે તેને અપમાન કે તિરસ્કાર ખમવાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ કોઈવાર તેને ખીજી પણ હાનિ થાય છે. તેના કરતાં માણસ સાદાઈ, સરલતા ને નમ્રતાથી વર્તે તો લોકો તેના ઉપર ઊલટો વધારે પ્રેમ કરે છે, ને પ્રસંગોપાત્ત તેને જોઈતું સાહાય્ય પણ આપે છે. પરિણામે ખરુંખોટું અજાણું રહેતું નથી. ખોટું કેટલું નભે? કોઈ પ્રસંગે તો તે તુરતજ ખુલ્લું થાય છે. નવી ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં “ટપ્પાની મુસાફરી” એ મથાળાનો એક પાક મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક માણસની હાસ્યજનક વાત છે, જે અહીં સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. અંગાઉ રાંજકોટ ને વઢવાણકેંપવચ્ચે ઘોડાના સીગરામના ટપ્પા ચાલતા. અમુક ટપ્પે (મજલે) કરાવેલ સ્થલે ઘોડા બદલાતા જાય, એટલે તેવા લોકોની

સીંગરામને ટપ્પા કહેતા. રાજકોટ ને જેતપુરવચ્ચે પણ એવા ટપ્પા ચાલતા. હજી પણ કોઇ કોઇ સ્થળે તેવા ટપ્પા ચાલતા હશે. એક પ્રસંગે રાજકોટ ને વઢવાણકેપવચ્ચે ચાલતા ચાર માણસો ને સામાનથી ખીચોખીચ ભરાયેલા ટપ્પામાં બેસવામાટે ભારે શરીરનો એક માણસ બિતાવળે બિતાવળે આવ્યો. બિતાડ્યોની દાઝથી નહિ, પણ ઘોડાની દાઝથી ગાડીવાને તેને સ્પેશિયલ ટપ્પામાં જવાનું કહ્યું, એટલે એ તે તરફ દોડ્યો, પણ સાંથી તેને પાછો કાઢ્યો. અંતે ફટલીક રકઝક પછી ગાડીવાને પોતાના ટપ્પામાં એ પાંચમા માણસને દાખલ કર્યો. આંડીમાં દાખલ થયા પછી તેણે પોતાનો ગભરાયેલો ને દયામણો હૈદર બદલી નાંખ્યો. સીંગરામમાં ઘણી સંકડાશ હતી, છતાં તે પોતાને માટે વધારે જગા કરાવવાને ખીજ બિતાડ્યોને જરા આધા બેસો, માર્ગ કરો, તમે તો મોટા પલાંડો વાળીને બેઠા છો તે જરા હુકા થઇને બેસો એમ કહેવા લાગ્યો. તે બાજુ પોતે પહેલો આવી બેઠો હોય ને વધારે હકદાર હોય તેમ ખીજબોને ધમકાવવા લાગ્યો. સરખેસરખા સામસામા મળે તો ક્વી લડાઇ જમી પડે છે તે રેલ-આડીમાં કોઇ કોઇ વાર તમે જોયું હશે, પણ સંજ્જનો થોડા સમય-સારુ કોઇની સાથે બગાડતા નથી. સંજ્જનો તો પ્રાપ્ત પ્રસંગને સુખેદુઃખે નીલાવી લે છે. આ ભાઇની વગરહકની ને નકામી કડકાઇને સહન કરી ટપ્પામાં ભલા બિતાડ્યો સાંકડેમોકળે ગોઠવાઈ ગયા, ને ટપ્પો હિપજ્યો. જેનાં મન ને વાણી પોતાને વશ ન હોય તે માણસો ક્યાંઈ પણ સખણાં રહેતાં નથી. બિતાડ્યોની સાથે લડાઇ પતી ગયા પછી તેણે ગાડીવાનસાથે લડાઇ આરંભી. તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું: “જરા જલ્દી હાંકો. આમ તે ક્યારે પહોંચાશે? ઘોડા કેવા મુડદાલ છે? હાંકનારાઓ પણ કાણ બાજુ કેવા છે?” આ સાંભળી ગાડીવાનથી ન રહેવાયું, એટલે તેણે કહ્યું: “રોજ હાંકીએ છીએ તેજ છીએ. આજ તમે નવાઇનાં આવ્યા તે ઘોડાને શું મારી નાંખીએ?” પેલાં ભાઈ બોલ્યાં: “અમે કાંઈ ગાંધીઆણું તોળનાર દુકાનદાર નથી,

અમલદાર છીએ. અમારા વિના સ્ટેટમાં કેટલાંએ કામ અટક્યાં છે. તમે ઘોડાનાં પૂછડાં આમળનારા સરકારીદરબારી કામમાં શું સમજો ?” લડાઇ બરાબર જમી, ને બંને પક્ષતરફથી પરસ્પર ઘણા વાક્યપ્રહાર થયા, અને તેમાં પેલા ભાંઇએ પોતાની અમલદારીસંબંધી વાત વારંવાર કહી સંભળાવી. થોડી વારપછી તે યુદ્ધ શાંત થયું. અમલદાર માણસમાં આવા છલકાવેડા નજ ઘટે એમ વિચારીને, તથા પેલા માણસના દેખાવપરથી શંકા કરીને, ટપ્પામાંના એક અનુભવી માણસે તેને પૂછ્યું : “આપ ક્યાં શા ખાતામાં નોકર છો ?” તેણે કહ્યું : હું રાણપુરમાં પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છું. તમામ પોલીસખાતું મારા હાથનીયે છે.” પૂછનારે પુનઃ કહ્યું : “રાણપુરમાં તો શામજીભાઈ પોલીસસુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા ને ?” તેના ઉત્તરમાં એ માણસે કહ્યું : “હા તે છે, ને હું તેમના હાથનીયે નાયબ પોલીસસુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છું. નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટના અધિકારમાં તફાવત શો ? બધા હુકમો લખવાના અમારે અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તે પર માત્ર સહીઓ કરે.” પૂછનારે કહ્યું : “એવું લખવાનું કામ કરનારને તો અમારે ત્યાં શિરસ્તેદાર કહે છે.” તેણે કહ્યું : “અમારે ત્યાં પણ શિરસ્તેદાર કહે છે, પણ બધાં લખાણ અમારા હાથમાં થઇને જાય, ને શેરા લખવાનું અમારા હાથમાં રહ્યું, એટલે સૌ પોલીસવાળાને અમારી ગરજ રહી, તેથી નાયબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પણ કહેવાય.” પૂછનારે પુનઃ પૂછ્યું : “આપનાં હાથનીયે કારકુનો હશેજ તો ?” તેણે કહ્યું : “ના, ખીજા કારકુનો તો નથી. બધું લખાણ અમારેજ કરવાનું. અમારા વગર કોઇને ચાલે નહિ.” પૂછનારે કહ્યું : “તારે આપની જગાં તે કારકુનની કહેવાય કે શિરસ્તેદારની ?” પેલાએ કહ્યું : “જે કહો તે કહેવાય.” પેલા દંભી માણસનો દંભ આમ સાવઃ બિચારો થઇ ગયો. માણસને જે માનની ઇચ્છા હોય તો તેણે માનને માટે પ્રયત્ન કરી યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા ન હોય તો દંભ કરવાથી માન મળતું નથી, પણ

અપમાનજ : મળે છે ને તેવાં માણસપરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊડી જાય છે. દંભીને પોતાનો દંભ નભાવવાને ઘણી ચિંતા વેઠવી પડે છે, છતાં અંતે તો તેનો દંભ ખુદસો થયા વગર રહેતો નથી; ને જ્યારે તે ખુદસો થાય છે ત્યારે તેને પોતાના મનમાં ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

સમજીવું નિર્દેશ વર્તન. સમજી માણસો સરલ ને નિષ્કપટ જીવન ગાળે છે. તેઓ સૌની સાથે ભલામી ને નમ્રતાથી વર્તે છે, ને પરમાત્માને સાક્ષિભૂત જાણીને કદી પણ દંભ કરતા નથી; અને લોકો તેમની સ્તુતિ કરે તે પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતાં તેમને પોતાના અંતઃકરણમાં કટલીક વાર અણગમો પેદા થાય છે. જેને પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તેણે આવું નિર્દેશ જીવન ગાળવું જોઈએ.

૭ કુતૂહલ

અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો ઉત્તર. જ્યારે મોક્ષ-સાધકના અંતઃકરણમાંથી આજ્ઞા તથા પ્રમાદ આદિ તમોગુણના, ને કામક્રોધ આદિ રજોગુણના ધર્મો ન્યૂન થાય છે ત્યારે તેના અંતઃકરણની મહિનતા તથા ચંચલતા ન્યૂન થાય છે. એ પ્રમાણે જ્યારે અંતઃકરણમાંથી તમોગુણનું તથા રજોગુણનું બલ ઘટે ત્યારે તે અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ બલવાન થાય, અને તેમ થતાં તેમાં વિવેકનું બલ વધે, ને તેને પરિણામે તે અંતઃકરણમાં સંસારના અનિલ તુચ્છ ને દુઃખદ વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકટે, તથા પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર શુભેચ્છા-મુમુક્ષુતા હોય. એ વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્ય કોઈ જ્ઞાતા સદ્ગુરુનો શોધ કરી, તેમનો અનુગ્રહ મેળવી, તેમણે ઉપદેશો સાંધેના સિદ્ધ કરી કૃતાર્થ થાય છે. વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા એ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો ગણાય છે. વૈરાગ્યવડે સંસારના તુચ્છ વિષયોમાં ભટકવું અંતઃકરણ રોકાય છે, ને પુનઃ પુનઃ તેને પરમતત્ત્વમાં જોડવારૂપ અભ્યાસવડે તે અંતઃકરણ પરમતત્ત્વમાં સ્થિર થાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય સદાગ્રહ રાખીને રજોગુણના અને તમોગુણના દોષોને પોતાના

અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત ન કરે સાંસુધી તે અધ્યાત્મમોર્ગમાં આગળ વધી શકતો નથી.

રજોગુણના કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, માત્સર ને દંભ એ દોષોવિષે કહેવાયું. કુતૂહલ ને અટ્ટહાસ્ય એ પણ રજોગુણજન્ય દોષ છે, ને તે પણ દૂર કરવાની અગત્ય છે. તેમાં પ્રથમ કુતૂહલવિષે કહેવાય છે. પછી અટ્ટહાસ્યવિષે કહેવાશે.

મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. મેલું કપડું ને મેલું શરીર જેમ ખરાબ, તેમ મલિન અંતઃકરણ પણ ખરાબ. મેલા કપડાથી ને મેલા શરીરથી જેમ પોતાને કંટાળો આવે છે તેમ તેની પાસે ખેસનાર અન્યને પણ કંટાળો આવે છે. મલિન હૃદયનું પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. જેમ મરકીના જંતુઓ જેના શરીરમાં પેદા હોય તેને ને તેના સંબંધમાં આવનારને હાનિ કરે છે તેમ અંતઃકરણના દોષો પણ તેને પોતાને ને પરને હાનિ કરે છે. જેમ મનુષ્યે કપડાં ધોવાં જોઈએ, ને શરીર ધોવું જોઈએ તેમ તેણે પોતાના અંતઃકરણને પણ ધોવું જોઈએ, તેમાંથી તમોગુણથી ને રજોગુણથી ઉપજેલા દોષો નિવૃત્ત કરી નાંખવા જોઈએ. જ્યાંસુધી કપડામાં ઘાટો મેલ હોય સાંસુધી તેને ખીજો રંગ લાગી શકતો નથી, તેમ અંતઃકરણમાં જ્યાંસુધી ઘાટો દોષો હોય સાંસુધી તેને પરમાત્માનો રંગ લાગી શકતો નથી. જે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોને જિતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, ને વગર-વિચારે પોતાનું ગાંડું જેમતેમ ચલાવે જાય છે તે સો વરસે પણ પોતાના કાર્યનું પોતાને સંતોષ થાય એવું શુભ પરિણામ ઉપજવી શકતા નથી. જેને કાર્યસિદ્ધિરૂપ પરિણામ લાવવું હોય તેણે તો પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોને દુસ્મન જેવા સમજી તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

કુતૂહલનું સ્વરૂપ. હું આ જોઈ ને હું તે જોઈ, હું આ ખાઉં ને હું તે ખાઉં, હું આને મળું ને હું તેને મળું, હું આ વાંચું ને હું તે વાંચું, હું આમ કરું ને હું તેમ કરું એમ નવાનવા વિષયોમાં ને

નવાનવા પ્રસંગોમાં વા ક્રિયાઓમાં ચિત્તવૃત્તિ ચકિત થઈ ભટક્યા કરે તે કુતૂહલ વા આશ્ચર્ય કહેવાય છે. કાંઈ નવીન વાત સાંભળી કે છાપામાં એવી વાત વાંચી તો આ આત્મા તેને લગતો તપાસ કરવા. ફલાણું નાટક નવું બહાર પડ્યું છે, સીનેમાની ફલાણી ફીલ્મ બહુ વખણાય છે, ચાલો તે જોવા જઈએ. ફલાણા ભટ્ટ આવ્યા છે, ઘણા સારા જોધી છે, ફલાણા સાધુ આવ્યા છે, તે ભવિષ્ય કહી આપે છે ને બહુ ચમત્કારી છે, તે સાંભળી આ દોષા તેના તરફ. આમ વર્તનારો મનુષ્ય પોતાનો પ્રાપ્તિવ્યવહાર પણ સારો ન કરી શકે, તો પછી સ્થિર ચિત્તવિના પોતાનો પરમાર્થ તો ક્યાંથીજ સુધારી શકે? એવા પ્રસંગોમાં સર્વથા નજ જવું, એમ કહેવાનો આશય નથી, વખતે અગત્ય જણાય ને ઇચ્છા થાય તો જવું, પણ પોતાનો પ્રાપ્તિવ્યવહાર ને પારમાર્થિક સાધન મૂકીને ભટક્યા ન કરવું જોઈએ.

જીવન્મુક્ત પુરુષનું કુતૂહલરહિતપણું. જીવન્મુક્ત પુરુષ કુતૂહલરહિત હોય છે:—

“ ચિદાત્મન इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ”

(અહીં પરમાત્માને આશરે રહેલી માયામાંથી પ્રતીત થતી આ સર્વશક્તિઓ ઉપજે છે એ પ્રમાણે જાણનાર જીવન્મુક્ત પુરુષને માયાના કાર્યરૂપ આશ્ચર્યના સમૂહોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું નથી.)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય શીતલ પ્રતીત થયાનું, ને ચંદ્ર ગરમ પ્રતીત થયાનું જણાવે તોપણ તેમાં તેમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. તે અગ્નિની જ્વાલાને નીચે જતી જુએ, ને પાણીને ઉંચું ચાલતું જુએ તોપણ તેઓ આશ્ચર્યને વશ થતા નથી. “માયાયાં સર્વસંભવ:” (માયામાં સર્વશક્તિઓનો સંભવ છે) એમ જાણીને તેઓ શાંતજ રહે છે.

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું આશ્ચર્યરૂપજ છે. અહીં આશ્ચર્ય ક્યાં લેવા જવું છે? આશ્ચર્ય તે

પોતાની પાસેજ રહેલાં છે. રત્નેવીર્યમાંથી, મનુષ્ય ને પશુપક્ષીઓ આદિનાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં શરીરો કેમ ઉપજે છે? શરીરમાં પણ લિન્ન લિન્ન શક્તિવાળી ઇદ્રિયો ને તેમનાં ગોલકો તેમજ અંતઃકરણ શી રીતે ઉપજે છે? એકજ પ્રકારના અન્નજલમાંથી લિન્ન લિન્ન ગુણવાળી ને શક્તિઓવાળી અષ્ટ ધાતુઓ કેમ થાય છે? તેમજ એકજ અન્ન-માંથી હાડકાં ઘોળાં થાય છે, વાળ કાળા થાય છે, ને લોહી તથા નખ રાતાં થાય છે, એ બધું શી રીતે બને છે? તેનો જો વિચાર કરીએ તો તે આશ્ચર્યમાં ડુબાડે તેવું છે. ધન્વંતરી જેવા વૈદ્ય કે સમર્થ ડૉક્ટરો પણ એનો સંતોષકારક ખુલાસો કરી શકે એમ નથી.

જગતની અચિંત્ય રચનાઓ. આ જગતમાં એવી અનેક રચનાઓ છે કે જેનાં કારણો શોધવા જતાં અંતે અજ્ઞાનનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકા થતો નથી. શ્રીપંચદશીકાર પણ કહે છે કે:—

“નિરૂપયિતુમારબ્ધે નિશ્ચિતૈરપિ પંડિતૈઃ ।

અજ્ઞાનં પુરતસ્તેષાં માતિ કક્ષાસુ કાસુચિત્ ॥”

આ પૃથિવીપરનાં સર્વ પંડિતો બેળા થઇને આ જગતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો (કારણોની પરંપરા શોધવાનો) આરંભ કરે તો તેમને આરંભમાં થોડો ખુલાસો મળી શકશે, પણ આગળ જતાં અંતે તેમની પાસે કોઈ પણ કક્ષામાં અજ્ઞાન આવીને ઊભું રહે છે. અર્થાત્ આગળ જતાં હવે અમને સમજાતું નથી એમ તેમને કહેવું પડે છે. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષો માયાની વાંતોમાં આશ્ચર્યને વશ થતા નથી, તેમ તેમાં ઉંડા ઊતરી સમયનો નકામો વ્યય કરતા નથી.

ભગવાન દત્તાત્રેયની કુતૂહલરહિતતા. જીવન્મુક્ત પુરુષો અતિસરલ, દુરાગ્રહવિનાના ને ક્રોધ પણ વાતના કુતૂહલરહિત હોય છે. એના સંબંધમાં શ્રીદત્તભગવાનનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. તેમના સંબંધની દંતકથા એવી છે કે ઝંડતુષ્વજનામના ક્રોધ ભાગ્યશાલી રાજાને મદાલસાનામનો રાણી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જે મદાલસા પૂર્વના સુસંસ્કારથી ને વર્તમાન પુરુષાર્થથી તરવડા થયેલાં હતાં. એ ગંધર્વ-

જાતિનાં હતાં. રાજા તેમની સાથે દસાવથી ગંધાર્યેલાં હતાં કે તેમને જે જે પુત્રો થાય તેમની જીવનસ્થિતિની ખાખતમાં તેમણે વચ્ચે ન આવવું. કર્મે કરીને મદાલસાને સાત પુત્રો થયા. “મારે પેટે આવેલા જીવો પુનઃ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ન પડે તો સારું,” એવી શુભેચ્છાથી તેઓ પ્રત્યેક પુત્રને તેમની ખાસ્યાવચ્ચામાંજ હાલરું ગાઇ સંભળાવી આત્મતરવનો ઉપદેશ કરતાં, ને સંસારની દુઃખરૂપતા સમજાવતાં. તે હાલરડાનો પ્રથમશ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ,

સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં,

મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રમ્ ॥”

(હે પુત્ર! તું શુદ્ધસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિરંજન-માયારૂપ અંજનથી રહિત સ્વરૂપવાળો-છે, સંસારરૂપ માયાથી અત્યંતરહિત છે, તું સંસારરૂપ સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાને છોડી દે, એવાં વચન મદાલસાએ પોતાના પુત્રને કહ્યાં.)

મદાલસાના હાલરડાના આ અને બીજા શ્લોકો શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધન્ય છે એવી માતાઓને, કે જે આ પ્રમાણે પોતાનો સંસારિક સ્વાર્થ ન જોતાં પુત્રનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધે છે.

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પણ પરમ સ્લાઠ્ઠી છે. શ્રીનિષ્કુલાર્નદ કહે છે કે:—

“જનની જીવો રે ગોપીચંદની, જેણે પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી.”

ધ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખરા કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે ધ્રુવની અપર માતાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેમને રાજાને બોલે ન બેસવા દીધા હારે ધ્રુવ પોતાની માતાપાસે આવી રોવા ને ખેદ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમની માતાએ તેમને આવા લાવવું કહ્યું:—

“ સુતી સુત અપનો કો નહિ, એક જિના જગદીશ;
જનગોપાલ* લજી લીજીએ, સખ તજી ખિશવા ખીશ. ”

(હે પુત્ર ! સાંભળ, અહીં એક જગદીશવિના આપણું કોઈ
સાચું સગું નથી. તેથી આ બધું સજી દધને આપણે પ્રભુને લજી
લખીએ તેમાં આપણું હિત રહેલું છે.)

માતા પોતાના પુત્રને આવો વૈરાગ્યનો ને લાગનો ઉપદેશ કરે
એ વ્યવહારપક્ષે બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જોકે પાછળથી જ્યારે ધ્રુવ
પ્રભુને ભજવામાટે વનમાં જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સંસારની માયાને
વશ થઈ તેમની માએ તેમને નીચેના ભાવનું કહ્યું હતું:—

“ ગિરિ જંગલ બહુ ડુંગરા, વળી વાનરનો ઠાઠ;
પંથ દીઠો નથી આગળે, ક્રમ તું જાણીશ વાટ ?
ખોરડી બાવળ ગોખરુ, કઠણ કાંકરા ધણું;
પંથ જતાં ક્રમ ચાલશે ? કોમળ તારા ચણું. ”

“ પુત્ર ! ધરણીપર પોઢવું, નથી રે તહાં પલંગ;
ચરણ ફાણુ લાં ચાંપશે ? નથી સેવક પણુ સંગ. ”

માતાપાસે પુત્રપરનો પ્રેમ આમ બોલાવે એ સ્વાભાવિક છે,
તથાપિ પહેલાં તેમણે જે વાત કરી હતી તેજ શાસ્ત્રદષ્ટિએ સત્ય
હતી, ને ધ્રુવે તેને અનુસરી, માતાને સમજાવી, આગ્રહ કરી તે વનમાં
ગયા, ને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું.

મદાલસાના ઉપદેશથી ક્રમે કરીને તેમના સાતે પુત્રો વયમાં
આવતાં વનમાં ચાલ્યા ગયા, ને મહાજ્ઞાની તથા મહાયોગી થયા.
આઠમા પુત્ર અલર્કનો જન્મ થયો ત્યારે ઋતુધ્વજથી ન રહેવાયું,
એટલે તેમણે મદાલસાને કહ્યું કે:—“ હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરી
આને લાગનો બોધ ન કરતાં રાજનીતિ શીખવો તો સારું. ” તે
સાંભળી મદાલસાએ કહ્યું: “ આપણો થયેલો ફરાવ આપે ત્રોષ્યો,
તેથી હવે હું અહીં નહિ રહી શકું. આપની આજ્ઞાપ્રમાણે હું આને

* જનગોપાળ-ગોપાળદાસ. એ કર્તાનું નામ છે.

રાજનીતિ શીખવીને તથા તેના હિતની ગોઠવણ કરીને ચાલી જઈશ.” રાજ્યે કહ્યું: “નિરુપાયે દરાવ ત્રોડવો પડ્યો. લવિષ્યમાં રાજ્ય સંભાળનાર કોઈ નોંધ્યો, માટે મેં તમને એ પ્રમાણે કહ્યું છે.” મદાલસાએ અલર્કને રાજનીતિ શીખવી ખરી, પણ આ મારો પુત્ર છે, તો એ પણ ચોરાશીના ફેરામાં પાછો ન પડવો નોંધ્યો એમ વિચારીને અલર્ક યોગ્ય વયનો થયો ત્યારે બોજપત્ર મંગાવી તેમાં પોતાને જે લખવું હતું તે લખી તે બોજપત્ર સુવર્ણના માદળિયામાં મૂકી તે માદળિયું અલર્કને હાથે બાંધ્યું; ને તેને કહ્યું કે:—“પુત્ર! તારે રાજ્યભાર વહન કરવાનો છે તે તું ધૈર્ય ને સાવધાનથી શ્રુતિ-સ્મૃતિપ્રમાણે વહન કરજે. મનુષ્યના જીવનમાં સર્વદા સુખ હોતું નથી. દુઃખના પ્રસંગો પણ તેના જીવનમાં આવે છે, તે વેલા ધૈર્ય ને જગૃતિ રાખી યોગ્ય ઉપાય કરજે, પણ ત્યારે બહુ કષ્ટનો પ્રસંગ આવે ને તને કોઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે આ માદળિયું ઉમેળીને તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કરજે.” અલર્કને એ પ્રમાણે કહીને મદાલસાએ ગંધર્વલોકભણી પ્રયાણ કર્યું. પાછળથી ઋતુધ્વજના દેહત્યાગપછી અલર્કનો રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી અલર્કના સાત મોટા ભાઈઓ કે જે વનવાસી થયા હતા તેમણે વિચાર્યું કે અલર્ક આપણા બંધુ છે તે સંસારસાગરમાં ડુબી જાય એ ઠીક નહિ. તેને બચાવવો નોંધ્યો. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે મોટી માયાવી સેના ઉપજાવીને અલર્કના રાજ્યપર ચઢાઈ કરવા મોકલી. માર માર કરતું કોઈ રાજનું અસંખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યાના ને તેણે પોતાની રાજવાની ઘેરી લીધાના વર્તમાન અલર્કને મળતાં તેણે તપાસ કરાવ્યો તો પોતાથી તેમને પહોંચી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ ન જણાઈ. બહારથી મિત્ર રાજ્યોનું સાકાચ્ય મેળવી શકાય એટલો સમય ને એવો માર્ગ રહ્યો નહોતો. અચાનક આવી આપત્તિ આવી પડતાં તેને ઘણું મુંઝવણ થઈ. મોટા અગ્નિમાં જલની અદ્યપ આહુતિ હોમવાની પેઠે પોતાની નાની સેના શત્રુના મહાદળની સામે મોકલી તેનો નાશ

કરાવવાનું તેને ઉચિત ન જણાયું. પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી વગરયુદ્ધે શત્રુનું શરણુ સ્વીકારતાં પણ તેને બહુ ગ્લાનિ થવા લાગી. શું કરવું તેનો નિશ્ચય તેને અદ્ય સમયમાંજ કરવાનો હતો. બહારનું યુદ્ધ થવા પહેલાં તેના અંતરમાં ભિન્ન ભિન્ન વિપરીત વિચારોનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, પણ કાંઈ યોગ્ય માર્ગ તેને સૂઝ્યો નહિ. એવામાં તેને પોતાની માતાએ કહેલું વચન ને તેમણે બાંધેલું પેલું માદળિયું સાંભરી આવ્યાં. તુરતજ તેણે તે માદળિયું બાહુપરથી છોડીને ઉખેલ્યું, ને તેમાંની પત્રિકા વાંચી. એ પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શરણુ જા. ભગવાન દત્તાત્રેય તેને જાણુ, કે જેમને કાંઈ કુતૂહલ તથા અભિનિવેશ નથી. તારા સાત વનવાસી ભાઈઓની પેઠે તું પણ પરિણામે 'પરમસુખી' થા."

તુરતજ અલર્ક સાધુનો વેશ ધારણ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શોધવા જાનોમાનો નીકળી પડ્યો. માયાવી સૈન્યમાંના કોઈ ચોક્કાએ તેને રોક્યો નહિ. ક્યા મહાપુરુષ દત્તાત્રેય છે તેનો નિશ્ચય પોતાની માતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણની પરીક્ષા કરીને કરવાનો હતો. વનોમાં ને પર્વતોમાં ભિન્ન ભિન્ન સાધુસંતોને તે મળવા લાગ્યો. એક વૃક્ષની નાની લીલી ડાંખળી લપટે અલર્ક તેમને "આ ક્યા વૃક્ષની ડાંખળી છે?" એમ પૂછે તો તે જે વૃક્ષની ડાંખળી હોય તે વૃક્ષની કહે, પણ અલર્ક પ્રત્યુત્તરમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરવા માટે બીજા વૃક્ષની ડાંખળી કહે. દાખલાતરીકે જો પોતાની પાસે આંબલીની ડાંખળી હોય ને તે સંત આંબલીની ડાંખળી કહે તો પોતે કહે કે:—"મહારાજ! આ તો પીપળાની ડાંખળી છે." કેટલાક તે સાંભળી શાંત રહેતા, તો કેટલાક આના જવાબમાં તેને કહેતા હતા કે:—"શું તું ગાંડો થઈ ગયો છે કે આંબલીની ડાંખળીને પીપળાની ડાંખળી કહે છે. ચાલ્યો જા." કાંઈ કહે:—"મગજ ઠેકાણે રાખી વિચારીને બોલો." કાંઈ કહે:—"આવી નકામી માથાઢૂંટ શામાટે કરો છો?" શોધતાં શોધતાં

કામ પર્વતના એકાંતભાગવાળા ગુફામાં તેને એક સંતપુરુષ શાંતપણે બેઠેલા જોવામાં આવ્યા. તેમને સવિનય નમન કરી અલર્કે પૂછ્યું:—
 “પ્રભો ! જે આજા હોય તો મારે થોડુંક પૂછવાનું છે તે પૂછું.”
 મહારાજે કહ્યું:—“ભલે પૂછો.” અલર્કે કહ્યું:—“મહારાજ ! આ ઝાંખળી કયા વૃક્ષની છે ?” મહારાજ બોલ્યા:—“આંખલીની.” અલર્કે કહ્યું:—
 “ખીપરની છે.” મહારાજે કહ્યું:—“તેની પણ હોય.” અલર્કે પુનઃ કહ્યું:—“પ્રભો ! આંખાની છે.” મહારાજે તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું:—“તેની પણ હોય.” અલર્કે કહ્યું:—કૃપાનાથ ! હું જે કહું છું તે બધી વાતની આપ હાજ પાડો છો, પણ ના પાડતા નથી, તેનું શું કારણ ?” તે મહારાજે કહ્યું:—“તમે તમારી કલ્પનાપ્રમાણે જે કહો તે તમારે માટે ઠીક ગણાય. સૌનો કલ્પિત સંસાર લિત્ર લિત્ર હોય છે.” અલર્કે પ્રશ્નામ કરી વિનયપૂર્વક કહ્યું:—“હે પ્રભો ! આપ ભગવાન દત્તાત્રેય છો ?” મહારાજે કહ્યું:—“હા.” અલર્કે જણાવ્યું:—“કૃપાસિંધો ! મારી માતાએ મને સ્વયંબું હતું તેથી મારે આપશ્રીની શોધને અર્થે આવો અવિનય કરવો પડ્યો છે, તે ક્ષમા કરશો.” એમ કહી અલર્કે તેમની બહુ બહુ પ્રકારે ક્ષમા માગી, ને પોતાનો સઘળો વૃત્તાંત તેઓશ્રીને કહી સંભળાવ્યો, તથા પોતાને શરણ આપવા પ્રાર્થના કરી. પછી ભગવાન દત્તાત્રેયે અલર્કને શરણ લઈ તેને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરી. માતા જ્ઞાની ને જીવિશાલી હતી તો આઠમા પુત્રને પણ આમ રસ્તે ચઢાવી દીધો. આપણે અહીં ભગવાન દત્તાત્રેયનું અક્રોધીપણું, શાંતિ ને આશ્ચર્યરહિતપણું જોવાનાં છે. જે મોક્ષની સાચી ઇચ્છા હોય તો મનુષ્યે આવા કુતૂહલરહિતપણાનો ગુણ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વ્યવહાર સારો કરવો હોય તેને પણ એ ગુણની આવશ્યકતા છે. જે કુતૂહલને વરા થઈ ન્યાં ત્યાં કર્યા કરે; જે તે જોયા કરે, જે તે ખાધા કરે, ને એવી બીજી ક્રિયાઓ પણ કર્યા કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો શી રીતે કરી શકે ? નજ કરી શકે. પ્રયત્ન કર્યા વિના લાંબા કાલનાં કુસંસ્કારવાળાં ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ

એતી મેળે સુધરી જતાં નથી. તેમને સુધારવા માટે ને વશ કરવા માટે રાતદિવસ આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે.

માયામાં અનેક આશ્ચર્યો ભર્યા છે. તમે જો તમારું પોતાનું શરીર જુઓ તો તે એક આશ્ચર્યનું પૂતળું છે. વર્તમાનમાં ડોક્ટરોએ શરીરની રચનાસંબંધી ઘણી શોધો કર્યાં છતાં પણ અમુક અવયવોની રચનાનો ખુલાસો તેઓ હજી પણ મેળવી શક્યા નથી. રક્તવાહિનીઓમાં નાની નાની રેવાંટી સદા હાલ્યા કરે છે તેનું શું કારણ છે તે વિષે હજી શારીરવિદ્યા ખુલાસો કરી શકતી નથી. મગજની રચના પણ પૂરી સમજાવી હજી કઠિન જણાય છે. તમે ગમે તેટલું જાણો તોપણ દ્રશ્યનું સ્વરૂપ જાણવામાં અપૂર્ણતા રહેવાનીજ. યુરોપ ને અમેરિકામાં અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક શોધો થઈ છે, ને હજી થતી જાય છે, છતાં તે અપૂર્ણજ ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં પૂર્વે વિમાન છતાં એમ ઇતિહાસપુરાણાદિ શાસ્ત્રોથી જણાય છે, પણ વચલા કાલમાં લોકોને તે વાત ગપાટાજેવી લાગતી. હમણાં એરોપ્લેન (વિમાન) ચાલવા લાગ્યાં છે, ને તેથી પૂર્વનાં વિમાનો સાચાં દર્યાં છે. માયામાં અનેક બલો રહ્યાં છે. હજી પણ કંઈક નવી શોધો થશે, ને ઘણી અવનવી વાતો બહાર આવશે.

ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ઈશ્વર મનુષ્યોની લાવના પ્રમાણે અનેકરૂપે જણાય છે. તેમાં નકામો વિવાદ કરવો હિતકર નથી. એ ઉપર એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. આ પૃથિવીપર લંડનના કરતાં પણ કોઈ એક મોટું નગર હતું; કરોડ મનુષ્યોના કરતાં પણ લાંબી વસતિ વધારે હતી. તેની બજારો, રસ્તાઓ ને મકાનો વિશાલ હતાં. દેશ-દેશના લોકો વ્યાપારને અર્થે લાંબાં આવતા હતા. તે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓઉપર માણસોની અવરજવર બહુ થતી. એ નગરની બહાર એક સ્થલે ત્રાર મોટા રસ્તા ભેગા થતા હતા. તે સ્થલથી થોડે દૂર એક વડના ઝાડની ડાળે સોનાના પિંજરામાં એક અદ્ભુત પક્ષી જેવામાં આવતું હતું. એ પક્ષી ખરેખર અદ્ભુત હતું. એક વાર લાંબા

યદને કાષ્ઠ સ્વેતવર્ણવાળો બહારગામથી આવેલો બ્રાહ્મણ પંડિત નીકળ્યો. તેની સાથે તે પક્ષી ધોળા સ્વરૂપમાં ને સંસ્કૃતભાષામાં વાત કરવા લાગ્યું. તે પંડિત ગયા પછી ત્યાં યદને એક પીળા રંગનો જળપાત્રી નીકળ્યો. તે તેને જોવા ઊભો રહ્યો, તો તે પક્ષી તેને પીળા રંગનું જણાવ્યું, ને તેની સાથે તે જળપાત્રીભાષામાં બોલવા લાગ્યું. સારપછી ત્યાંથી એક કાળા રંગનો આર્ય નીકળ્યો. તેને તે પક્ષી કાળા રંગનું જણાવ્યું, ને તે તેની સાથે અરબીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ ત્યાંથી બીજાં પસાર થનાર લિન્ન લિન્ન માણસોનાં શરીરના જેવા લિન્ન લિન્ન વર્ણુ ધારણ કરીને તે પક્ષી તેમની સાથે તેમની તેમની ઇંગ્રેજી, રશીયન, સ્પીડીશ, ચાઇનીઝ આદિ જૂદી જૂદી ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. થોડા સમયપછી ત્યાંથી પસાર થનારા મુસાફરો એક વિશ્રામસ્થાનમાં બેગા થયા, ને તે પક્ષીવિષે વાતો કરવા લાગ્યા. એક કહે:—“તે પક્ષી ધોળું છે, ને તે સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે.” બીજો કહે:—“તે પીળું છે, અને જળપાત્રી બહુ ઉંચું બોલે છે.” ત્રીજો કહે:—“તે કાળું છે, ને અરબીભાષા એક વિદ્વાન આર્ય બોલતો હોય તેવી તે બોલી શકે છે.” ચોથો કહે:—“તે પક્ષી ધર્મવર્ણુ છે, ને પંજાબીભાષામાં કુશલ છે.” એમ તે પક્ષી જોનારા લિન્ન લિન્ન દેશના પ્રવાસીઓ તેનો વર્ણુ ને તેની ભાષા લિન્ન લિન્ન જણાવવા લાગ્યા, ને પોતાની વાત સાચી છે, અને અન્યની વાત ખોટી છે એમ આગ્રહભર્યો વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. તે અજાણ્યા મુસાફરોને આમ પરસ્પર ઝગડો કરતા જોઇ એક ડાહ્યો પુરુષ કે જે તે પક્ષીને સારી રીતે જાણતો હતો તેણે તેમને વિવાદ કરતા અટકાવી કહ્યું કે:—“ભાઈઓ ! નકામો ટંટો શામાટે કરો છો ? એ પક્ષી તો બહુરૂપી છે. તે સર્વ પ્રકારના રંગ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તે સર્વ પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે, તમારી સૌની વાત સાચી છે. તમે જેવું કહો છો તેવું તે છે, ને તેથી અન્ય પ્રકારનું પણ તે છે.” આ વાત સાંભળી સૌ શાંત થયા. આ દૃષ્ટાંત તો એક રૂપક છે. શ્રીઈશ્વર

આ બહુરૂપી પક્ષીજવા છે, સર્વરૂપ ને સર્વભાષા તેમનાં છે. તમે હૃદયની સુદઢ ભાવનાથી શંકરને જો વિદ્યના નાથ માનો, ને સાચા પ્રેમથી તેમને ભજો તો તે તમારી ભાવના-પ્રમાણે તમને શંકરરૂપે દર્શન દેશે, ને તમારી ભાષામાં વાત કરવાની કૃપા કરશે. તમે તેમને વિષ્ણુરૂપે ને તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ-રૂપે, શ્રીરામચંદ્રજીરૂપે કે વિષ્ણુના અન્યરૂપે ભજશો તો તે તમારી ભક્તિના પરિપાકે તમને તે તે રૂપે દર્શન દેશે. તમે તમારી રુચિપ્રમાણે તેમને શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય કે શ્રીભુવનેશ્વરી-રૂપે પણ ભજી શકો, ને તમારી ભાવનાપ્રમાણે તેમનો તમે સાક્ષાત્કાર કરી શકો. સર્વ ધર્મના ને સર્વ સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાની ભાવનાપ્રમાણે તેમની ઉપાસના કરી શકે, ને પોતપોતાની ઉપાસનાના પરિપાકે પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેમને મેળવી શકે. આ રીતે શ્રીઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાવાળા, ને ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર પોતાના ભક્તોને તેમની ભાવનાપ્રમાણે દર્શન આપે છે, એટલે તેમનું આવુંજ રૂપ ને આવીજ ભાષા છે એમ કહી શકાય એમ નથી. સર્વરૂપ ને સર્વભાષા ઈશ્વરનાં છે. પોતાને આશરે રહેલી માયા-શક્તિવડે તે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે; અને આમ હોવાથી શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપસંબંધે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મનુષ્યોની માન્યતાઓ તેમને તેમને માટે સાચી ઠરે છે. જ્યારે શ્રીઈશ્વર આમ બહુરૂપી છે ત્યારે તેમના સ્વરૂપના સંબંધમાં ઝગડો કે કલહ કરવો ઉચિત નથી. સૌએ પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞાપ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરી તેમને ભાવપૂર્વક ભજવા એજ વાત આવશ્યક છે. કોઈ કહે કે-સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અવતાર કેમ લઈ શકે ? તો તેને કહેવાનું કે તમારી આ શંકા નકામી છે. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિ-માન કહો છો તો પછી તમારી એ શંકા વદ્વતોવ્યાધાતજેવી છે. તે સર્વશક્તિમાન છે તો પછી તે સર્વ કરી શકે. તે અવતાર કેમ ન લઈ

શકે? લઈ શકેજ. જે તમે ઈશ્વરને સર્વત્ર, સર્વશક્તિમાન આદિ અનંક શુભ ગુણવાળા કહીને તે અવતાર ન લઈ શકે એમ કહો તો તમારું તે કહેવું જેમ કોઈ માણસ કોઈ કામસંબંધે એક મોટો દસ્તાવેજ લખી આપે, ને છેવટે તેમાં લખે કે:—“ઉપર લખેલું સર્વે અમારા જ્ઞાણવામાનવાપ્રમાણે ખોટું છે.” તેના બરાબર છે. ઈશ્વરને તોફરની પેઠે ખાંધી ન શકાય. તે અમુક કરી શકે, ને અમુક ન કરી શકે એમ મનુષ્ય કેમ કહી શકે? મનુષ્યની શી વિશાલ છે? મનુષ્યથી ન સમજી શકાય એવું ગમે તે તે કરી શકે.

ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. જે ઈશ્વરના ભક્તો પણ મનુષ્યના ધારવામાં ન આવી શકે તેવું કામ કરી શકે છે, તો ઈશ્વર મનુષ્યની બુદ્ધિ ન પહોંચી શકે એવું કામ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય? પ્રભુને ભજીને જે પ્રભુરૂપ થઈ માયાજિત થયા હોય તે આ જગતમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરી શકે છે. એના સંબંધે એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક ગૃહસ્થને પ્રજા નહોતી. તે સાધુસંતની સેવા કરનારો માણસ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ ભલી હતી. એકવાર તેમને ભાં નારદજી જઈ ચઢ્યા. નારદજીનું તેમણે બહુ ભાવથી આતિથ્ય કર્યું. નારદજીએ તે દંપતીના મુખપર ઉદાસીનતા જોઈને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“તમે વ્યવહારમાં ધનધાન્યથી સુખી જણાઓ છો, છતાં તમારા જીવેના મુખપર ઉદાસીનતાની છાયા કેમ જોવામાં આવે છે?” તે દંપતીએ તેમને હાથ જોડી કહ્યું કે:—“મહારાજ! પ્રભુની દયાથી અમને સર્વ વાતે સુખ છે; પણ એક શેર માટીની ખામી છે. આપ પ્રભુના સમર્થ ભક્ત છો. આપ જ્યારે પ્રભુના ધામમાં જાઓ ત્યારે પ્રભુને અમારી વતી પ્રાર્થના કરવા કૃપા કરશે કે અમારા પર કૃપા કરે, ને અમને પુત્રસુખનો અનુભવ કરાવે.” નારદજીએ કહ્યું:—“બહુ સારું. હું તમારા માટે પરમદયાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ, ને પ્રભુ કૃપા કરીને આત્મા કરશે તે તમને જણાવીશ.” ત્યારપછી કેટલેક સમયે

નારદજી પ્રભુના ધામમાં ગયા, ને પ્રસંગ મળતાં, પેલાં ભક્તદંપતીની વિનિતિ પ્રભુસેવામાં નિવેદન કરી; અને તેમને ત્યાં પુત્ર થવામાટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. પ્રભુએ કહ્યું:—“તેમના પ્રારબ્ધમાં આ જન્મમાં તો શું? પણ સાત જન્મસુધી પુત્ર થાય એવો સંભવ જણાતો નથી.” નારદજીને આ વાત ઠીક ન લાગી, પણ પ્રભુની આજ્ઞાસામે શું કહી શકાય? તેઓ ફરતા ફરતા પાછા પેલા ભક્તને ત્યાં જઈ ચઢ્યા, ને પ્રભુએ કહેલી વાત તેમને કહી. ઠીક, પ્રભુની જેવી ધ્વજા, એમ વિચારી તે દંપતીએ શાંતિ પકડી; પણ પુત્રવાસનાને લઈને તેમના હૃદયમાંથી ઉદાસીનતા જતી નહોતી, ને ઝીણી નજરે જોનારને તે ઉદાસીનતાની છાપ તેમનાં મુખપર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

“ઘટમાં જે ઘુંટાય, છાતું છેક રહે નહિ;

એ બાંકે દેખાય, ફીધાં ઢાંકણ કાચનાં.”

અંતઃકરણમાં જે ઘુંટાઈ રહ્યું હોય તે છેક છાતું રહેતું નથી. તે નેત્રપી એ કાણાંથી દેખાય છે. નેત્ર એ જાણે કાચનાં પારદર્શક ઢાંકણ હોય તેવાં છે, કે જેવડે મનુષ્યના હૃદયની અંદરનું વિવેકીને સ્પષ્ટ જણાય છે, જેમ નેત્રમાંના ભાવથી હૃદયમાંનો આશય અટકળી શકાય છે તેમ મુખપર પણ હૃદયના ભાવની છાયા પડતી હોવાથી મુખના દેખાવવડે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો બીજાના હૃદયના વિચારોની અટકળ કરી શકે છે, ને તે અટકળ બહુધા સાચી હોય છે. જેની વાત ચાલે છે તે દંપતીના સુભાગ્યે તેમને ત્યાં એક વાર કાંઈ પાંચમી ભૂમિકાવાળા સંત પુરુષ આવી ચઢ્યા. એ વેલા પોતાના હીનભાગ્યને માટે તે દંપતી રુદન કરતાં હતાં. સંતને પધારતા જોઈ તેઓ પોતાનું રુદન અંધ કરી, હર્ષભેર સંતનાં ચરણારવિંદમાં પડ્યાં, ને બહુ ભાવપૂર્વક તેમની મીઠી વાણી, આસન ને ખાનપાન આદિકથી સેવા કરી. સંત પુરુષ તેમના હૃદયનો આશય સમજી ગયા હતા, તોપણ વ્યાવહારિક રીતે તેમને તેમની ધારી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછતાં તેમણે પુત્રના અભાવનું કારણ વિનયપૂર્વક કહ્યું. તુરંતજ તે સમર્થ સંતપુરુષે કહ્યું:—

“એમાં શું ? તમારે હાં પ્રભુની દયાથી પુત્ર થશે.” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નારદજીનો પ્રસંગ ને પ્રભુએ સાત જન્મસુધી પુત્ર નહિ થાય એમ કહ્યું છે તે વાત કહી ખતાવી. સંત પુરુષ બોલ્યા:—“તમને એક નહિ, પણ બે પુત્ર થશે.” પુનઃ તે દંપતીએ કહ્યું:—“મહારાજ ! પણ પ્રભુએ ના પાડી છે, ને બે પુત્ર કેમ થઈ શકશે ?” તુરત તે મહા-પુરુષે કહ્યું:—“જાઓ, તમને ત્રણ પુત્રો થશે.” એમ પરસ્પર વાત કરતાં તે મહાત્માએ ક્રમથી તેમને સાત પુત્રો થવાનું કહ્યું. દંપતી આથી બહુ પ્રસન્ન થયાં. પછી સમય જતાં તેમને હાં ક્રમે કરીને સાત પુત્રો થયા.

તે પછી દ્વાર્ધ સમયે નારદજી હાં આવી ચઢ્યા, તો તે ભક્ત-જનના ઘરમાં નાનામોટા પુત્રોનો ડાલાહલ થતો સાંભળી તેમને પૂછ્યું કે:—“આ કોના પુત્રો છે ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે ભક્તે કહ્યું:—“આપના સરખા સંતપુરુષની કૃપાનું આ ફલ છે,” એમ કહેતાં તેમણે સંતના સંબંધમાં બનેલી સર્વ વાર્તા વિગતવાર કહી ખતાવી. નારદજીએ તે સાંભળી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી; અને પછી તેઓ હાંથી વિદાય થયા. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુએ તો સાત જન્મસુધી એને પુત્ર થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું હતું ને આને સાત પુત્રો થયા, આ બન્યું શી રીતે ? પછી તેઓ ભગવાન-પાસે ગયા, ને પ્રભુને તે વાત કહી. પછી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે:—“કૃપાનાથ ! આપ મને કેટલીક વાર જૂઠા શાં માટે પાડો છો ? આપને જો તે ભક્તને સાત પુત્રો આપવા હતા તો મારે મોઢે સાત જન્મસુધી તેના પ્રારબ્ધમાં પુત્ર નથી એવું શામાટે કહ્યું ?” પ્રભુએ કહ્યું:—“મેં તેને એ પુત્રો આપ્યા નથી. મારા કોઈ ભક્તે આપ્યા હશે.” નારદજીએ કહ્યું:—“કૃપાનાથ ! આપ ન આપો, ને આપને ભક્ત આપે એ તે કેમ બને ?” પ્રભુ વદ્યા:—“નારદજી ! મારા સામાન્ય નિયમપ્રમાણે જીવોનાં શુભાશુભ કર્માનુસાર તેને માટે જે યોગ્ય હોય તે તેને મળી શકે છે, પણ સમર્થ ભક્તની ઇચ્છા થાય તો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી તે કોઈ અસામાન્ય નિયમવડે જે ધારે તે

કરી શકે છે.” સારે નારદે કહ્યું:—“કૃપાસિધો! આપના એવા એ સમર્થ ભક્તનાં દર્શન મને કરાવો તો બહુ સારું.” પ્રભુએ કહ્યું—“ભલે ચાલો.”

પછી નારદજીને સાથે લઈ પ્રભુ મર્ત્યલોકમાં આવ્યા. રસ્તે ચાલતાં પ્રભુએ નારદજીને કહ્યું:—“નારદજી! મને કાળજીમાં બહુ દુઃખે છે. અહીંથી હવે મારાથી આગળ ચાલી શકાશે નહિ.” આમ કહી પ્રભુ બેસી ગયા, ને થોડી વારમાં વધારે પીડા થવાનું જણાવી વ્યાકુલજેવા થઈ ભૂમિપર પોતાંબર પાથરી સૂઈ ગયા, નારદજીએ કહ્યું:—“મહારાજ! આપ આમ રસ્તાવચ્ચે કેમ અટકી જાઓ છો?” પ્રભુએ ધીમે સાદે કહ્યું:—“શું ચાય? મારાથી લગારે ચલાતું નથી.” નારદજીએ ગભરાઈને કહ્યું:—“કૃપાલો! હું આપને માટે આપ કહો તે એસડ લઈ આવું.” પ્રભુએ કહ્યું:—“જો કાંઈ દેવનું કે મનુષ્યનું કાળજી લઈ આવો તો તેને હૃદયે લગાડવાથી તુરત મને શાંતિ ચાય.” નારદજીએ કહ્યું:—“કૃપાનાથ! પોતાનું કાળજી કાણ કાઢી આપે?” પ્રભુએ પીડાથી બહુ અકળાયાજેવા થતાં કહ્યું:—“તપાસ તો કરો. જુઓ, પેલા વડના ઝાડનીએ કાંઈ માણસ બેઠેલ જણાય છે તેને કે બીજા કાંઈને તેમાટે પૂછો.” નારદ જિતાવળા જિતાવળા તે માણસલણી દોડ્યા, ને ત્યાં જઈ ફાટતે સાદે તેને કહ્યું:—“ભાઈ! ભાઈ! પ્રભુને કાળજીમાં બહુ દુઃખવા આવ્યું છે, ને કયાંય રહેવાતું નથી, તેથી પ્રભુએ કહ્યું છે કે જો મને કાંઈ માણસનું કે દેવનું કાળજી મળી આવે તો તેને હૃદયપર લગાડવાથી મારું આ દર્દ મટે.” તે માણસે કહ્યું:—“અરે! એમાં શું? પ્રભુને માટે મારું કાળજી વગેરે સર્વ તૈયારજ છે. જો બીજા કાંઈને માટે તે જોઈતું હોય તોપણ લઈ જાઓ.” એમ બોલતાં તે માણસે પોતાની પાસેનું મોઢું ચાકુ ઝટ કાઢી પોતાની છાતીમાં માર્યું, ને કાળજી છૂટું પાડી તે નારદજીના હાથમાં મૂક્યું. નારદજી તે લઈને દોડતા દોડતા પ્રભુપાસે પહોંચ્યા, એટલે પ્રભુએ બેઠા થઈ મંદહાસ્ય-પૂર્વક નારદજીને કહ્યું:—“હવે મારું શરીર સ્વસ્થ થઈ ગયું છે. શું તમારી પાસે કાળજી નહોતું કે તમે બીજા લેવા દોડ્યા હતા? જે

મારે માટે કાળજી આપી શકે તે સાત પુત્રો પણ આપી શકે, તેને સાત પુત્રો જોયા તે એ સંતના આપેલા છે.” નારદજીને પોતાની ભૂલ જણાતાં તે શરમાઈ ગયા, ને પ્રભુને વિનંતિ કરી ક્ર:-“ કૃપાસિંધો ! આપની માયા અટપટી છે.”

પછી ભગવાન અને નારદજી એલા મહાભક્તપાસે ગયા, ને તેમનું કાળજી તેમના શરીરમાં પાછું મૂકી ભગવાને તેમની છાતીપર હાથ ફેરવી તેમને પૂર્વની પેઠે સાન્ન કર્યા. પશ્ચાત્ તે ભક્તે પ્રભુનાં ચરણારવિદ પકડી લીધાં, ને તે સ્થલે આનંદ આનંદ વર્તાઈ રહ્યો.

પ્રભુના મહાભક્તનું ખીજું પણ એક દૃષ્ટાંત અપાય છે:—
જ્યાંજ્યાં પ્રભુની સાચી ભક્તિ હોય-કેવલનિષ્કામભક્તિ હોય-લાંલાં પ્રભુની માયાશક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ પ્રભુના ભક્તમાં જોવામાં આવે છે. પછી તે હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે અન્ય ગમે તે ધર્મનો, માણસ હોય. પ્રભુપાસે જાતિનો ભેદ નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેમના છે. જેમ હિંદુધર્મમાં લોકોની બુદ્ધિરચિઅનુસાર-લોકોના લિન્ન લિન્ન અધિકારાનુસાર-લિન્નલિન્ન સંપ્રદાયો છે તેમ મુસલમાનધર્મમાં પણ લિન્ન લિન્ન તરીકાઓ (સંપ્રદાયો) છે. એ તરીકાઓમાં સુફીમતનામનો પણ એક તરીકો છે. સુફીમતમાં શમ્સતબ્દજ કરીને એક સમર્થ મહાત્મા થઈ ગયા છે. એઓ પ્રથમ ધરાનના તબ્દજનામના શહેરમાં રહેતા. એમનું મૂલ નામ ખીજું હતું, પણ તેમનું જ્ઞાન ને દૈવીશક્તિ જોઈ લોકોએ પાછળથી તેમને શમ્સતબ્દજ (તબ્દજના સૂર્ય) એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એ મહાપુરુષ કોઈ વાર મુલતાનભણી ગયેલા. લાં શહેરખંહાર જંગલમાં તેઓ રહેતા હતા. સૂર્યને સૌ ઓળખે છે તેમ એઓ લાં મહાત્માં પુરુષતરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા. મુલતાનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે લાંના શાહનો શાહજહાં ગુજરી ગયો, તેથી શાહ બહુ શોક કરવા લાગ્યો, ને ક્રોધ આ શાહજહાંને બીકાડે એવા ઓલીઆને શોધી લાવો એમ રહતો રહતો કહેવા લાગ્યો. લાં બેઠેલો એક મનુષ્ય શાહનું આ કથન સાંભળી ઓલીઆ ક્ર:-“ ગરીબપરવર ! શહેરખંહાર જંગલમાં એક ઓલીઆ

ફકીર ખુદાની ભારે ખંદગી કરનારા રહે છે, ને હું ધારું છું કે નક્કી તે શાહજાદાને ખેંચા કરશે.” બાદશાહને આથી ધીરજ આવી, ને તેમણે કાંજ વગેરે કેટલાક દરબારીઓને તે ફકીરને આગ્રહપૂર્વક સમજાવીને પોતાની પાસે તેડી લાવવા હુકમ કર્યો. તે દરબારીઓએ મહાત્મા શમ્સતખેજ પાસે જઈ તેમને શાહજાદાને લગતી હકીકત જણાવી, અને શાહની માંગણી પ્રમાણે દરબારમાં પધારવા માટે તેમને વારંવાર અરજ ગુજારી. શમ્સતખેજે તેમને કહ્યું:—“હું ત્યાં આવું ખરો, ને તમારું કામ કદાચ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ પછી તમે મને જીવવા નહિ દો.” દરબારીઓએ બહુ બહુ વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું કે:—“સાંધ બાવા ! એવું તે ક્યાંય હોય ? આપ મહેરબાની કરીને પધારો.” શમ્સતખેજ બોલ્યા:—“ઠીક ભારે આવો શું થાય છે તે જોઈએ.” તુરતજ શમ્સતખેજ મુલતાનભણી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડી વારમાં તેઓ શાહના રાજમહેલમાં પહોંચી ગયા. મુએલા શાહજાદાભણી જોઈ તેમણે કહ્યું:—“કુંભેજની અદ્લા”-ખુદાકે હુકમસે ખડા હો. પણ શાહજાદો જીવતો ન થયો. પછી તુરતજ શમ્સતખેજે કહ્યું:—“કુંભેજની”-મેરે હુકમસે ખડા હો. તુરતજ શાહજાદો સજીવન થઈ ખેંચા થયો. શાહજાદાને જીવતો થયો જોઈ શાહ ને અન્ય સૌ ઘણા રાજ થયા, પણ શહેરના મુખ્ય કાજ ને ખીજ દરબારીઓએ શાહને અરજ કરી કે:—“આ કામ શરિયતથી વિરુદ્ધ થયું છે, -ખુદાથી પોતાને મોટા માની તેમણે આ કામ કર્યું છે, માટે શરિયતના (કર્મકાંડના) કાયદા પ્રમાણે તેને મોતની શિક્ષા વા ખીજ ભારેમાં ભારે શિક્ષા થવી જોઈએ.” પછી શમ્સતખેજનો તથા તેના દેવી કાર્યનો મહિમા સમજ્યા વગર, તેમજ તેમના કથનમાં જે રહસ્ય હતું તે જાણ્યા વગર માત્ર રથૂલ ન્યાયને ખાતર તેમના શરીરપરની ખાલ (ચામડી) ઊતરાવી નાંખવાનું ઠર્યું; ને તે પ્રમાણે તેમના શરીરપરની ચામડી ઊતરાવી નાંખી. મહાત્મા શમ્સતખેજ જે ધારત તો પોતાની અલૌકિક શક્તિથી આ વાત અટકાવી શકત, પણ તેમને દેહાલિમાન નહોતું,

જાય, ને જો તેને રાંધતાં ન આવડે તો તેનાં સાસરીઆં તેની માટે ઉદ્દેશીને કહે કુ:—“રાંડે જણીને ઓટલે નાંખી દીધી છે.” મતલબ કુ તેને કાંઈ શીખવ્યું નથી. જેને પ્રસંગાનુસાર વર્તતાં આવડતું નથી તેનામાં પૂરું મનુષ્યત્વ નથી એમ જાણવું. વેપારી જો ધરાકની સાથે બાવ ઠરાવતાં હશે તો ધરાકને તેની વાતમાં શક પડે ને તેમ થતાં તે ધરાક આશ્ચર્ય જાય. ઘંધામાં તો ગંભીરતા જાળવવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. પ્રસંગવશાત્ તમારું મુખ જરા મલકે-સહેજ હસે-મંદહાસ્ય થાય, તેની અડચણ નહિ. હસવું નેત્રમાં સારું છે. કદાચ સહેજ દાંત દેખાય તેટલું હસાય તોપણ ચાલે, પરંતુ ખીખીઆટા કરવા ને તાળીઓ ફૂટવી એ પ્રતિષ્ઠિતનું લક્ષણ નથી. જે એવી રીતે વર્તે છે તે હલકટ ગણાય છે, ને તેથી વ્યવહારમાં તે અન્યના વિશ્વાસપાત્ર થઈ શકતા નથી, ને આગળ વધી શકતા નથી.

પુણ્યને વહાલું કરો. જો તમારે સુખી થવું હોય તો તમે પુણ્યનો સંચય કરો, પણ પુણ્યનો નાશ ન કરો. અદૃહાસ્યથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે માટે તમે અદૃહાસ્ય ન કરો. જો તમને ધન વહાલું હોય તો તમે પુણ્યને તેના કરતાં પણ વધારે વહાલું કરો, કેમકે પુણ્યવિનાં ધનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. ધન કરતાં મનુષ્ય ઓકરાં-છેયાંને, ને અન્ય નિકટનાં સગાંવહાલાંને વધારે વહાલાં ગણે છે, કારણકે પ્રસંગવશાત્ તેમને માટે તે ધનને જતું કરે છે, પરંતુ તેમના કરતાં પણ તેણે પુણ્યને વધારે વહાલું કરવું જોઈએ.

“વહાલાં વહાલાં તમે શું કરો? વહાલાં વેળાવીને વળિયાં;

વહાલાં જંગલનાં લાકડાં, જે ભેળાં બળિયાં.”

તમે જંગલમાં એકલા ચાલો છો. સાં તમારી કોણ રક્ષા કરે છે? રાત્રિએ ભરનિદ્રામાં તમે પથારીમાં ગમે તેમ પડ્યા હો છો. સાં તમારું સર્પાદિથી કોણ રક્ષણ કરે છે? તમારા સૂવાના ખાટલા વા પેલંગઉપર સર્પ કેમ ચઢતો નથી? જાણો કે આ બધામાં તમારું પુણ્ય તમારી રક્ષા કરે છે. મરણપછી પણ જીવનું કલ્યાણ

કરવાને પુણ્ય તેની સાથે જાય છે સુખનાં સાધનતરીકે માનેલાં ધનાદિક તો મરણપછી અહીંજ પડ્યાં રહે છે, માત્ર સુખ ઉપજાવનારું પુણ્યજી જીવની સાથે ચાલે છે.

મરણ તો સર્વને માટે છેજ. “મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધૈઃ ॥” (મરણ તો શરીરધારીઓનો સ્વભાવ છે, અને જીવન તેને માટે એક વિકારરૂપ છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે.)

“ઉદ્ઘાટિતે નવદ્વારે પિંજરે વિહગોઽનિલઃ ।

યત્તિષ્ઠતિ તદાશ્ચર્યં પ્રયાણે વિસ્મયઃ કુતઃ ॥”

પિંજરું બંધ હોય તો તેમાં પક્ષી રહે. શરીરરૂપી પિંજરાનાં તો નવ બારણાં ઊઘાડાં છે તેમાં પ્રાણરૂપી પક્ષી સ્થિત રહે છે એ આશ્ચર્ય છે. તે ઊડી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, માટે તમે જેમ અને તેમ સુખી થવાને માટે પુણ્યની વૃદ્ધિ કરો, ને પાપવડે પુણ્યનો નાશ નજ થવા દો. પુણ્યરૂપી સામગ્રી આ લોક ને પરલોક બંનેમાં સુખ આપનારી છે, માટે જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે તે સામગ્રી અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. સામગ્રીવિના કાંઈ કાર્ય બનતું નથી. જેમ કાંઈ પૈસાદાર મનુષ્યની ઇચ્છા થાય તો તે યુરોપ, અમેરિકા કે ગમે ત્યાં જઈ શકે, ને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને માટે જોઈતી સગવડ મેળવી શકે. ધારો કે તેને લાંડન જવું છે, તો ઊતારાને માટે અમુક હોટેલ પર તાર કર્યો એટલે ખાવાપીવાની, શયનની, બેસવાઊઠવાની ને અન્ય સર્વ પ્રકારની સગવડ તેને માટે તૈયાર રહે. જો આ લોકમાં પૈસાવડે એ પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પુણ્યરૂપી પૈસો જેની પાસે હોય તેનો સમાસ તે જ્યાં જાય ત્યાં કેમ ન થાય? થાયજ, માટે મનુષ્યે અટ્ટહાસ્યવડે પુણ્યને નજ ખોલું જોઈએ.

સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઈએ. તેમણે પોતાના દાંતનાં પેઢાં બહાર દેખાય તેમ નજ હસવું જોઈએ. સસરા કે અન્ય મોટરાં સાંભળે તેમ તેમણે નજ હસવું જોઈએ. કાંઈ

માણસને જ્યાંયાં ફરવાની ને હસવાની કુટેવ હતી તેની ચર્ચા ચાલતાં કાંઈએ કહ્યું કે:—“જો મન હોય હાથ, તો જમ્મએ વેશ્યાની સાથ.” ખીજો માણસ તે કહેવત સાંભળી બોલ્યો:—“તમને એ કહેવત કહેતાં ન આવડી, ખરું તો આમ કહેવું જોઈએ:—“જો મન હોય હાથ, તો શીદ જમ્મએ વેશ્યાની સાથ?”

ગરવાજખી છૂટતું માડું પરિણામ. જો આરંભમાં થોડી ગરવાજખી છૂટ લઈએ તો આગળઉપર વધારે છૂટ લેવાનું મન થાય. બહિર્મુખ મન બહુ લુચ્ચું છે; તે આંગળી આપતાં પેચિયો ગળી જાય એવું છે. જેમ ગંગા, સ્વલ્પુત્રા (ટીબેટમાં સાંપુ) અને સિંધુ આદિ નદીઓનાં મૂલ ઘણાં નાનાં છે, પણ સમુદ્રપાસે પહોંચતાં તો તે નદીઓ બહુ વિશાલ થયેલી છે, તેમ એક નાનીસરખી સંદેષ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે વધતાં લવિષ્યમાં તેનું પરિણામ બહુ નકારું આવે છે. એક સ્ત્રી વિનાવિચારે પરપુરુષ-સાથે થોડું હસે, તો ધીરે ધીરે લવિષ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવે? સોરાબજની દારૂની દુકાને કોઈ બ્રાહ્મણ બેસવા જાય તો લોકો તેને માટે કેવો વહેમ લે? ને “સોમતે અસર” હાવાથી તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે? ચોરની સંગે જવાથી મનુષ્ય ચોરી કરતાં શીખે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જો નિશાળે લણવા જતો છોકરો કોઈ છોકરાની પેન્સિલ, ટાંક, કાગળ, ચોપડી કે એવી ખીજ નાની વસ્તુ ચોરી લાવે તેને માખાપ અટકાવે નહિ, પણ બિલટાં તે કામમાં તેને સાખાશી આપે, ને તેનો વાંસો ચાખડે, તો જાણે કે છોકરાની ને તેનાં માખાપની કમનસીબી બેઠી. ઘરનાં માણસોને થોડી ગરવાજખી છૂટ લેવા દીધી, નાનું પણ ગરવાજખી કામ તેમને હાથે થવા દીધું, તો જાણે કે ઘરનાં માઠા દિવસોની શરૂઆત થઈ. એક છોકરો બાલ્યાવસ્થામાં નાની નાની ચોરી કરતાં શીખ્યો. નિશાળે જાય લાંથી લાગ પડે સારે અથવા ખીજ છોકરાની નજર ચૂકવીને તેની લણવાગણવાની પેન ને પેન્સિલ આદિ નાની

નાની ચીજો ચોરીને તે પોતાને ઘેર લઇ જતો. તેની વિધવા મા તે જાણતી તોપણ તેને કાંઇ કહેતી નહિ, પણ તે પોતાના પુત્રની હોશિયારી માની મનમાં રાજી થતી, ને તેને તે કામથી ન અટકાવતાં બિલકુલ ઉત્તેજન આપતી. આથી તે છોકરો મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે ચોરી કરતાં શીખતો ગયો. થોડુંધણું લણી તે નિશાળેથી ઉઠી ગયો, એટલે તેની માએ પોતાના ઓળખીતા કાઠ વેપારીને લાં તેને નોકર રખાવ્યો. તેને ચોરી કરવાની કુટેવ પડેલી એટલે થોડા દિવસમાં લાગ મળતાં લાં પણ તેણે ચોરી કરી, જેથી તે વેપારીએ તેને રજા આપી. બજારમાં તે વાત ચર્ચાઈ, તેથી બીજા કાઠ વેપારીએ તેને નોકર રાખ્યો નહિ. ધંધો ન હોવાથી તે જ્યાં-જ્યાં રખડવા લાગ્યો, ને હલકાં માણસની સોખતમાં પડ્યો, તેમજ બીજાં પણ કુલક્ષણ ધીરે ધીરે શીખ્યો. જુવાન થતાં તે ચોરની ટોળીમાં મળ્યો, ને ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે ને બીજા ચોરોએ મળી એક જન લૂટી, ને તેમાં એકાદ માણસનું ખૂન કરી નાંખ્યું. તપાસ ચલાવતાં પોલીસે તે ગુન્હેગારોને પકડ્યા, જેમાં પેલો છોકરો પણ હતો. કાર્ટમાં તેનો કેસ ચાલતાં તે છોકરા-પર ખૂનનું તહોમત સાબિત થયું, ને તેને શૂળાની શિક્ષા થઇ. શૂળાએ ચઢાવવા લઇ જતાં પડેલાં મોતની સજાવાળા અપરાધીઓને તેની કાઠ પ્રાણિપદાર્થમાં અંતિમ વાસના ન રહી જાય માટે તેને કોઇને મળવાની કે કાંઇ ખાવાની ઈચ્છા હોય તો તે વિષે પૂછવામાં આવે છે તેમ તેને પણ પૂછવામાં આવ્યું કે:—“તારે કાંઇ ખાવું પીવું છે ? વા તારે તારાં કાઠ સગાંવહાલાને મળવું છે ?” તેના ઉત્તરમાં તે છોકરાએ કહ્યું કે:—“મારી માને મારે મળવું છે.” ન્યાયાધીશે તેની માને લાં તેડાવી મગાવી, ને તેના છોકરાની તેને મુલાકાત કરાવી. પેલા ચોર છોકરાને તેની માને જોઇ તેના પર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો, પણ તે દબાવી તેણે તેની માને કહ્યું કે:—“મા ! તારી જીભ બહાર કાઢ, મારે તે જોવી છે.” તેની માએ કહ્યું:—“ભાઈ ! જીભમાં શું જોવું

છે ?” છોકરે-કહ્યું:-“નહિ મા ! મારે તે જોવી છે. મરતી વખતે તું મારી એટલી ધચ્છા પૂરી નહિ કરે ?” એટલે તેની માએ પોતાની જીભ બહાર કાઢી. જે તે ચોર છોકરાએ તુરતજ કરડી ખાધી, ને તેનું મોઢું લોહીલોહાણુ કરી મૂક્યું. પોલીસના માણસો જરા છેટે ઊભા હતા તે આ કરપીણ બનાવ જોઇ સાં દોડી આવ્યા, ને તે ચોર છોકરાને મારતા મારતા કહેવા લાગ્યા કે:-“તું કેટલો નીચ છે? મરતી વખતે પણ આવું મહાપાપ તેં કર્યું ! તારી માની જીભ કરડવાનું તારે શું કારણ હતું ?” તે ચોર છોકરો ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલ્યો:-“હું જે શુણીએ ચઢું છું તે આ જીભડીનો પ્રતાપ છે. જે એ જીભડી જરાક વળી હોત, ને મને નાનપણમાં ચોરી કરતાં અટકાવ્યો હોત તો મારી આ દશા ન થાત.” છોકરો ઘણો કૂર ને દુષ્ટ કહેવાય, પણ તેની વાત તો સાચી હતી એમ સૌ કોઇ કબુલ કરશે. આ દૃષ્ટાંતપરથી માળાપે પોતાનાં છોકરાંને ઊછેરવામાં કેવી રીતની સંભાળ રાખવી જોઇએ તેના પણ એક પાઠ મળે છે. જે લોભલાલચને વશ થઇ છોકરાંને અવળે માર્ગે ચાલવા દે છે. અથવા અવળે માર્ગે ચાલવાનું કિતોજન આપે છે તેની અંતે ધુરી દશા થાય છે. સ્ત્રી જે મર્યાદા મૂકીને વર્તે તો તેના પતિને માઠું લાગે, ને તેથી વખતે ઘરમાં કલેશ થાય, તથા સાસુસસરા આદિ વડીલ જનોને પણ તેના તરફ અણગમો ઉપજે, ને શિષ્ટજનોમાં તેને માટે હલકા વિચાર ફેલાય. ઉપરાંત પાપ બંધાય તે જૂઠું, માટે સ્ત્રીઓએ કદીપણ પુરુષો સાંભળે તેમ નિર્લજ્જપણે અદૃહાસ્ય ન કરવું, અને કોઈને દુઃખી જોઈને તો ક્યારે પણ તેમ નજ કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી વિશેષ પાપ બંધાય છે.

પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. સ્ત્રીઓની પરાધીન સ્થિતિ છે. જે પુણ્ય હોય તો પરાધીન સ્થિતિમાં પણ પ્રાણી સ્વતંત્ર જોવી સ્થિતિ ભોગવી શકે છે. દાખલાતરીકે કોઈ ધનાઢ્યનો કે રાજાનો પાળેલો કૂતરો પોતાના પાલકની સાથે મોટરમાં બેસીને ફરી શકે છે. તેને ખવરાવવા પીવરાવવાની, નવરાવવાની ને સ્વરાવવાની સારી

તજવીજ રહે છે. તેને માટે નોકર હોય છે. નોકર કે શેઠ જાતે ધ્વજથી તેના વાળ સાફ ને સરખા કરે છે. કેટલીક વાર તે પોતાના શેઠના જોળામાં રમતો હોય છે. ખીજો કૃતરો ખાવા માટે ઘેઘેર રખડે છે. જ્યાં જાય ત્યાં હડહડ થાય છે. લાકડીઓના માર ખાય છે, ને તેમ કરતાં વખતે ક્યાંઈથી ટાઢા ટુકડા મેળવે છે. બકાલીના ઘોડાને ત્રણ લાક્ષાં પહેલાં હોય છે, ને મહારાજાનો અરખખી ઘોડો કેટલો સુખી હોય છે ? માણસોની સ્થિતિમાં પણ જમીનઆસમાનનું અંતર જોવામાં આવે છે. કાષ્ઠ દેવજોવા જણાય છે, ને કાષ્ઠ રાક્ષસજોવા જણાય છે. એક રાજા કે રાજાજોવા હોય છે, ને ખીજો ભીખારી હોય છે; એક ધન્ય થાય ત્યાં સ્વતંત્રપણે વિચરી શકે છે, ને ખીજો જલ્મત્રા કરતો હોય છે; અને એક બૃહસ્પતિજોવા બુદ્ધિમાન હોય છે, ને ખીજો કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવો હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આ ને ખીજી સ્થિતિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જીવેને તેના પુણ્યવડે ને નિકૃષ્ટ (ઊતરતી) સ્થિતિઓ તેના પાપવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણો, ને પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા સમજી પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવામાટે ને પાપથી દૂર રહેવામાટે સંઘા આદરપૂર્વક પ્રયત્નવાન રહો. અદ્વૈતસૂત્ર ઓછેવધતે અંશે પુણ્યને કાપનારું, ને પાપને આપનારું છે, માટે તે જ્ઞાન્ય છે. મોક્ષેચ્છુઓને તેના પરમાર્થના અભ્યાસમાં તે વિશેષ વિવેકવર્તા છે, માટે તેણે તો પોતાથી અદ્વૈતસૂત્ર ન થઈ જાય તેની બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

અદ્વૈતસૂત્રવિષ્ણુ કથન પૂરું થયું. રજોગુણજનિત મુખ્યમુખ્ય દોષોસંબંધી કથન પણ પૂરું થયું.

ત્રણ ગુણથી રહિત થવાની અગત્ય.

મનુષ્યે કૃતાર્થ થવાને માટે ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ. —ગુણાતીત થવું જોઈએ. અંતઃકરણ તમોગુણ, રજોગુણ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય હોવાથી તે ત્રણ ગુણોની નિઃશેષ નિવૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી થઈ શકતી નથી, પણ તેનાથી ઉપજતા હાનિકર ધર્મો

શાસ્ત્રીય પ્રયત્નવડે અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે, અને એનેજ ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ વા ગુણાતીતપણું કહેવામાં આવે છે.

સત્ત્વગુણનું અતિક્રમણ:—તમોગુણગ્રન્ય તથા રજોગુણગ્રન્ય દોષોના લાગવિષે વિસ્તારથી કહેવાયું. હવે સત્ત્વગુણગ્રન્ય દોષોના લાગવિષે સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. જોકે જ્ઞાનનો ને સુખનો અનુભવ કરાવનારો સત્ત્વગુણ તમોગુણની તથા રજોગુણની અપેક્ષાએ ધણો અદિકાતો છે, તથાપિ પૂર્ણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યે તેનું પણ ઉર્ધ્વતન કરવું જોઈએ. શ્રીગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે મુમુક્ષુએ નિસ્ત્રૈગુણ્ય થવું જોઈએ. જેમ લોહાની ખેડી ભાર કરે છે તેમ સોનાની ખેડી પણ ભાર કરે છેજ. તમોગુણ તથા રજોગુણ લોહાની ખેડીજેવા છે, ને સત્ત્વગુણ સોનાની ખેડીજેવો છે. સત્ત્વગુણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ને મુખ્ય ઉપજનનારો છે. સત્ત્વગુણથી ઉપજતા જ્ઞાનનું ને સુખનું એ આત્માના ધર્મો છે એવું અભિમાન કરવું એ સત્ત્વગુણગ્રન્ય દોષ છે, અને તે લાગવા-યોગ્ય છે. અનુકૂલ પરિસ્થિતિથી અંતઃકરણમાં ઉપજતાં જ્ઞાન ને મુખ્ય એ આત્માના ધર્મ નથી, પણ સત્ત્વગુણના ધર્મ છે એમ દૃઢપણે સમજવું ને અનુભવવું એ જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો લાગ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક પદાર્થોનું વા ક્રિયાઓનું જ્ઞાન લિન્નલિન્ન પુરુષોથી કે શાસ્ત્રોથી અથવા સ્વાનુભવથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનું અભિમાન તેણે ન કરવું જોઈએ. એ અર્થમાં જ્ઞાનો વૃત્તિગ્રન્ય, સાતિશયદોષવાળાં, માયિક અને વિનાશી છે. વળી તે જ્ઞાનો આત્માને કાંઈ પણ વારતવિક ઉપકાર કરતાં નથી, પણ જે તેનું અભિમાન કરવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપમાં વિરમવામાં તે ઊલટી અહ્યણ કરે છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનું અભિમાન સજવાયોગ્ય છે. જે મોક્ષસાધક પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી પ્રથમ તમોગુણના ને રજોગુણના દોષો નિતી, પછી જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો પણ લાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જીવન્મુક્ત થઈ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરવા લાગ્યશક્તી થાય છે. તે મહાપુરુષ આવા કે આને મળતા ઉદ્ધારો કાઢવા સુલાગી થાય છે:—

“અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥”

(અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્ય-
રૂપ છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્ય-
રૂપ છે, અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે; અને અહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે,
અહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે.)

“અમ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.”

“અમ હમ પાત્રબો, પાત્રબો અહ્મજ્ઞાન;

સહજસમાધિ સુખમે રહીબો, કોટિ કલ્પ વિશ્રામ. ૧

ગુરુ કૃપાલ કૃપા જળ કોન્હી, હરદે કમલ બિગાસા;

ભાંગા ભરમ દશો દિશ સૂઝા, પરમજ્યોતિ પ્રગાસા.” ૨

“બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે, બીછડે પંચ તત્તકી રચના,
તબ્બ હમ રામહી પાવહીંગે. ટેક

પૃથ્વીકા ગુન પાની સોખા, પાની તેજ મીલાવહીંગે;

તેજ પવન મિલી પવન શબ્દ મિલી, સહજસમાધિ લગાવહીંગે;

બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે.”

સર્વાત્મભાવને પામેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે સ્વાનુભવરૂપ]
સામગ્રાન કરતા છતા મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવામાટે પૃથિવીપર વિહાર,
કરે છે:—

“અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ ।

અહમન્નાદોઽહમન્નાદોઽહમન્નાદઃ ॥

(હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું. હું ભોક્તા છું, હું
ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું.)

એ પ્રમાણે ભોક્તાનો ને ભોગ્યનો વાસ્તવિક અભેદ લગવતી
શ્રુતિએ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અભેદનો—અદ્વૈતનો દૃઢ અનુભવ થયા

વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પરમ નિર્ભય ને પરમ સુખી થઈ શકતો નથી, માટે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા મચ્છાસ્ત્રના ને સદ્ગુરુના ઉપદેશ-પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહી પોતાના ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને સફળ કરવા એ પ્રત્યેક વિચારવંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

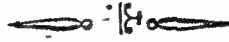
ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનો વિષય આજે પૂરો થાય છે. કૃતાર્થતાની કોટિપર ચઢવાને ઈચ્છતા સર્વે મનુષ્યો કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી શ્રીમહેશ્વરની કૃપાથી અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના અનુભવવડે ત્રણ પ્રકારના દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિસ્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે! એમ ઇચ્છી ચિત્તવૃત્તિ ને વાણી વિગ્રમ પામે છે. હરિઃ ૐ

સમાપ્ત

ૐ

પરિશિષ્ટ પહેલું

શ્રીશ્રૌતસ્માર્તધર્મપ્રતિષ્ઠાપક વિદ્વત્પરિષદનાં પાણમાસિક
મહોત્સવનિમિત્તનાં સાપ્તાહિક સંમેલનો

સ્થલ: મુંબઈ, કાંદાવાડી, કહાનખામની વાડી.
મિતિ:-સં. ૧૯૮૧ ના ચૈત્રવદિ ૫ રાત્રિના ૭ા પછી.

પ્રમુખ: પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્મા

— ૦ —

વ્યાખ્યાનનો વિષય—બ્રહ્મકર્મ

[આ પરિષદનાં સાપ્તાહિક સંમેલનો ચૈત્રવદિ ૨ તા. ૧૧-૪-૨૫
શનિવારથી ચાલુ છે. આજે પ્રમુખસ્થાને પૂજ્યપાદ શ્રોત્રિય-
બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીનથુરામશર્માની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને
તેઓશ્રીને માટે વ્યાખ્યાનનો વિષય “બ્રહ્મકર્મ” રાખવામાં આવ્યો
હતો. કાંદીવત્રીયી તેઓશ્રી મોટરમાં પધારતાં સર્વ સભાજનોએ ઊભા
થઈ તેઓશ્રીને વંદનપૂર્વક માન આપ્યું, અને સનાતનધર્મનો જ્યોત્ષ્ણ
કર્યો. તેઓશ્રી પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા બાદ કેટલાક ભક્તજનોએ
તેઓશ્રીને પુષ્પતા હાર પડેરાવ્યા અને સભાનું કામ શરુ થયું. પંડિત
શ્રીરમાપતિ મિશ્ર, પંડિત શ્રીરમાનાથમિશ્ર, પંડિત શ્રીબશુતંદન ઝા, પંડિત
શ્રીગૌડગોપાલશર્મા, શાસ્ત્રી જીવરામભાઈ તથા વિદ્વત્પરિષદના મંત્રીઓ
વગેરે વિદ્વન્મહાશયો હાજર હતા. સભાસ્થાન શ્રોતાઓથી ભરાઈ ગયું
હતું. શ્રોતાઓની સંખ્યા આશરે ૩૦૦ હશે. સ્ત્રીમંડળમાટેની બેઠકમાં
વનિતાવિશ્રામવાળાં બહેનો અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ કરમશી દામજી
આદિ બહેનો પણ હાજર હતાં.]

આરંભમાં મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલ હરિશંકર દ્વેએ સલાજનોને મહાત્માશ્રીનું ઝોળખાણ કરાવતાં જણાવ્યું કે:—

કાઠિયાવાડમાંના ખીલખાના આનંદાશ્રમવાસી પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનયુરામશર્મા વિદ્રત્પરિપક્વના આમંત્રણને માન આપી અત્રે પધારેલા છે, અને સલાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા કૃપા કરી છે. તેઓશ્રીએ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતમાં સંધ્યાવંદનાદિ નિલકર્મો પ્રચાર કરાવી સનાતનધર્મની ઘણી સારી સેવા કરી છે. વળી સિંધમાં પધારીને પણ તેઓશ્રીએ લોદ્રામાં સનાતનધર્મની જગૃતિ કરાવી છે. પોતે યોગી તથા શ્રોત્રિય અક્ષતનિક છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, કચ્છ ને સિંધમાં તથા અત્રે મુંબઈમાં પણ તેઓશ્રીના શિષ્યો ઘણા છે, ને તેઓમાંના કેટલાક આ સલામાં હાજર છે. પોતે ભીમડીથી ૪૨ માઈલની મુસાફરી કરીને કાંદીવલી આવેલા હોવાથી થાકેલા છતાં પરિપક્વના આમંત્રણને માન આપી તેઓશ્રીએ કાંદીવલીથી અહીં પધારવા શ્રમ લઈ આપણને આભારી બનાવ્યા છે.

[પાદ પંડિત શ્રીરમાનાથમિત્રજીએ “શ્રાદ્ધકર્મ” વિષે શ્રીવેદાદિના પ્રમાણપૂર્વક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.]

તે પછી પૂઠ મહાત્માશ્રીએ મંગલાચરણપૂર્વક પોતાનું “અક્ષ-કર્મ” વિષેનું વ્યાખ્યાન શરુ કર્યું હતું.]

વિદ્વન્મહાશયો ! ને સન્નહો !

આજનો વિષય અક્ષકર્મનો છે. અક્ષ એટલે પરમાત્મા-એકરક્ષ, વ્યાપક, સંદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ અદ્વિતીય વસ્તુ. તેની પ્રાપ્તિ-માટેનાં કર્મ એવો એક અર્થ એ શબ્દનો થઈ શકે. અક્ષની એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો વેદમાં દર્શાવેલા હોવાથી-વેદવડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી-અક્ષશબ્દનો ખીજો અર્થ વેદ પણ થાય છે, અને એ રીતે અર્થ કરીએ તો અક્ષકર્મ એટલે વેદમાં દર્શાવેલાં કર્મ એવો તેનો અર્થ કરી શકાય. આ બંને અર્થનો આ સ્થલે ઉપયોગ નથી. અહીં તો અક્ષ એટલે આત્મજાગૃતિ, તેનાં કર્મ એટલે કર્તવ્ય,

એવો તેનો પ્રચલિત અર્થ કરીને બ્રાહ્મણોનાં કર્તવ્યને લગતો વિષય આજે ચર્ચવાનો છે.

બ્રાહ્મણનાં ગીતાશ્રમાં કહેલાં સ્વાભાવિક કર્મો:—

“શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજં ॥”

આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને બ્રાહ્મણનાં સત્ત્વગુણજન્ય સ્વાભાવથી ઉપજતાં કર્મો દર્શાવ્યાં છે. બ્રાહ્મણમાં પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણ વર્તે તેનાં તેમાં શમદમાદિ શુભકર્મોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

બ્રાહ્મણશબ્દનો અર્થ:—બ્રાહ્મણશબ્દનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મ જાનાતિ સ બ્રાહ્મણ:—જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રાહ્મણ. બધાને બ્રહ્મનું જ્ઞાન મુલભ ન હોય એટલે બ્રહ્મને જાણવાનાર વેદ જે ગૌણરીતે બ્રહ્મ કહેવાય છે, તેનું એટલે વેદનું જ્ઞાન જેને છે તે પણ બ્રાહ્મણ એ અર્થમાં ચાર વેદ જાણનાર, ત્રણ વેદ જાણનાર, બે વેદ જાણનાર કે એક વેદ જાણનાર તે બ્રાહ્મણ. બુદ્ધ્યાદિની અશક્તિ આદિને લઈને આખો વેદ ન જાણતાં જે પોતાના વેદનો એક ભાગ જાણે તે પણ બ્રાહ્મણ કહેવાય. એ ન્યાયે પુરુષસૂક્ત ને રુદ્રસૂક્તાદિ વેદભાગ જાણનાર પણ બ્રાહ્મણ કહેવાય. એટલું પણ ન જાણી શકે તે વેદમાં મુખ્ય જે ગાયત્રીમંત્ર છે તે અર્થસહિત જાણે તે તેનો જપ કરે તે પણ બ્રાહ્મણ કહી શકાય.

વર્તમાનમાં બ્રાહ્મણોની દુર્દશા:—વાસ્તવિકરીતે તો બ્રાહ્મણે વેદનું જ્ઞાન શુદ્ધ ઉચ્ચાર, અર્થ ને તાત્પર્યપૂર્વક મેળવવું જોઈએ, પણ શોકની વાર્તા છે કે અસારે બ્રાહ્મણનો ધણો ભાગ-વિશેષે ગામડાના બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ-વેદનું કે વેદના એક ભાગનું પણ જ્ઞાન મેળવતો નથી. અરે! ધણાને ગાયત્રી પણ આવડતી નથી, અને આવું અશુદ્ધ બોલનારા બ્રાહ્મણ પણ પડ્યા છે કે “અમને શકલે ગાવંત્રી શીખવી”તી પણ ભૂલી ગયા!” શુક્લને શકલ કહે, ને ગાયત્રીને ગાવંત્રી કહે

આ આત્મણની કેવી રિથિતિ ! આત્મશેષે પ્રયત્ન કરીને પોતાની આવી દુર્દશા દૂર કરવી જોઈએ. હવે આત્મણનાં સત્ત્વગુણથી ઉપજતાં જે શમદ્ભાદિ કર્મો છે તે વિષે કહીએ:—

શમ એટલે અંતઃકરણનો નિગ્રહ-અંતઃકરણની શાંતિ-મન જે વિષયોમાં ચારે તરફ દોડ્યા કરે છે તેની દોડનો અભાવ-તેની ધ્યેયમાં એકાગ્રતા. આ અંતઃકરણના નિગ્રહઉપરજ મનુષ્યની ઉન્નતિનો આધાર છે.

“મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોક્ષયોઃ ।

વંધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં સ્મૃતમ્” ॥

(મનજ માણસના અંધતું અતે મોક્ષતું કારણ છે. વિષયમાં આસક્ત થયેલું મન અંધતે માટે થાય છે, ને વિષયરહિત થયેલું મન મનુષ્યના મોક્ષને માટે થાય છે.)

અંધ એટલે સંસારની પ્રાપ્તિ-જન્મમરણરૂપ અંધ, અતે મોક્ષ એટલે તે જન્મમરણરૂપ અંધની નિવૃત્તિ. આત્મણનો જન્મ તો મુખ્યત્વે આ મોક્ષમાટેજ છે. જે પુરુષ શમવાળો હોય તેજ પોતાનો વ્યવહાર સારો સાધી શકે, ને પરમાર્થમાં તો શમની બહુ આવશ્યકતા છે દાખલાતરીકે દુકાને મેજ મેજવવાનું કામ હોય. ને વેપારી સીનેમા કે નાટક જોવાના કે ખીજા પ્રયોજનવિનાના વિચાર કર્યા કરે, વા સીનેમા કે નાટક જોવા જાય તો તેની દુકાન કેમ ચાલે તે અથવા નોકર નોકરીને લગતું કામ મૂંઝીને ખીજા વિચારો કર્યા કરે, વા ફરવા જાય તો તેનાથી નોકરી શી રીતે થાય ?

સર્વ મનુષ્યોને પોતપોતાનો વ્યવહારપરમાર્થ સુધારવાને શમની જરૂર છે. સારે આત્મણ કે જોણે પોતાનું જીવન પરમાર્થમય કરવું જોઈએ તેને તેની વિશેષ જરૂર હોય તેમાં કહેવુંજ શું ?

આ શમ અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અંતઃકરણનો નિગ્રહ કંમે કંમે થઈ શકે છે, ઊતાવળે થઈ શકતો નથી, એટલામાટેજ

શ્રીગીતાજીમાં જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનેરુપરમેત્-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-
એમ કહ્યું છે.

દમઃ—બ્રાહ્મણનું બીજું કર્મ દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી જોઈએ સારે બ્રાહ્મણે તે વિશેષ 'વશ' રાખવીજ જોઈએ એ કહેવાનું રહેતું નથી. જેની ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય તે માણસ પોતાના કુટુંબમાં પણ ન પોષાય.

“વશ ઇન્દ્રિયો જો નહિ, દુઃખનો તે કહેવાય;

વશ હોય તો સુખનો, કાલે સાં પછી જાય.”

જેને એ સ્ત્રીઓ હોય તે મનુષ્ય પણ જ્યારે દુઃખી હોય છે સારે જીવરૂપ એક પુરુષ કે જેને દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ સ્ત્રીઓ વળગી છે તે કેમ દુઃખી ન હોય ? એક કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

“બહુ બણજ બહુ બેટિયાં, દો નારી ભરતાર;

તાકું કહા મારનાં ? માર દિયા કરતાર.”

પરસ્પર અણબનાવવાળી એ સ્ત્રીઓનો પતિ જેમ મુઝો પડ્યો છે તેમ જેને પોતપોતાના વિષયોભણી ખેંચતી ને પરસ્પર દ્વેષ કરતી ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેવો જીવાત્મા પણ મુઝો પડ્યો છે. જીવાત્માને એક ઇન્દ્રિય જેવાને ખેંચે છે, બીજી ઇન્દ્રિય ગાયન સાંભળવા લલચાવે છે, અને ત્રીજી ઇન્દ્રિય સારા સારા સ્વાદ લેવાને તાણે છે. આમ દશ ઇન્દ્રિયોની તાણાતાણુ થઈ રહી છે તેમાં જીવાત્માને સુખ ક્યાંથી હોય ? આટે મનુષ્યે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખતાં શીખવું જોઈએ. જેને ઇન્દ્રિયો વશ નથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેમ કરી શકે ? આ સંબંધે એક પખાલીનું ઉદાહરણ છે. કાઈ પખાલી નદીઉપર પાણી ભરવા ગયો હતો. આગલી રાત્રિએ તેની પખાલ ઉઢેરાએ કાતરી નાંખીને તેને દશ કાણાં કરી નાંખ્યાં હતાં, પણ પખાલીને તેનો કાંઈ ખ્યાલ નહિ. તે તો ડોલવડે પખાલમાં ઉપરથી પાણી રેડવા મંડ્યો. ઘણું પાણી રેડ્યું, પણ પખાલ તો ભરાયજ નહિ, એટલે પખાલીએ મુંઝાઈને સાં થઈને એક પ્રવાસી જતો હતો તેને પૂછ્યું કેઃ—“ભાઈ ! આ

પખાલ ભરાતી કેમ નથી ? ” પ્રવાસીએ કહ્યું:—“ અરે ! તું નીચે તો જો, આ દશ કાણેથી પાણી ચાલ્યું જાય છે તો તારી પખાલ શી રીતે ભરાય ? જા, પખાલ સંધાવીને કાણાં બંધ કરાવ, એટલે પાણી ભરાશે.” આમ જેની ઈંદ્રિયો છૂટી છે તે ધર્મરૂપી જલ પોતાના મનમાં શી રીતે ભરી શકવાનો હતો ? બહારના શત્રુને જિતવામાં મોટાઈ નથી, પણ ઈંદ્રિયોરૂપી અંદરના શત્રુઓને જિતવામાં જ ખૂરી મોટાઈ છે. જે અંદરના શત્રુઓને જિતે છે તેને બહારના શત્રુઓ એની મેળે વશ થઈ જાય છે, માટે વ્યવહારમાં સુખી થવાને અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાને મનુષ્યે ઈંદ્રિયનિગ્રહરૂપ દમને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પ્રાણભ્રમું તો આ ખાસ કરીને કર્તવ્ય છે.

તપ:—ધર્મસાધનાર્યે કરવામાં આવતી જે જે ક્રિયાઓથી અંતઃકરણ તપે, ને તેની અશુદ્ધિ દૂર થાય, તે તે ક્રિયાઓ તપ કહેવાય છે. ધાતુને તપાવવાથી જેમ તેનો કાટ દૂર થાય છે તેમ તપવડે અંતઃકરણનો કાટ—મેલ—દૂર થાય છે. શરીર, ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણને નિયમમાં લાવવામાટે તપ એ આવશ્યક કર્મ છે.

તપ અનેક પ્રકારનાં છે:—કૃત્યાર્થાદ્રાવણાદિક વ્રત કરવાં, એકાદશી તથા શિવરાત્રિ આદિના ઉપવાસ કરવા, વા એકલુકત કરવું, પ્રભુકીર્તનમાટે કે જપાદિકમાટે જગરણ કરવાં, એ તપ છે. આસન-પ્રાણાયામાદિકને અભ્યાસ કરવો એ પણ તપ છે. એ બધાં તપમાં “મનસચ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ હ્યેકાગ્રયં પરમં તપ:” (અંતઃકરણ અને ઈંદ્રિયોની પરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવી એ પરમ તપ છે.)

આ તપ સિદ્ધ કરવામાટે ખીજાં બહારનાં તપ છે. જે આ ચિત્તની અને ઈંદ્રિયોની એકાગ્રતારૂપ તપ ન સધાય તો ખીજાં તપથી કંઈ વિશેષ ફલ નથી. શરીર, ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણના દુષ્ટ વેગોને રોકીને કાઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય એમ વર્તવું એ પણ તપ છે, ને તે બહુ આવશ્યક છે.

આહ્વાણું એ તપરૂપ કર્તવ્ય ને તેનું માહાત્મ્ય:—

“અષ્ટાદશપુરાણેષુ વ્યાસસ્ય વચનં દ્વયમ્ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥”

(અહાર પુરાણોમાં શ્રીવ્યાસજીનાં એ વચન મુખ્ય છે, તે એ કે કોઈનું પણ લલું કરવું એ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવામાટે છે, ને અન્યને દુઃખ દેવું તે પાપને માટે છે.)

આહ્વાણું પરોપકારવડે પુણ્ય સંપાદન કર્યાજ કરવું જોઈએ. તેણે મન, વાણી ને શરીરથી અન્યને પીડા કરવારૂપ પાપથી સદા દૂરજ રહેવું જોઈએ. પરોપકાર યથાશક્તિ કરવો, પણ પરપીડનરૂપ પાપ તો આહ્વાણું નજ કરવું જોઈએ. પોતાના શરીર, ઈદ્રિયો ને અંતઃકરણ પરપીડનરૂપ પાપલણી વેગ કરતાં હોય તો તેને તેમ કરતાં અટકાવવા-રૂપ તપ આહ્વાણું કરવુંજ જોઈએ. આહ્વાણુંને માટે તપ એ સારામાં સારી ક્રિયા છે. જે તપસ્વી આહ્વાણું છે તે પોતાના આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે એટલુંજ નહિ, પણ લોકમાં પણ તે પૂજ્ય છે. પૂર્વે બહુ તપસ્વી સમર્થ આહ્વાણો હતા કે જેમનાં ચરણમાં રાજાઓના મુકુટ ધસાતા, ને તેમની આજ્ઞાની રાજાઓ રાહ જોતા. તપ એ આહ્વાણુંનું ધન છે. તપોધન એ આહ્વાણુંને બોલાવવામાટે ઉત્તમ પ્રકારનું સંબોધન છે. આહ્વાણુંની એક જ્ઞાતિનું નામ તપોધન પડ્યું છે તે પણ તપના કારણથી પડ્યું હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. જોકે હાલમાં તો એ સ્થિતિ કેવલ બદલાઈ ગઈ છે.

તપનું ફલ:—તપસ્વી આહ્વાણુંને પોતાની આજીવિકાની ચિંતા રહેતી નથી. પ્રભુની દયાથી તેને આજીવિકામાટે જોઈએ તે કરતાં ઘણું મળી રહે છે. તપસ્વી આહ્વાણું પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, અને તપસ્વી આહ્વાણું મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અહ્મા પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા પછી સૃષ્ટિ રચના કરવાનું કામ કેવી રીતે કરવું તે વિષે તે મુંઝાવા લાગ્યા એટલે પરમાત્મામાં મન લગાડીને બેસી ગયા. કેટલેક સમયે પરમાત્માએ આકાશવાણીદ્વારા જણાવ્યું કે સ્પર્શક્ષરના ૧૬ માં ને

૨૧ મા અક્ષરનું એટલે તપનું આચરણ કરો. અહ્યાએ તે પ્રમાણે તપ કર્યું અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સામર્થ્યથી તેમણે સૃષ્ટિચનાનું કામ સુલભતાથી કર્યું.

તપ એ સાધુપુરુષનું ભૂપણ છે.—પરમાત્મપ્રાપ્તિમાટે જેણે સંસારનો ત્યાગ સ્વીકાર્યો હોય તેનામાં વૈરાગ્ય ને તપ અવશ્ય હોવાં જોઈએ. જેનામાં વૈરાગ્ય ન હોય તે ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપ નજર કરી શકે. વૈરાગ્યહીન ત્યાગીની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે જુઓ:—

“અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર તજીને વનમાં ગયો;

કામખાણ ન શક્યો જાળવી, રડવડતી એક રાખી નવી;

કૂતરાં ભસાવે ને લીડે છક્યો, કહે અખો હયોય નહિ તે ઘર ન રખ્યો.”

શૌચ એટલે પવિત્રતા. તે આત્મણમાં સ્વાભાવિક હોવીજ જોઈએ. શૌચ એ પ્રકારનાં છે. બાહ્યશૌચ ને આંતરશૌચ.

બાહ્યશૌચ:—મૃતિકા તથા જલાદિવડે શરીરાદિની સ્વચ્છતા રાખવી તે બાહ્યશૌચ. આત્મણ તેના તેજસ્વી મુખ, પવિત્ર શરીર ને પવિત્ર વસ્ત્રથી વર્તાઈ રહેવો જોઈએ. તેનું ધર સ્વચ્છ હોવું જોઈએ, ને તેમાંની વસ્તુઓ પણ બહુ સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત રીતે રાખેલી હોવી જોઈએ. આત્મણનું ધર ભંડે નાનું હોય પણ તેમાં પેસતાં મન બહુ પ્રસન્ન થાય એવું તે સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. જો આત્મણનું ધર ગંદું હોય, તેના ફળિયામાં કે ઘરની આસપાસ છાકરાંએ મલમૂત્ર કર્યાં હોય, ને તેથી ત્યાં માખીઓ બણબણતી હોય, ઘરમાં જ્યાં ત્યાં મેલાં લૂગડાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હોય, અથવા ઠંઠે આવે તેમ વસ્તુઓ પડી હોય, છાકરાં પણ ગંદાં હોય, ને ગમે તેમ વર્તતાં હોય, તો પછી આત્મણના ને મેલા મેમણના ધરમાં શો તફાવત ગણાય? આત્મણનાં વસ્ત્ર મસિન કે ફાટેલાં નજર હોવાં જોઈએ. નિલ નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં એમ કહેવાની મતલબ નથી. વસ્ત્ર ભંડે જૂનાં કે સાધારણ હોય, પણ તે મસિન કે ફાટેલાં ન રાખવાં. તે તો તેના પોતાના હાથમાં છે.

જો વસ્ત્ર મલિન કે ફાટેલાં હોય તો તેમાં તેનું આળસજ કરણરૂપ છે. એ આળસ આહ્વાણમાં નજ ઘટે. “આચારહીનં ન પુનંતિ વેદાઃ” (આચારહીનને વેદો પાવન કરી શકતા નથી.) આચાર તો પ્રથમ ધર્મ છે, ને તે આહ્વાણે તો આગ્રહપૂર્વક પાળવો જોઈએજ.

આંતરશૌચ:—મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓવડે અંતઃકરણને પવિત્ર રાખવું તે આંતરશૌચ. સુખી પ્રાણીમાં મૈત્રીની ભાવના કરવી, એટલે જેમ પોતાના મિત્રને સુખી જોઈને મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે તેમ તેણે પોતાની સમાન સ્થિતિના ને ચઢીઆતી સ્થિતિના સુખી મનુષ્યોને જોઈ તેમાં મૈત્રીની ભાવના કરી સંતોષનો અનુભવ કરવો જોઈએ. ક્રોધનું સુખ જોઈને મનમાં બળવું ન જોઈએ. દુઃખી મનુષ્યો કે અન્ય દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈ મનુષ્યે કરુણાની ભાવના ઉપજાવવી જોઈએ, અને તેમનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને યથાશક્તિ સાહાય્ય પણ કરવું જોઈએ. ઝ્રમને દુઃખી જોઈને “ઠીક થયું. એજ લાગતો હતો.” એવી દુર્ભાવના તેણે નજ ઉપજવા દેવી જોઈએ. પુણ્યશાલી મનુષ્યોને જોઈને અથવા તેમના સોકોમાં ગવાતા યજ્ઞને સાંભળીને મનમાં હર્ષની ભાવના કરવી જોઈએ. “એમનાં પૂર્વનાં પુણ્ય છે તેથી તેમની આવી શુભ પ્રવૃત્તિ છે. ભલે પ્રભુકૃપાથી તેમ હો, ને તેઓ વધારે ને વધારે પુણ્ય કરો.” એવી શુભભાવના—મુદિતા—પ્રસન્નતા—સાધકે ઉપજાવવી જોઈએ. અસૂયા ને મત્સર—અદેખાધ્—નજ ઉપજવા દેવાં જોઈએ. અસૂયા કે મત્સરવડે પોતાને કાંઈ મળી જતું નથી, પણ ઊલટું પોતાનું અંતઃકરણ કલેશયુક્ત ને મલિન થાય છે. પાપી કે મૂર્ખ માણસો પાપનાં કે ભૂલભરેલાં કામ કરતાં હોય તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. તેમના દોષો જોઈને તેમની નિંદા નજ કરવી જોઈએ. નિંદા કરવાથી તેઓ કાંઈ સુધરતા નથી, પણ ઊલટા આપણી સાક્ષી થાય છે. સમજીએ પરનિંદા કરીને શત્રુઓ વધારવા ન જોઈએ. બંધાં સજ્જનો ન હોય. અયોગ્ય મનુષ્યો ન હોય, તો સંસાર. ચાલે કેમ? પ્રકૃતિ જીવના ભોગ ને મોક્ષ બંનેમાટે પ્રવર્તે છે.

કેટલાક જીવો પ્રધાનપણે ભોગભરી પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે. ભોગ પણ સંસારપ્રવાહનું કારણ છે. વળી જીવો પોતપોતાના સંસ્કારને અધીન થઈને વર્તે છે જેથી ભૂલ કરનારાઓ કૃપાને પાત્ર છે, ક્રોધને પાત્ર નથી. ગળીના કુંડમાં પથ્થર નાંખીને આપણે આપણાં કપડાં ખરાબ ન કરવાં. જેની જેની ભુદ્ધિ તે પ્રમાણે તે વર્તે. નવું લાવે ક્યાંથી ? માટે જેમ રસ્તામાંના કાંકરા, કાંટા કે મલિન પદાર્થોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ—તેના તરફ લક્ષ આપતા નથી—તેમ માણસની ભૂલભરેલી પ્રવૃત્તિની પણ સમજીએ ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવી હોય તેણે આ ચાર લાવનોઓનો અભ્યાસ આદરપૂર્વક કરવો જોઈએ, અને પ્રાપ્તિનું તો તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

ક્ષમા:—ક્ષમા એટલે ક્ષાંતિ પણ પ્રાપ્તિમાં સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. પોતે શક્તિમાન છતાં પોતાને દુઃખ આપનાર પ્રતિ નિષ્ક્રોધ રહીને તેને તેના અપરાધની કાંઈ પણ શિક્ષા પોતે ન કરવી, વા ખીજા-પાસે ન કરાવવી તે ક્ષમા. આવી ક્ષમા પરાક્રમી જ્ઞાની પુરુષોનું ભૂપણ છે. “ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્” (ક્ષમા વીરપુરુષનું ભૂષણ છે.) જે ક્ષમાવાળો છે તે સર્વદા સુરક્ષિત છે.

“ક્ષમા खड्गं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।

अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ॥”

(ક્ષમારૂપી તરવાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરી શકે એમ છે? ઘાસગરૂંદિત પ્રદેશમાં પડેલો અગ્નિ એની મેળેજ આકાર્ષ જાય છે તેમ ક્ષમા કરવાથી દુર્જન પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાય છે.)

જેને પોતાના તપનું રક્ષણ કરવું છે, પોતાની શાંતિનો ભંગ થવા દેવો નથી તેણે તે અવશ્ય ક્ષમા રાખવી જોઈએ.

“ખુંદી તો ધરતી ખમે, વાહી ખમે વનરાય;

વેણુકવેણુ તો સંત ખમે, જેમ સાયરાં નીર સમાય.”

“ દુષ્ટ વ્યયન શરતે શુરે, ભલે શત્રુકે બાન;

શ્રીધર જા નર સહત હૈ, તાસમ સાધુ ન આન.”

(મનુષ્યાદિ અનેક પ્રકારના અપકાર કરે છે તોપણ પૃથ્વી તે સહન કરે છે, અને વૃક્ષોને કુહાડા આદિવડે કાપવામાં આવે છે તોપણ વૃક્ષો તે સહન કરે છે. વળી વૃષ્ટિનાં તથા અનેક નદનદીઓનાં જલ સાગરમાં સહજ સમાઈ જાય છે, તેમ સંતપુરુષો વેણુકવેણુને સહન કરે છે, અર્થાત્ પોતાના સાગરજેવા પેટમાં (અંતઃકરણમાં) શમાવી દે છે.)

(દુષ્ટ વ્યયન એટલે કઠોર વ્યયન બાણથી પણ ભુંડાં છે. તેનાં કરતાં શત્રુનાં બાણ મારાં ગણાય છે. બાણનો કે-તરવાર આદિનો ધા સમયે રૂઝાઈ જાય છે, પણ “કુવાક્યનો કાપ કદી ન રૂઝે.” શ્રીધર કહે છે કે આવાં કુવાક્ય-કુવ્યયન-જે પુરુષ સહન કરે છે તેના જેવો ખીજો સાધુ નથી.)

આહ્વાણોએ આવી ક્ષમા અવશ્ય રાખવી જોઈએ. તેમણે બહુ સહનશીલ રહેવું જોઈએ. તેમણે તો નીચેના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

“ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટં કુશલં વદેત્ ।

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત્ નાવમન્યેત્ કંચન ॥”

(ક્રોધ કરનારપ્રતિ સામે ક્રોધ ન કરવો. તિરસ્કાર કરનારને કુશલ વ્યયન કહેવું, નિદાને સહન કરવી. દ્રોષવું પણ અપમાન ન કરવું.)

અક્ષતે જાણવામાટે-અક્ષવેતા થવામાટે-આહ્વાણનો જન્મ છે. અક્ષવેતા પુરુષો પરમંશાંત હોય છે. કાંઈ માણસે એક સંતને કહ્યું કે:- “મહારાજ ! અમુક માણસો આપની બહુ નિંદા કરે છે.” તે સંતપુરુષે તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેને કહ્યું કે:-

“આત્માનં યદિ નિંદન્તિ સ્વાત્માનં સ્વયમેવ હિ ।

શરીરં યદિ નિંદન્તિ સહાયાસ્તે જના મમ ॥”

(જે તે મારા આત્માની નિંદા કરતાં હોય તો તે પોતે પોતાનીજ નિંદા કરે છે, કેમકે મારો ને તેમનો આત્મા એકજ છે. કદાચ તે મનુષ્યો આ શરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા મદદગાર છે-મારા મિત્ર છે, કેમકે હું પણ આ મલમૂલથી ભરેલા શરીરની નિંદા કરું છું, ને તેમાં રહેલા દોષો કહી તેનાથી છૂટવા માગું છું. અને રીતે મારે તેમના ઉપર તપવાનું કશું કારણ નથી.)
જ્ઞાનાંકુશમાં પણ કશું છે કે:—

“મન્નિદયા यदि जनः परितोषमेति,

नन्वप्रयत्नजनितोऽयमनुग्रहो मे ।

श्रेयोर्यिनो हि पुरुषाः परतुष्टिहेतौ,

दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ ૧ ॥”

“સતતમુલભદૈન્યે નિઃમુખે જીવલોકે,

यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति कश्चित् ।

परिवदतु यथेष्टं ~~મમસં~~ તિરો વા,

जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः ॥ ૨ ॥”

(મારી નિંદા કરીને કાંઈ પણ મનુષ્ય સંતોષ પામતો હોય તો મને કોઈપણ પ્રકારનો શ્રમ પડ્યા વગર આ તેની મારા ઉપર કૃપા ભિતરી એમ હું માનું છું, કારણકે પોતાનું કદ્યાણુ ધ્વંષનારા પુરુષો બહુ દુઃખે કરીને મેળવેલું ધન ખીજવના સંતોષને ખાતર ખર્ચો નાખે છે. મતલબ કે મારે કાંઈ પણ જાતનો શ્રમ લેવો પડતો નથી, ને તેઓ માત્ર મારી નિંદાથી પ્રસન્ન થાય છે તે મોટા હર્ષની વાત છે.)

(જેમાં દીનતા સતત સહજ પ્રાપ્ત છે એવા સુખરહિત આ મનુષ્યલોકમાં જે કાંઈ પણ જ્ઞાણુસ મારી નિંદાથી અદ્યપકાલ પણ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તો તે મારી સમક્ષ વા મારી પાછળ તેની ધ્વંષાપ્રમાણે મારી નિંદા ભલે કરે, કેમકે બહુદુઃખવાળા આ જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ બહુ દુર્લભ છે.)

મહાપુરુષો માનાપમાનમાં પરમસમભાવવાળા ને પરમરથૈર્યયુક્ત હોય પોતાને નિદનારને નહિ ગણુકારતાં હાથીની પેઠે શાંત રહે છે:-

“ મેગળ* નીસરી બહાર, ચાલતો મહાસુખ માણે,
નહિ શત્રુ નહિ મિત્ર, વિશ્વને સરખું બાણે;
પુંઠે ભસે બહુ શ્વાન, કેટલાંક બેસી રહે છે;
મેગળને મન નહિ, માન અપમાનજ દે છે;
તેમ હરિજન મેગળરૂપ છે, જેને હરિનું ધ્યાન છે;
કહે નરભેરામ ગુરુથકી, દુર્જન એટલા શ્વાન છે.”

શુદ્ધ-શાસ્ત્રીય-પ્રાક્ષણપાણું મેગવવામાટે પ્રાક્ષણે આ બધી વાતો અનુસરવાયોગ્ય છે.

ક્ષમા અશક્તને અને શક્તને બંનેને ઉપકારક છે. અશક્ત મનુષ્ય પોતાને અપકાર કરનારની સામે ન થતાં તેને ક્ષમા આપે તો તેનાથી વધારે અપકાર થવાની અડચણ થતી નથી. એક તપે-અગ્નિનું રૂપ ધારણ કરે-તે વેલા બીજો શાંત-જલજેવો-રહે તો કળઓ એની મેળે ઝોલાઈ જાય. શક્ત માણસ ક્રોધ ન કરતાં ક્ષમાશીલ રહે તો તેના તપનું, તેની શાંતિનું, તેના હૃદયબલનું અને તેના ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, અને શત્રુ પણ ક્રમાત શાંત થાય છે. પ્રાક્ષણે તો સર્વદા ક્ષમાશીલ રહેવું જોઈએ.

સરલતા:—આર્જવ અથવા સરલતા એ પણ પ્રાક્ષણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. સૌની સાથે નિષ્કપટપણે અને ભલામતી તથા ડોળદંભરહિત વર્તવું, કોઈની સાથે કોઈ વાતનો મિથ્યા આગ્રહ ન બાંધવો, અને કોઈ વાણીનો તથા વક્તાનો ભાગ રાખવો એ સરલતા છે. ક્રોધ ક્રોધ મનુષ્યો બહુ અસરલ-વક્ર-હોય છે, અને સહેજ સહેજમાં ઉંધું બોલે છે. એક માર્ગે ચાલ્યા જતા માણસે ઓટલાપર બેઠેલા એક અસરલસ્વભાવના માણસને પૂછ્યું:- “ કેમ ભાઈ ! બેઠા છો ?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે કહ્યું:- “ સારે શું બોલા છીએ ?” બીજા

એક માણસને ડાઘએ પૂછ્યું:—“આ છોકરાં આપનાં છે ?” પેલાએ કહ્યું:—“મારાં નહિં તો શું તમારાં છે ?” આવા વફરવભાવના નમુના પણ જગતમાં હોય છે ! એવાની સાથે ટાણુ પનારો પાડે ? સરસતા વિશ્વમાં ઘણી ઉપયોગી છે. સરસ માણસને સૌ ગાહે છે, ને અસરસ્વથી (વક્રથી) જેમ અને તેમ માણસો દૂર ભાગે છે. કઠોર વાણી ને વક્ર વર્તન કોને ગમે ? એવા આરોડીઆ માણસો પરિણામે હાનિજ લોગવે છે. સીધાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે, ને વાકાં લાકડાં ચૂલામાં પડે છે તે સૌ ડાઘ જાણે છે.

જ્ઞાન:—કર્મનું પરોક્ષજ્ઞાન, ઉપાસનાનું શાસ્ત્રથી મળતું જ્ઞાન, અને જીવ, જગત, ઈશ્વર તથા પ્રજાસ્વરૂપ આદિનું શાસ્ત્રદ્વારા મળતું જ્ઞાન આહ્વાણમાં હોવું જોઈએ. જોકે એવું પરોક્ષજ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થતું નથી, ખરેખર ઉપયોગી તો અપરોક્ષજ્ઞાન—અનુભવનું જ્ઞાન—થાય છે, તથાપિ અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રથમ પરોક્ષજ્ઞાન મેળવવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यंध एव सः ॥

“પરોક્ષ અર્થ દેખાડીને, છેદે સંશયબંધ;

શાસ્ત્ર આંખ સઘળાતણી, વિના શાસ્ત્ર સૌ અંધ.”

(પરોક્ષ અર્થ બતાવીને શંકા ને કુતર્ક આદિ પ્રતિબંધને શાસ્ત્ર મટાડે છે. શાસ્ત્ર બધાની આંખરૂપ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનવિના સૌ અંધજેવા છે.)

વ્યાવહારિક ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયોમાં પણ તે તે વિષયોનાં શાસ્ત્ર જાણવાની અગત્ય રહે છે ભારે જીવ, જગત ને ઈશ્વર આદિના સ્વરૂપસંબંધી અતીન્દ્રિય વિષયોમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય એમાં કહેવુંજ શું ?

જેને ખીજાને ઉપદેશ કરવો છે, ખીજાને જ્ઞાન આપવું છે—તેણે તો—આહ્વાણાએ તો—જ્ઞાનના ભંડારરૂપ થવું જોઈએ, અને એટલામાટે

સ્વપરતે અર્થે આહારો યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી શ્રીગુરુપાસે વિદ્ય-
ભ્યાસ કરીને, શાસ્ત્રવાચન કરીને તથા બહારના જે જે પ્રસંગો ને
અનુભવો પ્રાપ્ત થાય તેપરથી ઉપયોગી પરોક્ષજ્ઞાન મેળવેજ રાખવું
જોઈએ. જ્ઞાનવગરનો આહાર પાણીવગરના નવાણુઓ છે.

વિજ્ઞાન:-વિશેષે કરીને જ્ઞાન-અનુભવનું જ્ઞાન-તે વિજ્ઞાન કહેવાય
છે. માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ડાઘ વાસ્તવિક જ્ઞાની થઈ શકે નહિ. ડોઈ
ભારતવર્ષનાં અને વિશ્વનાં સઘળાં શાસ્ત્રો બ્રહ્મ (જોકે એમ બનવું
કઠિન છે) તોપણ તેટલાવડે તે કૃતાર્થ થઈ શકે નહિ. કૃતાર્થ થવામટે
અનુભવજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. ડોઈ મહીસુરનું કે મદ્રાસનું પાકશાસ્ત્ર
ને બીજાં પણ આખા હિંદુસ્તાનનાં પાકશાસ્ત્ર તથા આપણી પકવાન-
પોથી ભણી બય, પણ તેથી તેને બીજું તો શું? પણ એક બાજરનો
રોટલો પણ બનાવતાં આવડે નહિ. તાવડી તપવા દેવી, ને પછી
ચોગ્યરીતે ઘડેલો રોટલો તેમાં નાંખવો, તથા તેમ કરતાં રોટલામાં
ભમરો પાવા ન દેવો એ કંઠણ વાત છે, પ્રથમ તો તાવડી તપી છે-
કે નહિ તે બ્રહ્મણું પણ ભેદભરેલું છે. પાણીના છાંટા નાંખીને તાવડી
તપ્યાની ખાત્રી કરવી જોઈએ તે અનુભવથી જાણીને પાકો અનુભવ
કર્યા વિના આવડે તેવું નથી. રોટલો ઘડવામાં તો ખાસ કરીને તેનો
અભ્યાસ (મહાવરો) જોઈએ. જેને જે વાતનો અનુભવ નથી તે
તે વાતમાં કાંઈને બદલે કાંઈ કરી જોશે છે, ને હાસ્યપાત્ર થાય છે.
હિંદુકરણનરીકે કેટલાક આહારોની દુર્દુશની વાત કરવી પડે છે કે
વસતિપત્રકવેલા તમારી શાખા ક્યી એમ શાખા-શાખ-વિષે પૂછવામાં
આવતાં ગામડાના ડોઈ ડોઈ આહાર પોતાના વેદની શાખા પૂછે છે
એમ સમજવાને બદલે બારણાની-બારસાખની-સાખ સમજીને પ્રત્યુ-
ત્તર આપતા હતા.

મનુષ્યને મોક્ષ મેળવીને કૃતાર્થ થવું હોય તો તેણે શ્રીસદ્ગુરુ ને
સતશાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન મેળવી તેનું આનુભવિકજ્ઞાન-
પ્રસક્ષજ્ઞાન-મેળવવું જોઈએ. આહારોનું તો એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રાહ્મણનું જીવન છે:—

“બ્રાહ્મણસ્ય હિ દેહોઽયં ક્ષુદ્રકામાય નેષ્યતે ।

કૃચ્છ્રાય તપસે ચૈદ પ્રેત્યાનંતસુખાય ચ ॥”

(બ્રાહ્મણનું આ પવિત્ર શરીર તુચ્છ ભોગોમાટે નથી. બ્રાહ્મણ-શરીર તો અહીં કૃચ્છ્રયાંત્રાયણાદિરૂપ તથા ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણની પુરમાત્મામાં એકાગ્રતા કરવારૂપ તપને માટે અને તેમ કરીને દેહપાત-પછી મોક્ષરૂપ અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવામાટે છે.)

કોઇ કહે કે આ બધું કરવા ખેસીએ તો આજીવિકા કેમ ચાલે ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે:—

“લિખતેવાક્ષા લિખ સુત, હુંદ પડેડી મોર.”

મળવું ન મળવું પ્રારબ્ધકર્મઉપર છે. પ્રભુ પરાક્રમુખ ને પાપી મનુષ્યને પણ આજીવિકા પૂરી પાડે છે સારે પોતાના ભક્તને તે આજીવિકાની ઉણપ રહેવા દે એ કેમ બને ? મનુષ્યને ધીરજ રહેતી નથી બાની.

“મુએકું હરિ દેત હૈ, કપડા લકડી આગ;

જીવત નર ચિંતા કરે, વાકી બડી અભાગ.”

(મરેલા મનુષ્યને તેના કાંઈ પણ પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થવિના પ્રભુ આચ્છાદનનું કપડું, (ઢાંકવાનું ખાપણ,) આળવાનાં લાકડાં ને અગ્નિ આપે છે, છતાં જીવતો માણસ આજીવિકાની ચિંતા કરે તો તેનું મોટું અભાગ્ય જાણવું.)

બ્રાહ્મણે સ્વધર્મપાલન કરવુંજ જોઈએ. મનુષ્ય સ્વધર્મ-પાલનમાં અરૂપ પણ સમય ન લે; ને આખો દિવસ દુકાને ખેસે, વાળીજીં કામ કરે તેથી તેને વધારે દ્રવ્ય મળી જાય એમ ન જાણવું. પ્રભુને આપવું હોય તો એક માણસ આખો દિવસ ખેસીને જોટલું કમાય તેટલું તે પોતાના ભક્તને ખે કલાકમાં આપી દે. વર્તમાનમાં

કેટલાકે આહ્વાણે વ્યાપાર કરવા લાગ્યા છે-વૈશ્યવૃત્તિ કરવા લાગ્યા છે. જોકે તેમને માટે તે કામ ઊતરતું તો છેજ, છતાં તેને દેશકાલ જોતાં કદાચ અયોગ્ય ન માનીએ તોપણ આ સ્થળે એટલું તો ખાસ કરીને કહેવાનું કે ભલે સ્વધર્મને બાધ ન આવે એવો કોઈ પણ વંધો આહ્વાણ કરે પણ તેણે સમય મેળવીને પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ તો અંરાખર કરવાંજ જોઈએ. જો તે માત્ર વ્યાપારજ કર્યા કરે, ને સ્વધર્મનું પાલન ન કરે તો પછી કાલે કરીને આહ્વાણજાતિનો છતાં તેનું વાસ્તવિક અલ્પત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. કાલા મનુષ્યને મન સ્વધર્મ સર્વથા વધારે મૂલ્યાનુ ને પરમપ્રિય હોવો જોઈએ. સ્વધર્મને શુભાવીને-તેનો ભોગ આપીને-સમજી મનુષ્યે બીજું કંઈ પણ મેળવવા નહિ ઇચ્છતું જોઈએ. આહ્વાણ તો ધર્મની મૂર્તિરૂપ હોવો જોઈએ.

આસ્તિક્ય:—સત્સાસ્ત્રનાં ને આત્મપુરુષોનાં વચનોમાં જે વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા વા આસ્તિક્ય છે. ભ્રમ, પ્રમાદ, વંચનેચ્છા ને ઇન્દ્રિયશૈથિલ્યથી રહિત જે જ્ઞાની પુરુષ હોય તે આત્મ કહેવાય છે. સંસારમાં સલપણાની બુદ્ધિરૂપ ને દેહાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિરૂપ ભ્રમ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં હોતો નથી. સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ તેઓ કરતા નથી. તે પોતાનાં બ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક કર્તવ્યો જાગૃતિ રાખીને યથાયોગ્ય રીતે કર્યે જાય છે. તેમને કાંઈ પણ પ્રશ્નરો સ્વાર્થ સાધવો બાકી રહ્યો હોતો નથી. તેમનું અંતઃકરણ સ્વાર્થરહિત-પરમ-નિર્મલ હોય છે, એટલે તેમનામાં વંચનેચ્છા (બીજાને ઠગવાની ઇચ્છા) હોતી નથી. તેમની ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ શિથિલતાથી રહિત એટલે પોતાના પ્રાપ્ત કાર્યમાં જગત ને બલવાન હોય છે. આવા આર શુણવાળા પુરુષ આત્મ કહેવાય છે. સર્વાત્મભાવને પામેલા ને તેથી સર્વના મિત્રરૂપ, પદાર્થના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા, તથા પરમ-પાવનકર હોઈ પરમવંદ્ય એવા એ પુરુષ સર્વથા વિશ્વસનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રદ્ધા એ સર્વ કાર્યમાં પાયારૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ

પરસ્પર શ્રદ્ધા ન હોય તો વેપારીઓ વેપાર ન કરી શકે, અને બીજા ધંધાઓ પણ ન ચાલે. શ્રીભગવાન કહે છે કે “અદ્વાર્વાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ” (શ્રદ્ધાવાળો, પરમાત્માને પરાયણ થયેલો તે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે.) શ્રીપતંજલિભગવાન પણ “અદ્વાર્વાચસ્મૃતિસંમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વક ઇતરેષામ્ ॥” (ઉપાય-પ્રસયનામના બીજા યોગીઓને શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, એકાગ્રતા ને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અસંપ્રજાતયોગનો લાભ થાય છે) એમ કહે છે. મનુષ્યને જે પ્રાપ્તિય વિષયમાં શ્રદ્ધા હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્સાહ ઉપજે છે. ઉત્સાહ એ કાર્યસિદ્ધિમાટે અતિ આવશ્યક સામગ્રી છે, ને તેનું મૂલ્ય શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા હોય તો ઉત્સાહ અવશ્ય પ્રકટે છે.

પુણ્યનો મહિમા. શ્રદ્ધાનું મૂલ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે. માહાત્મ્ય-જ્ઞાનનું કારણ સત્શાસ્ત્ર ને સત્પુરુષોનો સમાગમ છે, અને સત્શાસ્ત્ર તથા સત્પુરુષોનો સમાગમ પૂર્વના પુણ્યવિના પ્રાપ્ત થતો નથી એટલા માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. કાર્ષ્ણ પણ પ્રાણીને જ્ઞાનામોટા કાર્ષ્ણ પ્રણ સત્કર્મવડે સંતોષ આપવાથી પુણ્ય થાય છે, અને આવાજ આશયથી શ્રીચોગવાસિષ્ઠમાં આ શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે:—

“યેન કેનાપ્યુપાયેન યસ્ય કસ્યાપિ દેહિનમ્ ।

સંતોષં જનયેદ્રામ હેતદીશ્વરપૂજનમ્ ॥”

(હે રામ ! જે તે-કાર્ષ્ણ પણ યોગ્ય-ઉપાયવડે કાર્ષ્ણ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉપજાવે તો નિશ્ચય ઈશ્વરપૂજન છે.)

એ પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપર્યંતનાં સર્વ સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવી જીવને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોથી અત્યંતરહિત ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ અપાવનાર પુણ્યકર્મ છે. સર્વ મનુષ્યોએ, અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણો-એ તે ખાસ કરીને આવું પુણ્ય મન, વાણી ને કર્મવડે સંપાદન

કર્મ કરવું જોઈએ કે જેથી તેના અંતઃકરણની યોગ્ય શુદ્ધિ થવાથી તેનામાં પરમ કલ્યાણ કરનારી આસ્તિક્યશ્રદ્ધા બની રહે.

શ્રદ્ધાજ્ઞ કાર્યસિદ્ધિમાટે બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે, માટે જેમ બને તેમ તેને વધારે પોષવી જોઈએ. શ્રદ્ધાવિના કોઈ કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—“શ્રદ્ધા આંક લખ્યો નહિ એક, તો એકડાવોણું મીંડાં અનેક.” શ્રદ્ધા એ એકડા-રૂપ છે, ને ખીજાં સાધનો મીંડાંરૂપ છે. એકડાઉપર એક એક મીંડું ચઢતું જાય તો તેની દશ દશ ગણી કિંમત વધતી જાય. એકડાઉપર એક મીંડું ચઢે તો ૧૦, બે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦, ત્રણ મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦, ને ચાર કે વધારે મીંડાં ચઢે તો ૧૦૦૦૦ કે વધારે કિંમત થાય, પણ જો એકડો કાઢી લેવામાં આવે તો લાખો ને કરોડો મીંડાં નકામાં થઈ જાય. શ્રદ્ધાવિનાનાં જપતપાદિ સર્વ સાધનો દંભ-રૂપ ગણાય-છે, ને તેનું યથાયોગ્ય ફલ થતું નથી. શ્રદ્ધા એ સર્વ સાધનોની માતા છે. મનુષ્યોએ જે કોઈ ધર્મકાર્ય કરવું તે શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવું જોઈએ, દેખાદેખીથી માત્ર વ્યાવહારિક વિવેકને ખાતર જે કાર્ય કરવામાં આવે તેનું વ્યવહારપૂરતુંજ ફલ થાય છે. તેનું શાસ્ત્ર કહે છે તેવું ઉત્તમ ફલ થતું નથી. કેટલાક મનુષ્યો લોકોમાં પ્રજ્ઞવા-માટે દંભવડે ધર્મ પાળે છે, જેવી ભાવના તેવું ફલ છે. વળી દંભીનો દંભ પરિણામે તેના કાર્યવડે ઊઘાડો પડે છે, ને તેમ થાય છે ચારે તેની પૂરી ફજેતી થાય છે.

રામાયણના એક પ્રસંગમાં કોઈ કવિ પ્રભુ રામચદ્રજીપાસે લક્ષ્મણજીપ્રતિ હાસ્યમાં કહેવરાવે છે કે:—

“પદ્ય લક્ષ્મણ પંપાયાં વક્રઃ પરમધાર્મિકઃ ।

ધત્તે શનૈઃ શનૈઃ પાદં પ્રાણિનાં વધશંકયા ॥”

(હે લક્ષ્મણ! પંપાસરોવરમાં આ પરમધાર્મિક બગલાને બુઝાવે. તે મત્સ્યાદિ ગ્રાણીઓના નાશની શંકાથી ધીમે ધીમે પગ મૂકે છે.)

આ સાંભળી એક મોટા શરીરવાળો વૃદ્ધ મત્સ્ય (માછલો) કહે છે:-

“ ષથિકા નૈવ જાનન્તિ જાનન્તિ સહવાસિનઃ ।

અનેન દુષ્ટચિત્તેનાસ્મત્કુલં નિષ્કુલીકૃતમ્ ॥ ”

(અરે ! આ બગડેલો ધાર્મિક નથી. આ તો ભારે ઠગ છે. આ દુષ્ટચિત્તવાળા બગડેલાએ તો અમારા કુલને નિર્વશ કરી મૂક્યું છે. આપના જેવા પ્રવાસીઓ એને બાણુતા નથી. અમારા જેવા તેની સાથે વસનારા એને જાણે છે.)

મનુષ્યે જે જે ધર્મકાર્ય કરવું તે તે તેના માહાત્મ્યજ્ઞાનવડે ઉપજતી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાથી કરવું. દેખાદેખી કે દંભથી ધર્મકાર્ય કરવાથી તેવું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી વાસ્તવિક ફલ થતું નથી.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલાં આદ્યજ્ઞાનાં સ્વાભાવિક કર્મ કહેવાયાં.

આદ્યજ્ઞાનાં પટ્ટકર્મોઃ—હવે આદ્યજ્ઞાનાં નિલપ્રતિનાં આવશ્યક પટ્ટકર્મોવિષે કહેવાય છે. લગવાનું પરાશર દિવ્જેને કહે છે:—

“ સંધ્યાસ્નાનં જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયો દેવતાચનમ્ ।

વૈશ્વદેવાતિથેયથ પટ્ટકર્માણિ દિને દિને ॥ ”

(સ્નાનસંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, ઇષ્ટદેવનું પૂજન ને વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર એ નિલ નિલ દિવ્જેએ (આદ્યજ્ઞ ક્ષત્રિય ને વૈશ્યે) કરવાનાં પટ્ટકર્મો છે.)

આદ્યજ્ઞોએ તો એ પટ્ટકર્મનું પાલન બહુ આગ્રહથી કરવું જોઈએ. ઉપરના શ્લોકમાં સ્નાનસંધ્યાને સ્થલે સંધ્યાસ્નાનં એવો ઉલ્લેખ પાઠ છે તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં યોગીનાં બાહ્ય આસનનો પ્રકાર દર્શાવતાં “ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ”^૧ એમ કહ્યું છે તેના જેવો, અથવા શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં સંપ્રજાતસમાધિના અભ્યાસનો ક્રમ દર્શાવતાં “ ગૃહીત્વગ્રહણગ્રાહ્યેષુ ”^૨ એમ કહ્યું છે તેના જેવો

૧ અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૧ મો જુઓ.

૨ સમાધિપાદ સૂત્ર-૪૧ ઝું જુઓ.

જાણવો. “ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્” એ વચનમાં પ્રથમ વસ્ત્ર, પછી મૃગચર્મ ને પછી દર્ભાસન એમ ક્રમ કહ્યો છે ત્યાં પ્રથમ દર્ભાસન, પછી મૃગચર્મ ને પછી વસ્ત્ર એમ ક્રમ સમજવો; ને “ગ્રહીતૃગ્રહણ-ગ્રાહ્યેષુ” એ વચનમાં સંપ્રણાતસમાધિના અભ્યાસમાટે દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ ગ્રહીતામાં, ગ્રહણ કરનાર ઈન્દ્રિયોમાં ને ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં અંતઃકરણની તદ્દાકરતા કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં ભૂમિકાના ક્રમપ્રમાણે પ્રથમ ગ્રહણ થવાયોગ્ય વિષયોમાં, પછી ગ્રહણ કરનાર ઈન્દ્રિયોમાં ને પછી દ્રષ્ટા પુરુષરૂપ ગ્રહીતામાં અંતઃકરણની તદ્દાકરતા કરવાનો ક્રમ સમજવો, કેમકે હમેશાં પાકક્રમના કરતાં અનુક્રાનક્રમ વિશેષ બલવાન છે. આ પ્રમાણે હોવાથી “સંધ્યાસ્નાનં” માં પણ પ્રથમ સ્નાન ને પછી સંધ્યા એવો ક્રમજ સમજવો ઘટે.

સ્નાન:—સંધ્યાવંદન કરતા પહેલાં દ્વિજે સ્નાન અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ. આત્મણે તો ત્રિકાલસ્નાન કરવું જોઈએ. સ્નાનમાં પણ પ્રાતઃ-સ્નાન મુખ્ય છે. સાંજે શરીરે આત્મણે પ્રાતઃસ્નાન કયો વિના નજ રહેવું જોઈએ. સ્નાન વિધિપૂર્વક થવું જોઈએ. ઊભા ઊભા માથે ઘડો ઢાળી નાંખ્યો, ને વસ્ત્ર બદલાવી લીધું એવું મન મનાવવાનું સ્નાન ન કરવું જોઈએ. જલાભિમંત્રણ તથા સંકલ્પપૂર્વક સ્નાન કરવું જોઈએ, ને શરીર બરાબર યોગીને તેના પરનો મેલ ને પ્રસ્વેદ દૂર કરવાં જોઈએ.

સંધ્યા:—સ્નાનપછી પોતાના વેદ તથા પોતાની શાખાના વિધિ-પ્રમાણે સંધ્યાવંદન શાંતિથી કરવું જોઈએ. કેટલાક દ્વિજે સંધ્યાવંદનવેલા વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરતા નથી. માત્ર નાસિકાએ હાથ અડાડીને ચલાવી લે છે એમ ન કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામ તો સંધ્યાનું એક મુખ્ય અંગ છે, ને એમાં કાંઈ વિશેષ શ્રમ પડે તેમ નથી, વા સમય જાય તેમ નથી. માત્ર જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી તેનો વિધિ જાણીને તે કરવા એટલીજ વાત છે. આત્મણે એમાં આગસ નજ કરવું જોઈએ. આત્મણે ત્રણ કાલની સંધ્યા અવશ્ય આચરવી જોઈએ. વ્યાવહારિક-પ્રવૃત્તિના કારણથી માધ્યાહ્નસંધ્યા બપોરે ન બની શકે તેમ હોય તો

પ્રાતઃસંધ્યા કર્યા પછી સૂર્યોદયપश्चात् તે થઈ શકે. સાયંસંધ્યા પણ
 યથાકાલે બ્રાહ્મણે કરવીજ જોઈએ. ક્ષત્રિય ક્રોધ સમયે અસાધારણ
 કારણથી કાંઈનો લોપ થાય તો ચિંતા નહિ, પણ કર્મનો લોપ તો
 નજ થવા દેવો જોઈએ. શ્રદ્ધાથી મુસલમાનો પાંચ વખતની નિમાજ
 પઢે, ને બ્રાહ્મણથી ત્રિદશસંધ્યાવંદન ન બને તો એ બ્રાહ્મણને માટે
 શરમાવનારું છે. શરીરની નયણી પ્રકૃતિને લઈને વા અન્ય કારણથી
 ક્રોધથી ક્રોધ વેસા સાયંસ્નાન ન બને તો હાથપગ ધોઈ, માર્જન કરી,
 વસ્ત્ર બદલાવીને પણ સાયંસંધ્યા તો કરવીજ જોઈએ. વેદભગવાનની
 આજ્ઞા છે કે “અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત” (દિવ નિત્ય નિત્ય
 સંધ્યાની ઉપાસના કરે.) વળી પણ શ્રીવેદભગવાન કહે છે કે
 “અકૃત્વા વેદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયી ભવેન્નરઃ” (સંધ્યાવંદનાદિ
 વેદિક નિત્યકર્મ નહિ કરીને પુરુષ-દિવ-પ્રત્યવાયી-પાપયુક્ત અંતઃકરણ-
 વાળો-યાય છે. બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મત્વ રસવા માટે સંધ્યાવંદન એ બહુ
 અગત્યની ક્રિયા છે, ને એટલા માટે મૂતકમાં પણ અમુક ફેરફાર કરીને
 પણ સંધ્યાવંદન કરવાની સર્વત્ર ઋષિઓએ સ્ફુટ આજ્ઞા કરી છે.

જપઃ—દિવેનાં ધાર્મિક પદ્ધત્તોમાં બીજાનું કર્મ જપ છે. સંધ્યા-
 વંદનપછી ગાયત્રીમંત્રનો તથા શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો
 જપ દિવે નિત્યપ્રતિ નિયમપૂર્વક કરવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની
 હિંસાથી રહિત હોવાથી જપ એ પરમ નિર્મલ કર્મ છે. જપકર્તાને
 જપ પોતાના ઇષ્ટદેવની સમીપ લઈ જનારો છે.-તેની સાથે
 જોડનારો છે. વાચ્યવાચકનો ભેદ જણાતાં છતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો
 અભેદ છે. વાણી જેમ મનને અનુસરે છે, તેમ મન વાણીને પણ
 અનુસરે છે. વાચક એટલે કોઈ પણ ઇષ્ટમંત્ર તેનું શ્રદ્ધાભક્તિસહિત
 ઉચ્ચારણ કરવાથી તથા તે કાલે અન્તઃકરણની વૃત્તિને બહારના
 વિષયોમાંથી પાછી વાળીને તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ્ય દેવતા : સ્વરૂપમાં
 જોડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રયત્નના પરિપાકે વૃત્તિ તે મંત્રવડે પ્રતિપાદ્ય
 દેવનો (ઇષ્ટદેવનો) સાક્ષાત્કાર કરે છે. જપનું આવું માહાત્મ્ય હોવાથી

શ્રીભગવાને “યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ” (સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું એ વચનથી જપનું યજ્ઞપાત્રું, સર્વ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠપાત્રું તથા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપપાત્રું દર્શાવ્યું છે. જપના વાચિક, ઉપાંશુ, માનસ ને ધ્યાનસહિત માનસ એવા કૃતિભેદે ચાર પ્રકાર છે તે આહારે બાણવા જોઈએ, ને ઉત્તરોત્તર પોતાનો અધિકાર વધારી વાચિક જપથી માંડીને ધ્યાનસહિત માનસજપસુધી તેણે પહોંચ્યું જોઈએ. સર્વ ભક્તિસંપ્રદાયોમાં પણ પ્રભુના નામસ્મરણરૂપ જપનો મહિમા બહુ બહુ કહેવામાં આવ્યો છે. નામનો મહિમા કહેતાં મહાત્મા તુલસીદાસજી કહે છે કે :—

“રામ એક તાપસતિય તારી, નામ કોટી સ્વલ કુમતિ સુધારી ।”

“નામ લેત મવસિંધુ સુખાહીં, કરહુ વિચાર સુજન મનમાંહીં.”

(શ્રીરામચંદ્રજીએ માત્ર એક તપસ્વીની (ગૌતમઋષિની) સ્ત્રીને તારી છે, પણ શ્રીરામનામે તો કરોડો ખલપુરુષોની કુબુદ્ધિને સુધારી છે. શ્રીરામનામ લેવાથી ભવસિંધુ સૂકાઈ જાય છે. હે મનજનો ! તમે પોતાના મનમાં શ્રીપ્રભુના આ નામમહિમાનો વિચાર કરો.)

“જપાત્ સિદ્ધિઃ” (જપવડે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે) એ વચન પણ જપનો મહિમા પોકારીને કહે છે, અને એટલા માટે દિવે એક પણ દિવસ જપરહિત ન રહેવું જોઈએ એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. મેથાકાલે સંધ્યા, તથા જપાદિ નિયત્કર્મ કરવાથી અંતઃકરણ સત્વ-ગુણની વૃદ્ધિવડે એકાગ્ર, પ્રકાશવાળું ને પ્રસન્ન રહે છે, ને તે ન કરવાથી રજોગુણની તથા તમોગુણની વૃદ્ધિવડે અંતઃકરણ અંધાર, મલિન ને મૂઠ થતું જાય છે. તેથીજ ધર્મશાસ્ત્ર દિવને કહે છે કે :—

“एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम् ।

द्वादशाहमग्निश्च शूद्र एव न संशयः ॥”

(જો દિવ એક દિવસ પણ જપરહિત રહે, ત્રણ દિવસ

સંધ્યાહીન રહે, અને બાર દિવસપર્યંત અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો રહે તો નિશ્ચય શ્વસમાનજ થાય છે.

સંધ્યાદિ પદ્ધત્તે ન્યૂનપણે કરવાથી વા નહિ કરવાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું માનસિક શ્વસપણું સમગ્ર બ્રહ્મણે યોગ્ય શાસ્ત્રીય ઉપાયોવડે વેલાસર દ્વર કરવું જોઈએ, અને પુનઃ તેવું શ્વસપણું પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે ઘણામાં ઘણી સલાહ રાખવી જોઈએ.

હોમ:—હોમ એ દિવેનું ત્રીજું નિયત્ત્વ છે. કોઈ પણ હવિષ્-
દ્રવ્યને મંત્રવડે અગ્નિમાં ત્રિધિપૂર્વક હોમવાની ક્રિયાને હોમ કહે છે.
તે બે વેલા કરાય છે. પ્રાતઃકાલે ને સાયંકાલે. ધૂતાદિ હવિષ્દ્રવ્યના
હોમવડે દેવતાઓની પ્રસન્નતા થાય છે એ હોમનો ધાર્મિક લાભ છે,
ને ધરનું તથા તેની આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે એ તેનો
લૌકિક લાભ છે. સંસારપ્રતિના રાગદ્વેષને બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં હોમવા
એ આધ્યાત્મિક હોમ છે. હોમ પણ દિવનું આવસ્યક કર્મ છે. ધૂત,
દૂધ તથા દહીં આદિના હોમવડે અગ્નિનું યજ્ઞન-ઉપાસન-પ્રાચીન
ઋષિઓનું એક મુખ્ય કર્મ હતું ને તેને માટે ઋષિઓ ગાયો પાળતા,
શિષ્યો ગાયોની સેવા કરતા, ને હોમમાં સમિધ્ આદિ સાહિત્યો
ગુરુને પૂરાં પાડતા. શિષ્યે ગુરુને શરણે જવું ત્યારે સમિત્પાણિ થઈને
(હાથમાં સમિધ્ લઈને) જવું એવી પ્રાચીન પ્રણાલિકા હતી તે હોમનું
માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. લાલ પણ કેટલાક શ્રદ્ધાલુ બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર
વા આવસથ્ય લઈ અગ્નિની સેવા કરે છે. ધર્મશાસ્ત્ર નીચેના શ્લોકમાં
હોમનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છે:—

“યો દદ્યાત્કાંચનં મેરું પૃથિવીં ચ સસાગરામ્ ।

તત્સાયંપ્રાતર્હોમસ્ય તુલ્યં ભવતિ વા ન વા ॥”

(જે સુવર્ણના મેરુનું તથા સાગરસહિતની પૃથ્વીનું દાન કરે તે
સાયંપ્રાતર્હોમની બરાબર થાય કે ન થાય.)

પૂર્વકાલની પેઠે ભારતવર્ષમાં દ્વિજને ઘેરઘેર સાયંપ્રાત્તર્હોમ, ધૂપ, વૈશ્વદેવ અને ધૃતદીપ ચતાં હોય તો ધાર્મિક લાભઉપરાંત વાતાવરણની શુદ્ધિરૂઢે પ્રજાના અંતઃકરણની પવિત્રતામાં તથા શરીરના આરોગ્યમાં પણ ઘણો ઉપકાર થાય. જ્યાં ધૃતાદિકનો હોમ થતો હોય ત્યાં સર્પ નિવાસ કરી શકે તો નથી એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. ઘરમાં નીકળેલા સર્પને દૂર કરવા માટે ઘીનો ધૂપ વા ઘીનો દીવો મૂકાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં લૌકિક અનુકૂલતાઓની પણ ગોઠવણ છે. વિચારવંત પુરુષો આ બધું સમજી શકે છે.

જો આત્મજોએ ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું પાલન કર્યું હોત તો તેમના મોટા ભાગની હાલ જે દુર્દશા જોવામાં આવે છે તે ન થાત.

સ્વાધ્યાય:—પોતાના વેદનો અથવા અન્ય સત્શાસ્ત્રનો પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી અર્થતાત્પર્યની સમજપૂર્વક યથાશક્તિ પાઠ કરવો એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. જાણેલું શાસ્ત્ર ભૂલી ન જવાય તે માટે તથા પોતાના અંતઃકરણમાં પડેલા જ્ઞેયધ્યેયહેય આદિના પરોક્ષજ્ઞાનના સંસ્કારો દઢ થવાને માટે તેમજ તાજા રાખવામાટે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનો નિયત્રિતિ સ્વાધ્યાય કરવાની દ્વિજને અતિ અગત્ય છે. અન્ય શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ અન્ય શાસ્ત્રનો તેમ વેદાંતના અભ્યાસી દ્વિજે શ્રીઉપનિષદો, શ્રીવેદાંતદર્શન ને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આદિ શાસ્ત્રોમાંથી તેનો ક્રમે કરીને નિયત્રિતિ થોડો થોડો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

શ્રીગુરુપાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની તથા તેનું મનન-નિદિધ્યાસન કરવાની આવશ્યકતા. જો બની શકે તો તે શાસ્ત્રોનું વા વેદાંતના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું કોઈ જ્ઞાતા પુરુષપાસેથી ક્રમે કરીને નિયત્રિતિ થોડું થોડું શ્રવણ કરી તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. મનનનિદિધ્યાસનવિનાનું શ્રવણ બહુ ઉપકાર કરતું નથી. જો વાગોળનારાં પશુઓ પોતે આધેલું ધાસ આદિ પુનઃ

વિના પોતાની મેળે મેળવી શકાય એમ નથી. વર્તમાનમાં પુસ્તકોના બહુ પ્રચારને લઇને ઘણાને જ્ઞાનનું ખોટું અભિમાન ઉપજે છે. અમુક ગ્રંથ મેં વાંચી લીધો, ને તેથી મેં તત્ત્વને બાણી લીધું એવું મિથ્યા-ભિમાન કરવાથી કાંઈ ફલ નથી, પણ સ્પષ્ટપણે હાનિજ છે. એક કુંભાર તાજે આખી થયેલો. તે ખીચારાને આચારના કાંઈ સરકાર નહિ તેથી આચારની બાબતમાં વારંવાર તે ભૂલ કરતો હતો, એટલે ખીજા કુટલાક આખીઓ તેને કુંભારજેવા કહી પજવતા હતા. આથી એને ઘણું માંડું લાગતું, પણ પોતે કુંભારજાતિનો હોવાથી કાંઈ બોલી શકતો નહિ. એકવાર તે આખીની જમાતના મહંત ગીતાજીના ધ્યાનનો પાક કરતા હતા તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી બોલ્યા કે:— “સરવોપનિષદો ગાવો દો ગધા ગોપાલનંદન:” આ સાંભળીને પેલો કુંભારજાતિનો આખી પોતાને ખીજવનારા આખીઓને લક્ષીને બોલી ઉઠ્યો કે:—“ તમે મને કુંભાર કુંભાર કહી શા માટે ખીજવો છો? જુઓ, સાંભળો. ગીતાજીમાં કહે છે કે આપણા ગોપાલ ભગવાન ગાયો પાળતા હતા, ને તેની સાથે દો ગધા (બે ગધેડા) પણ પાળતા હતા ! ” ગુરુપાસેથી શીખ્યા સાંભળ્યા વિનાની વાત આવી છે. દોગધા એટલે દોહનારને બદલે દો ગધા (બે ગધેડા) એવો અર્થ થઇ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે જિજ્ઞાસુએ જ્ઞાતા પુરુષ-પાસેથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પછી તેનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

દેવતાર્ચન:—સ્માર્તઉપાસના-મૂર્તિપૂજન-નું રહસ્ય. દેવ-તાર્ચન અથવા દેવપૂજન એ દ્વિજનું પાંચમું નિયત્ત્વ છે. પ્રત્યેક સતા-તનધર્મીએ એમાં પણ પ્રત્યેક દ્વિજે, ને તેમાં પણ પ્રત્યેક બ્રાહ્મણે સગુણબ્રહ્મરૂપ પોતાના ઇષ્ટદેવનું બહુમાન ને બહુભાવપૂર્વક પૂજન અવશ્ય કરવું જોઈએ. શ્રીગણેશ, શ્રીમૂર્ત્ય, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીશંકર ને શ્રીભુવનેશ્વરી એ પાંચ સગુણબ્રહ્મનાં સ્વરૂપો છે તેમાંથી જે સગુણ-બ્રહ્મરૂપ દેવતાના સ્વરૂપમાં પોતાને શ્રદ્ધાલક્ષિત ઉપજે તેમનું પૂજન આદરપૂર્વક કરવું જોઈએ. કુટલાક ઉક્ત પંચદેવની પ્રતિમાને સાથે

પદરાવીને તેમનું ગૌણમુખ્યભાવે પૂજન કરે છે, ને તેમ કરવાનો પણ શાસ્ત્રવિધિ છે. કેટલાક પોતાના શ્રીમદ્ગુરુનું સગુણચત્તરૂપે પૂજન કરે છે. પૂજનના બે પ્રકાર છે. બાહ્યપૂજન ને માનસપૂજન. પૂજનનો હેતુ અંતઃકરણની બહાર ભટકતી વૃત્તિઓને પોતાના ઇષ્ટદેવમાં એકાગ્ર કરવાનો છે, ને એ રીતે દેવપૂજન એ ધ્યાનરૂપ યોગનું સ્થૂલ, પણ ઉપયોગી અંગ છે. પ્રથમ બાહ્યપૂજન સિદ્ધ થયા પછી માનસ-પૂજનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાને અર્થે પૂજન જેમ બહુમાન ને બહુભાવપૂર્વક થવું જોઈએ, તેમ વિધિ-પૂર્વક પણ થવું જોઈએ. પૂજન કરનારે પૂજનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં ભણવાના મંત્રના ઉચ્ચાર શુદ્ધ કરવા જોઈએ, તેમજ તે મંત્રોના અર્થ કે ભાવ જાણવા જોઈએ. મંત્રોની સમજવગરનું પૂજન જોઈએ તેવું ફલદાતા થતું નથી. યોગ વા નિદિધ્યાસન એ આત્મસાક્ષાત્કારનું પરમસાધન છે, ને દેવપ્રતિમાનું બાહ્યપૂજન તથા માનસપૂજન એ તે પરમસાધન સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનાં ક્રમિક પગથીયાં છે, અને આમ હોવાથી મૂર્તિપૂજા એ સનાતનધર્મનું એક અગત્યનું અંગ છે એમ શિષ્ટપુરુષોનો અભિપ્રાય છે.

લિન્ન લિન્ન દેવના પૂજનનો હેતુ :—લિન્નલિન્ન દેવનું પૂજન એ રુચિભેદે વા અધિકારભેદે સમજવાનું છે. બુદ્ધિની લિન્નતાને લઇને સૌને એક દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજતી નથી, એટલે શાસ્ત્રે જેને જે દેવમાં શ્રદ્ધા ઉપજે તેને તે દેવની ભક્તિ કરવાની સંમતિ આપી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીભગવાન કહે છે કે :—

“યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥

(જે જે ભક્ત જે જે દેવની પ્રતિમાને શ્રદ્ધાવડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તેની તેની તે દેવમાંજ અચલ શ્રદ્ધા હું સ્થાપું છું.)

ધર્મશાસ્ત્રોએ લિન્ન લિન્ન દેવની પૂજા મનુષ્યોમાં અગાડા ઉપજાવવા કે એકબીજાના દેવની નિંદા કરી પાપ વહોરવામાટે દર્શાવી નથી,

પણ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન રચિતે અનુકૂલ આવે એવા સરસ માર્ગની યોજનામાટે દર્શાવી છે. વિવિધતા એ પ્રકૃતિનો વા માયાનો સ્વભાવ છે, ને તેને લઈને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનો ધર્મમાં પણ રુચિભેદ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આર્યાવર્તમાં તેમ અન્ય દેશોમાં પણ મૂલના એક ધર્મમાં કાંચે કરીને ઘણા ફાંટા પડવામાં મનુષ્યનો સંસ્કારભેદ તથા તન્નજન્ય રુચિભેદ એ કારણ છે. સનાતનધર્મમાં મનુષ્યોના આવા સ્વાભાવિક રુચિભેદને અનુકૂલ એવું નિર્દોષ પોષણ આપી તેમને ક્રમે કરીને ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધારવાને, અને અને અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરાવવાને સગુણબ્રહ્મરૂપે ભિન્ન ભિન્ન દેવોના પૂજનની ને તેમને લગતાં શાસ્ત્રોની નિર્દોષ યોજના કરવામાં આવી છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને ધર્મમાં આવી રચના કરવામાં પૂર્વપુરુષોનું અગાધ રહાસ્ય જણાઈ આવે છે.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ કે સંપ્રદાયવાળાઓએ પરસ્પર સહાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ:—ઉપરના વિવેચનથી વિચારવંતો એ પણ સમજી શકશે કે પ્રકૃતિની ધર્મવિષયમાં પણ બહુરૂપે થવાની આવી સ્વાભાવિકતા દ્વેષપાત્ર નથી, પણ પ્રેમપાત્ર વા ઉપેક્ષાપાત્ર છે. મનુષ્યો એકબીજાના શરીર આદિના આકાર, આહાર, વિહાર, પોષાક, સ્થાન ને રીતભાત આદિની ભિન્નતાનો કયાં દ્વેષ કરે છે? જો તેવી અનેક ભિન્નતાનો તેઓ દ્વેષ કરતા નથી તો પછી તેમણે ધર્મની ભિન્નતાનો શામાટે દ્વેષ કરવો જોઈએ? જો ધર્મની ભિન્નતા નાશપાત્ર હોત તો સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તેનો નાશ કરી નાંખત, વા તેને ઉપજવાજ ન દેત, પણ જ્યારે પરમદયાલુ પ્રભુ તે વિષયમાં તટસ્થ રહે છે ત્યારે મનુષ્યોએ તેને માટે શાસારુ કસક કરવો જોઈએ? મનુષ્યો પોતપોતાના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારપ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાર્ગે ચાલે છે, ને તે તેમને માટે ઠીક છે એમ માનીને સજ્જનોએ ધર્મના વિષયમાં બહુ ઉદારતાથી વર્તવું જોઈએ.

જેમ એક પિતા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિવાળા ને જ્ઞાનવાળા,

લિન લિન રચિવાળા, અને લિન લિન શરીરબલવાળા ચાર પુત્રોને તેમને માટે યોગ્ય એવા ધંધાના લાલ, અને અન્ય ધંધાના ગેરલાલ સમજાવી ક્રમે કરીને ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી ને વિદ્યાભ્યાસમાં યોગ્ય છે તેમ કર્મફલપ્રદાતા સત્તા (ઈશ્વર) મનુષ્યોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને યોગ્ય દેશમાં, યોગ્ય જાતિમાં ને યોગ્ય સ્થિતિમાં જન્મ આપી યોગ્ય ધર્મમાં યોગ્યવાની પણ સગવડ કરી આપે છે, ને તેમના પુરુષાર્થાનુસાર તેમાં ફેરફાર પણ કરે છે. જેમ બધા મનુષ્યો પ્રભુના છે તેમ બધા ધર્મ પણ પ્રભુના છે, ને કર્મનો અહિંસા ગહન છે એમ જાણી સંજોગોએ અન્ય ધર્મોએને વા અન્ય દેવના પૂજકોને બની શકે તો તેમનો ધર્મ યથાયોગ્યરીતે પાળવાનું પ્રસન્નતાપૂર્વક ગ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ, અને તેમ ન બની શકે તો પોતે તેમનો દ્વેષ ન કરતાં ઉપેક્ષા ધારણ કરી પ્રમત્ત રહેવું જોઈએ. ધર્મવિષયમાં પોતાનો સ્વીકારેલો ધર્મ પોતે ખરાખર સમજીને ઘણામાં ઘણા પ્રયત્નથી યોગ્યરીતે પાળવો એ મુખ્ય અવશ્યક વાત છે. કેટલાક પોતાના ધર્મનું રહસ્ય સમજવા તથા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ પોતાના ધર્મના મિથ્યાભિમાનવડે પોતાનો ધર્મ અન્યપાસે પળાવવાનો આગ્રહ રાખે છે એ તેમની મોટી ભૂલ છે. ધર્મ એ અંતઃકરણની માન્યતાનો વિષય છે, વાણીનો કે બાહ્યચારનો વિષય નથી, એટલે કોઈની પાસે તે પરાણે પળાવી શકાતો નથી. વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં નીતિનાં તથા પ્રભુલક્ષિતનાં ઓછાંવધતાં તરવો હોય છે એટલે પ્રત્યેક ધર્મ માનને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય જ્યાંસાં પોતાના ધર્મનાં વખાણુ ને અન્યના ધર્મની નિંદા કર્યા કરે છે તે પરણામે પોતાના ધર્મની નિંદા કરાવે છે, ને પોતે તેને માટે પાપભાગી થાય છે. સમજી મનુષ્યો આવી અદ્વિત પ્રવૃત્તિ ક્યારે પણ કરતા નથી. આ પ્રતિપાદનથી એમ સમજવાનું નથી કે ધર્મનાં તરવોસંબંધી ચર્ચાં નજ કરવી. ભલે તે કંઈ, પણ ધર્મને નામે પરસ્પર દ્વેષ કે ઝગઝગ ન કરો એજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. લિન લિન ધર્મ વા સંપ્રદાયોમાં

સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન ને સર્વમદ્ગુણસંપન્નરૂપે પૂજ્યતા ભિન્ન ભિન્ન દેવો તે એકજ સગુણબ્રહ્માનાં (ઈશ્વરનાં) ગુણભેદે તથા કાર્યભેદે માનેલાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે, ને તેથી જો મનુષ્ય એકખીજના દેવની નિંદા કરે તો એકજ માઆપનાં અજ્ઞાન બાલકો પોતાનાં માઆપને પરસ્પર આળો દે તેના જેવું થાય, એટલે પોતાનાજ ઇષ્ટદેવની નિંદા કર્યાજેવું થાય. વિચારવંત પુરુષો આવી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વદા દૂર રહે છે.

વૈશ્વદેવ તથા અતિથિસત્કાર:—વૈશ્વદેવપૂર્વક અતિથિસત્કાર એ દ્વિજોનું છતું નિલકર્મ છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં ચૂલો, પાણીઆરું, ઘંટી, ખાંડણી તથા ખાંડણીઓ ને સાવરણી તથા લીંપવા ધુંપવાનાં સાધનો એ પાંચ સૂતા એટલે હિસાસ્થાન છે. બનતી સંભાળ રાખવામાં આવે તોપણ એ સ્થલોએ જીવજંતુની ઓછીવધતી હિસા થવાનો સંભવ છે. એ હિસાજન્ય દોષની નિવૃત્તિ કરવા માટે તથા તે દોષની નિવૃત્તિવડે ભોજનના અન્નને પવિત્ર કરવા માટે ગૃહસ્થે નિલક્રમિત વૈશ્વદેવ કરવો જોઈએ. સમગ્ર વિશ્વને દેવસ્વરૂપ (ઈશ્વરસ્વરૂપ) ગણી તેમને યથાશક્તિ તૃપ્તિ આપવાની જે ક્રિયા તે વૈશ્વદેવ વિશ્વના દેવોને અને પોતાની મર્યાદામાંનાં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના ઉપાસ્ય દેવસ્વરૂપે જોઈ તેમને પોતાના ઘરમાં રાંધેલા અન્નાદિવડે યથાશક્તિ તૃપ્તિ કર્યા પછી-તેમને માટેનો ભાગ અર્પણ કર્યા પછી-ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આર્યનો ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર સ્વાર્થને માટે નથી, પણ પોતાની મર્યાદામાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને યથાશક્તિ સંતોષ આપવા માટે છે. વૈશ્વદેવનું અન્યનામ પંચમહાયજ્ઞ છે. દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્ય-યજ્ઞ ને ષ્વલ્લયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞનાં નામો છે. શ્રૌત અગ્નિમાં (અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં,) સ્માર્ત અગ્નિમાં, (આવસથના અગ્નિમાં) વા લૌકિક અગ્નિમાં (જે અગ્નિપર રસોષ કરી હોય તે અગ્નિમાં) રાંધેલા ઘૃતયુક્ત હવિષ્યાન્નનો દેવોને નિમિત્તે હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, સર્વભૂતોને (સામાન્ય દેવોને) અર્થે બલિ મૂકવા તે ભૂતયજ્ઞ, પિતૃઓને

ઉદ્દેશીને ખલિ આપવા તે પિતૃયજ્ઞ. સનકાદિ ઋષિઓને ઉદ્દેશીને ખલિ અર્પણ કરવા તે અથવા અતિથિ વા અન્નના યાચકોને યથાશક્તિ અન્ન આપવું તે મનુષ્યયજ્ઞ, અને સંકલ્પપૂર્વક વેદમંત્રો લખવા તે બ્રહ્મયજ્ઞ. વૈશ્વદેવમાં ગાય, શ્વાન, વાયસ (કાગડા) ને કીટપતંગાદિને અર્થે પણ રાધેલા અન્નનો ભાગ કાઢવામાં આવે છે. વૈશ્વદેવ ક્યાં પછી પૂજ્ય અતિથિ, વૃદ્ધ ને બાલકોને ભોજન કરાવ્યા પછી ગૃહસ્થે ભોજન કરવું એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે.

વૈશ્વદેવ કરવાના લાભ ને તે કરવાની અગત્ય:—અંત:—
કરણની શુદ્ધિ કરવામાં વૈશ્વદેવની ક્રિયા ખડુ ઉપકારક છે. ગૃહસ્થને વૈશ્વદેવવડે નિર્જોલતા, કૃતઘ્નતા, પરોપકારિતા ને નિઃસ્વાર્થતાની શનૈઃ શનૈઃ પ્રાપ્તિ થાય છે, ને એવડે તે પરમાર્થના માર્ગમાં ક્રમથી આગળ વધતો જાય છે. ઉપરાંત દેવાદિને પ્રસન્નતા ઉપજવવાથી થતા પુણ્યવડે તે ધનધાન્યાદિથી સુખી રહે છે. શ્રીભગવાન્ શ્રીભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈશ્વદેવ કરવાનો આગ્રહ દર્શાવતાં કહે છે કે:—

“યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલિવૈ: ।

મુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥”

(વૈશ્વદેવ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન જમનાર સંતપુરુષો ક્રમથી સર્વપાપથી મુક્ત થાય છે, ને જે પાપીઓ પોતાને માટેજ રાધે છે તેઓ પાપનું ભોજન કરે છે.)

વળી જે ગૃહસ્થ વૃષ્ટિવડે અન્નાદિ ઉપજવનાર દેવોને અર્થે વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞોવડે અન્નાદિ અર્પણ કર્યા વિના જમે છે તેને “તૈર્દક્ષાનપ્રદાયૈભ્યો યો મુંજતે સ્તેન યવ સઃ ।” એ વચનવડે શ્રીભગવાને શ્રીમુખે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દેવોનો ચોર કહ્યો છે. શાસ્ત્રમાં જેને વર્ણોના ગુરુતરીક કહેવામાં આવ્યા છે એવા આત્મશોભે વૈશ્વદેવહીન રહીને દેવોના ચોર થવું ઉચિત નથી.

અતિથિસત્કાર:—અતિથિસત્કાર એ વૈશ્વદેવસાથેનું એક મુખ્ય નિલકર્મ છે. જેના આગમનની તિથિ નિશ્ચિત નથી હોતી, અથવા

જે પૂરી એક તિથિ નિવાસ કરતો નથી, પણ જે માત્ર એક ટંકનું નિવાસ કરે છે તે અતિથિ. અતિથિને જાતિ કુંડ આદિ પૂછ્યા વિના તેનો ઈશ્વરરૂપ ગણીને સત્કાર કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અતિથિસત્કારનું પુણ્ય મોટું છે. કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો અનાયાસે અતિથિની પ્રાપ્તિ ન થાય તો કાંઈ સ્થલેથી શોધી લાવીને પણ તેને મોજન કરાવે છે. અતિથિ સાગી હોય વા ગૃહસ્થ હોય તેનો અનાદિવડે યથાશક્તિ સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. વિશેષ ન બની શકે તો ભૂખ્યા યાચકને થોડું પણ અન્ન આપવું એ ધર માંડીને ખેડેલાનો પવિત્ર ધર્મ છે. વૈશ્વદેવને સમયે ભૂખ્યા યાચકને ગૃહસ્થે ક્યારે પણ ખાલી હાથે પાછો નજ વાળવો નોંધએ.

પરોણા કે મેમાન:—વર્તમાનમાં યોગ્ય અતિથિની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. વળી આ પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં વ્યાપારાદિને અર્થે શહેરોમાં તથા કસ્ટ્યાઓમાં લોકોનું આવવુંજવું વધ્યું છે, ને તેમને ઊતરવાનાં સાધનોની—ધર્મશાસ્ત્ર તથા વીશીઓ વગેરેની—સગવડ ધણે સ્થલે હોય છે, એટલે વર્તમાનમાં એકબીજાને ત્યાં અતિથિતરીકે જવાનો પ્રચાર શહેર તથા કસ્ટ્યાઓમાંથી લગભગ નીકળી ગયો છે. ગામડામાં પટેલને કે સુતાર વા કુંભારને ઘેર આહ્વાણાદિ અન્નણ્યા અતિથિઓ કાંઈ કાંઈ વાર ઊતરે છે, ને તેમનો યથાશક્તિ સત્કાર કરવાનું ગામડામાં હજી ચાલુ છે. વર્તમાનમાં તો સગાંવડાલાં વા ઓળખીતાંઓ ગામ-પરગામ જાય ત્યારે પરોણા વા મેમાનતરીકે એકબીજાને ત્યાં ઊતરે છે.

ઘરનો શેઠલો બહાર આવો છે:—પરોણા વા મેમાનનો યોગ્ય સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થોનું વ્યાવહારિક કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જે તે પોતાની શક્તિપ્રમાણે ન બળવે તો તે વ્યવહારમાં નિદાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે અન્યને ત્યાં જાય ત્યારે યોગ્ય સત્કાર પામી શકતો નથી. એક વણિક વ્યાપારીની સ્ત્રી લોભી ને આળસુ સ્વભાવની હતી. તે વાણીઆને ત્યાં વ્યાપારના પ્રસંગને લઈ આસપાસનાં ગામડાંનાં માણસો આવતાં, પણ તે બાઈ તેમનો કાંઈ

સત્કાર કરતી નહિ. શેઠનું સ્ત્રીપાસે કાંઈ ચાલતું નહિ. કાંઈ કાંઈ વાર શેઠ ગામડે બિચરાણીએ જતા સારે તેની સ્ત્રી તેને ઢેખરાં કરી આપતી. તે રસ્તામાં ખાઈને શેઠ જવાના ગામમાં જતા, કેમકે પોતાને લાં કાંઈના સત્કાર થતો નહિ એટલે તેમને ભોજનનું કાણુ પૂછે? કેટલાંક વર્ષોપછી શેઠની એ સ્ત્રી ગુજરી ગઈ, ને શેઠ નવી સ્ત્રી પરણ્યા. એ બાઈ ઘણી સુશીલ ને ચતુર હતી. પોતાને લાં જે આડતીઆઓ વગેરે આવતા તેની તે યોગ્ય સરભરા કરવા લાગી. એક વાર શેઠને ગામડે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો સારે શેઠ પોતાની તે નવી સ્ત્રીને લાતું કરવાનું કહ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તે ચતુર સ્ત્રીએ કહ્યું:— “આપને માટે મેં લાતું અગાઉથી મોકલી આપ્યું છે. આપ સુખેથી મધારો.” શેઠ ગામડે ગયા તો લાંનાં પરિચિત માણસોએ તેમને જમવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, ને પ્રેમથી જમાવ્યા. શેઠ ધેર આવી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:— તારી વાત સાચી પડી. આજસુધી તો મને કાંઈ જમવાનું પૂછતું નહોતું પણ આ વેલા તો મને બહુ તાણુ કરીને આડતીઆઓએ જમાવ્યો.” નવી શેઠાણીએ કહ્યું:— “ધરને રોટલો બહાર ખાવો છે. આપણે કાંઈનું કરીએ તો બીજા આપણું કરે.” પોતાની સ્ત્રીના આવા સદ્ગુણથી શેઠ બહુ પ્રસન્ન થયા. જે ઘરમાં આવી ભલી ને આવડતવાળી સ્ત્રી હોય છે તે ધરની શોભા વધે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ધરના શણગારરૂપ આવી દેવીજેવી સ્ત્રીઓ પોતાનાં સત્કર્તવ્યોવડે સામાન્ય સ્થિતિવાળા પોતાના નાનાસરખા ધરને પણ નાના સરખા સ્વર્ગજેવું બનાવી આપે છે.

અતિલોભી હાસ્યને પાત્ર થાય:—કેટલાક ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે એવા મજબીયુસ હોય છે. તેવાને લાં કાંઈ મેમાન થાય છે સારે તે મેમાનના ભોગ મળે છે. કાંઈ વાર મેમાન માથાનો મળે તો એવા મજબીયુસને પણ મૂકતો નથી, ને તેને હાસ્યપાત્ર બનાવે છે. એક વૈશ્ય અતિલોભી હતો. એકવાર સંખ્યા-કાલે તે પોતાના ધરની ઝાશરીમાં ખાટલાપર બેઠો હતો, લાં છેડેથી

તેણે પોતાના એક ઓળખીતાને ખમે ખડીઓ લઈને આવતા જોયો. લોભીઆએ જાણ્યું કે ચોક્કસ આ રાત રોકાશે, ને તેને જમાડવો પડશે, એટલે તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે:-“હું માથે ઓઢીને સૂઈ જાઉં છું. તું મારા પગ દબાવ. હમણાં દીવોખીવો કરીશમાં, ને ઓઢી લપ આવે છે તે પૂછે તો કહેજે કે શેકને તાવ આંચ્યો છે.” લોભીઆ સૂઈ ગયો, ને તેની સ્ત્રી તેના પગ દબાવવા મંડી. આવનાર માણસ પકો હતો. લોભીઆની આ યુક્તિ તે સમજી ગયો, ને મનમાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જલે તે મને છેતરવાનું કરે, પણ આજ તેને છોડવો નથી-તેને ત્યાં જમવું જ છે. ને શેકના ખાટલા-પાસે બેઠો. બા-બા કલાક થયો, પણ તે ઊંડો નહિ, ને અંધારું બહુ થયું, સારે તે સ્ત્રી તેના પતિના પગ દબાવવાનું કામ બંધ કરી દીવો કરવા ઊડી. જેવી તે ઊડી કે તેની જગાએ પેલો આવનાર મમાન હળવેક દબને બેસી ગયો, ને તે લોભીઆના પગ દબાવવા મંડ્યો. લોભીઆ જાણ્યો હતો કે પોતાની સ્ત્રીજ પોતાના પગ દબાવે છે, એટલે તેણે મોઢાપર ઓઢેલી સ્થિતિમાં પૂછ્યું કે:-“પીડા ટળી, કે છે?” આ સાંભળી પેલા મેમાને જવાબ દીવો કે:-“પીડા તો પગે વળગી છે.” આ સાંભળી લોભીઆ ઊંડો, ને બોલ્યો કે:-“હું હું શેક ! તમે ક્યાંથી ? બહુ મારું, જલે આંચ્યા.” સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યો:-“ક્યાં ગઈ ? જો આ શેક આંચ્યા છે, તેમને મારે કંઈ ખીચડી ખીચડી ઝોર, મારે તો જમવું નહોતું, પણ હવે શેકની હારે બે દ્રાણીઆ ખાશું” આવા લોભીઆ બીજાને ત્યાં જઈને શો સત્કાર પામે ?

ઘેર આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નહિ:- સમજીએ આશા કરીને પોતાને ત્યાં આવતા અતિથિને વા મેમાનને અટકાવવો નહિ, કેમકે પોતાને ત્યાં એવી રીતે કાષ્ટ આવે એવા ઊજળા દિવસો પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રારબ્ધવશાત સ્થિતિ ખલ્લાઈ જાય છે સારે કોઈ તેને બારણે ચઢતું નથી. સમય નિલ

સરખો રહેતો નથી. વ્યવહારમાં પણ ચઢતીપડતીના દશકા કહેવાય છે. વિચારવંતે પોતાની સારી સ્થિતિનો લાભ લઇ લેવો-બીજી શકે તેટલો અન્યઉપર હાથ રાખવો, ને અન્યને સંતોષ આપવો.

એ પ્રમાણે આહ્મણોનાં નિલયપ્રતિનાં પટકર્મોવિષે કહ્યું. હવે આહ્મણોનાં અન્ય સત્કર્મો તથા આહ્મણોની વૃત્તિવિષે-ધંધાવિષે-કહેવાય છે:-અધ્યયન, (વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો,) યજ્ઞન, (વૈદિક તથા સ્માર્ત યજ્ઞો કરવા) ને દાન (સત્પાત્રે યથાશક્તિ અન્નાદિ આપવું) એ ત્રણ દ્વિજનાં-ત્રિવર્ણનાં-આહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યનાં-સામાન્ય કર્મો છે; ને અધ્યાપન, (ત્રિવર્ણને વેદાદિનો અભ્યાસ કરાવવો,) યજ્ઞન (ત્રિવર્ણને યથાશાસ્ત્ર યજ્ઞો કરાવવા,) ને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ ત્રણ આહ્મણનાં વિશેષ કર્મો છે આપતકાલવિના ક્ષત્રિયવૈશ્યે એ ત્રણ કર્મો ન કરવાં એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. આહ્મણે પોતાનાં એ ત્રણ વિશેષકર્મોવડે પોતાની આજીવિકા ચલાવવી જોઈએ. સમય બદલાતાં સર્વે આહ્મણો પોતાની આજીવિકામાટે એ વૃત્તિ-ધંધા-રાખી શક્યા નથી. કેટલાક આહ્મણોએ ક્ષત્રિયની વૃત્તિ સ્વીકારી છે, ને કેટલાક આહ્મણોએ વૈશ્યની-વ્યાપારની ને ખેતીની-વૃત્તિ સ્વીકારી છે. જોકે આહ્મણે તો આહ્મણની વૃત્તિથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવી જોઈએ, છતાં સમયપરત્વે ન ચાલતાં એ પ્રમાણે આહ્મણને ક્રમે કરીને ક્ષત્રિયવૈશ્યની વૃત્તિ સ્વીકારવાની ધર્મશાસ્ત્રે છૂટ આપી છે, એટલે તેથી આહ્મણનું આહ્મણપણું નષ્ટ થતું નથી; પણ શોકની વાત છે કે ઘણા અલણ કે અદપ લણેલા આહ્મણોએ વર્તમાનમાં શૂદ્રની વૃત્તિ-હલકી સેવાવૃત્તિ-સ્વીકારી છે, ને તેમાં અહત્વ નામનુંજ રહે છે. વિદ્વાન ને ધનાઢય આહ્મણોએ એવા આહ્મણોને એ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાને બીજી શકે તેટલા શાસ્ત્રીય ને વ્યાવહારિક ઉપાયો યોજવા જોઈએ. આહ્મણ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેણે આહ્મણના સ્વાભાવિક ગુણો મેળવવા તથા પોતાનાં પટકર્મોનું પાલન કરવા આગ્રહ રાખવો જોઈએ. એમ કરવાથી તે પોતાના અહત્વનું રક્ષણ કરી શકશે, અન્યથા નહિ કરી શકે.

સ્વપરને અર્થે આહારોએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા:—સોનારૂપાના કટકા એ આહારોનું ધન નથી, આહારોનું ધન તો વિદ્યા છે. આહારુ વિદ્યોપજ્વી હોવો જોઈએ. વર્તમાનમાં ચારે વર્ણુની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે એ દેશના મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે. જો ગુરુવર્ગ (આહારુવર્ગ) પોતાની સ્થિતિ સુધારે ને પોતાનો મૂલનો ધંધો હાથમાં લે, તો પોતાને ને ક્ષત્રિયાદિ ત્રિવર્ણુને ઘણો લાભ થાય. આહારોનું અધઃપતન એ દેશમાં સનાતન-ધર્મની હાનિ થવામાં પણ કારણરૂપ છે. દેશમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વધર્મનું પાલન કરનારા ને અન્યને ધર્મોપદેશ કરનારા પુષ્કલ ઋષિઆહારો તૈયાર થાય તો સનાતનધર્મની રક્ષા થાય, ને તેવા પવિત્ર આહારોથી ઉપદેશ પામેલા લોકો સ્વકર્તવ્યના પાલનવડે વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધી સુખી થાય. ધર્મરક્ષાથી વ્યવહારની નીતિની પણ રક્ષા થાય છે, ને તેમ થવાથી લોકો વ્યવહારમાં ધનધાન્યાદિવડે સુખી થઈ પોતાનો પરલોક સુધારી શકે છે, વા મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધી શકે છે. જ્ઞાતા આહારોએ ને અન્ય સનાતનધર્મી જ્ઞાતા તથા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ સ્વપરના કલ્યાણને અર્થે આ વિષય સદાગ્રહપૂર્વક હાથ ધરવાજોવો છે.

ઉપસંહાર:—બ્રહ્મધર્મનો વિષય બહુ વિશાલ છે. એ ઉપર જોટલું કહેવાય તેટલું થાકું છે. હવે તે વિષે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં છેવટ કહેવાનું એજ કે આ સંસારમાં ભરતખંડમાં જન્મ, ને તેમાં પણ આહારુશરીરની પ્રાપ્તિ બહુ દુર્લભ છે. પૂર્વના મોટા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલો આહારુનો જન્મ આહારો અર્થકામની તૃણામાંજ ન ગુમાવી દેવો જોઈએ. તેણે પૂર્વે કલા પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલા આહારુના શમદમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાટે તથા પોતાનાં પટ્કર્માદિરૂપ સ્વધર્મનું પાલન કરવામાટે બહુ ઉત્સાહી ને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ધર્મમય વા ધર્મયુક્ત જીવન એજ વાસ્તવિક મનુષ્ય-જીવન છે. આહારો એવું જીવન ખાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

આત્મણે તો દર્શનવડે તથા આશીર્વાદવડે અન્યનું કદયાણુ કરનાર ધર્મભૂતિરૂપ થવું જોઈએ. ધર્મહીનતા એ આત્મણોના અધઃપાતન સુખ્ય કારણ છે. શાસ્ત્રાધ્યયનવડે ને શાસ્ત્રાસાના પાલનવડે આત્મણેએ કાલવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની ધર્મહીનતા દૂર કરવી જોઈએ. વિદ્વાન્ ને ધનાઢ્ય આત્મણેએ તથા અન્ય જ્ઞાતિના તેવા પુરુષોએ આત્મણોના ઉદ્ધારમાટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા જોઈએ. આત્મણોના ઉદ્ધારની સાથે દેશના ધાર્મિક, નૈતિક ને આર્થિક ઉદ્ધારને ગાઢ સંબંધ છે, એટલે દેશની સમગ્ર હિદુપ્રજાતરફથી આત્મણોના ઉદ્ધારને માટે બહુ પ્રયત્ન થવાની આવશ્યકતા છે. આત્મણના ને આત્મણેતરના કુળઆ આર્યાવર્તમાં ન શોભે. સનાતનધર્મના તથા આત્મણોના ઉદ્ધાર-માટે વિદ્વત્પરિષદ્નો પ્રયત્ન પ્રશસનીય છે. હરિઃ ૐ.

[એ પ્રમાણે પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીએ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરતાં વ્યાખ્યાનના અંતનું મંગલાચરણ થયું, ને શ્રોતાઓએ તાળીઓના ગડગડાટવડે પોતાનો હર્ષ જણાવ્યો. ચારપછી હિંદી પંડિત શ્રીમાન્ રમાપતિમિશ્ર ઊભા થયા, ને સહર્ષ સોતસાહ મધુર-વાણીથી નીચેની મતલબનું બોલ્યા:—

बहुत दिनसें हम जिसकी बड़ी प्रशंसा सुनते रहे ।
जिस्की प्रशंसाका शब्द हमारे कर्णपर बहुत वर्षोंसें आ रहा था ।
जिस्के दर्शनकी बड़ी इच्छा थी । वो बयोवृद्ध ब्रह्ममूर्तिका
अब दर्शन हो गया । और उसका व्याख्यान वी सुना गया ।
जिससें बड़ा आनंद प्राप्त हुआ ॥ ऐसे विद्वान्, अनुभवी
औं संयमी पुरुषसें देश भाग्यशाली है ॥ हमारे जैसे
युवानोने उसकी पाससें बहुत सीखनेका है ॥ इ० इ०

[લોકોનો હર્ષનાદ, અને તાળીઓ]

સારપછી વિદ્વત્પરિષદના મંત્રી શ્રીયુત મોહનલાલજીએ પૂઠ મહાત્માશ્રીની યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી આજે લીધેલા શ્રમમાટે ઉપકાર માન્યો, ને વિદ્વત્પરિષદના કાર્યપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તથા વિદ્વત્પરિષદને સ્મરણમાં રાખવા તેઓશ્રીને પ્રાર્થના કરી.

છેવટ હરહર મહાદેવ, તથા સનાતનધર્મના જયંતી ગર્જનાઓ- સાથે સભા વિસર્જન થઇ, અને ભાવિકો પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીના અરણ્યારવિદના સ્પર્શમાટે ઊભડી પડ્યા. વિદ્વત્પરિષદની એ મહાસભા ને એ મંગલમય રાત્રિનો આનંદ હજી પણ અંતઃકરણમાં તરવરી રહ્યાં છે.]

પરિશિષ્ટ બીજું

શ્રીશંકરજયન્તીમહોત્સવ

પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્માનું વ્યાખ્યાન

સુરત, વૈશાખસુદિ ૫ સં. ૧૯૮૧

[શ્રીમહેશ્વરાવતારરૂપ આચાર્યભગવાનની-આદ્યશંકરાચાર્યજીની -મહામંગલ - જયન્તી ઊઠવવામાટે શ્રીસુરત સનાતનવૈદિકધર્મસભાની યોજનાથી સનાતનધર્મી સજ્જનોની એક સભા સુરતમાં આજે સાંજે સાત વાગે મળી હતી. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી દહેજીથી આજે એકાદ કેલાકપહેલાંજ પધારેલા હોવા છતાં ને પ્રવાસથી શરીરે શ્રમિત છતાં સનાતનવૈદિકધર્મસભાના અગ્રગણ્ય પુરુષોના આગ્રહથી તેઓશ્રીએ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું. તે વેલાના તેઓશ્રીના વ્યાખ્યાનનો અગલનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યજીનું મહત્કાર્ય અને તેઓશ્રીના ગ્રંથો.

શ્રીઆચાર્યભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ કેરલદેશના કાલ્દીગમમાં થયો હતો. તે સમયે બુદ્ધધર્મના તથા જૈનધર્મના પ્રાબલ્યથી વૈદિકધર્મમાર્ગ શિથિલ થયો હતો. ઉપાસકોના નાનાપ્રકારના ઝગડા ચાલી રહ્યા હતા, અને સક્રાંતંત્રાદિનું જોર વધી ગયું હતું. બાલ્યાવસ્થામાંજ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો

અખ્યાસ પૂર્ણ કરી તેઓશ્રીએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો માત્ર ૩૨ વર્ષપર્યંત તેઓશ્રી આ પૃથ્વીઉપર વિરાજ્યા હતા. એટલા દુંકા સમયમાં તેઓશ્રીએ અદ્ભુત કાર્ય કર્યું હતું. પ્રસ્થાનત્રય—શ્રીઉપાનિષદો, શ્રીવેદાંતસૂત્રો, (અહસસૂત્રો) અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—પરનાં તેઓશ્રીનાં અદ્ભુત લાખ્યો. એઓશ્રીની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિની, અલૌકિક યુક્તિબલની ને અલ્પનિશાની સાક્ષી આપે છે. ઇશાદિ દશ ઉપનિષદોપર તેઓશ્રીનાં લાખ્યો છે. શ્વેતાશ્વતરનામના ૧૧મા ઉપનિષદપરના તેઓશ્રીના નામથી પ્રચલિત લાખ્યવિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. તે વાદઅસ્ત વિષય હોવાથી તેની તકરારમાં આપણે ન પડતાં તેઓશ્રીનાં દશ ઉપનિષદોઉપર લાખ્ય હોવાની વાત જે સર્વસંમત છે તેજ આપણે તેઓશ્રીનાં રચેલાં છે એમ કહીશું. એ લાખ્યો મનોહર ને અદ્વૈત અહમમાં નિષ્ઠા ઉપગમવનારાં છે. ભગવદ્ગીતાઉપર તેઓશ્રીનું સુંદર, ગંભીર અને પ્રૌઢ લાખ્ય છે, અને વેદાંતસૂત્રોઉપર પણ તેઓશ્રીનું શારીરકલાખ્યનામનું પ્રૌઢ અર્થવાળું તથા પ્રમાણો ને યુક્તિથી ભરેલું અતિ અદ્ભુત લાખ્ય છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની ગહનતાથી એ લાખ્યોમાં પંડિતોવિના બીજા સામાન્ય જનોનો પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, એટલે સામાન્ય મનુષ્યોઉપર કૃપા કરીને તેઓશ્રીએ ઉપદેશસાહસી, વિવેકચૂડામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ ને શતશ્લોકી ઇલાદિ વેદાંતનું પ્રતિપાદન કરનારાં રત્નરૂપ ઘણા નાના ગ્રંથો ને સ્તોત્રો લખ્યાં છે, જેમાંનાં અષ્ટાદશરત્નોનું મૂલસહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. બત્રીશ વર્ષજેટલી નાની વયમાં તેઓશ્રીએ જે અદ્ભુત સંખ્યાબંધ ગ્રંથો રચ્યા છે તે રચવાનું કામ અન્ય સામાન્ય મનુષ્યથી નજ બને એટલુંજ નહિ, પણ તે સમજવાનું કામ પણ સામાન્ય મનુષ્યને અત્યંત કઠિન છે. બત્રીશ વર્ષમાં—ખરેખરી રીતે સત્તર વર્ષમાં—તેઓશ્રીએ જે લખાણ કર્યું તે બત્રીશ વર્ષમાં કે સત્તર વર્ષમાં સામાન્ય માણસથી વાંચીને સમજાય એવું પણ નથી. તેઓશ્રીના ગ્રંથો એટલા બધા છે કે તે સર્વનાં નામ પણ ઘણા મનુષ્યોના

પોતાના લાભમાં સાંખ્યોગનું જે ખંડન દર્શાવ્યું છે તે શમદમાદિ સાધનોનું તેમજ યમાદિ અષ્ટાંગયોગનું ખંડન નથી, પણ પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર અને અતંત (નિત્ય) છે, ઈશ્વર જીવથી સદા ભિન્ન છે, તથા પુરુષો ઘણા છે, આ તેની મિથ્યા માન્યતાનુંજ માત્ર ખંડન છે, ને તે માત્ર શ્રુતિએ જણાવેલા સત્યના પ્રતિપાદનમાટે છે.” તેમની આ વિરોધી માન્યતાઓનો પણ જે સમન્વય કરવો હોય તો તે સારગ્રાહી વિચારવડે થઈ શકે છે. ન્યાય અને વૈશેષિક જે સોળ ને સાત પદાર્થો માનીને સૃષ્ટિના સ્વરૂપ આદિનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પણ નાસ્તિકને આસ્તિક કરવાનો હેતુ છે. કર્મમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર પૂર્વમીમાંસા પણ આનંદરૂપ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થને પોષવામાટે છે, અને તે તેના અધિકારીઓને માટે ફીક છે. વળી પરિણામે તાત્ત્વિકદૃષ્ટિમાં જે મુખ્યમાન્યતા-પ્રલગભિન્ન બ્રહ્મ સત્ય છે, અને પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે તે-એકજ થઈ જતી હોય તો પછી તેને અનુભવમાં લાવવાનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોને માટે લગવાનું શંકરાચાર્યજીએ કાંઈ વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. શ્રીવાચસ્પતિમિત્રે પણ સ્પષ્ટપણે એમજ જણાવ્યું છે:—

“યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્સાધ્વીત્યાચાર્યભાષિતમ્” ॥

(જે જે પ્રક્રિયાવડે મોક્ષસાધકની પ્રલગાત્માના (અહંકારાદિને પ્રકાશનાર અંતરાત્માના) સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય તે તે પ્રક્રિયા તેને માટે સારી છે એમ આચાર્યલગવાને કહ્યું છે.)

મતલબ કે જે મનુષ્યને અદ્વૈતજ્ઞાનના લાભમાટે જે પ્રક્રિયા ફીક લાગે તે પ્રક્રિયાદ્વારા તે મનુષ્ય અદ્વૈતતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે. પ્રક્રિયાની ભિન્નતા તેને અપકારક થતી નથી.

ઉપાસનાના તથા કર્મના સંબંધમાં આચાર્યલગવાનનો સમભાવ. એક અદ્વૈતતત્ત્વના જ્ઞાનવિના મુમુક્ષુને સકલ દુઃખની અત્યંતનિર્વૃત્ત ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે તેણે

અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવું-અલ્પને પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન અનુભવવું,-એ આચાર્યલગવાનું સિદ્ધાંતપ્રમાણે પરમપુરુષાર્થ છે. એ પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓમાટે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો તેઓશ્રીએ દર્શાવેલા છે. તેઓશ્રીએ બહુ ભાર મૂકીને જણાવ્યું છે કે ઉચ્ચ અધિકારી તત્ત્વવિચારવડે પોતાના અંતઃકરણની એકાગ્રતા ને સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરી તેવડે આત્માથી અભિન્ન અલ્પને અનુભવ કરે. જે મુમુક્ષુ એમ ન કરી શકે તે મુમુક્ષુ ઉપનિષદાદિમાં જણાવેલી ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનાઓમાંથી પોતાને જે બહુ અનુકૂળ આવે એવી કોઈ ઉપાસના સિદ્ધ કરી તે દ્વારા થયેલી પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતાવડે તથા સૂક્ષ્મતાવડે અલ્પજ્ઞાનનો લાભ મેળવે. વળી મહેશ્વરાદિ પાંચ મુખ્ય દેવો, જે સગુણઅલ્પનાં સ્વરૂપ ગણાય છે તેમનાં પંચાયતન-શિવપંચાયતન, વિષ્ણુપંચાયતન, સૂર્યપંચાયતન, ગણેશપંચાયતન, ને દેવીપંચાયતન-દર્શાવી તેમની લક્ષિતવડે તેમનો અનુગ્રહ મેળવવાદ્વારા પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો-સ્માર્ત ઉપાસનાનો-માર્ગ પણ તેઓશ્રીએ સ્ફુટ કર્યો છે. વળી શ્રીમહેશ્વર તથા શ્રીવિષ્ણુ આદિ પાંચ દેવોની સ્તુતિઓ સ્તોત્રરૂપે તેઓશ્રીએ બહુભાવપૂર્વક કરી છે. એટલુંજ નહિ, પણ નર્મદાષ્ટકજેવાં સ્તોત્રો પણ લખ્યાં છે. શુદ્ધ અને એકાગ્ર અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ અધિકારીઓમાટે પરમતત્ત્વાદિના વિચારરૂપ ઉપાયની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને જેમ તેઓશ્રીએ ક્રિયાઓરૂપ યોગાદિનું પ્રકારાન્તરે કનિષ્ઠપણું જણાવ્યું છે તેમ પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓના અધિકારીઓમાટે અષ્ટાંગયોગનું ઉપયોગીપણું પણ પ્રસંગ-વશાત્ તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે. ચિત્તશુદ્ધિમાટે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરવાની અને તદંતર્ગત નિયતનૈમિત્તિક કર્મો કરવાની આવશ્યકતા પણ તેઓશ્રીએ તેના અધિકારીઓમાટે સ્પષ્ટ જણાવી છે. આમ પોતાના અંતઃકરણના પૂર્ણ સમજાવથી નિષ્પક્ષપાતપણે તેઓશ્રીએ અલ્પજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરંપરાએ ઉપયોગી એનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અને ચિત્તચૈર્યના હેતુભૂત ઉપાસનાનું ઉપયોગીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે.

પર્યાપ્તવડે પ્રાપ્ત પણ જોઈએ દેવની ઉપાસનાનો અર્થ તો તેઓની દર્શાવે નથી. સર્વ ધર્મ-સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતાના ધર્મમાં કે સંપ્રદાયમાં દર્શાવેલ નિર્દેશ કોઈ તથા ઉપાસના કરતા છતાં જો અદ્વૈતસિદ્ધાંતને સ્વીકારી આવળ વર્તણૂકો કરાવીને પ્રવર્તન કરે તો તેઓ સુખપૂર્વક પ્રવર્તનિત થઈને મન નેત્રની શોધે એવું પણ તેઓનીના લગેલા ગ્રંથોમાંથી સારખાવી બુદ્ધિવાળાને સ્પષ્ટ સમજાય છે. આવી રીતે એક અદ્વૈતતત્ત્વનું જ્ઞાન મુખેનું મનુષ્યોના વિચારો આ વિચારો દ્વારાપણે પ્રથમ સમજાવે, પ્રથમ સમજાવે તે પરમ-સહિષ્ણુતાવડે ભગીરથ પ્રવળ તેઓમાંથી કોઈ રહ.

શ્રીચંદ્રચંદ્રવંતી ઊઝવી સાચી ક્યારે કહેવાય ? જેમણે આપણે માટે એવો મહાભારત પ્રવળ કરીને બારતણેનાં અદ્વૈતપદ્ધતો પુનરુદ્ધાર કોઈ તેઓનીની જયંતી ગણવા એ આપણું પામિક કર્તવ્ય છે, પણ તે જયંતી ગણી સાચી સારંગ દેવતા કે જ્યારે આપણે તેઓનીના સિદ્ધાંતને વચ્ચેનાંની જાણીએ, તે તેમના પ્રયોગ વાચન-મનન કરીએ. ક્યારે નહિ તો આવના વૈરાગ્યસુદ્ધિ કે સુખીમાં તેઓનીનો એક નાનો લેખ-આદેશાદુર્ગતિ, વિવેકસુદર્શન કે અન્ય કોઈ પણ-જેમણે તે ન વિચારે હોય તેઓ વાંચે ક્યારે તેજ તેઓનીની જયંતી ગણવા આવક મળે. આવી રીતેથી કોઈવાર તેઓનીની જયંતીએના મળીએ, તે જો સજ્જો એનીને સારા જઠરે તો નથી શો રચણી જાણ છે ? તમારામાંથી જે સમર્થ વિદ્વાનો હોય તે શારીરશાખ વાંચે, અથવા ગીતાશાખ કે ઉપનિષદશાખ વાંચે તો ઘણી સારી વાત છે. બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન પુરુષોએ તો એમજ કરવું જોઈએ, તે બહાવિચારવડે “પ્રકમેવાદિતીયં વ્રહ્મ”-આ સર્વ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપજ છે-એ આચાર્યનગરાનું સિદ્ધાંતને હૃદયસ્થ કરી લેવો જોઈએ. બાહ્યદષ્ટિએ જોડ પ્રતીત થાય છે, છતાં શાસ્ત્રદષ્ટિએ તે સાચો નથી. શ્રુતિસ્મૃતિ, બુદ્ધિ તે વિદ્વાનોના અનુભવ-પ્રમાણે અભેદજ સત્ય છે. બાહ્યદષ્ટિએ પ્રાણિપદાર્થનાં નામરૂપ લિપ્ત લિપ્ત જણાય છે તે બ્યવહારપક્ષે ભલે કીક હોય, પણ તે સર્વમાં

સચ્ચિદાનંદરૂપે વ્યાપીને રહેલું ચેતન ભિન્ન નથી, એકજ છે. પદાર્થ-
માત્રમાં પાંચ અંશ જણાય છે, સત્, ચિત્, આનંદ, નામ અને રૂપ.
તેમાં પહેલા ત્રણ અંશ એટલે સત્, ચિત્, ને આનંદ એ સાચા છે, ને
બાકીના બે અંશ એટલે નામ ને રૂપ પરમાર્થની દૃષ્ટિએ મિથ્યા છે.
પ્રત્યેક વસ્તુમાં જે છે એવો અંશ છે તે સત્ અંશ છે; પ્રત્યેક વસ્તુ
ભાસે છે, એટલે જ્ઞાનનો વિષય થાય છે, તે તેમાં રહેલા ચિત્ અંશને
લધને છે; અને પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રથમની દૃષ્ટિએ પ્રિય જણાય છે, તે
તેના પ્રિય અંશને લધને છે. કાષ્ઠ કહે કે સર્પ ને વ્યાઘ્ર ધસાદિ
ઝેરી ને હિંસક પ્રાણીઓ ક્યાં પ્રિય જણાય છે? તેને જોતાંજ
મનુષ્યને ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે, તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે
પ્રથમની દૃષ્ટિએ-દ્વંદ્વરૂપે-આ એવા સામાન્યજ્ઞાનની વેલાએ-પ્રત્યેક
પ્રાણિપદાર્થ પ્રિયજ જણાય છે; પણ પછી તત્કાલ બીજી વ્યાવહારિક
વૃત્તિ ઊઠે છે ત્યારે તે મનુષ્યના મનમાં ભય કે દ્વેષ ઉપજે છે. એ બે
વૃત્તિઓ ક્રમે કરીને ઊઠે છે એ વાત નિશ્ચિત છે. જેમ નાગરવેલનાં
સો પાન ક્રમે કરીને એકઉપર એક એમ ગોઠવીને રાખ્યા હોય, પછી
તેના ઉપર મોચીની ચાર એકદમ મારવામાં આવે તો તે પાન એક-
સાથે વિંધાઈ ગયાં એમ લાગે, પણ જો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો
તે પાન ક્રમે કરીને વિંધાયાં છે, એકસાથે વિંધાયાં નથી. તે પાનોમાં
ક્રમે કરીનેજ ચાર જેઠી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થના આ કંઠક
છે એવા સામાન્યજ્ઞાનકાલે તેમાં પ્રિયતાનુંજ ભાન થાય છે, અને
પછી તેના વિશેષજ્ઞાનકાલે વ્યાવહારિક અનુભવના સંસ્કાર જન્યતાં
જોનારને ભયદ્વેષાદિકની બીજી વૃત્તિ ઊઠે છે. જો સર્પ, સિંહ ને
વ્યાઘ્રાદિક સર્વથા અપ્રિય હોય તો સર્વજ્ઞ તે અપ્રિય લાગવાં
જોઈએ, પણ તેમ બનતું નથી. જો કોઈ કારણથી ભયનું કારણ
નિવૃત્ત થાય તો તે સર્પવ્યાઘ્રાદિ પણ પ્રિય-આનંદરૂપ-લાગે છે. વાદી-
પાસેના સર્પને જોઈને મનુષ્યોને આનંદ થાય છે. સિંહવાધને જો
પિંજરામાં પૂર્યા હોય તો મનુષ્યો તેને જોવા જાય છે, ને આનંદ
મેળવે છે. સરસ્વતીમાં સિંહના ખેલ જોઈને પણ મનુષ્યો આનંદ પ્રાપ્ત

પછી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સ્વસ્ત્ય સહ આત્માને પાછાથી તેમને
 સમજાવે છે કે કાલવર્ષમાં પ્રવત્ત કરે છે. આનંદ પ્રાપ્તિને પણ પોતાનાં
 અર્થમાં કરતાં પોતાનું સર્વર વધારે પ્રિય હોય છે. એક વખત
 એક સમયે પોતાના મનને કાંઈ કેમ જાણે આ સંદર્ભે તેનું
 અસ્ત્યુ કટ્યુ મનુ પ્રિય છે તે તેને જે અસ્ત્યુને તે ક્યાં કરે છે!
 પોતાના પ્રાપ્તિમાં પણ તે તેને વધારે વધારે જાણે છે. મનને કાંઈ
 કેમ પોતાનો પ્રાપ્તિ જાણે પ્રવત્ત પ્રાપ્તિ પોતાના અર્થમાં મનુ
 કરીને પણ પોતાનો પ્રાપ્તિ અસ્ત્યુ કટ્યુ છે. સમયે એ આ સમ
 અસ્ત્યુ ન કાંઈ એક મનને તે પણ મનને પ્રાપ્તિ કાંઈ કરી
 અસ્ત્યુ માટે એક કેમમાં પાછી અસ્ત્યુ મનુ, તે વધે એક
 ખાસપણે આંત્રી પાંદરીને અસ્ત્યુ સમી. પછી તે કેમમાં
 વધારે વધારે પાછી અસ્ત્યુ મનુ, તેમ તેમ પાછી અસ્ત્યુ અસ્ત્યુ
 મનુ તેમ તેમ પાંદરી અસ્ત્યુ કાંઈ કરી પણ મંદી, તે વધારે પાછી
 અસ્ત્યુ મનુ માંડુ, તે પોતે ક્યાં વધે એક અસ્ત્યુ તેને કાંઈ વધે
 કાંઈ અસ્ત્યુ પાંદરી તેને પોતાના પાંદરી નામે માંડુ, તે પોતે તેના
 ઉપર સ્ત્રી તેની ની તેમ અસ્ત્યુ કે અસ્ત્યુ આપણે મનની કાંઈ
 પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ પાછી એકમ આપણે મનુ, અને માંડુ તે અસ્ત્યુને
 ઉપાડી કીધું. પાંદરી ત્યાં અસ્ત્યુ એ તેને કાંઈ અસ્ત્યુ ન આપી.
 આ કાંઈ સમયે મનને અસ્ત્યુ પ્રાપ્તિ આપી વધે. પોતાના
 સ્ત્રીમાં પણ સ્ત્રીના ખાસ ખાસ કરતાં કાંઈ પ્રિય વધારે પ્રિય
 છે, કેમકે તે કાંઈ સાંભળે છે. કાંઈકેના કરતાં કાંઈકેના વધારે
 પ્રિય છે, કેમકે તે સાંભળે અસ્ત્યુ વધારે ઉપયોગી છે.
 આંખપર વાગવાનો પ્રસંગ આવે તો મનુ સ્ત્રી સ્ત્રીથી પોતે
 લાય આપે છતાં પોતાની આંખને અસ્ત્યુ પ્રવત્ત કરે છે. આમ
 કાંઈકેના બોલે પોતાની કાંઈકેના સ્ત્રી કરતાં મનુ પ્રવત્ત
 કરે છે. કાંઈકેના કરતાં પ્રાપ્તિ વિશેષ પ્રિય છે. સમ કાંઈ મોટા
 અપરાધીને પ્રાપ્તિ કાંઈકેના કાંઈકેના કે કાંઈકેના શિક્ષા કરે તો
 તે અપરાધી પોતાની આંખ કાંઈકેના કે ખીજ કાંઈકેના નામ

કરાવીને પ્રાણ બચાવવામાટે રાજીને પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાણના કરતાં પણ આત્મા વિશેષ પ્રિય છે. જ્યારે પોતાને થયેલા કાંઈ અસહ્ય વ્યાધિથી અથવા કોઈ નિમિત્તે આખરે જવાના ભયથી માણસનો જીવાત્મા બહુ પીડાતો હોય ત્યારે તે દુઃખમાંથી છૂટવામાટે માણસ મારો પ્રાણ નીકળી જાય તો કીડ એમ જોલી પોતાનો પ્રાણ ત્યાગવા ઇચ્છે છે, ને વખતે આપઘાત કરી પ્રાણનો ત્યાગ પણ કરે છે. આથી પ્રાણના કરતાં આત્મા વધારે પ્રિય છે એમ સમજાય છે. આમ જેને માટે જે અતુક્રૂણ હોય તે બધું પ્રિય લાગે છે તે આત્મા-પોતા-પોતાને પરમપ્રિય છે. જે આનંદરૂપ વા આનંદના સાધનરૂપ હોય તેજ પ્રિય લાગે છે. જે કષ્ટરૂપ હોય વા કષ્ટજનક હોય તે અપ્રિય વા દ્વેષ્ય લાગે છે. આત્મા પરમપ્રિય હોવાથી તે પરમાનંદરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે, માટે પ્રતીત થતા વ્યાવહારિક ભેદની નિવૃત્તિ કરી, “**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**”—નિશ્ચય આ બધું બ્રહ્મ છે—એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તેમજ “**वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः**”— આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ જાણનારા મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે—આ સ્મૃતિમાં (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં) કહ્યા પ્રમાણે સર્વત્ર પોતાના પરમાનંદસ્વભાવવાળા આત્માનો અનુભવ કરવો.

ભેદભાવ ભયજનક છે. ભેદભાવમાં જગત, જીવો ને ઈશ્વર મારાથી જુદાં છે એવી માન્યતા હોય છે. “**द्वितायाद्वै भयं भवति**”— બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે. અરૂપ પણ બેપાણું-જૂદાઈ-હોય તો તે ભયનું કારણ છે. જ્યાંસુધી સર્વત્ર પૂર્ણ અભેદભાવ ન અનુભવાય ત્યાંસુધી પ્રયત્ન કરીને વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે તેવા અભેદભાવને-સર્વાત્મ-ભાવને-અનુભવી મનુષ્યે કૃતાર્થ થવું જોઈએ.

શૂન્યવાદ અસંગત છે. પોતાના અભાવને કોઈપણ સમજી માણસ ઇચ્છતું નથી, અને અભાવનો અથવા શૂન્યનો કોઈ સાક્ષી હોવો જોઈએ, કેમકે સાક્ષીવિના તે શૂન્યના સદ્ભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. એવી રીતે પોતાના (આત્માના) અભાવનું પ્રતિપાદન કરનારો શૂન્યવાદ અસંગત છે.

જો મનુષ્ય આત્માને જાણે તો તેનાં સર્વ દુઃખોનો વિસય થાય છે.

“ આત્માનં ચેદ્વિજ્ઞાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ”

આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જો પુરુષ આત્માને (પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને) જાણે તો ક્યા કલ્પિત ભ્રાન્તિને માટે ક્યા કલ્પિત ભોગ્યને ઇચ્છે છે? પૂર્વની પેઠે શરીરની પાછળ સંતાપ પામે? મતલબ કે જો મનુષ્ય પ્રયત્ન કરીને પરમાનંદરૂપ ને અદ્વૈત એવું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણે તો તેને સર્વ કામનાઓનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી ને પરમતૃપ્તિ પ્રાપ્ત થવાથી કંઈ પણ કષ્ટ રહેતું નથી. જે પોતાથી ભિન્ન કોઈ સહ વસ્તુજ ન જુએ તેને ભોગ્યની કામનાનો સંભવ ક્યાં છે? સર્વાત્મભાવને પામેલા જ્ઞાની પુરુષને સર્વદેશમાં ને સર્વકાલમાં અખંડશાંતિ અનુભવાય છે. તે કોઈનો દ્વેષ કરતા નથી. તેઓ સર્વ-ધર્મોને, સર્વમતોને ને સર્વગ્રંથોને મનુષ્યોના અધિકારાનુસાર તેની તેની દક્ષામાં ઠીક માને છે, કોઈનો દ્વેષ કરતા નથી, ને સૌનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે.

અંતમાં સર્વ શ્રોતૃવર્ગને કહેવાનું કે જેમ કોઈ યુરોપિયનની દુકાનમાં કોઈ ગૃહસ્થ જાય તો તેણે જેન્ટલમેનતરીકે-સારા ગૃહસ્થ-તરીકે-તે દુકાનમાંથી કંઈક પણ ખરીદવુંજ નોંધજો. છેવટ ખે આનાનીજ ચીજ પણ ખરીદવી નોંધજો, તેમ તમે પણ તમારા માટે આજના વ્યાખ્યાનમાંથી કંઈક લઈ જાઓ. ખાલી હૃદયે ઘેર નજ જશો. ભગવાન શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતને સમજવાનો ને તેને પોતાનો કરી લેવાનો નિશ્ચય કરજો, ને તેને કર્તવ્યમાં મૂકી આવતા વર્ષના વૈશાખસુદિ ૪ સુધીમાં તમારા અંતઃકરણને શાંત અને શુખ્ખી બનાવજો, હરિ : ઓ.

આશૌચવિવેકઃ રૂ. ૦-૧-૦ વર્ણવિચારઃ રૂ. ૦-૧-૦ શ્રીભગ-
વદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશસંબંધી વિચારઃ રૂ. ૦-૨-૦ ગુરુગીતા-
સારઃ રૂ. ૦-૦-૮ સુમુક્ષુપ્રતિ શ્રીઅંતર્યામીના આદેશો સદીકઃ
રૂ. ૦-૯-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અન્યથાર્થદીપિકાટીકાસહિતઃ
રૂ. ૦-૧૧-૦.

મહાત્માશ્રીનાં કાવ્યોઃ—નાથકાવ્ય ભાગ ૧ લોઃ રૂ. ૦-૫-૦ નાથકાવ્ય ભાગ બીજોઃ રૂ. ૦-૧૪-૦

તખ્તા મહાવાયોગ્યઃ—પ્રણવપટ્ટઃ (ઔકારનું રંગીન ચિત્ર
ગાયત્રીસાથે.) રૂ. ૦-૨-૦ પ્રણવવિસ્તાર પટ્ટઃ રૂ. ૦-૧-૦

વૈદિકગ્રંથોઃ—યજુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશઃ અઠારમી આવૃત્તિ
રૂ. ૦-૯-૦ શ્રીસામવેદીય આહ્નિકપ્રકાશઃ આઠમી આવૃત્તિ
રૂ. ૦-૯-૦ શ્રીરુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઈશાવાસ્યાદિઃ રૂ. ૦-૪-૬
સામવેદીયરુદ્રપૂજાદિઃ રૂ. ૦-૪-૦ શ્રીસૂક્તઃ રૂ. ૦-૦-૯
આનંદાશ્રમોત્તું દૂસડીડ (ખલાસ છે.)

વિનામૂલ્યે અપાતાં પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો પોસ્ટની ટિકિટ મોકલનારને સગવડપ્રમાણે
મોકલવામાં આવશે:—

શ્રીન્નગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિલકર્મ. શ્રીયજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિલકર્મ.
શ્રીસામવેદીય સંધ્યાદિ નિલકર્મ, શ્રીઅથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિલકર્મ. ચારે
વેદની ત્રિકાળી લઘુસંધ્યા, લઘુવૈશ્વદેવ. મંગલાચરણ અર્થસહિત. જય-
શંકરમહિમ્નસ્તોત્ર સદીક. મંત્રપુષ્પાંજલિ.

અન્ય સજ્જનોનાં રચેલાં પુસ્તકાદિઃ

જ્ઞાનદર્પણઃ યોગ ને વ્રેદાંતસિદ્ધાંત વર્ણન કરનાર નકશો રૂ. ૧-૬-૦
(અર્ધી કિંમતે રૂ. ૦-૧૧-૦) વેદાંતદર્પણઃ વેદાંતસિદ્ધાંત દર્શક નકશો
રૂ. ૦-૧૪-૦ નિદિધ્યાસનદર્પણ રૂ. ૦-૩-૦ નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશઃ
ગર્ભાધાનસંસ્કારથી આરંભી અંત્યેષ્ટિસંસ્કારપર્યંતના સંસ્કારો પ્રયોગસહિત,
તથા સમસ્ત શ્રાદ્ધો વગેરે, મંત્રો, પદ્ધતિ ને ગુજરાતીભાષામાં સમજુતીસહિત

પુષ્કળ સુધારાવધારાવાળા ચોથી આવૃત્તિ છપાય છે. શ્રીકર્તવ્યબોધ:
 રૂ. ૦-૮-૦ શ્રીયોગવાસિષ્ઠસાર: રૂ. ૦-૧૫-૦ શ્રીસદૃપદેશક પદ્યો:
 રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીસદ્ગુરુપૂજનપદ્ધતિ: રૂ. ૦-૧-૬ દ્વિજશ્રીઓતું
 આહ્નિક: રૂ. ૦-૫-૦ વિધવા સ્ત્રીઓતું નિત્યકર્મ: રૂ. ૦-૧-૦
 હિંદુસંસ્કૃતિ: રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીનાથસ્તુતિશતકમ્: રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીનાથસદ્ગુરુસ્તોત્રાણિ:
 રૂ. ૦-૦-૬ શ્રીનાથકીર્તનાવલિ: રૂ. ૦-૨-૬ શ્રીનાથગુરુસ્તવન:
 રૂ. ૦-૧-૦ શ્રીનાથસંકીર્તન રૂ. ૦-૩-૦ ઉપદેશસાહસ્રી
 ગદ્યબંધ: ગુજરાતી ટીકાસાથે રૂ. ૦-૧૦-૦

વિનામૂલ્યે:-શાંતિસૂક્ત સટીક. સ્ત્રીઓતું નિત્યકર્મ, પુરાણોક્ત નિત્યકર્મ.
 સર્વપુસ્તકો ને મોટું સૂચીપત્ર મળવાતું ઠેકાણું:-
 વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ યો. ખીલખા-કાશિયાવાડ

ઉપરનાં પુસ્તકો નીચેના બહારગામના બુકસેલરોપાસેથી
 પણ મળશે:-

રાજકોટ શ્રીમોહનસીઝનસ્ટોર્સ-પરા બગ્ગર.
અમદાવાદ

- ૧ પટેલ ચતુરભાઈ આશાભાઈ ચાહવાળા, ઠે: રીચીરોડ, ચારરસતા, નં. ૬૪૬
- ૨ બુકસેલર રામચંદ્ર બગુષ્ટે ઠે: ત્રણ દરવાજા.

સુરેશ-૨

- ૧ શેઠ દામોદરદાસ મ.પવણ જ્ઞેશંગભાઈ ૨૨, ચંપાગલી.
- ૨ પંડિત નારાયણ મૂળજી ઠે: ઝવેરબાગ, કાલ્યાદેવીરોડ.
- ૩ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની ઠે: પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ.

અમરેલી શ્રી. કામેશ્વર એન્ડ કંપની.
કર્ણાટી

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ ઠે: શ્રીકૃષ્ણમેટલમાર્ટ, નાનકવાડા.

શ્રીભગવતસિંહજી ધલેકિદ્દક લિથો એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-ગોંડલ
 માલિક:-પારેખ કેવળચંદ કાનજીભાઈએ છા.બું.

